ئەفسانەی ئەژیدەهاکە
یان داستانی زوحاک

پ. ی. فەرهاد عەزیز حەسەن
بەشی زمانی کوردی -کۆلێژی پەروەردەی مەخموور
زانکۆی سەلاحەدین
Farhad.hassan@su.edu.krd

پوختە

ئەفسانە وەکو بەرهەمێکی گرنگی فیکری، فەلسەفی و زمانی، پیشاندەری جیهانبینی و بیروباوەڕی مرۆڤی سەردەمە جیاجیاکانی مێژوو بووە و پێ‌بەپێ لەگەڵ گەشەی فیکری و فەلسەفی و توانستی زماندا گەشەی کردووە و گۆڕانی بەسەردا هاتووە و ڕەنگی سەردەمی نوێی وەرگرتووە. ئەفسانە لە جیهانی ئەدەبدا بە سەروچاوەی زۆربەی ژانرە ئەدەبییەکان دادەنرێ، بۆیە لە ڕەوتی گەشەکردنیدا جگە لەوەی کە هەر لە ناو سنووری خۆیدا گۆڕانی زۆری بەسەردا دێ، لە هەمان کاتدا فۆرمی دیکەش وەردەگرێ. داستانی کاوەی ئاسنگەر و زوحاک، یەکێک لە کۆنترین داستانەکانی مێژووی ئەدەبی کوردییە کە لە هەناوی ئەفسانەیەکی کۆندا سەری هەڵداوە و دواجار بە قۆناغێکی مێژوویی نەتەوەی کوردەوە واتا ڕووخانی دەوڵەتی ماد گرێدراوە. لەم توێژینەوەیەدا بە پشتبەستن بە ڕێبازی شیکاریی ئەفسانەیی و شیکردنەوەی بەڵگەنامە مێژوویی و دەقە کۆنەکان، هەوڵدەدرێ ڕێڕەوی گەشە و گۆڕانی ئەم ئەفسانەیە بۆ داستان و پەیوەندی بە ڕووخانی دەوڵەتی ماد و کاوەی ئاسنگەر دەستنیشان بکرێ.

وشەی سەرەکی: ئەفسانە و داستان، ئاڤێستا و دەقی پەهلەوی، کاوە و زوحاک، دەوڵەتی ماد

١: پێشەکی

ئاڤێستا کۆنترین بەرهەمی ئەدەبی جیهانە کە ئەفسانەی ئەژیدەهاکی سێ سەری تێدا تۆمارکراوە. لە بەشە جیاجیاکانی ئاڤێستا لە یەسنە، یەشتە و ڤیدەئێڤەداتەدا ناوی کەسێکی ناپەسند و پیس و شەڕەنگێز بەناوی ئەژی دەهاکە هاتووە. (یەسنە ٩، بەندی ٦، ٨، ٩، ١١، ٤١)، (یەسنە ١١، بەندی ٦)، (فەروەردین یەشت، بەندی ٦١، ١٣٦)، (زامیاد یەشت، بەندی ٣١-٣٨، بەندی ٤٤- ٥٢)، (ئابان یەشت، بەندی ٢٩، ٣٣، ٣٧، ٩٠، ١٢٩)، (ڕام یەشت، بەندی ١٩، ٢٣، ٢٨)، (ئەرت یەشت، بەندی ٣٣، ٣٥)، (درواسپ یەشت، بەندی ١٣-١٤)، (بەهمەن یەشت، بەندی ٥٨-٦٢)، (بەهرام یەشت، بەندی ٤٠)، (ڤی دەئێڤەداتە، پەرگەردی ١، بەندی ٢، ١٧ و پەرگەردی ١٤، بەندی ٥ و پەرگەردی ١٨، بەندی ٦٥ و پەرگەردی ١٩، بەندی ٦) زانیارییەکان لەم بەشانەی ئاڤێستادا گشتین و وردەکاریی تەواوی ڕووداوەکانی ئەم ئەفسانەیەی تێدا نابینرێ؛ بەڵام بە یارمەتی کۆمەڵە بەرهەمێکی دیکە کە مێژووەکەیان بۆ سەردەمی ئەشکانی و ساسانی و سەرەتای سەردەمی ئیسلام دەگەڕێنەوە، دەتوانرێ لایەنە شاراوە و ناتەواوەکانی ئەم ئەفسانەیەی پێ تەواو بکرێ. ئەم سەرچاوانە بریتین لە: (بن داهێشن، بەشی ١٢، بەندی ٢٩-٣٦ و بەشی ٢٠، بەندی ١٨-٢٠ و بەشی ٢٣، بەندی ٢-٣ و بەشی٢٩، بەندی ٨-٩ و بەشی ٣١، بەندی ٧، ١١، ٢٦-٢٧، ٢٩) و (مینووگی خیرەت بەشی ٢٧، ٤٩، ٥٠) و (دینکەرت، کتێبی هەشتەم و نۆیەم) و هەروەها (کتێبی کێرێساسپ نامەگ). لە سەردەمی ئیسلامیدا مێژوونووسان ئاماژەیان بەم ئەفسانەیە داوە و گێڕانەوەی جۆراوجۆریان گواستووەتەوە، وەکو بلعمی، طبری، بلخی، ثعالبی، بیرونی، دینەوەری؛ گرنگترین بەرهەمی سەردەمی ئیسلامی شانامەی فیردەوسییە. سەرچاوەکانی سەردەمی ئیسلامی بۆ گێڕانەوە و گواستنەوەی ئەم ئەفسانەیە سوودیان لە کتێبی (خوتای نامەگ) وەرگرتووە کە لە سەردەمی ساسانییەکاندا سەبارەت بە سەربوردەی پاشاکان نووسراوە.

ئەفسانەی ئەژیدەهاکە یەکێک لە کۆنترین ئەفسانەکانی گەلی کوردە کە لە پێش دەرکەوتنی دینی زەردەشتی هەبووە و دواتر لە چوارچێوەی دەقی ئاڤێستادا

کۆکراوەتەوە و دۆخێکی دینی پێدراوە. مێژووی ئەم ئەفسانەیە بەلایەنی کەم بۆ پتر لە چوار هەزار ساڵ پێش زایین دەگەڕێتەوە و مێژووی نووسینەوەی لە چوارچێوەی کتێبی ئاڤێستا بە نزیکەیی بۆ دەوروبەری ٨٠٠ تاکو ٧٠٠ پ.ز دەگەڕێتەوە. ئەم ئەفسانەیە لە ڕێڕەوی گەشە و گۆڕانی خۆیدا بەرەو داستان گەشەی کردووە و لە ئەنجامی ئەم گەشەکردنەدا گۆڕانکاریی زۆری بەسەردا هاتووە. دواتر ئەم داستانە بەهۆی کۆمەڵە تایبەتمەندییەکەوە بە ڕووداوێکی گرنگی مێژوویی گەلی کورد گرێدراوە کە ئەویش ڕووخانی دەوڵەتی مادە. هۆکاری ئەم تێکەڵکردن و بەهەڵە تێگەیشتنە، لێکچوونی ناوی ئەژیدەهاکەی ئاڤێستا و ئاستیاکی دوا پاشای مادەکانە. لەم ناوەندەدا ناوی کاوەی ئاسنگەر و کۆڕشی ئەخمینی بابەتەکە ئاڵۆزتر دەکەن. کاوەی ئاسنگەر بەیاوەری فەرەیدوون زوحاک لە دەسەڵات دەخا و کۆتایی بە ڕۆژگاری زۆرداری ئەم پاشا ستەمکارە دێنێ. لەلایەکی دیکەش کۆڕشی ئەخمینی کۆتایی بە دەسەڵاتی ئاستیاگی مادی دێنێ. ڕووداوی لەناوبردنی زوحاک لەلایەن کاوەی ئاسنگەرەوە بە جەژنی نەورۆز گرێدراوە و ئەگەر کاوە یان فەرەیدوون هەمان کۆڕش بێ، کەواتە ئەوەی گەلی کورد ئێستا لە سەرەتای ساڵی نوێ و لە ڕۆژی نەورۆزدا بە جەژن دایدەنێ، جەژنی ڕووخانی دەوڵەتی کۆنی کوردییە و بەم چەشنە جەژنی ڕووخان و نەمانی دەسەڵاتی سیاسی خۆی دەگێڕێ. ئایا بەڕاستی ئەژیدەهاکە هەمان ئاستیاگە؟ ئایا کاوە یان فەرەیدوون و کۆڕش یەکن؟ ئایا کورد هەموو ساڵێک لە ڕۆژی نەورۆزدا جەژنی ڕووخان و لەناوچوونی دەوڵەتی کوردی بەرپا دەکا؟

پرسیاری سەرەکی لەم توێژینەوەیەدا بریتییە لە:

- ئایا ئەژیدەهاکەی ئاڤێستا و زوحاکی داستانی کاوەی ئاسنگەر هەمان ئاستیاگی پاشای مادەکانە؟

لەم توێژینەوەیەدا بە پشتبەستن بە ڕێبازی شکاریی ئەفسانەیی و بەپێی بەڵگەنامە مێژووییەکان و لە ڕێگەی کۆکردنەوەی زانیاریی کتێبخانەیی و شیکردنەوەیان هەوڵی وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە و کۆمەڵە پرسیارێکی دیکە دەدرێنەوە.

٢: ئەفسانەی ئەژیدەهاکە لە ئاڤێستادا

وشەی ئەژی دەهاکە (Azi-Dahaka) ی ئاڤێستایی ناوێکی لێکدراوە و لە ئەژی بەمانای (نەژین، مردن) و دەهاکە بەمانای (پێدەر، هێنەر) پێکهاتووە و بەسەریەکەوە مانای مەرگ هێنەر یان بکوژ دەدا. بەپێی ئاڤێستا ئەژیدەهاکە خولْقێنراوی ئەنگرۆمەینیۆیە، بەواتای گڕووترین و پیسترین گیان، لە دژی ئەفرێنراوانی مەزدا کە جوانترین و سپیترین گیانەکانن. لە کتێبی ئاڤێستا بەشی یەسنە، هائیتی ٩، بەندی ٨دا هاتووە: ئەنگرۆمەینیۆ، ئەژیدەهاکەی سێ سەری، سێ لمووزی، شەش چاوی بۆ لەناوبردنی ژیان و ئەفرێنراوانی مەزدا خولْقاند.

ئێۆۆ ژەنەت ئەژیم دەهاکێم ثریزەفەنێم ثریکەمێرێجێم خشووەش ئەشییم هەزەنگرا ئیەئۆخێتیم ئەشەۆجەنگهێم دەئێوویێم دروجێم ئەغێم چەئێثاویۆۆ دروەنتێم ئیایم ئەشەۆجەستێمایم دروجێم فرەچە کێرێەنتەت ئەنگرۆۆ مەینییوش ئەئۆی ئیایم ئەستووەیتییم گەئێثیایم مەهرکای ئەشەهێ گەئێثەنیایم	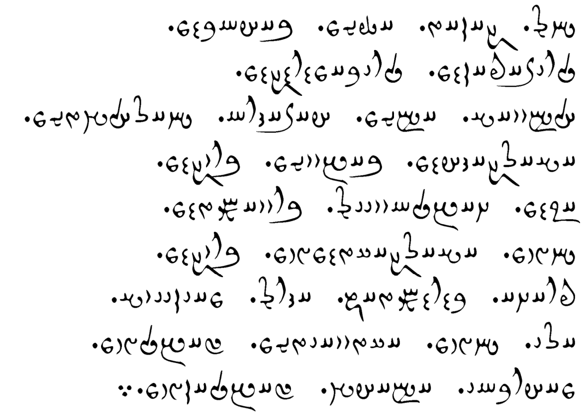

ئەو کەسەی کە لێیدا و کوشتی ئەژیدەهاکەی سێ لمووز، سێ سەر، شەش چاوی هەزار ئاخاوتەی لەناوبەر و دێوی درۆ و داپۆشەری زانین و درۆوەندی درۆخواز، ئائەم بەرجەستەترین درۆیەی کە دروستی کرد ئەهریمەن (گڕووترین گیان)، بۆ دژایەتی ئائەم ئاخی گەردوونە و بۆ مەرگی پاکترین جیهان.
یەسنە: هائیتی ۹، بەندی ۸

لە زامیاد یەشت (کەرتی ۷، بەندی ٤٥-٥٤)دا جارێکی دیکە جەخت لەسەر ئەهریمەنی بوونی ئەژیدەهاکە دەکاتەوە. لەم بەشەی ئاڤێستادا ئەم ئەفسانەیە بەم جۆرە دەگێڕدرێتەوە:

(خوەرێنە) واتا شکۆی یەزدانی لە ئییمە (جەمشید) جیابووەتەوە و وەکو هێز و وزەیەکی پیرۆز بەردەوام لە گەڕاندایە و هەرکەس بەدەستی بێنێ، دەسەڵات و پاشایەتی دەستەبەر دەکا. سپێەنتەمەینیۆ و ئەنگرۆمەینیۆ بەتواناترین کەسەکانیان بۆ بەدەستهێنانی ئەم شکۆ و بەهرەمەندییە ڕەوانە دەکەن. سپێەنتەمەینیۆ سێ فریشتەی چالاک بەناوی (ڤەهوومەن، ئەرتەڤەهیشتە و ئاتەر) ڕەوانە دەکا. ئەنگرۆمەینیۆ (ئاکمەنە، هەئیشمە و ئەژیدەهاکە) ڕەوانە دەکا. ئاتەر واتە ئاگری ئەهورامەزدا بەخێرایی هەنگاوی هەڵبڕی و لەگەڵ خۆیدا گوتی: من ئەم خوەرێنە پیرۆزە بەدەست دێنم. بەڵام ئەژیدەهاکەی سێ لمووزی پیس و بۆگەن، بە دەم جنێودانەوە بەدوای ئاتەر کەوت و لێی لە هاواردا: بکشێوە و باش بزانە ئەی ئاتەری مەزدائەهورە، ئەگەر ئەم خوەرێنەیە بەدەست بێنی، بێگومان من یەکسەر لەناوت دەبەم بە چەشنێک کە جارێکی دیکە نەتوانی لەسەر زەوی، ڕووناکی بە ئافرێنراوی ئەهورامەزدا بدەی. ئاتەر بۆ پاراستنی جیهانی ڕاستی و پاکی، بیری کردەوە واز بێنێ، چونکە ئەژیدەهاکە زۆر مەترسیدارە. ئینجا ئەژیدەهاکەی سێ لمووزی بۆگەن خێراتر ڕۆیی و گوتی: من دەست بەسەر ئەم خوەرێنە نایابەدا دەگرم، بەڵام لە پشتییەوە ئاتەری مەزدائەهورا دەرکەوت و بە ڕاست و ڕەوانی گوتی: بکشێوە، باش بزانە ئەی ئەژیدەهاکەی سێ لمووز، ئەگەر تۆ دەست بەسەر ئەم خوەرێنە نایابەدا بگری، دڵنیابە من دەتسووتێنم. لەسەر لمووزت بڵێسەی ئاگر دادەگیرسێنم بە چەشنێک نەتوانی پێ لە زەوی ئەهورا

بکەیەوە بۆ وێرانکردنی جیهانی ڕاستی. ئینجا ئەژیدەهاکە لە ترسی گیانی خۆی دەستی کێشایەوە، چونکە ئاتەر سامناک بوو.

<table>
<tr><td>ئیەهمی پەیتی پەرێخوایثێ
سپێەنتەسچە مەنیوش
ئەنگرەسچە
ئەئێتەهمی پەیتی ئەت
ئەخوەرێتێ
ئەشتێ فرەنگهەرێچەیەت
ئاسیشتێ کەتەرەسچیت
ڤۆهوچە مەنۆ ئەشێمچە
ڤەهیشتێم
ئاتەرێمچە ئەهورەهێ مەزداو
پوثرێم
ئەنگرۆ مەینیووش ئەشتێم
فرەنگهەرێچەیەت
ئەکێمچە مەنۆ ئەێشمێمچە
خروویدریم
ئەژیمچە دەهاکێم
سپیتیورێمچە ئیمۆ-کێرێەنتێم.</td><td>[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]</td></tr>
<tr><td colspan="2">هەموو بۆ ئەم نایابە، سپیترین گیان و هەرە گڕووترین گیان، هەوڵیاندا بۆ دەستەبەرکردنی خوەرێنە، شاندیان فرەچالاکترینی نێردراو، (سپیترین گیان) چاکترین ڕامان و چاکترین ڕاستی، ئاتەری کوڕی ئەهورامەزدای، هەرە گڕووترین گیانیش شاندی چالاکترین، پیسترین ڕامان، ئەیشمەی خوێنمژ، ئەژیدەهاکە و سپیتیورێی کەرتکەری ئیمە.

زامیاد یەشت: کەرتی ٧، بەندی ٤٦</td></tr>
</table>

ئەتات فرەشا هانم ڕازەیەتە ئاتەرش مەزداو ئەهوراهێ ئویتی ئەووەثە مەئەنگهانۆ ئەیتەت خوەرێنۆ هەنگیرێفشانێ ئیەت ئەخوەرێتیم ئائەت هێ پەسکات فرەدووەرەت ئەژیش ثریزەفاو دوژدەئینۆ ئوتە زەخشەتریم دەۆمنۆ	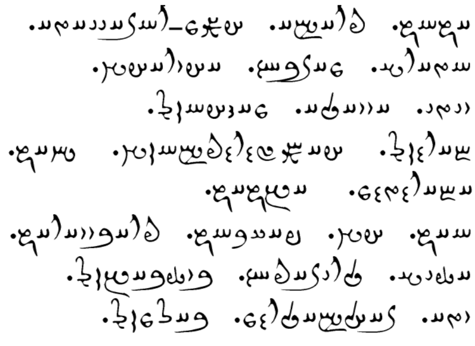
لەم کاتەدا هاتەپێش ڕازاوە، ئاتەری مەزدا ئەهورا، لەگەڵ خۆی ئەوها بیری کردەوە، ئەم خوەرێنە نایابە دەخەمە ژێر هەنگڵم، هاتە پشتی بەخێرایی، ئەژی سێ لمووزی بۆگەنی بێ ویژدان، ئەوجا بەدەم جنێودان و دوانی پیس. زامیاد یەشت: کەرتی ٧، بەندی ٤٧	

ئینجە ئەووەت هەئەندە ئێسەیێ ئەنگوهە ئییزی ئەئێتەت نیاساوەنگهێ ئیەت ئەخوەرێتیم فرا ثوانم پەیتی ئەپاثا نۆویت ئەپەیە ئوزرۆچەیای زاوم پەیتی ئەهورەداتانم ثراثرای ئەشەهێ گەئیثەنانم ئەت ئاتەرش زەستە پەیتی ئەپە-گیورووەیەت فرەخشنی ئوشتانۆ چینەهییە ئیەثە ئەژیش بیویواو ئاوەنگهە	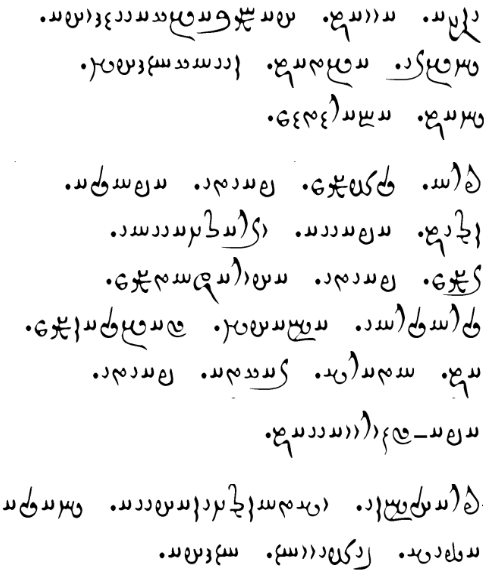

بکشێوە و ئەوە باش بزانە ئەگەر، تۆ بتەوێ بەدەستی بێنی ئەم خوەرێنێیە نایابە، لەپڕ وەهات بەسەر دێنم، نەکەی پێڕابگەی ڕووناکی، بڵاوبکەیەوە لە زەوی ئەفرێنراوی مەزدا، بۆ پاراستنی جیهانی پاک، لێ ڕاما ئەم ئاتەرە دەستی بەردا بۆ ڕاگرتنی گیتی، فرە نەگریسە لە بنیاتەوە، ئەژیدەهاکەی بەوەی (زیانبەخش).
زامیاد یەشت: کەرتی ٧، بەندی ٤٨

<table>
<tr>
<td>ئەتات فرەشە هانم دوەرەت
ئەژیش ثریزەفاو دوژدەئێنۆ
ئویتی ئەووەثە مەنگهانۆ
ئەئێتەت خوەرێنۆ هەنێگرێ فشانێ
ئیەتئەخوەرێتێم
ئائەت هێ پەسکات
هانمرازەیەتە
ئویتی ڤەچێبییەش ئەئۆجەنۆ</td>
<td>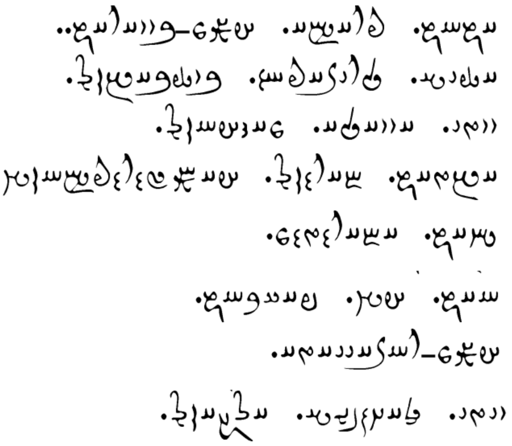</td>
</tr>
<tr>
<td colspan="2">لەم کاتەدا دەرکەوت، ئەژیدەهاکەی سێ لمووزی بێ ویژدانی ناپاک، لەگەڵ خۆیدا گوتی: ئەم خوەرێنە نایابە دەخەمە ژێر هەنگڵم، هاتە پشتی بە ڕازاوەیی، ئەوجا گوتی ئەم قسەیە.
زامیاد یەشت: کەرتی، ٧، بەندی ٤٩</td>
</tr>
</table>

<table>
<tr>
<td>[illegible]</td>
<td>تینجە ئەووەت
هەندەئیسەیەنگوهە
ئەژی ثریزەفێم دەهاکە
ئیێزی ئەئێتەت نیاساونگهێ
ئیەت ئەخوەرێتێم
فرا ثوانم زەدانگهە پەیتی
ئوزوخشانێ زەفرێ
پەیتی ئوزرەئۆچەسێنی
نۆوێت ئەپەییە ئەفرەپەتای
زاوم پەیتی ئەهورەداتانم
مەهرکای ئەشەهێ گەێثەنانم
ئەت ئەژیش گەووە پەیتی
ئەپە-گێورووەییەت
ئیەث ئاتەر بیوویوواو
ئاونگهە</td>
</tr>
<tr>
<td colspan="2">بکشێوە و ئەوە باش بزانە ئەگەر، ئەژیدەهاکەی سێ لمووز، تۆ بتەوێ بەدەستی بێنی ئەم خوەرێنێیە نایابە، لەپڕ ئاگرێکی وەهات لەسەر لمووزی دادەگیرسێنم، لەبن وەهات هەڵدەکڕووزێنم نەتوانی بەپێ بڕۆی، لەسەر زەوی ئەفرێنراوی ئەهورا، بۆ مراندنی جیهانی ڕاستی، ئەوجا ئەژیدەهاکە گەڕاندییەوە و لێگەڕا و ڕاما، چونکە ئاتەر بەوەی و سامناکە.
زامیاد یەشت: کەرتی ٧، بەندی ٥٠</td>
</tr>
</table>

بەپێی دەقی ئاڤێستا (ئابان یەشت، کەرتی ٨، بەندی ٢٩، ٣٠) ئەژیدەهاکە کەسێکی داگیرکەری خوێنڕێژ بووە و لە وڵاتی (بەئوری) واتا بابل هاتووە و دەستی بەسەر تەختی پاشایەتیدا گرتووە: ئەژیدەهاکە نزا بۆ ئەردەویسوورئاناهیتا دەکا کە هێز

و توانای پێبدا، تاکو بەسەر جیهاندا دەسەڵات بگێڕێ و زەوی لە مرۆڤ و بوونەوەر پاک بکاتەوە و گشتیان لەناو ببا. ئەم ئیزەدە نزا و قوربانییەکانی ئەژیدەهاکە پەسند ناکا، بەڵام هەر لە درێژەی ئەم بابەتەدا (ثرەئێتەئۆنۆ) واتا فەرەیدوون نزا و قوربانییەکانی ئاراستەی ئاناهیتا دەکا، تاکو بەسەر ئەژیدەهاکەی درۆپەرستی ستەمکاردا سەرکەوێ و لەناوی ببا. ئەم دیمەنە جارێکی دیکە لە ڕام یەشت (کەرتی ٥، بەندی ١٩)دا دووبارە دەبێتەوە، بەڵام ئەم جارەیان نزا و قوربانییەکانیان ئاراستەی ئیزەدێکی دیکە بەناوی (وایۆ) واتا ئیزەدی با دەکەن. لەم یەشتەدا کە بە ڕام یەشت ناسراوە، ناوی پایتەختی دەسەڵاتی ئەژیدەهاکە هاتووە. لە خوارەوەدا دەقی ئاڤێستایی (ئابان یەشت و ڕام یەشت)ی ئەم گێڕانەوەیە دەگوازینەوە:

[illegible]	تانم یەزەتە ئەژیش ثریزەفاو دەهاکۆ بەئوورۆۆیش پەیتی دەیەنگهۆووێ سەتێم ئەسپەنانم ئەرشنەنم هەزەنگرێم گەئانم بەئێووەرێ ئەنومەیەنانم
بۆ وی نزای کرد ئەژیدەهاکی سێ لمووز، لە دێی (شاری) بەئووری (بابل)، سەت ئەسپ، هەزار گا دە هەزار مەڕی قوربانی کەرد. ئابان یەشت: کەرتی ٨: بەندی ٢٩	

[illegible]	ئائەت هیم جەئیذییەت ئووەت ئاییەپتێم دەزدی مێێ ڤانگهوی سێوویشتێ ئەردووی سوور ئەناهیتێ

ئیەتە ئەزێم ئەمەشیان کێرێنەووانی ڤیسپایش ئەوٚی کەرشووئان ئیایش هەپتە	
لە ئەو ویستی، ئەوەم پێبدە ئەو جەربەزەیە (توانستە)، ئەی بەتوانا و شایستەترین ئەی ئەردەوی سوور ئەناهیتا، هەتاکو ئەز بێ مرۆ بکەم، هەموو ئەو حەوت کیشوەرە. ئابان یەشت: کەرتی ٨: بەندی ٣٠	

لە کەرتی ٩ی ئەم یەشتەدا هەندێ زانیاریی نوێتر سەبارەت بە ئەژیدەهاکە هاتووە، کە بەهۆیەوە ئەم ئەفسانەیە ڕێڕەوێکی دیکە وەردەگرێ. لەم کەرتەدا فەرەیدوون نزا و قوربانی پێشکەشی ئەناهیتا دەکا، بۆ ئەوەی بەسەر ئەژیدەهاکەدا سەرکەوێ و دەستی بەسەر هەر دوو ژنەکەیدا بگرێ. هەر دوو ژنەکەی ئەژیدەهاکە بەناو ناویان هاتووە و (سەنگهە و واچی) واتا شەهرنەواز و (ئەرێنەواچی) واتا ئەرنەواز. ئەم دوو ئافرەتە (خوشک/هاوسەر)ی ئییمە یان جەمشید بوونە کە دوای ئەوەی ئەژیدەهاکە دەیکوژێ، دەست بەسەر هەر دوویاندا دەگرێ.

ئائەت هیم جەئیذییەت ئووەت ئاییەپتێم دەزدی مێێ ڤانگهوی سێوویشتێ ئەردووی سوور ئەناهیتێ ئیەت بەووانی ئەیووی-ڤەییاو ئەژییم دەهاکێم ثریزەفەنێم ثری کەمێرێذێم خشووەش-ئەشیم هەزەنگرە ئیەئۆخشتیم ئەشەئۆجەئەنگهێم دەئێوویم درۆجێم ئەغێم گەئێثاوویۆ درووەنتێم	[illegible]

یانم ئەشەۆجە ستێمانم دروجێم فرەچە کێرێەنتێت ئەنگرۆۆ مەینیوش ئەئۆی یانم ئەستووەیتیم گەئێثانم مەهرکای ئەشەهێ گەئێثەنانم ئوتە هێ ڤەئەنتە ئەژانی سەنگهەوواچی ئەرێنەوواچی ئیۆۆی هێن کێهرپە سرەئێشتە زەزایتێ گەئێثیای-تێ ئیۆۆی ئەبدۆۆتێمێ	
لە ئەو ویستی، ئەوەم پێبدە ئەو جەربەزەیە (توانستە)، ئەی بەتوانا و شایستەترین ئەی ئەردەوی سوور ئەناهیتا، دەمەوێ سەربکەوم بەسەر، ئەژیدەهاکەی سێ لمووزی، سێ سەری، شەش چاوی هەزار خشۆکی چالاک، کە دژی خەڵکی دەجەنگێ ئەو دێوی درۆیە، ئەم لێڵییەی جیهان و ئەم درۆپەرستە، هێنای بەهێزترین و جێگیرترین درۆ، کە دروستیکرد ئەهریمەنی ناپاک، ئەوی هێنایە سەر جیهان، بۆ ئەوەی جیهانی ماددی، تووشی مەرگەسات بکا، تاکو من هەڵگرم دوو ژنەکەی، سەنگهەوواچی (شەهرناز) و ئەرێنەواچی (ئەرنەواز)، ئەوان هەیانە جەستەی سروشتی بۆ زاوزێ، کە لە جیهاندا ئەوان جوانترینن. ئابان یەشت: کەرتی ٩، بەندی ٣٤	

لە (ڕام یەشت)دا جارێکی دیکە ئەم زانیارییانە لە (کەرتی ٥ و کەرتی ٦) دووبارە دەبنەوە. تەنیا جیاوازی لەگەڵ یەشتی پێشوودا ئەوەیە کە سیمای فەرمانڕەوایەتی ئەژیدەهاکە لە پایتەختی دەسەڵاتەکەی کە هەمان کەڕەندە، نمایش کراوە. شاری کەڕەند دەکەوێتە کرمانشان و پایتەختی دەسەڵاتی ئەژیدەهاکە بووە. لە ئابان یەشتدا ئاماژە بە شوێنی فەرمانڕەوایەتی ئەم داگیرکەرە کراوە. هەروەها فەرەیدوون جارێکی دیکە هەمان داخوازی هەیە کە بەسەر ئەژیدەهاکەدا سەرکەوێ

و دوو ژنەکەی بۆ خۆی ببا. ئەوەمان لەبیربێ، ئەو ئیزەدەی لەم یەشتەدا نزا و قوربانییەکانی پێشکەش دەکرێ، ئیزەدی (وایۆ) واتا (با) یان هەوایە. لە چەند شوێنێکی دیکەی ئاڤێستادا کە ناوی ئەژیدەهاکە یان فەرەیدوون هاتبێ، ڕێک ئەم گێڕانەوانە دووبارە دەبنەوە. لێرەدا توێژەر پتر ئەو دەقانە دێنێتەوە کە لەگەڵ ئەم گێڕانەوە سەرەکییەدا لە هەندێ شتدا جیاواز بن. لەم دەقەی خوارەوەدا هاتووە:

<table>
<tr><td>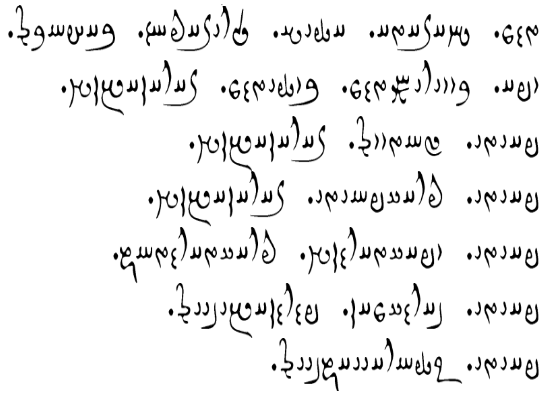</td><td>تێم یەزەتە ئەژیش ثریزەفاو دەهاکۆ
ئوپە کوویریەنتێم دوژیتێم زەرەنەئێنێ
پەیتی گاتوئۆ زەرەنەئێنێ
پەیتی فرەسپەیتی زەرەنەئێنێ
پەیتی ئوپەستەرێنێ
فرەستەرێتات
پەیتی بەرێسمەن
پێرێنەئێبیۆ
پەیتی غژارەیەتبیۆ</td></tr>
<tr><td colspan="2">بۆی کرد نزا ئەژیدەهاکەی سێ لمووز، لە کەڕەندی لەسەر دۆشەکی زێڕین، لەسەر باڵگەهی زێڕین، لەسەر فەرشی زێڕین، لەسەر ڕایەخی ڕاخسراو، پێیەتی بەرێسمەنی پانکراوە، پێیەتی هەموو شتێک فراوان.
ڕام یەشت: کەرتی ٥، بەندی ١٩</td></tr>
</table>

لە دەقی ئاڤێستادا دەردەکەوێ ئەم ئەفسانەیە پەیوەستە بە شێوازی بەڕێوەبردنی گەردوون. لەم بەڕێوەبردنەدا خوەرێنە دەورێکی بنچینەیی و کاریگەری هەیە. خوەرێنە بە مانای فەڕ و شکۆی یەزدانی دێ و لەلایەن یەزدانەوە بە کەسانی هەڵبژێردراوی ئەهورایی دەدرێ، تاکو لە جیهاندا لەسەر تەختی پاشایەتی دابنیشن و کاروباری جیهان بەڕێوەببەن. نابێ ئەم شکۆ یەزدانییە بکەوێتە دەستی کەسانی ناپاک و شەڕەنگێز و خوێنڕێژەوە. ئەم خوەرێنەیە دوای ئەوەی کە ئییمە یان جەمشید

ناپاکی کرد و دژی یەزدان وەستایەوە، لێی دوورکەوتەوە. سپێەنتەمەینیوو واتا گیانی پاک کە سەرۆکایەتی دیوان و بارەگای ئەهورامەزدای لە ئەستۆیە، هێزە چاکەکان ڕەوانە دەکا بۆ ئەوەی پارێزگاری لە فەڕ و شکۆی یەزدانی بکەن و پێشکەشی کەسی شیاوی بکەن. لەلایەکی دیکەوە ئەنگرۆمەینیۆ واتا هەرە گڕووترین و پیسترین گیان کە دواتر لە ئەدەبی کوردیدا بە ئەهریمەن ناسراوە، هێزە خراپەکانی ڕەوانە دەکا تاکو دەستی بەسەردا بگرن.

ئاتەر واتا ئاگر نوێنەرایەتی هێزی چاکە دەکا و ئەژیدەهاکە نوێنەرایەتی هێزی خراپە دەکا. بەریەککەوتنی ئەم دوو کەسایەتییە، لە چوارچێوەی یەزدانناسی مەزداییدا بە ململانێی هەرە دێرینی نێوان ئەهورامەزدا و ئەهریمەنەوە گرێدراوە. ئاتەر ئیزەد یان فریشتەیەکە کە بە کوڕی ئەهورامەزدا دانراوە و ئەژیدەهاکەش لەسەر شێوەی بوونەوەرێکی ئەفسانەیی خوڵقێنراوی ئەهریمەن بە سیمایەکی نیمچە خواوەندی دەردەکەوێ. ئەژدیهاییێکی سێ سەری، سێ لمووزی شەش چاوە و لەم شەڕ و ململانێیەدا نوێنەری ئەهریمەنە.

پێکهاتەی ئەم ئەفسانەیە بۆ ڕۆژگاری پێش دەرکەوتنی ئایینی زەردەشتی دەگەڕێتەوە. ئاتەر و ئەژیدەهاکە لە سەردەمە دێرینەکاندا خواوەند بوونە، بەڵام لە سەردەمی دینی زەردەشتیدا پێگەیان بۆ پلەی ئیزەدی چاکی و ئیزەدی خراپی دابەزیوە. ئەم شێوازە لە دینی زەردەشتیدا زۆر باوە. زەردەشت لەکاتی ڕاگەیاندنی دینەکەی، سەرجەم خواوەندانی پێشووی ڕەتکردەوە و تەنیا ئەهورامەزدای بە خواوەندی تاک و تەنیا ناساند. لە سەردەمەکانی دواتردا کە ئاڤێستایان کۆکردەوە، زۆربەی ئەفسانەی خواوەندی ئایینەکانی دیکە خزانە ناو دەقی ئاڤێستای نوێ و لەم دۆخە نوێیەدا پلەی ئیزەد واتا فریشتەیان پێدرا. وەکو میترا، ئاناهیتا، زەرڤان، وایۆ و زۆرێک لە خواوەندەکانی دیکە. ئاتەر یان ئاگر لە ڕۆژگاری پێش زەردەشتدا لە ڕیزی خواوەندە سوودبەخشەکان بووە و ئەژیدەهاکە لە ڕیزی ئەم خواوەندە مەترسیدارانە بووە کە بە (دەئێڤە) بەمانای دێو ناسراوبوونە. ئەم دوو خواوەندە لە ئەفسانەی دینی زەردەشتیدا لە قاڵبی باوەڕی زەردەشتی دراون و ئاتەر بە هێما و

یاوەری خواوەندی چاکە واتە ئەهورامەزدا و ئەژیدەهاکە بە هێما و یاوەری خواوەندی خراپە واتە ئەهریمەن ناسێنراون. بەم چەشنە دەردەکەوێ ئەم دوو کەسێتییەی ناو ئەم ئەفسانەیە لە ڕۆژگاری کۆنتردا خواوەند بوونە و لە ڕێڕەوەی گەشە و گۆڕانی ئەفسانەییدا بۆ ئیزەد و دێو گۆڕاون.

لەلایەکی دیکەوە ئەفسانەی ئەژیدەهاکە لە ئاڤێستادا بە ئەفسانەی کۆتایی جیهان و ڕۆژی دوماهی پەیوەست کراوە کە ئەم بابەتە لە دەقە پەهلەوییەکاندا بەوردی گێڕدراوەتەوە و لە درێژەی توێژینەوەکەدا دەخرێنەڕوو. بەپێی دەقی ئاڤێستا ئەژیدەهاکە لە چیای (هەرەبەرزێتی) واتا هەرە بەرزترین کێو، بەند دەکرێ و لە کۆتایی جیهاندا سەرلەنوێ کۆت و زنجیر هەڵدەتەکێنێ و دژی ئەفراندنی پاکی ئەهورایی دەوەستێتەوە. لە درێژەی ئەم ئەفسانەیەدا کێرێساسپەی پاڵەوان دێت و لەناوی دەبا. لەم گێڕانەوەیەدا ئەژیدەهاکە وەکو دەجال دەردەکەوێ کە لە کۆتایی جیهاندا لە بەند ڕزگاری دەبێ و بۆ لەناوبردنی ئافرێنراوی مەزدا قۆڵی لێ هەڵدەماڵێ و جیهان تووشی نەهامەتی و کاولکاری دەکا و دێو و درۆپەرستان دەست بەسەر جیهاندا دەگرن، ڕێک وەکو ئەم ڕۆڵەی لە دینە ئاسمانییەکان بۆ دەجال دەستنیشان کراوە. لەم کاتەدا ئەهورامەزدا فرمان دەردەکا کۆمەڵە پاڵەوانێکی نەمر لە خەو ڕابنەوە و بە یاوەری (سەئۆشیانتە) واتا ڕزگارکەر ئەم دێوە بەدفەڕە لەناو بەرن. یەکێک لەم پاڵەوانانە (کێرێساسپەی نەریمان)ە. ئەم بابەتە لە ئاڤێستادا گێڕدراوەتەوە و بەدیار دەکەوێ ئەژیدەهاکە لە بنچینەدا نەمردووە، بەڵکو لە چیای هەرە بەرزێتی بەند کراوە و لە کۆتایی جیهان بە دەستی کێرێساسپەی نەریمان دەکوژرێ. ئەم پاڵەوانەش بە ئیزنی مەزدا خەوێکی قووڵ دایدەگرێ و لەلایەن کۆمەڵە فریشتەیەک جەستەکەی دەپارێزرێ تاکو لە ڕۆژی دوماهی، لەخەو هەستێتەوە و ئەژیدەهاکە لەناو ببا.

لە دەقی ئاڤێستادا باسی پاراستنی ڕەوان و جەستەی کێرێساسپە کراوە کە لە کۆتایی جیهان هەڵدەستێتەوە و ئەژیدەهاکە و دارودەستەکەی لەناو دەبا. ڕابوونەوەی ئەم پاڵەوانە وەکو لەخەو هەستانەوەیەک وەسفکراوە. ڕەوان و جەستەی کێرێساسپە لەلایەن فریشتە یاخود ئیزەدەکانەوە پارێزگاری لێکراوە و دواجار بە فرمانی یەزدان هەستاوەتەوە. لە فەروەردین یەشتدا ئەم ئەفسانەیە گێڕدراوەتەوە.

<table>
<tr>
<td>ئەشەئۆنانم ڤەنگوهیش سووراو
سپێنەنتاو
فرەوەشەیۆ یەزەمەیدێ
ئیاو ووانم کێهرپێم ئەیووییا
خشەیێانتی
ئیانم سەمەهێ کێرێساسپەهێ
ئیەت گەئێسائوش گەذەوەرەهێ
نەووەیتیشچە نەووەچە سەتە
نەووەچە هەزەنگرە نەووەسێسچە
بەئێووەن</td>
<td>[illegible]</td>
</tr>
<tr>
<td colspan="2">پاک و بەهێز و بێگەرد و پیرۆز، ڕەوانان ستایش دەکەین، ئەوان کەوا پەیکەری دەپارێزن، ئی کێرێساسپەی نەوەی سام، کە پرچی (گێسو)ەکەی بەگوریزەیە، نۆ و نەود و نۆسەت، نۆ هەزار و نۆجاران دەهەزار.
فەروەردین یەشت: کەرتی ١٩، بەندی ٦١</td>
</tr>
</table>

لە درێژەی ئەفسانەی خوەرێنە واتا فەڕ و شکۆی یەزدانی، لە زامیاد یەشتدا هاتووە، دوای ئەوەی خوەرێنە لە ییمە واتا جەمشید لەسەر شێوەی باڵندەیەک دوورکەوتەوە، یەکەمین جار لەلایەن ئیزەدی میترا گیراوە. دووەمین جار لەلایەن فەرەیدوون گیراوە. سێیەمین جار کێرێساسپەی نەریمان گرتییەوە. دوای ئەوەی باسی گرتنەوەی خوەرێنە لەلایەن ئەم پاڵەوانە دەکرێ، ئینجا ڕووداوی پاڵەوانێتییەکانی دەگێڕێتەوە. شەڕکردن و لەناوبردنی ئەژیدەهاکە گرنگترین و بەسوودترین کردەی پاڵەوانی ئەم شۆڕە سوارەیە کە لە کۆتایی جیهاندا ڕوودەدا. لە زامیادیەشتدا هاتووە لەم کاتەدا بە ئیزنی یەزدان کۆمەڵە سوارچاکێک ڕادەبنەوە تاکو یارمەتی سەئوشیانتە واتا ڕزگارکەر بدەن. یەکێ لەم سوارچاکانە کێرێساسپەی نەریمانە و ئەژیدەهاکە لەناو دەبا.

[illegible]	ئییەت ثریتیم خوەرێنۆو ئەپەنێمەتە خوەرێنۆو ئییمییت هەچە خشەشەئێتات شووسەت خوەرێنۆو ئییمەت هەچە ڤیووەنگهوشات مێرێغەهێ کێهرپە ڤائەرەغنەهێ **ئەئۆم خوەرنۆو هەئەنگێورووەیەتە** **نەرێ-ماناو کێرێساسپۆ** ئییەت ئاس مەشانانم ئوغرەنانم ئەئۆجیشتۆو زەرەثوشترات نەیرییەییات پەرۆو هانم-ڤەرێتۆوئیت
دەڕوا بۆ سێیەمین جار خوەرێنە (فەڕ)، ئەو خوەرێنەیەی ئییمە (جەمشید) کە تیشک دەداتەوە، هەر ئەو خوەرێنەیەی ئییمەی کوڕی ڤیووەنگهو، بە پەیکەری مەلی (مەرغی) ڤارەغن، ئائەم خوەرێنەیە ئەنگووت بۆ نەریمانی کێرێساسپە، لەنێو هەموو مرۆڤاندا لە جەربەزەیی و ڕەشیدی، جگە لە زەردەشت بەهێزترینی بەهێزەکان بوو. زامیاد یەشت: کەرتی ٦، بەندی ٣٨	

٣- ئەژیدەهاکە لە سەرچاوە پەهلەوییەکاندا

لە کتێب و دەقە پەهلەوییەکاندا وەکو کتێبی دینکەرد، بنداهێشن، مینوگی خیرەت، کێرێساسپ نامەگ و ...هتاد باسی ئەفسانەی ئەژیدەهاک گێڕدراوەتەوە. گێڕانەوەی ئەم ئەفسانەیە تاڕادەیەکی زۆر هەمان شێوە ئاڤێستاییەکەیە و جیاوازییەکی ئەوتۆ لەنێوان گێڕانەوەی ئاڤێستایی و دەقە پەهلەوییەکان لە ڕووی ناوەڕۆکەوە بەدی ناکرێ، تەنیا ئەوەندە نەبێ ڕووداوەکان لە دەقە پەهلەوییەکاندا هەندێک فراوان کراون. لە کتێبی دینکەرد و (کێرێساسپ نامەگ)دا ئەم ئەفسانەیە لەچاو کتێبی بنداهێشن و مینووگی خیرەت وردتر و فراوانتر گێڕدراوەتەوە. ئەوەی لە کتێبی

بنداهێشن و مینووگی خیرەتدا هاتووە دووبارەبوونەوەی هەمان ئەو وردکاریانەن کە لە دینکەرد و کێرێساسپ نامەگدا هاتووە.

کتێبی هەشتەمی دینکەرد کە پوختەی بیست و یەک کتێبی ئاڤێستای ڕۆژگاری ساسانییەکانی تێدا تۆمارکراوە، لە بەشی دوازدەهەمدا کاتێک باسی سەردەمی پاشاکان دەکا ئاماژە بە ناوی ئەژیدەهاکە دراوە. لەم باسکردنەدا تەنیا بەشی دووەمی ئەم ناوە واتا دەهاکە هاتووە. بەپێی گێڕانەوەی ئەم کتێبە ئیمە واتا جەمشید بە چاکی و بەباشی بەسەر حەوت نیشتماندا فەرمانڕەوایەتی کردووە و پاشان سەردەمی دەسەڵاتی دوژئاگایی واتا تاریکی و دوژخوتایی واتا ستەمکاری دەهاکە دەسپێدەکا، دوای ئەم سەردەمە تاریک و ستەمکارانەیە ڕۆژگاری دەسەڵاتداری ثریتوونە واتا فەرەیدوون دەست پێدەکا، کاتێک بەسەر دەهاکەدا سەردەکەوێ. هەر لەم دەقەدا ئاماژە بە نەژاد و نەتەوەی ئەژیدەهاکە کراوە و بەپێی دەقی پەهلەوی ئەم پاشا ستەمکار و داگیرکەرە لە نەژادی تاژیگ واتا نەژادی عەرەبە. ئەم بابەتە لە دەقی ئاڤێستادا بە شێوەی بئوری واتا بابلی ئاماژەی پێدراوە. دواتر هەر لەم توێژینەوەیەدا لەکاتی شیکردنەوەی دەقە کۆنەکانی ئاڤێستایی و پەهلەوی و بەڵگەنامە مێژووییەکان، پەیوەندی ئەژیدەهاکە بە نەتەوەی ئەکەد دەخرێتەڕوو کە لە بنچینەدا سامی نەژادن.

زاکی ییمە سێ تیگەر هەپت کیشوەر خوتایی توخمەگی سەرووەبی، ئاگایی ژییش زەمانەگ سپێری، زەمانەگی هەچ بنداهیشن ئود خوتاییشی یمە فرژام. ئو زاکی هەپت کیشوەر دوش ئاگایی دووش خوتایی دەهاک سەرووەبی، پەتوەند ژیەش ڕەووەیەرۆ، تاژی هەئوشیەنگی برا و تاژیگان	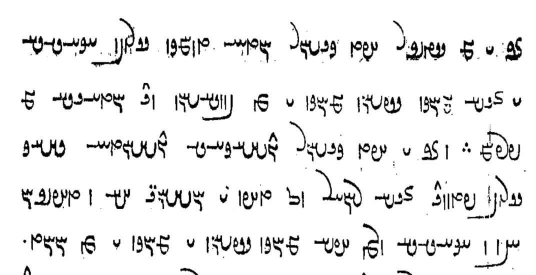

باو، و ئاگایی ڕۆیی ئەوی زەمانەگ سپێری، زەمانەگی هەچ هوخوتایی ییمە فرژام، ئود دوش خوتایی فرژامی دەهاک، وە پەتوەندی هەژ ییمە ئود پریتوون. زاکی خوەنیریس خوتایی پریتوون سەروەبی، پەوی ونیتنی دەهاکی، ژەتنی مازنیان مەتا، ئو خەرکینتی ئی خوەنیریس پەوی سەرمی توژی ئیرەژی ژیش سێ بوومی پەتەریتین.	
سێیەمین نەوە لە توخمی (کەیان-پاشاکان) کە بەسەر حەوت کیشوەردا کەیخوایی کرد ییمە بوو، زەمانی ئەو ژیان بە ئاگایی بەسەردەچوو، سەردەمێک لە نێوان ئەفراندنی بنچین تاکو ئەنجامی کەیخوایی ییمە. و نەوەی حەوت کیشوەر دژ ئاگایی(تاریکی) و دژ کەیخوایی(ستەمکاری) دەهاکە دەستی پێکرد، پشتی ژیان (واتا نەژاد و توخم)ی دەگەڕایەوە بۆ تاژی برای هۆشەنگ و باوکی تاژیگان (واتا عارەبان)، و ئاگایی نەما و ڕۆیی لەم زەمانەدا، سەردەمی کەیخوایی باشی ییمە کۆتایی هات، و دژ کەیخوایی و ستەمکاری دەهاک گەییە ئەنجام، بە دەستی فەرەیدوون کە لە پشت و توخمی ییمە بوو. سەردەمی دەسەڵاتی فەرەیدوون بەسەر خوەنەریس دەستی پێکرد، بەوەی کە دەهاکی ونکرد (لەناو برد)، ژەنی (لێیدا) لە دێوانی مازەنی، و خەڵکی خوەنەریسی بەسەر ئەو سەرم، تووژ و ئیرەژ سێ پار کرد. دینکەردی هەشتەم، بەشی دوازدەم، بەندی ٧، ٨ و ٩	

لە کتێبی دینکەردی نۆیەم بەشی بیستەمدا کە لە (٢٤) بەند پێکهاتووە و کورتەی پەرگەردی بیستەمی نەسکی ئاڤێستایی (ڤوهوگ خشەترا) لەخۆ دەگرێ،

ڕووداوەکانی داستانی ئەژیدەهاکە وەکو چۆنییەتی بەدەسەڵات گەیشتن و کوشتنی ییمە و دەرکەوتنی فەرەیدوون و بەندکردنی ئەژیدەهاکە لەناو ئەشکەوت و کۆتاییهێنان بە دەسەڵاتەکەی وردتر باسکراون. لەم کتێبەدا هاتووە کە پەرگەردی بیستەمی نەسکی ڤوهوگ خشەترا باسی دەسەڵاتدارێتی نارەوایانەی ئەژیدەهاکە دەکا، کە چۆن بەیارمەتی دێوی ئەوداک کە دایکی خۆی بوو، بەسەر ییمە (جەمشید)دا سەر دەکەوێ و بەسەر حەوت کیشوەردا فەرمانڕەوایەتی دەکا و لەجیاتی ئەو ئاسوودەیی و بەختەوەری و نەمرییەی کە ییمە بەرهەمی هێنابوو، ناخۆشی و نەگبەتی و مەرگی بڵاوکردەوە. دواتر فەرەیدوون دەردەکەوێ و کۆتایی بە سەردەمی تاریکی دەسەڵاتی ئەم ئەژدیهایە دێنێ. کاتێک دەیەوێ بە گورز لە سەری بدا و ئەژیدەهاکە بکوژێ، ئەهورەمەزدا فرمان دەکا کە مەیکوژە، چونکە ئەگەر خوێنی پیسی ئەم بوونەوەرە نەگریسە بەسەر زەویدا بڕژێ، هەزاران جۆر جڕوجانەوەری خشۆک وەکو مار، شەوگەڕ، مارمێلکە و دووپشک و ...هتاد لێ پەیدا دەبێ؛ بۆیە دەبێ لەناو ئەشکەوتدا بەندی بکەی تا ڕۆژی خۆی دادێ و ...هتاد.

١- بیستەم پەرگەرتی ڤوهوگ خشەترا هەمبەر ستەهمەگی وەییتی دەهاکی خوتایی هەمبەر بوومی حەوت و پێش ڕووبەگی ژێش فرمان هەچ دێمان وەردیشن ٢- هەمبەر هەنجومەنیگان پرسیان یێ دەهاکی چما وێش ئامایی و هامبەستەگی مەرتوم ئاخۆ هەچ گرۆیتنی ییمە و خوتایەگی دەهاکی و مەرتوم لۆ دەهاکی پەرسیڤ	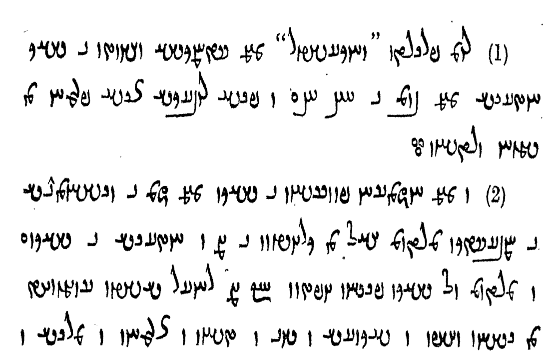

<table>
<tr><td>ویپتن، ییمە ڕاویەر ئیەیتی نیازومەنتی هەچ گیهان، نییەتی و بێ شویناهی و سوێ و تینوو، زارمانی و مرینی و شیوەن و مووی، سەرماگ و گەرماگی ئەپەتمەن، و هامیزشنی شائێدا لەتەگ مەرتوم.</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">١- بیستەمین پەرگەردی ڤوهوگ خشەترا سەبارەت بە ستەمکاری ئەژیدەهاک و سەروەریی ئەو بەسەر حەوت هەرێم و پێشڕەوی فرمانەکانی ئەو بەسەر گشت شار و دێیەکانە. ٢- لە بەرانبەر ئەنجوومەن پرسییان کە بۆچی خەڵکی ڕوویان دە ئەژیدەهاک کرد لەپاش گروین (کوشتن)ی ییمە، بۆ فەرمانڕەوایەتی دەهاک و خەڵکی وەڵامی ئەویان دایەوە. ییمە هەژاری ڕاونابوو لە جیهاندا، نەداری و بێشوێنی و برسێتی و تینوویەتی، ئازار و مردن و شیوەن و گرین، سەرما و گەرمای بێوێنە و ئاوێتەکردنی دێوان لەگەڵ مرۆڤەکان.
دینکەردی نۆیەم، پەرگەردی بیستەم: ٥١</td></tr>
</table>

٨- و هەمبەر نەهێتنی فەریتوون دەهاک و مەرگانیدەن ڕای و ژەنی هەچ پیل و مل و سەری و نەمرتنی دەهاک هەچ ئی ژەنیشنە. ٩- و ئاخر پەوی شووپشیر ژەتن و پەوی فراتووم (و) دووتیگەر (و) سێتیگەر ژەنیشنی هەچ تەنووی دەهاک کۆبیت هانینەگ خرەفستران وەشتەن. ١٠ - گوتەیتی داتاری ئەهورمەزد ئەوی فەریتوون(:) ئەیژیش نەگروینە ئی دەهاک، مەهینەش گروین دەهاکی پور دینی زەمیگ و هەرگوون هەچ گەز و هون گەڕەک و گەژدوم و کیربۆق و کەسەلک و وژی. لەوەتا هانینەگ بەستەنی پەوان شکەفت بەند کەر بە گەرانترین پادافەرەشی هەنبێشان.	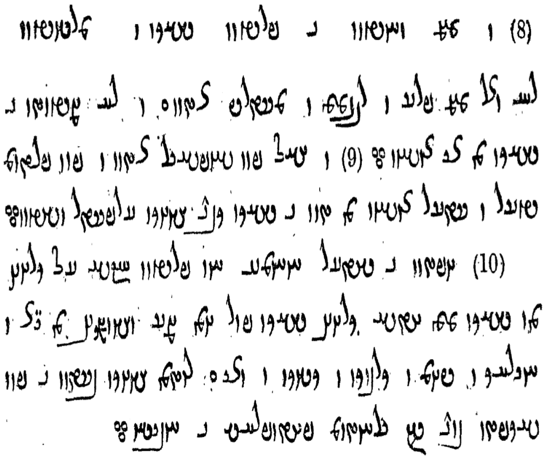
٨- سەبارەت بە لەناوبردنی ئەژیدەهاک لەلایەن فەرەیدوون و لێدانی لە بن پیل و سەر و مل و نەمردنی دەهاک بەم لێدانە. ٩- و لە کۆتادا بەم شمشێرە ویستی لێیبدا	

و بە لێدانی یەکەم و دووەم و سێیەم لە جەستەی دەهاک کۆدەبێتەوە و بەدیدێن کۆمەڵەی خشۆکەکان و بڵاودەبنەوە. ١٠- گوتی داداری ئەهورەمەزدا بە فەرەیدوون: فەرمووی مەیگروێنە (مەیکوژە) ئەم دەهاکە، مەیکوژە دەهاکی (چونکە) زەوی پڕ دەبێ لە هەموو جۆرە مار و شەوگەڕ و دووپشک و بۆق و کیسەڵ و مارمێلکە. لەبەر ئەوە هێنای و بەستیەوە لەم ئەشکەوتەدا و بەندی کرد بە گرانترین سزای زۆر بە ئێش و ئازارەوە. دینکەردی نۆیەم، پەرگەردی بیستەم: ٥١-٥٢

لە دەستنووسێکی پەهلەویدا بە ژمارە (MU 29) کە لە سێ بەش پێکهاتووە و بەشی یەکەمی بەناوی (کێرێساسپ نامەگ) ناوزەد کراوە، ئەم بەشەی ئەفسانەی ئەژیدەهاکە گێڕدراوەتەوە و کە پەیوەستن بە پاڵەوانێتی کێرێساسپە و تێیدا ئەم ئەفسانەیە بە ڕووداوەکانی دوماهی و کۆتایی جیهان بەستراوەتەوە. بەپێی ئەم دەستنووسە لە دوماهیکدا ئەژیدەهاکە زنجیر دەپچڕێنێ و لە چیا دادەبەزێ و دژی ئافرێنراوانی یەزدان دەوەستێتەوە، بەڵام پاڵەوانێک بەناوی (سامی نەریمان) ئەم دوژمنە سامناکەی مرۆڤ و ژیان دەکوژێ. سامی نەریمان هەمان کێرێساسپەی نەریمانە کە لەم دەقەدا بەناوی باوکی کە سام بووە ناوی براوە. نەریمان بەمانای نێر و پاڵەوانە. جێگەی ڕامان و هەروەها سەرنجڕاکێشە کە لەم دەقەدا ئەم ڕۆژەی کێرێساسپەی نەریمان ئەژیدەهاکە دەکوژێ، ڕۆژی نەورۆزە.

پەت نامی داتاری ئوهرمەزد ئێنەژ پەیداگ کو فریتون ئەژیدەهاک ئۆژەنیت کامیست، ئوهورمەزد گۆت کو: نا مە ئۆژن، چ زەمیگ پوڕ خرفستەر بووەوێت کو هەندور ڕیستاخیز	

<table>
<tr>
<td>هەمەگ دێوان و دڕوجان ئەم
زەمیگ پەراگەند ئاپەڕەنت
ئەم شۆن زەرتوشت کو هەچ
پێش دێوان پەراگەند.
ئێک مانگ خوەرشیت هەچ
ئاسمان ئەو ئاسمان
ستاوویت. هەمەگ مەرتوم
ئیتوون گیهان مەرگومەت بیت
ئوجا ئی زەمیگ دێوان
پراگەند ئوجا دەهاک
ڕای هەچ دیماوەند کووف
خلاس کرت ئی زەمیگ
ئاتیتی. هەمەگ دێوان و
دڕوجان ڕای خوارت
ئوجا ئەژیدەهاک ڕای مانگی
فرورتین ڕۆژی خۆرتاو
سامی نەریمان ئەژیدەهاک
ڕای بی ئۆژەت.</td>
<td> </td>
</tr>
<tr>
<td colspan="2">بەناوی داداری ئەهورەمەزدا
ئەمەش پەیدایە کە فەرەیدوون ویستی لە ئەژیدەهاک بدا (و بیکوژێ) ئەهورەمەزدا گوتی: نا مەیکوژە، چونکە زەوی پڕ لە (زیندەوەری) خشۆک دەبێ کە لە ڕۆژی دوماهی و کۆتایی جیهاندا گشت (ئەم) دێو و درنجانە لەسەر ئەم زەوییە پەراگەندە دەبن. بە هەمان شێوە ئەی زەردەشت کە لە پێشتر دێوان پەراگەندە بووبوون. یەک مانگ خۆر لە ئاسمانەوە بۆ ئاسمان وەستا. هەموو خەڵکی و هەروەها گەردوون مردن (و لەناو چوون) ئینجا لەم زەوییەدا دێوان بڵاو بوونەوە، ئینجا (ئەوان) دەهاکیان لە چیای دەماوەند دەربازکرد، بۆ زەوی هات.</td>
</tr>
</table>

سەرجەمی دێو و درۆپەرستانی خوارد. ئینجا ئەژیدەهاکی لە مانگی فەروەرتین ڕۆژی خۆرداو (ڕۆژی نەورۆز) سامی نەریمان ئەژیدەهاکی کوشت.
(MU, 70)

لە کتێبی (بنیداهێشن)دا سەبارەت بە ئەژیدەهاکە و کوشتنی لە کۆتایی جیهاندا هاتووە: ((سەبارەت بە ئەژیدەهاکە کە بیوەرئەسپیشی پێدەڵێن، دەڵێن کاتێک فەرەیدوون ئەوی گرت، نەیتوانی بیکوژێ، بۆیە لە کێوی دەماوەند بەندی کرد، کاتێک کە دەربازی ببێ، سامی نەریمان ڕادەبێتەوە و بە گورز لێیدەدا و دەیکوژێ. (بهار، ۱۳۹۰، ۱۲۸) لە کتێبی (مینووگی خیرەت)دا هاتووە: لە کۆتایی جیهاندا ئەژیدەهاکە لە بەندی فەرەیدوون ڕزگاری دەبێ و دووبارە بەسەر خەڵکی و دێوەکاندا فەرمانڕەوایەتی دەکاتەوە و دەست بە لەناوبردنی ئافراندنی مەزدایی دەکا و فرمان دەدا هەر کەسێک ئاو و ئاگر و ڕووەک لەناو نەبا، بیگرن و لەناوی بەرن. ئاگر و ئاو و ڕووەک سکاڵا بۆ یەزدان دەبەن. (تفضلی، ۱۳۹۱، ۷۹) درێژەی ئەم گێڕانەوەیە لە کتێبی (زەندی وەهومەن یەسن)دا بەم جۆرەیە: ئینجا ئاو و ئاگر و ڕووەک، سکاڵا و گلەیی خۆیان بۆ بارەگای یەزدان دەبەن. داوا لە ئەهورامەزدا دەکەن فەرەیدوون زیندوو بکرێتەوە، تاکو ئەژیدەهاکە لەناو بەرێ. دەڵێن: ئەی ئەهورامەزدا! ئەگەر ئەم کارە نەکەی ئیتر ئێمە ناتوانین بەکارەکانمان ڕابین و لەناو دەچین. ئینجا ئەهورامەزدا فرمان بە ئیزەدی سرووش و نەریوسەنگ دەکا پەیکەری کێرێساسپەی نەریمان بجوولێنن، تاکو لە خەوی قووڵ بەخەبەر بێتەوە. ئیزەدی سرووش و نەریوسەنگ دەچنە لای کێرێساسپە و سێ جار بانگی دەکەن و جاری چوارەم نەوەی سام سەرکەوتووانە ڕادەبێتەوە و ڕووبەڕووی ئەژیدەهاکە دەبێتەوە و بە تەواوی هێزەوە بە گورزی گران لە کەللەی سەری ئەژیدەهاکە دەدا و دەیکوژێ. (راشد محصل، ۱۳۷۰، ۱۹)

٤- ئەفسانە، داستان، مێژوو

ئەفسانەی ئەژیدەهاکە لە ڕووی مێژووییەوە بۆ دەوروبەری هەزارەی چوارەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە. هۆی دەستنیشانکردنی ئەم مێژووە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەژیدەهاکە لە ڕۆژگاری یيمە یان جەمشیددا دەردەکەوێ. بەپێی توێژینەوەکان ڕۆژگاری فەرمانڕەوایەتی جەمشید لە هەزارەی پێنجەمی پێش زایین دەستپێدەکا و لە کۆتاییەکانی هەزارەی چوارەمی پێش زایین کۆتایی بە دەسەڵاتەکەی دێ. بەپێی مێژووی ئەفسانەیی گەلی کورد کە لە کتێبی ئاڤێستا و دەقە پەهلەوییەکان هەڵێنجراوە، مێژووی ئەفسانەی دەرکەوتنی ئەژیدەهاکە دەوروبەری **٣٠٣٥**ی پ.ز بووە و دەسەڵاتەکەی نزیکەی ١٠٠٠ ساڵی خایاندووە (حسن، ٢٠١٣، ٥٧) ئەفسانەیەکی دێرینی لەم چەشنە لە ماوەی زەمەنی دوورودرێژی نێوان دەرکەوتن و ڕۆژگاری تۆمارکردنی، بەردەوام لە گەشە و گۆڕاندا دەبێ. ئەم گەشە و گۆڕانەش لە ئەنجامی کاریگەری و کارتێکردن لە کۆمەڵە ئەفسانەیەکی دیکەدا دێتەئاراوە، بۆیە دەکرێ کەسایەتی ئەژیدەهاک لەگەڵ کەسایەتی ئەفسانە دێرینەکانی میزۆپۆتامیادا بەراورد بکرێن. لە بەراوردکردنی لەگەڵ ئەفسانەی میزۆپۆتامیا بەتایبەتی ئەفسانەی سۆمەری دەشێ کۆمەڵە هاوبەشییەک لەنێوان ئەم ئەژدیها-خواوەندە لەگەڵ ئەژدیها-خواوەندی کینگۆی سۆمەری دەسنیشان بکرێن. لە ئەفسانەی سۆمەریدا کینگۆ یەکێک لە ((ئەژدیها-خواوەندەکانە و سەرۆکایەتی لەشکری تیامەت لە دژی خواوەندەکانی لە ئەستۆیە و لە کۆتاییدا لەلایەن مەردۆخەوە لەناو دەبرێ.)) (ساندرز، ١٣٧٨، ٣٠)

هەر ئەم ئەفسانەیە دواتر لە قۆناغێکی مێژوویی بەهۆی گۆڕانی کۆمەڵایەتی و کولتووری و شارستانی ڕەنگی داستان وەردەگرێ و مرۆڤی ئاسایی وەکو کاوە کە نوێنەرایەتی خەڵکی پیشەگەر و ئاسایی ناو کۆمەڵگە دەکا لە بەرەوپێشچوونی ڕووداوەکاندا ڕۆڵ دەبینێ. هۆکاری ئەم گۆڕانکارییە بۆ ئاستی تێگەیشتنی کۆمەڵی مرۆڤ دەگەڕێتەوە. لە کۆمەڵگەی دەوروبەری هەزارەی یەکەمی پێش زاییندا ئاستی تێگەیشتنی تاک و کۆمەڵ لەچاو هەزارەکانی پێشوو پێشکەوتووتر بووبوو، بۆیە بە ئاوەز و خەیاڵی سەردەمیانە، هەوڵی شیکردنەوەی ئەفسانە دێرینەکانیان دراوە. لەم

ڕێگەیەشدا ڕووداوە مێژووییەکان وەکو کەرەستەیەکی خاو بۆ ئەم شیکردنەوانە بەردەست کراون. بێگومان مێژوو لە ڕۆژگاری کۆندا لە چوارچێوەی ئەفسانە و داستاندا تۆمارکراون و پارێزراون. هاوشێوەبوونی ڕووداوە مێژووییەکان لەگەڵ گێڕانەوە ئەفسانەییەکان، ڕێگەی بەم تێکەڵکردنە داوە. بۆیە لە سەردەمی کۆندا ئەفسانەی ئەژیدەهاکەی ئاڤێستا بە لەناوچوون و ڕووخانی دەوڵەتی مادەکانەوە پەیوەست کراوە. یەکێک لە هۆکارەکانی ئەم یەکسان زانینە بۆ گیانی دوژمنکارانەی ئەم نەتەوانە و دەسەڵاتدارانە دەگەڕێتەوە کە وڵاتەکانیان لەلایەن مادەکانەوە داگیر کرابوون. نووسەرانی ئەرمەنی هەر لە دێر زەمانەوە بەهۆی ئەوەی ژێردەستەی مادەکان بوون، ئەستیاگی پاشای مادەکانیان بە ئەژیدەهاک ناساند. ((لە ئەفسانەی ئەرمەنیدا مادەکان بە نەوەی ئەژدیها ناوبراون.)) (آیوازیان، ١٣٩١، ١٤٧) لەکاتێکدا ناوی دوایین پاشای مادەکان بە زمانی مادی (ئەرشتەڤیگۆ) بووە(رضی، ١٣٨٤، ٢٠٩) نەک ئاستیاگ، ئەم ناوە لەلایەن هیرۆدۆتەوە بە شێوەی ئاستیاژ یان ئاستیاگ تۆمار کراوە (هرودوت، ١٣٨٥، ٩٢) و هەر ئەوەش وایکردووە لە لاپەڕەکانی مێژوودا بە ئاستیاگ تۆمار بکرێ کە لە ناوی ئەژیدەهاکەوە نزیکە.

ئەفسانەی ئەژیدەهاکە لە بنچینەدا ئەفسانەیەکی خواوەندی بووە. واتا خواوەندەکان یاخود نیمچە خواوەندەکان تێیدا ڕۆڵی سەرەکییان بینیوە. کۆنترین دەق کە ئەم ئەفسانەیەی تێدا تۆمار کرابێ، ئاڤێستا بووە. دینی زەردەشتی لە بنچینەدا دژی فرەخواوەندی و خورافیات بووە، بۆیە لەکاتی گواستنەوەی ئەم ئەفسانەیە لەگەڵ بیروباوەڕ، جیهانبینی و فەلسەفی دینیی خۆیاندا گونجاندوویانە. لە قۆناغی یەکەمدا پاڵەوانە سەرەکییەکانی ئەم ئەفسانەیە لەسەر بنەمای فەلسەفەی دووالیزمی چاکی و خراپی لە چوارچێوە دراون. پاڵەوانە سەرەکییەکان لە پلەی خواوەندی بۆ پلەی ئیزەد واتا فریشتە و پلەی دێو کە نوێنەرایەتی هێزی خراپە دەکەن، دابەزێنراون. ئیزەدی ئاتەر نوێنەرایەتی هێزی چاکە و ئەژیدەهاکە نوێنەرایەتی هێزی خراپە دەکەن. لە قۆناغی دووەمدا مرۆڤیش وەکو پاڵەوانی ناو ئەفسانەکە دەردەکەون. ئییمە یان جەمشید، ثریتوونە یان فەرەیدوون و کێرێساسپە.

لە ئەدەبیاتی سەردەمی ئەشکانی و ساسانیدا ئیتر ئەم ئەفسانەیە بەرەبەرە بەرەو داستان جێگۆڕکێی پێدەکرێ. ئەژیدەهاکە وەکو مرۆڤێکی ستەمکار و خوێنڕێژ دەردەکەوێ کە مرۆڤەکان لەناو دەبا و دەیانکوژێ. بۆ ئەوەی پاساوێک بۆ خوێنڕێژیی ئەم پاشا ستەمکارە بێننەوە، سوود لە ئەفسانەیەکی دێرین وەردەگرن کە تێیدا ئەژیدەهاکەی سێ سەر پاشایەکی ستەمکار و خوێنڕێژە. لە ڕۆژگاری ئەشکانی و ساسانییەکاندا بوونی مرۆڤ-ئەژدیهایێکی سێ سەر ئاسایی و باوەڕ پێکراو نەبووە. لێرەدا بۆ ئەوەی خەیاڵ و بیری خەڵکی سەردەم بۆ دەرکەوتنی مرۆڤێکی سێ سەر ئامادە بکەن ((ڕووداوەکان بەم چەشنە دەگێڕنەوە کە بەهۆی ئەهریمەنەوە دوو مار لەسەر شانەکانی پاشای داگیرکەر و ستەمکار دەڕوێن و ئەژیدەهاکە بەهۆی ئەم دوو مارە شێوەی سێ لمووز و سێ سەر و شەش چاو وەردەگرێ.)) (صفا، ١٣٩٠، ٤٤٤) پاشای ستەمکار بۆ ئەوەی دەسەڵاتەکەی بپارێزێ، بە بەردەوامی خەڵکی ناڕازی لەناو دەبا. دیسان بۆ ئەوەی هۆکارێک بۆ خوێنڕشتنی ئەم پاشایە بێننەوە. بە هزری ئەفسانەیی باسی ئەوە دەکەن کە ئەم دوو مارەی سەر شانی تەنیا بە خواردنی مێشکی مرۆڤ ئارام دەبن. بەم پێیە هەموو ڕۆژێک دوو کەس لە هاوڵاتییان قوربانی دەکرێن و مێشکیان بۆ خۆراکی مارەکان ئامادە دەکرێ. لە شانامەی فیردەوسیدا ئەم بابەتە بەم جۆرە گێڕدراوەتەوە:

چنان بد کە هر شب دو مرد جوان خورشگـــر ببـــردی بـایوان شاه بکشتـــی و مغـــزش بپرداختی	چە کهتر چە از تخمەء پهلوان همی ساختـــی راه درمان شـاه مران اژدها را خورش ســاختی (فردوسی، ١٣٧٨، ١٨)
بەم چەشنە هەموو شەوێک دوو گەنج جا چ لە خەڵکی ئاسایی بن یان خانەدان بن چێشت لێنەر بۆ چێشتخانەی پاشایەتی دەیبردن و هەوڵی دەرمان و چارەسەرکردنی پاشای دەدا دەیکوشتن و مێشکیانی پاک دەکردەوە تاکو بۆ ئەم ئەژدیهایە (مارەکانی سەر شانی زوحاک) چێشتی لێ ئامادە بکا.	

لە سەردەمی ئیسلامیدا بوونی کەسێک (زوحاک) کە دوو مار لەسەر شانی ڕووابن، باوەڕ پێکراو نەبووە. لێرەدا جارێکی دیکە ئەفسانەکە بەپێی بیر و هزری سەردەم هەموار دەکرێتەوە. مارەکان دەگۆڕێن بۆ دوو دومەڵی گەورە. پاشای ستەمکاری خوێنڕێژ دوو دومەڵی گەورەی لەسەر شان دەرکەوتوونە و ئازاریان هەیە. تەنیا مێشکی مرۆڤە کە وەکو هەتوان بۆ سارێژی ئەم دوو دومەڵە چارەساز دەبێ. (بیروونی) سەبارەت بەم بابەتە و بەسەردەمیانە کردنی شێوەی زوحاک یان ئەژیدەهاکە و گونجاندنی لەگەڵ ئاوەز و تێگەیشتنی سەردەم دەنووسێ: ((هەندێ دەڵێن دوو مار لەسەر شانی ئەودا دەرکەوتن کە خۆراکیان مێشکی مرۆڤ بوو و هەندێکی دیکە دەڵێن دوو دومەڵ لەسەر شانی دەرچووبوون و ئازارەکەیان تەنیا بە هەتوانکردنی مێشکی مرۆڤ چارەسەر دەبوو.)) (البیرونی، ۱۳۸۰، ۲۸۲)

لێرەدا ڕێڕەوی ئەفسانەکە بەم چەشنە لە ئەژیدەهاکەی سێ سەری، سێ لمووزی شەش چاو کە جۆرە دێوێکی ئەهریمەنییە، بۆ ئەژیدەهاکەی پاشا (مرۆڤ) دەگۆڕێ کە دوو مار لەسەر شانی دەرکەوتوون. بە وێناکردنی دیمەنی ئەژیدەهاکەی دێو و ئەژیدەهاکەی مرۆڤ، هەمان وێنەی ئاڤێستا بەدیدەکرێ. هەر دوویان سێ سەر، سێ لمووز و شەش چاویان هەیە؛ بەڵام لە سەردەمی ئیسلامیدا دیمەنی ئەژیدەهاکە لە سەرەتادا وەکو مرۆڤێکی مار لەسەر شان و دواتر وەکو مرۆڤێکی ئاسایی دەردەکەوێ کە دوو دومەڵی گەورەی لەسەر شان ڕوواون. ئەم گۆڕانکارییە لە ناوەکەشدا دەبینرێ. ئەژیدەهاکەی ئاڤێستا و دەهاکەی دەقەکانی سەردەمی ساسانی لە سەردەمی ئیسلامیدا بۆ زوحاک دەگۆڕێ.

گێڕانەوەی بەسەرهاتی ئەژیدەهاکە/ زوحاکی سەرچاوەکانی سەردەمی ئیسلامی لە شێوازی ئەفسانەیی بۆ شێوازی داستان جێگۆڕکێی پێدەکرێ. ئەم گۆڕانە بەهۆی دەرکەوتنی کاوەی ئاسنگەر و شۆڕشە مەزنەکەی بووە. شۆڕشی کاوەی ئاسنگەر بە زمان و شێوازی داستان گێڕدراوەتەوە. لە هیچ شوێنێکی ئاڤێستا و دەقی ڕۆژگاری ساسانیدا ناوی کاوەی ئاسنگەر نەهاتووە. لەبنچینەدا مێژووی ئەفسانەی ئەژیدەهاکە بۆ سەردەمی پێش چاخی ئاسن دەگەڕێتەوە، سەردەمێک کە هێشتا مرۆڤ دەستی بە تواندنەوە و کوتانی ئاسن نەکردبوو. بۆیە دەشێ بگوترێ

ناونەهێنانی کاوە کە پیشەی ئاسنگەر بووە لە دەقی ئاڤێستا و شیکردنەوەی ئەم ئەفسانەیە لە دەقە پەهلەوییەکاندا ئاسایی و ڕەوا بووە. دەرکەوتنی کاوەی ئاسنگەر لە قۆناغی ئەفسانەیی ئەم گێڕانەوەیەدا دەرکەوتنێکی نالۆجیکی بووە، بۆیە لە سەردەمی ساسانی و دواتر لە سەردەمی ئیسلامیشدا کە لە دەقە پەهلەوییەکاندا ئەم ئەفسانەیە گێڕدراوەتەوە و شیکردنەوەی بۆ کراوە ناوی کاوەی ئاسنگەر بەدی ناکرێ. لەلایەکی دیکە دەرکەوتنی ناوی کاوە لە قۆناغی داستانیی ئەم ڕووداوە بابەتێکی دیکەیە، چونکە لە قۆناغی داستانیی ئەژیدەهاکە یان زوحاکدا بێگومان ئاسن و پیشەی ئاسنگەری بابەتێکی باو و ئاسایی و تەنانەت گرنگیش بووە.

داستانی کاوەی ئاسنگەر لە سەردەمی ئیسلامیدا لەلایەن کۆمەڵە مێژوونووسێکی ناودارەوە گێڕدراونەتەوە، وەکو بەڵعەمی، تەبەری، بەڵخی، بیروونی، دینەوەری و ...هتاد. سەرجەمی ئەم گێڕانەوانە لە ڕووی ناوەڕۆک و بابەتی سەرەکی یەک شتن و تەنیا لە هەندێ وردەکاری و ڕووداوی لاوەکی هەندێ جیاوازی بەدیدەکرێن. (صفا، ١٣٩٠، ٤٥٧-٤٥٨) کتێبی شانامەی فیردەوسی یەکێک لە گرنگترینی ئەم سەرچاوانەیە کە داستانی کاوەی ئاسنگەر و زوحاکی تێدا تۆمارکراوە. بەپێی بۆچوونی (تەفەزوڵی) سەرچاوەی فیردەوسی و گشت مێژوونووسانی ئیسلامی بۆ نووسینەوەی ئەم داستانە، کتێبی خوتاینامەگی پەهلەوییە کە لە سەردەمی ساسانییەکان نووسراوە و لەلایەن (ئیبن موقەفەع)ەوە بۆ سەر زمانی عەرەبی وەرگێڕدراوە. کتێبە پەهلەوی و ڕەسەنەکەی خوتاینامەگی ساسانییەکان لەناوچووە، بەڵام وەرگێڕانە عەرەبییەکەی سەرچاوەیەکی سەرەکی بووە بۆ ئەم مێژوونووس و ئەدیبانەی کە داستانی زوحاکی خوێنمژ و کاوەی ستەملێکراویان گێڕاوەتەوە. (تفضلی، ١٣٨٣، ٢٧٣) کۆنترین سەردەم کە بشێ بۆ داستانی کاوەی ئاسنگەر بەپێی دەقی مێژوویی و شوێنەوار و بەڵگە مێژووییەکان دەسنیشان بکرێ، بۆ ڕۆژگاری ئەشکانییەکان دەگەڕێتەوە. ((بەسەرهاتی کاوە لە دەقە کۆنەکان بە هیچ شێوەیەک باس نەکراوە و لە داستانە نوێیەکانی سەردەمی ئەشکانی و ساسانییە.)) (صفا، ١٣٩٠، ٥٥١) بەم چەشنە دەرکەوتنی ناوی کاوە لە داستانی لەناوبردنی ئەژیدەهاکە بۆ

سەردەمی ئەشکانییەکان دەگەڕێتەوە و لە سەردەمی ساسانییەکان ئەم داستانە لە کتێبی خوتانامەگ بە دوایین گەشە و گۆڕانەکانییەوە تۆمار کراوە.

بەپێی کتێبی شانامەی فیردەوسی لە داستانی کاوەی ئاسنگەر و زوحاکدا هاتووە، کاوە بەهۆی ئەوەی کوڕەکانی بۆ دوو ماری سەر شانی پاشا قوربانی کراون و وا دوا ڕۆڵەشی بەرەو کوشتارگەی پاشا دەبەن؛ ڕادەپەڕێ و داوا لە خەڵکی دەکا هاوشانی ئەو ڕاپەڕن و دژی زوحاک شۆڕش بکەن. کاتێک خەڵکی لەگەڵیدا ڕادەپەڕن، کاوە پێشبەندە چەرمەگایەکەی دەکاتەوە و بەسەر ڕمێکەوە هەڵیدەواسێ. پێش خەڵکی دەکەوێ و پشتیوانی لە فەرەیدوون دەکا و دەسەڵاتی ستەمکارانەی زوحاک دەڕووخێنن و فەرەیدوون، ئەم پاشا خوێنڕێژە لە چیای دەماوەند بەند دەکا و چونکە لە نەوەی کەیان و پاشایانە وەکو پاشای وڵات دەستبەکار دەبێ. (فردوسی، ۱۳۸۷: ۱۷-۳۰) هەروەک ئاشکرایە پێشبەندی ئاسنگەرانەی کاوە دەبێتە ڕەمز و هێمای سەرکەوتن، بۆیە بە دروشمی کاوە دادەنرێ. (ابن البلخی) سەبارەت بەم بابەتە دەڵێ: پاش ئەوەی فەرەیدوون سەرکەوتوو بوو، چەرمەکەی کاوەی بە خشڵ ڕازاندەوە و ناوی لێنا دروشمی کابیان و لە گشت جەنگەکاندا وەکو هێمای سەرکەوتن هەڵدەکرا. (البلخی، ۱۳۸۵، ۳۵) لە دەقی سەردەمی ساسانیدا دروشمی پاشاکان کە هەمان ئاڵایەکی لە چەرمی گا یان پڵنگ و شێر بووە، بە دروشمی کابیگان یان دروشمی کابیان ناسراوە. لە زمانی کۆنی کوردیدا کابیان یان کاویان واتا هی کاوە. بۆیە لە سەردەمی ئیسلامیدا ناوی کاوە بە بنچینەی سەرەکی داستانەکە دانراوە، ((بەڵام لە بنچینەدا ناوی دروشمی کاویان لە وشەی کەوی واتا پاشا یان کاویان وەرگیراوە کە بە شێوەی ئاوەڵناو بەکار هاتووە.)) (صفا، ۱۳۹۰، ٥٥٤)

لە دەقی ئاڤێستادا وشەی کەڤی بەمانای کەیخوا، کێخوا و میر و پاشا هاتووە. لە زمانی ئێستای کوردیدا کیان واتا دەسەڵات و پاشایەتی هەر بەم مانایە بەکار دێ. لە پرۆسەی گۆڕانی ئەم ئەفسانەیە بۆ داستان و جێگۆڕکێی پاڵەوانە خواوەندەکان بۆ پاڵەوانە مرۆڤەکاندا بابەتێکی سەرنجڕاکێش هەیە. لە ئەفسانەی ئەژیدەهاکەی سێ سەری ئاڤێستادا، ململانێ لە نێوان ئیزەدی ئاتەر و ئەژیدەهاکە بۆ گرتنی خوەرێنە بووە. ئاتەر واتا ئاگر پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە پیشەی ئاسنگەریەوە هەیە. ئاتەر کە

پێشووتر خواوەندی ئاگر بووە، لە ئەدەبیاتی زەردەشتی (ئاڤێستای نوێ)دا پێگەی بۆ ئیزەدی پارێزەری ئاگر و ئاسن و ئاسنگەری دەگۆڕێ. بە مانایەکی وردتر ئاتەر دەبێتە پاشای ئاسنگەران، واتا کەوی ئاتەر. لە ڕێڕەوی گۆڕانی ئەفسانە بۆ داستان ئەم کەوی یان ئیزەدەی ئاسنگەری دەگۆڕێ بۆ مرۆڤێک کە پیشەی ئاسنگەر بووە. لە میانی ئەم گۆڕانەدا کەوی ئاتەر شوێنی خۆی بە کاوەی ئاسنگەر دەدا.

لە ئەفسانەی ئەژیدەهاکەی ئاڤێستادا بە پشتیوانی ئیزەدی ئاتەر و لەسەر دەستی ثرەئیتوونە واتا فەرەیدوون، ئەژیدەهاکە لە دەسەڵات دەخرێ و بەند دەکرێ. لە داستانی کاوەی ئاسنگەر و زوحاکدا کاوەی ئاسنگەر هەمان ڕۆڵی ئیزەدی ئاتەر دەبینێ و یارمەتی فەرەیدوون دەدا، تاکو زوحاک لە دەسەڵات دوور بخاتەوە و فەرەیدوون جێگەی بگرێتەوە. کەواتە ناوی کاوە لەبنچینەدا بەمانای کەوی یان کەڤی واتا خواوەند یان سەروەر بووە و ئەم ناوە لە دروشمی کەویان بەمانای ئاڵای پاشایی کە دواتر بە دروشمی کاویان یان دروشمی کاوە ناسراوە، پتر ڕوون دەبێتەوە. هەروەها لە کتێبی (نەورۆزی کورد)دا هاتووە: خواوەندی ئاگر و ئاسن لە سۆمەریدا ناوی کیبیل بووە و ئەم ناوە گۆڕاوە بۆ کاوە. (حسن، ٢٠١٢، ٧٢) ئەمەش بەڵگەیەکی دیکەیە بۆ ئەوەی بیسەلمێنێ کاوە لە قۆناغی ئەفسانەییدا خواوەند یان ئیزەد بووبێ.

داستانی کاوەی ئاسنگەر لە ڕێڕەوی گەشە و گۆڕانی خۆیدا ڕەهەندێکی مێژوویی وەردەگرێ. ئەم بە مێژوو گرێدانە بەهۆی لێکچوونی ناوی ئاستیاگی دوا پاشای ماد و ئەژیدەهاکە ڕوویداوە. لە بنچینەدا گرێدانی ئەم داستانە بە مێژووی ڕووخانی دەوڵەتی ماد، بنەمایەکی مێژوویی نییە و دوورە لە ڕاستی، چونکە ئەفسانەی ئەژیدەهاکە و لەناوچوونی لەسەر دەستی فەرەیدوون بە پشتیوانی ئیزەدی ئاتەر کە لە زامیاد یەشت و فەروەردین یەشتدا هاتووە و مێژوویەکی چەند هەزار ساڵەی هەیە. پێش دامەزراندنی دەوڵەتی ماد یان بەلایەنی کەم لە سەردەمی مادەکان لە ئاڤێستای نوێدا تۆمار کراوە و شێوەی نووسینی وەرگرتووە. واتا نووسینەوەی ئەم ئەفسانەیە لە سەردەمی مادەکان بووە، ئایا دەکرێ ڕووداوێک ڕووی نەدابێ، بەڵام بگێڕدرێتەوە؟! ئەرتەر کریستن‌سن پێیوایە بەپێی بەڵگە مێژوویی و زمانییەکان دەقی یەشتەکانی ئاڤێستا لە نێوان سەدەی نۆیەم تاکو سەدەی پێنجەمی پێش زایین نووسراون و

نووسینەوەی ئەم دوو یەشتە (زامیادیەشت و فەروەردین یەشت) کە ئەم ئەفسانەیەی تێدا تۆمار کراوە بۆ سەردەمی مادەکان دەگەڕێتەوە. (کریستن‌سن: ١٣٨٢، ١٣٨) جگە لەمە (ئیقرار عەلیێف)یش هەمان ڕای هەیە و پێیوایە ئەم بەشانەی ئاڤێستا لە چارەگی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پێش زایین تۆمار کراون. (علی‌اف، ١٣٨٨، ٣٣٣) واتا لە ١٠٠٠ی پێش زایین تاکو ٧٥٠ی پێش زایین. لە پێشتریش ئاماژە بەوە دراوە ئەم ئەفسانەیە لە سەردەمی پێش دەرکەوتنی ئایینی زەردەشتی هەبووە، بەڵام لە سەردەمی زەردەشتیدا بۆ ئەوەی لەگەڵ بنەماکانی ئەم ئایینە بگونجێ، بەرگێکی نوێ و سەردەمیانەی وەرگرتووە.

لە ئەفسانەی ئەژیدەهاکەی ئاڤێستادا ئەژیدەهاکە وەکو دێو و ئەژدیهایەکی خوێنمژ و دوژمنی ئافرێنراوی ئەهوورایی پێناسە کراوە کە لەلایەن ئەهریمەنەوە بۆ لەناوبردنی مرۆڤ و مرۆڤایەتی و گەردوون خوڵقێنراوە. ئەم ئەژدیها سێ سەرە دژی دەسەڵاتی پاک و بێگەرد و پڕ لە خۆشگوزەرانی ییمە (جەمشید) دەوەستێتەوە و دەیگرێ و دەیکوژێ و دەست بەسەر پاشایەتی ئەودا دادەگرێ. بە هەمان شێوە لە داستانی کاوەی ئاسنگەردا هاتووە، زوحاک کەسێکی خراپکار و دوژڕەفتار بووە و باوکی خۆی دەکوژێ و دەست بەسەر تاج و تەختی باوکی دادەگرێ. ئەم بابەتە لە ئەفسانە و لە داستاندا تاڕادەیەکی زۆر لە ڕووی ناوەڕۆکەوە یەکن. داگیرکردنی تەختی پاشایەتی و کوشتنی پاشای پێشوو هەم لە ئەفسانە و هەم لە داستانەکەدا هاوبەشە.

لە ئەفسانەی ئەژیدەهاکەی ئاڤێستادا ئیزەدی ئاتور یان خواوەندی ئاگر دژی ئەژیدەهاکە دەوەستێتەوە و یارمەتی ثرەیتونە یان فەرەیدوون دەدا و ئەژیدەهاکە لە دەسەڵات دەخەن و لە چیای هەرە بەرزێتی بەند دەکەن و لە کۆتایی جیهاندا کێرێساسپە بە ئیزنی یەزدان ڕادەبێتەوە و لەناوی دەبا. لە داستانی کاوەی ئاسنگەردا کاوە دژی زوحاک ڕادەپەڕێ و بەمەبەستی ڕووخاندنی دەسەڵاتی زوحاکی ستەمکار یارمەتی فەرەیدوون دەدا. فەرەیدوون بە یارمەتی کاوەی ئاسنگەر زوحاک دەگرێ و لە چیای دەماوەند بەندی دەکا و کۆتایی بە سەردەم و ڕۆژگاری تاریک و پڕ ستەمی ئەم ستەمکارە دێنن. کەواتە ڕێڕەوی گەشەی ئەفسانەکە بۆ داستان بە ئاشکرایی

دیارە، چونکە بنچینەی ڕووداوەکان و بابەتی سەرەکی پارێزراوە؛ جیاوازییەکە لەوەدایە لە ئەفسانەدا خواوەندەکان ڕۆڵ دەبینن و لە داستاندا مرۆڤەکان جێگەی خواوەندەکان دەگرنەوە.

بە بەراوردکردنی ئەفسانەی ئەژیدەهاکە و داستانی زوحاک، ئاشکرا دەبێ کە ئەم ئەفسانەیە لە ڕێڕەوی گەشە و گۆڕاندا بەرەو داستانی کاوەی ئاسنگەر لە گۆڕاندا بووە و بەپێی سەردەم تایبەتمەندی داستانی وەرگرتووە و بەتایبەتی لە ڕۆژگاری ئەشکانی و ساسانییەکاندا دوایین شێوەی خۆی وەرگرتووە کە لە چوارچێوەی دەقی خوتاینامەگ واتا بەسەرهاتی پاشاکان تۆمار کراوە. لەلایەکی دیکەوە پەڕینەوەی ڕووداوی مێژوویی بۆ ناو ئەفسانە و داستان و هەروەها بەپێچەوانەوە، یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی ئەدەبی نەتەوەییە، چونکە ئەفسانە و داستان لە ڕۆژگاری کۆندا مەودایەکی گونجاو بۆ تۆمارکردنی ڕووداوە مێژووییەکان بوونە و هەروەها لە گێڕانەوەی ڕووداوە مێژووییەکان سوود لە کەرەسەی ئەفسانەیی و داستان وەرگیراوە.

پەیوەندیی نێوان ئەفسانەی ئەژیدەهاکە و داستانی زوحاک بە مێژووی نەتەوەیی گەلی کورد لە ڕووداوی ڕووخانی دەوڵەتی ماد، بابەتێکی هەستیارە کە لە کۆنترین سەدەکان و هەر لە دوای ڕووخانی ئەم ئیمپراتۆرییەتە بەرباس بووە. هەروەک لە کتێبی (مێژووی ماد)دا هاتووە: دەوڵەتی ماد و پاشا بەهێزەکانیان لە ماوەی فەرمانڕەوایەتی خۆیاندا کۆمەڵە وڵات و هەرێمێکی بەرفراوانیان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیان. (دیاکونوف، ٢٥٣٧، ٢٧٢) ئەرمینیا یەکێک لەم وڵاتانە بووە، چونکە لە کۆتایی سەردەمی مادەکاندا تیگرانی حاکمی ئەرمینیا لە ئاستیاگ یاخی دەبێتەوە و هێرش دەکاتە سەر خاکی ماد و دواجار سەربەخۆیی ئەرمینیا ڕادەگەیێنێ. (اقرار علی‌اف) سەبارەت بەم بابەتە دەنووسێ: لە سێ ساڵی کۆتایی فەرمانڕەوایەتییەکەیدا ئاستیاگ شەڕی مان و نەمانی دەکرد، لەم ماوەیەدا خانەدانانی ماد خیانەتیان لێکرد و ویلایەتەکانی ژێر دەستەڵاتی دەوڵەتی مادیش یاخی بوونەوە، بەم چەشنە ئاستیاگ و دەوڵەتەکەی لە کۆتایی ئەم شەڕانەدا یەکجار لاواز بوون و لەم ناوەندەدا یاخیبوونەوە و هێرشی کاولکارانەی تیگرانی یەکەمی پاشای ئەرمینیا بۆ هەرێمەکانی باکووری ماد زەبرێکی کوشندە بوو. (علی‌اف، ١٣٨٨، ٤١٥)

ئەرمەنییەکان لە نووسینەوەی مێژوودا زۆر بە توندی و بە ڕقەوە لە مادەکان دەدوێن، بۆ نموونە (موسی خوەرێنایی) مێژوونووسی ئەرمەنی سەدەی پێنجەمی زایینی لە کتێبەکەیدا بەناوی مێژووی ئەرمینیا ڕووداوی شەڕی نێوان (ئاژداهاک/ئاستیاگ)ی مادی و (تیگرانی یەکەم)ی ئەرمەنی دەگێڕێتەوە و ناوی پاشای مادەکانی بە ئاژداهاک تۆمار کردووە. لەم گێڕانەوەیەدا ئاماژە بەوە دەکا کە ئاژدەهاک هەوڵدەدا خیانەت لە تیگران بکا و لەناوی ببا، بەڵام تیگران بەهۆی خوشکییەوە کە هاوسەری ئاژداهاکە لەم بابەتە ئاگادار دەبێتەوە و بەم چەشنە داوا لە ئاژداهاک دەکا بە مەبەستی ڕاوێژپێکردن و چارەسەرکردنی هەندێک کێشە، لە سنووری نێوان ئەرمینیا و ماد کۆببنەوە. لەکاتێکدا پاشای ماد بۆ کۆبوونەوە خۆی ئامادە دەکا، تیگران بەسەر نیشتمانی مادا دەدا و دەست بە تاڵان و کاولکاری دەکا. (Khorenats'I, 1978, 118) گێڕانەوەی ئەم بابەتە لەلایەن موسای خوەرێنایی لایەنگیریی پێوە دیارە، چونکە لە بنەڕەتدا تیگران لەگەڵ خانەدانانی ماد و هاوسەری پاشای ماد کە خیانەتیان لێی کردووە دەستی تێکەڵ کردووە و لە ئاستیاگ یاخیبووەتەوە و خیانەتی لێکردووە و لەگەڵ کۆڕشی ئەخمینیدا هاوپەیمانێتی لە دژی پاشای ماد گرێداوە. ئەم ڕق و کینەیە هەر لە دێرزەمانەوە بووەتە هۆی ئەوەی بە مەبەست ئاستیاگی پاشای ماد لەڕووی ستەمکاری و خوێنڕشتنەوە بە ئەژیدەهاکەی ئاڤێستایی بچوێندرێ. بەپێی بۆچوونی (ئایوازیان) زۆربەی ئەفسانە ئەرمەنییەکان کە لە سەردەمی تیگرانی دووەم بەرهەم هاتوون، دوایین پاشای مادەکان بە ئاژداهاک و سەرجەمی خەڵکی ماد بە ئەژدەها نەژاد ناوبراون. (آیوازیان، ١٣٩١، ١٤٤-١٤٧) ئەم سەردەمەی ئایوازیان ئاماژەی پێداوە واتا سەردەمی تیگرانی دووەم دەوروبەری سەدەی یەکەمی پ.ز دەگرێتەوە و لەگەڵ سەردەمی فەرمانڕەوایەتی ئەشکانییەکان هاوکاتە.

پێشتر ئاماژە بەوە درا داستانی کاوەی ئاسنگەر و زوحاک لە سەردەمی ئەشکانییەکان سەری هەڵداوە و لە سەردەمی ساسانییەکان دوا نوسخەی لە کتێبی خوتاینامەگدا تۆمار کراوە. بەم چەشنە دەردەکەوێ هەستی دوژمنکارانەی ئەرمەنییەکان لە بەرانبەر مادەکان و ئاستیاگ، هۆکاری جێگۆڕکێی ئەفسانە و مێژوو بووە و ئەوان دەورێکی باڵایان هەبووە لە بڵاوەپێکردنی ئەم مێژووە دەسکاری کراوە.

ئەگەر هەر پەیوەندییەکی مێژوویی لەنێوان ئەفسانەی ئەژیدەهاکە و ڕوودانی ڕووخاندن و لەناوبردنی دەسەڵاتێکی ستەمکار لە کوردستان هەبووبێ، ئەوە بێگومان ئەم ڕووداوە ڕووخانی دەوڵەتی ماد نەبووە، چونکە ئەژیدەهاک و زوحاک لە ئەفسانە و داستانەکانیاندا لە دژی پاشا یان دەسەڵاتداری وڵات شۆڕش دەکەن و لەناوی دەبەن و دەست بەسەر دەسەڵاتدا دەگرن، لەکاتێکدا لە بەڵگەنامە مێژووییەکان هیچ ئاماژەیەک سەبارەت بە پیلانگێڕێ ئاستیاگ بەسەر پاشای پێشوودا تۆمار نەکراوە و بەپێی سەرجەم تۆمارە مێژووییەکان لەلایەن باوکییەوە تەخت و تاجی پاشایەتی دەوڵەتی مادی بە میرات بۆ ماوەتەوە.

زۆربەی ڕووداوە مێژووییە دێرینەکان ڕەنگی ئەفسانە و داستانیان وەرگرتووە و بە زمان و هزری ئەفسانەیی و داستانی لە یادگەی کۆمەڵگەدا پارێزراوە. سەردەمی دەرکەوتنی ئەژیدەهاکە بەپێی مێژووی ئەفسانەیی گەلی کورد بۆ هەزارەی چوارەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە و ماوەی دەسەڵاتدارییەکەشی نزیکەی هەزار ساڵی خایاندووە. مێژووی دەسپێکی فەرمانڕەوایەتی ئەژیدەهاک بۆ دەوروبەری ٣٠٣٥ی پ.ز دەگەڕێتەوە و نزیکەی ١٠٠٠ ساڵ حوکمڕانی کردووە. ساڵانی ئەم سەردەمە لە کوردستانی دێریندا هاوکاتە لەگەڵ دەسەڵاتی گوتییەکان کە لە ساڵی ٢٢٣٠ی پ.ز کۆتاییان بە دەسەڵاتی ئەکەدییەکان هێناوە. (احمد، ٢٠٠٥، ٨٦٠) بەبۆچوونی (دیاکۆنۆف) نارم سین پاشای ئەکەد لەم شەڕەدا تێکشکاوە و کوژراوە. (دیاکونوف، ٢٥٣٧، ١٠٤) (محمد مردۆخی کوردستانی) سەبارەت بەم بابەتە دەنووسێ: لە ٢١٩٢ی پ.ز فەرەیدوونی پێشەوای پێشدادی بەهاوکاری کاوەی مادی دژی زوحاکییەکان شۆڕشیان کردووە و وڵاتی پێشدادییەکانیان لە کۆیلایەتی کەلدە و زوحاکییەکان ڕزگار کردووە. (کوردستانی، ٢٠١١، ٣٠) لە دەقە ئاڤێستاییەکەی ئەفسانەی ئەژیدەهاکەدا هاتووە کە ئەژیدەهاک خەڵکی وڵاتی (بەئوری) واتا بابل بووە و دوای ئەوەی دەسەڵات وەردەگرێ، کەڕەند بە پایتەختی خۆی دەسنیشان دەکا. کەڕەند لە هەرێمی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و ناوچەی کرماشان هەڵکەوتووە.

ئەم ئەفسانەیە ئەگەر پەیوەندی بە مێژووی ڕووخانی دەوڵەتێکەوە هەبێ، ئەوە ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە لەناوبردن و ڕووخاندنی دەوڵەتی بیانی ئەکەدییەکان لە خاکی

کوردستان کە لەلایەن ئەوانەوە داگیر کرابوو. ئەژیدەهاکە هێمای نەتەوەی سامی نەژادی ئەکەدییە و گووتییەکانیش بێگومان میرنشین و فەرمانڕەوای دێرینی کورد بوونە، بۆیە ئەگەر پەیوەندییەکی مێژوویی لەنێوان ڕووداوی ئەفسانەی ئەژیدەهاکە و ڕووداوی مێژوویی ڕووخانی پاشایەتییەکی داگیرکەر و ستەمکار هەبێ، ئەوە بێگومان ڕووخانی دەوڵەتی ئەکەدی لەلایەن گووتییەکان باشترین نموونەی مێژووییە؛ چونکە هەم لە ڕووی سەردەمەوە زۆر لەیەک نزیکن، هەم لەلایەن کوردەوە کۆتایی بە دەسەڵاتی بێگانە هێنراوە.

داگیرکەرانی کوردستان بەتایبەتی لە سەت ساڵی ڕابوردوودا لەڕێگەی سڕینەوەی مێژوو و شارستانییەت و شوناسی نەتەوەیی گەلی کورد، هەوڵیان داوە ڕووداوە مێژوویی و دەسکەوتە فەرهەنگییەکانی ئەم نەتەوەیە بشێوێنن. لەم ناوەندەدا تێڕوانینی دوژمنکارانەی نووسرانی کۆنی ئەرمەنییان بەردەست کردووە و ئەفسانەی ئەژیدەهاکە یان داستانی کاوەی ئاسنگەر و زوحاکیان بە ڕووخانی دەوڵەتی مادەوە گرێداوە، تاکو هزری تاکی کورد لە فەلسەفەی نەورۆز کە جەژنی سەرکەوتنی ستەملێکراو بەسەر ستەمکارە بترازێنێ و وای نیشان بدا کورد لە نەورۆزدا جەژنی ڕووخانی دەوڵەتی نەتەوەیی خۆی دەگێڕێ و لە ئەنجامدا گیانی شۆڕش و ڕاپەڕین دژی ستەمکاران لە پەروەردەی نەتەوەیی ئەم گەلە کز و لاواز بکاتەوە.

ئەنجام:

١- بەپێی دەقی ئاڤێستا ئەفسانەی ئەژیدەهاکە لە بنچینەدا ئەفسانەیەکی خواوەندی بووە و دواتر لەژێر کاریگەری باوەڕ و جیهانبینی دینی زەردەشتی بۆ ئەفسانەی پاڵەوانی گۆڕاوە.

٢- ئەفسانەی ئەژیدەهاکە لە ڕێڕەوی گەشەی مێژووییدا بەرەو داستان گۆڕانی بەسەردا هاتووە و داستانی کاوەی ئاسنگەر و زوحاک لە هەناوی ئەم ئەفسانە دێرینەوە بەدیهاتووە.

٣- لە ئەنجامی ئەم گەشە و گۆڕانەی لە ئەفسانەوە بۆ داستان بەسەر گێڕانەوەی ئەم بەسەرهاتەدا هاتووە، کەسێتییەکان لە پلەی خواوەندییەوە بۆ ئیزەد یان فریشتە و دواجار بۆ مرۆڤ لە گەشە و گۆڕاندا بوونە.

٤- لە ئەنجامی گەشە و گۆڕانی کەسێتییەکان ئاشکرا دەبێ، ئەژیدەهاکە لە قۆناغی ئەفسانەی خواوەندیدا ئەژدیها-خواوەند بووە لە قۆناغی ئەفسانەی پاڵەوانێتی بۆ ئەژدیها-مرۆڤ گۆڕاوە و لە قۆناغی داستان بۆ مرۆڤ-پاشای ستەمکار گۆڕاوە. هەروەها خواوەندی ئاتەر لە ئەفسانەی خواوەندیدا یەزدان-ئاتەر بووە. لە قۆناغی ئەفسانەی پاڵەوانێتیدا ئیزەد یان کەوی-ئاتەر بووە. لە قۆناغی داستاندا بۆ کاوەی ئاسنگەر گۆڕاوە.

٥- ئەم ئەفسانە یان داستانە لە دێرزمانەوە بە ڕووخانی دەوڵەتی دێرینی نەتەوەی کورد واتا دەوڵەتی ماد گرێدراوە. ئەم بابەتە پەیوەستە بە پرسی سیاسییەوە و هیچ پەیوەندییەکی مێژوویی و کولتووری و لۆجێکی لەنێوان ئەم ئەفسانەیە و ڕووخانی دەوڵەتی ماددا بەدی ناکرێ. چونکە هەر لە دێرزەمانەوە ئەم بابەتە مەبەست و مەرامی سیاسی و دوژمنکارانەی لە پشتەوە بووە. نووسەرانی ئەرمەنی بەهۆی ئەوەی چەندین سەدە ئەرمینیا لەلایەن مادەکانەوە داگیر کرابوو و باجی بەم دەوڵەتە دەدا. لە دوای ڕووخانی ماد، لێکچوونی ناوی ئەژیدەهاکەی ئەفسانە و ئاستیاگی پاشای ماد بەهەل دەزانن و لەکاتی نووسینەوەی ئەفسانە و مێژووی گەلی ئەرمەنییدا لەناوچوونی ئەژدیدەهاکە و ئاستیاگ و ڕووخانی دەوڵەتی ماد پێکەوە گرێدەدەن و بەم چەشنە ئەم تێکهەڵکێش کردن و پێکەوە گرێدانە، لە سەردەمی نوێدا لەلایەن نەیاران و دوژمنان و داگیرکەرانی خاکی کوردستان وەکو ئامرازێک بەکار دەبرێ تاکو کورد و نەورۆز و شۆڕش و بەدەستهێنانی مافی گەل لێک بترازێنن.

٦- لە دەقی ئاڤێستادا ئەژیدەهاک بە بەئووری واتا بابلی ناسێنراوە، لە دەقی پەهلەوی بە تاژیگ بەمانای عارەب و لە دەقی ڕۆژگاری ئیسلامیشدا بە عارەبی خەڵکی یەمەن ناسێنراوە. سەرجەمی ئەم ناساندنانە ئەمە ئاشکرا دەکەن کە ئەژیدەهاکە یان زوحاک سامی نەژاد بووە. سەردەمی دەرکەوتن و لەناوچوونی ئەژیدەهاکە کە نزیکەی هەزار ساڵی خایاندووە، بەپێی مێژووی ئەفسانەیی گەلی کورد بۆ ساڵانی نێوان ٣٠٣٥ تاکو ٢٠٣٥ی پێش زایین دەگەڕێتەوە کە ئەم سەردەمە تاڕادەیەکی زۆر هاوکاتە لەگەڵ دەسەڵاتی داگیرکارانەی ئەکەدییە سامی نەژادەکان بەسەر خاکی کوردستانی دێریندا؛ بۆیە ئەگەر بەدوای پەیوەندییەکی مێژوویی

لەنێوان ئەفسانەی ئەژیدەهاکە و ڕووخانی دەوڵەتی ستەمکارانەی بیانی لە خاکی کوردستاندا بگەڕێین، بێگومان دەشێ ئەم پەیوەندییە بە مێژووی ڕووخاندنی دەوڵەتی ئەکەدی لەسەر دەستی پاشای گووتییەکان بەراورد بکرێ.

سەرچاوەکان:

١- آیوازیان، ماریا-ترزیان (١٣٩١)، اشتراکات اساطیری و باورها در منابع ایرانی و ارمنی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول، تهران
٢- البلخی، ابن (١٣٨٥)، فارس‌نامه، تصحیح و تحشیه رینولد گای لیسترانج، انتشارات اساطیر، چاپ اول، تهران
٣- البیرونی، ابی الریحان محمد بن احمد (١٣٨٠)، الاثار الباقیة عن القرون الخالیة، محقق پرویز اذکایی، مرکز پژوهش میراث مکتوب، چاپ اول، تهران
٤- بهار، مهرداد (١٣٩٠)، بندهش، انتشارات توس، چاپ چهارم، تهران
٥- تفضلی، احمد (١٣٨٣)، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، نشر سخن، تهران
٦- تفضلی، احمد (١٣٩١)، مینوی خرد، نشر توس، چاپ پنجم، تهران
٧- حسن، مولود ابراهیم (٢٠١٢) نەورۆزی کورد.. لە ئەفسانەوە بۆ بە جیهانی بوون!، دەزگای بەدرخان، چاپی یەکەم، هەولێر
٨- حسن، فرهاد عزیز (٢٠١٣)، ئەفراندن و مردن لە ئەفسانەی کوردیدا بەپێی ئاڤێستا و دەقە پەهلەوییەکان، ئەکادیمیای کوردی، چاپی یەکەم، هەولێر
٩- دیاکونوف (٢٥٣٧). تاریخ ماد، ترجمهء کریم کشاورز، انتشارات پیام، چاپ دوم، تهران
١٠- راشد محصل، محمد تقی (١٣٨٥) زند بهمن یسن، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ دوم، تهران
١١- رضی، هاشم (١٣٨٤)، دین و فرهنگ ایرانی پیش از عصر زرتشت، انتشارات سخن، چاپ دوم، تهران
١٢- ساندرز، ن.ک (١٣٨٧)، بهشت و دوزخ در اساطیر بین النهرین، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، انتشارات کاروان، چاپ سوم، تهران
١٣- صفا، ذبیح‌الله (١٣٩٠)، حماسه سەایی در ایران، انتشارات فردوس، چاپ پنجم، تهران

١٤- علی‌یف، اقرار (١٣٨٨)، پادشاهی ماد، ترجمه کامبیز میربهاء، انتشارات ققنوس، چاپ اول، تهران
١٥- فردوسی، ابوالقاسم (١٣٨٧)، شاهنامه، بکوشش سعید حمیدیان، نشر قطره، چاپ سیزدهم، تهران
١٦- کریستن سن، آرتور (١٣٨٢)، مزداپرستی در ایران باستان، برگردان دکتر ذبیح الله صفا، انتشارات هیرمند، چاپ پنجم، تهران
١٧- مردوخی کوردستانی، محمد (٢٠١١)، مێژووی کورد و کوردستان، وەرگێڕانی زانەر محمد، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر
١٨- م. او. ٢٩ دەسنووسی دەقی پەهلەوی زانکۆی شیراز.
١٩- هرودوت (١٣٦٢). تاریخ هرودوت، جلد اول، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، تهران

20- Karl. F. Geldner(1886). Avesta I, Kohlhamer, Stuttgart
21- Karl. F. Geldner(1889). Avesta II, Kohlhamer, Stuttgart
22- Karl. F. Geldner(1896). Avesta III, Kohlhamer, Stuttgart
23- Khorenats'I. Moses(1978), History of the Armenians, Translation and Commentary on the Literatry Sources by Robert W. Thomson, Harward University Press, London
24- Madan, D. M (1911) The Complete Text Of The Pahlavi Dinkard, Part II, Books VI – IX, Printed at the Fort Printing Press, No 1. Bombay.

چکیده

اسطورەی اژیدهاکه یا حماسەی ضحاک

اسطوره به مثابەی اثری اندیشەگرا و فلسفی و زبانی، بیانگر جهانبینی و اعتقادات آدمی در اعصار متمادی بوده است و همگام با پیشرفت فکری و فلسفی و کاربرد زبان روبه توسعه بوده و خود را با تفکر عصر هماهنگ کردهاست. اساطیر در عرصهء ادبیات سرچشمەای بکر برای انواع مختلف ادبی است و بەهمین سبب در مسیر گسترش و گذر زمان جدا از اینکه در درون خود دچار تحول و دگرگونی میشود، أنواع ادبی دیگر نیز از آن پدیدار میگردند. حماسهء کاوهء آهنگر و ضحاک، یکی از کهنترین حماسەهای ملی در عرصهء ادبیات کهن کوردی میباشد که از لایەهای درونی اسطورەی اژیدهاکەی اوستایی سر برآورده است و سرآخر به مرحلەای تاریخی از تمدن کوردی مرتبط دانسته شده است که آنهم سقوط دولت مادها میباشد. این پژوهش سعی برآن دارد بر مبنای شیوەی تحلیلی اساطیر و تفسیر مدارک یافت شدەی تاریخی و متون باستانی، به بررسی ابعاد تغیر و تحول این اسطوره در بوجود آمدن نوع حماسه و ارتباط آن با سقوط دولت ماد و کاوەی آهنگر بپردازد.

واژەهای کلیدی:

اسطوره و حماسه، اوستا و متون پهلوی، کاوه و ضحاک، دولت ماد

Abstract
The Myth of the Dragon or the Epic of Zuhhak

Myth, as a thoughtful, philosophical and linguistic work, has showed the world-view and beliefs of human throughout different historical eras and has developed and changed along with intellectual and philosophical evolution as well as the language use which has adapted itself to the mindset of that era. Myths in the literature world have been considered as main sources for different genres of literature, therefore, despite having undergone change and transformation within itself, it had taken other forms too. The epic of Kawa, the blacksmith, and Zuhhak is one of the oldest national epics which has emerged from ancient Kurdish literature, and finally connected to the historical stages of Kurdish nation, which is the fall of the Medes. The current research attempts to examine the evolution of the mentioned myth in the emergence of the type of epic and its relationship with the fall of the Medes and Kawa, the blacksmith, through depending on the analytical method of mythology and interpretation of historical evidences and ancient texts

Keywords:

Myth and Epic, Avesta and Pahlavi Texts, Kawa and Zuhhak, Median Government

الإستبعاد الإجتماعي وعلاقته بالنزعة الاحتجاجية لدى الشباب في المجتمع الكوردستاني (تحليل سوسيولوجي)

د. عبدالحميد علي سعيد البرزنجي
قسم علم الاجتماع /كلية الآداب/
جامعة صلاح الدين
abdulhameed.barzinchi@su.edu.krd

م. م. صابر علي حسن الحريري
قسم علم الاجتماع /كلية الآداب/
جامعة صلاح الدين
Saber.hariry@gmail.com

الملخص

اتسم مسار الحياة السياسية والاجتماعية طيلة العقود الثلاثة الماضية في إقليم كوردستان/ العراق تحديداً، بانتشار ظاهرة الاحتجاجات الاجتماعية المتواصلة والمزمنة في جميع القطاعات والمؤسسات، دون أن يتطور إلى حراك واسع مؤهل؛ أولا: للرفع من سقف المطالب إلى المستوى السياسي، وثانياً: الانتقال من الاحتجاج المحلي/القطاعي إلى حركة احتجاجية عابرة للقطاعات وممتدة على مساحة جغرافية أوسع.

عليه، تسعى هذه الدراسة التحليلية لتقدم رؤية منهجية استراتيجية في موضوع لم ينل بعد حيزا من الإهتمام البحثي في أوساطنا الأكاديمية والفكرية الكوردستانية، ألا وهو علاقة الاستبعاد الاجتماعي بالنزعة الاحتجاجية، فالموضوع وإن كانت قد تناولته أوساط غربية والقليل من المراكز البحثية المحلية، من خلال رؤى وتصورات خاصة، الا أنها تناولتها بصورة مجزئة منهجياً وغير موضوعي إلى حد بعيد. كما وتحاول الدراسة تقديم رؤية سوسيولوجية لأهم الأسباب العميقة لهذه الحالة ورصد أهم مؤشراتها التي أصبحت تبدو للعديد من الباحثين غير طبيعية بالنظر إلى ما يجري من تحولات سياسية سريعة محلياً وإقليمياً وحتى دولياً.

الكلمات الدالة: الاستبعاد الاجتماعي، التهميش، الحرمان النسبي، نزعة الاحتجاج.

تمهيد:

يمر المجتمع الكوردستاني بظروف أبسط ما يمكن أن توصف به أنها الظروف المصاحبة لمرحلة التحول والانتقال (Transformation)، وما يعتريها من توتر وقلق، عدم استقرار، عدم وضوح للرؤية، ولعل ذلك راجع إلى السياق الإجتماعي الذي يعيش في ظله افراد المجتمع، عالم مشحون بالتوترات، يموج بالخلافات والصراعات إلى حد فقدان الفرد الشعور بالانتماء الحقيقي لمجتمعه الذي يراه عاجزاً عن تلبية رغباته واحتياجاته وتأمين مستقبل له مما يعزز لديه شعور بالانعزال عن ذاته والآخرين، فضلا عن الرفض للقيم الخاصة بحضارته وكذا المعايير الإجتماعية السائدة والسلطة القائمة، فسيطرة مشاعر الإغتراب وكذا الإستبعاد والتهميش والحرمان، قطعاً تنمّي لدى الفرد المهمش إستعدادات نفسية تثير في قرارة أفكاره ومشاعره نزعات إحتجاجية والتي ربما تترجم على شكل سلوكيات ومواقف ضاغطة على المجتمع والسلطة معاً مستقبلاً.

أولاً: مشكلة الدراسة:

يعد الإستبعاد الاجتماعي لدى الشباب الكوردستاني احدى أهم الإشكالات السوسيولوجة التي تطرح بحدة في نقاشات واضعي السياسات العامة على مستوى الإقليم، نظراً لحجم الشباب عموماً ضمن التركيبة الديمغرافية للمجتمع الكوردستاني، والتي تحوز فيها الشباب النسبة الكبيرة من السكان، فبحسب إحصاءات الحكومة الرسمية[1] فقد بلغ نسبة الشباب من الفئة العمرية (١٤ -٣٠) سنة (٣٩.٥%) ورغم أن هذه الفئة هي مورد مهم ودعامة للتطور والابداع الخلاق، إلا أنها وبالعودة كرونولوجياً[2] إلى طبيعة سير السياسات العامة في داخله بخصوص الشباب، نجدها لا تزال قاصرة منذ تشكيل حكومة إقليم كوردستان والتي تجاوز من عمرها قرابة ثلاثون سنة، هذا من ناحية، ومن الناحية الأخرى، انتظارات هؤلاء الشباب وحاجاتهم ومطالبهم المتعددة، التي تجعل من عدم تلبيتها أو تحقيقها، سبباً أساسياً لنقمة وسخط واستياء، وعدم ثقة الشباب في جدوى هذه السياسات، وربما يتطور الأمر لتشكل

انتفاضتهم واحتجاجهم عليها، نظراً لشعورهم بالإستبعاد، والتهميش، والإقصاء، إلى جانب إحساسهم بالظلم والإضطهاد في ظل حكمهم بالفشل والإحباط الناشئ جراء هذه السياسات، لذلك يعد الإستبعاد الإجتماعي والشعور بالغبن والظلم من أهم الأسباب التي قد تفجر الإحتجاجات والثورات لدى الشباب بحثاً عن المساواة والعدالة الإجتماعية التي تمكنهم من المشاركة في أنشطة الحياة المختلفة، وتحقيق الحاجات الإنسانية المرجوة، فالمجتمع الذي يستبعد فيه بعض أفراده عن المشاركة في أنشطة الحياة، لا يمكن أن يحقق أبعاد التنمية الإنسانية المنشودة والتي تتمثل في التنمية المستدامة، ذلك لأن الإستبعاد الاجتماعي يعكس غياب مشاركة الأفراد، وتوقف الدور الذي تقوم به الشبكات الاجتماعية في الربط بين القوة المجتمعية من جهة، وإبراز مصالح قوى الإستبعاد وأصواتها من جهة أخرى.

ويعتقد الباحث أن الإشكالية الرئيسة في الدراسة الحالية تتمثّل في جدلية العلاقة بين الإستبعاد الاجتماعي والنزعة الإحتجاجية، لذا ومن هذا المنطلق بالإمكان طرح التساؤلات التالية:

١.ما هي مؤشرات الاستبعاد الاجتماعي في إقليم كوردستان/العراق؟

٢.ما طبيعة علاقة الإستبعاد الإجتماعي بالنزعة الإحتجاجية؟

ثانياً: أهمية الدراسة: تتلخص أهميّة الدراسة الحالية بالنقطتين التاليتين:

١. تنبع الأهمية العلمية لهذه الدراسة من أهمية الفترة الراهنة التي تمر بها المجتمع الكوردستاني في العراق والتي تسعى فيها منظمات وجماعات متطرفة الى محاولة إيجاد ثغرات فيها بهدف إستمالة عقول وعواطف أفراده وإستهدافه، بالتالي خلق حالة من عدم التماسك والإستقرار المجتمعي ومن ثم النيل من الإستحقاقات القومية والوطنية للشعب الكوردستاني.

٢.كما وتبرز أهمية الدراسة، كون واقع الإحتجاجات الشبابية تعد حقيقة واقعية وملموسة في مجتمعنا الكوردستاني، حيث أن المواقف الإحتجاجية - الشبه اليومية - التي تشهده عموم المدن والمحافظات –وإن تكن بشكل متقطع - في الاقليم بأشكالها

المختلفة لم ينشأ جزافا أو دون سبب، بل له أسبابه وعوامله الموضوعية، وإن معرفة أسباب الظاهرة وجذوره، وعلاقته بالإستبعاد من مناحي الحياة الاجتماعية والنفسية والسياسية والإقتصادية، تعد غاية في الأهمية لتحديد طرق مواجهتها، من خلال سن التشريعات والضوابط والإجراءات التي تحول دون حدوثه في المجتمع.

ثالثاً؛ هدف الدراسة: تحدد هدف الدراسة في محاولة الإجابة على التساؤلات البحثية من خلال تحليل علاقة الإستبعاد الإجتماعي بالنزعة الاحتجاجية لدى الشباب الكوردستاني.

رابعاً؛ مفاهيم الدراسة:

١.الإستبعاد الإجتماعي: Social Exclusion

هو نقيض الإندماج أو الاستيعاب، لذا يعد صورة من عدم الاعتراف بالحقوق الأساسية (هيلز وآخرون، ٢٠٠٧ ، ٢٦)، وعلى الرغم من حداثة مفهوم "الإستبعاد الإجتماعي" Social Exclusion، إلا أن هناك تعاريف عدة لمعنى ومفهوم "الإستبعاد الإجتماعي" ضمن وظيفته السياسية والإجتماعية وهي تتفاوت تبعاً لرؤى ومدارس الباحثين والأكاديميين (وهاب، ٢٠١٨، ٧٥).

إذ يرى (R, Peace,2001)، أن الإستبعاد هو مجموعة من العمليات داخل سوق العمل ونظام الرعاية الإجتماعية تدفع بعض الأفراد أو الأسر أو المجتمعات المحلية الى أن تبقى على هامش المجتمع وذلك لا يشمل فقط الحرمان المادي ولكن أيضاً الحرمان من فرص المشاركة الكاملة في الحياة الإجتماعية والمدنية (Peace, 2001,، R, 22).

ويعتقد (الحريري، ٢٠١٨) أن " الإستبعاد" كمصطلح وكمفهوم يحمل في طيّاته الكثير من المعاني والمفاهيم الفرعية الأخرى كـ (الإقصاء، التهميش، الإنغلاق، العزل، النبذ، القهر، التمييز، الحرمان، الفقر...) (الحريري، ٢٠١٨، ٨-١١).

بينما يحدد -الباحثان- المفهوم باعتباره استجابة انفعالية تتضمن شعور الفرد بالاستبعاد والتهميش نتيجة عدم حصوله على القدر المعقول من الحاجات الأساسية

التي تحقق له الإشباع على المستوى النفسي والإجتماعي والسياسي والإقتصادي والصحي والتعليمي والثقافي. الا أنهما يتبنيان تعريف الإتحاد الأوروبي الذي عرّف الإستبعاد الإجتماعي في عام ٢٠٠٣ بوصفه "عدم القدرة على ممارسة المواطنين لحقوقهم الإجتماعية وتَشَكُّل حاجزاً أمامهم من المشاركة في الفرص الإجتماعية والمهنية في مجتمعاتهم" (Silver & Miller, 2003,8).

٢.النزعة الإحتجاجية: Tendency protest

• **النزعة: Tendency** وتعرف بأنها الحالة الداخلية للفرد للنزوع الى القيام بسلوكيات معينة (المعجم النفسي الطبي، ٢٠٠٨ ،٦٦٩). وهي أيضاً حالة شعورية مصحوبة برغبة عارمة تجاه شيء ما (ontology.birzeit.edu)، بينما يذهب (صليبا، ٢٠٠٧) الى اعتبارها ميل وحركة، وتشمل الحاجة، والشهوة، والغريزة والرغبة، وغيرها من النشاط التلقائي. ويقسمه الى:

١) نزعات شخصية (tendency personals) وهي التي تهدف الى تحقيق مصلحة صاحبها.

٢) نزعات غيرية (tendency altruists) وهي التي تدفع الفاعل الى تحقيق مصالح الآخرين.

٣) نزعات عالية (tendency superetitive) وهي التي تهدف الى تحقيق غايات مجردة أعلى من الغايات الفردية أو الاجتماعية (صليبا، ٢٠٠٧، ٤٦٣).

• **الإحتجاج: The protest** في قاموس المعاني تعني اعتراض واسْتِنْكار، إعلان رَفْض ومقاومة. هو طريقة للتعبير عن رأي جماعة أو حزب سياسي أو شخص، ويكون عادةً في منطقة ذات شهرة واسعة لتوصيل الصوت إلى أغلب شرائح المجتمع (ar.wikipedia.org).

إذاً، وعلى وفق ما ذكر أعلاه، فأن "**النزعة الإحتجاجية**" هي إستعدادات جسمية وعقلية ونفسية شعورية لدى الفرد تجعله في حالة تأهب واستعداد نحو القيام بسلوكيات معينة يتفاعل ويتأثر حال اصطدامها بموقف أو عائق تحول دون تحقيق مصالحه ورغباته.

خامساً: التوجهات النظرية المفسّرة لعلاقة الإستبعاد الاجتماعي بالنزعة الاحتجاجية:

شهدت البحوث والدراسات الإجتماعية حول ظاهرة الإستبعاد الإجتماعي صوراً وأشكالاً مختلفة مما اوجد معها توجهات نظرية متعددة فسّرت الظاهرة وحاولت كل واحدة منها تفسيرها وفق منهجية ومعايير وأُسس معينة، إلاّ أنها التقت في نقاط مشتركة منها أن العلاقات القائمة بين الناس لها إفرازاتها الواقعية التي تظهر بصورة مفاضلات وصراعات بين الناس سواء من ناحية المسؤوليات أو الحظوظ المادية أو النفوذ أو الوضع المعنوي النفسي.

ويعتقد – الباحثان - أن موضوع هذا البحث يقع ضمن دائرة النظريات الإجتماعية السياسية النفسية مباشرة ، ذلك لأن مثلّث الوضع الإجتماعي –الإقتصادي - السياسي والنفسي الذي يشكو منه الأفراد في المجتمع، تعكس الأوضاع التفاضلية والتباينات الناتجة عنها كتحصيل حاصل، خاصة وأنها تبلورت على أشكال متعدّدة من الإستبعاد والحرمان والرفض والألم والإقصاء..، ومن أجل توضيح أبعاد هذه المسألة – علمياً- فلا بدّ من الاطلاع على نظرياتٍ تصدّت للظاهرة، وقد ارتأى الباحث هنا التركيز على مجموعة معينة من التوجهات النظرية المفسرة للأستبعاد الاجتماعي وكالآتي:

١) الحرمان النسبي: Relative Deprivation

يشير مفهوم "الحرمان النسبي" إلى أن الناس يحتجّون ويتمردون على أوضاعهم ليس بتأثير المعنى "المطلق" للحرمان، ولكن لأنهم يشعرون بالحرمان نسبةً إلى مقايسات يجرونها مع أوضاع أفراد أو جماعات أخرى (نظمي،٢٠١٠، ١).

ويوضح كل من "روبرت دوس وجون هيوز" (Robert E. Dowse, John A. Hughes) في كتابهما "علم الاجتماع السياسي" (١٩٧٢) فكرة الحرمان النسبي على النحو التالي:

إن الناس يضفون قيمة على كثير من الأشياء في الحياة الاجتماعية مثل الثروة، والمكانة، والقوة، والأمن، والمساواة، والحرية، وعندما لا يتمكنون من تحقيق تلك القيم أو قيمة واحدة يتطلعون إليها؛ فإن حالة من عدم الرضا والغضب والعداء تتشكل،

وهذا الموقف يعرف بـ "الحرمان النسبي" ويشير إلى "التوتر الذي ينشأ من التضارب بين ما ينبغي أن يكون فعليًا فيما يتعلق بإشباع القيم الجمعية، وما هو كائن بالفعل" في (الواقع الإجتماعي) (Dowes & Hughes,1972,412).

فالإستبعاد يُظهر ذاته بشكل مستمر عن طريق حرمان الأفراد وعجزهم عن الاقتراب من الوسائل التي تعود عليهم بالمنافع مقارنة بآخرين لديهم فائض من الوسائل والمنافع، وهذا ما يجعل الاستبعاد الاجتماعي نسبيًا، حيث يكون المرء مستبعدا فقط بالمقارنة مع أعضاء آخرين في المجتمع ذاته، ومن حيث مدى مقدرته على التماهي مع وضعهم، ولذلك ينظر بعض العلماء إلى الاستبعاد الاجتماعي باعتباره حرمانًا نسبيًا مزمنًا، فالفرد يكون مستبعدًا اجتماعياً ضمن هذا الطرح إذا كان ظرف الحرمان مستمراً، ويتجه إلى مزيد من السوء عبر الوقت (Bussert, et al., 2005).

إذن المسألة الحاسمة في تصور الحرمان – كما يعتقد دوس وهيوز- تتمثل في " الأفكار" التي تؤكد أن الناس يمتلكون فجوة بين ما ينبغي أن يحصلوا عليه، وما يحصلون عليه فعلاً أو يعتقدون أنهم يستطيعون تحقيقه. فالملاحظ الخارجي قد يعتقد أن هناك أشكالاً متفاقمة من الحرمان، بينما يعتقد المحرومين أن هذا هو النظام الطبيعي للأشياء، ومن هنا فإن الحرمان النسبي يشير إلى الدرجة التي يشعر عندها الفرد أنه محروم وما يترتب على ذلك من غضب وعداء (Dowse & Hughes, 1972, 412).

وهنا يُعرّف الحرمان النسبي بأنه إدراك الأفراد للتناقض بين توقعاتهم القيمية ومستوى قدراتهم القيمية، وتتمثل توقعاتهم القيمية في السلع الأساسية وظروف الحياة التي يعتقدون بأن لهم حقاً فيها، أما قدراتهم القيمية فتتضمن السلع والظروف التي يعتقدون بأنهم قادرون على الحصول عليها (جير، تيد،٢٠٠٤، ٦٧ - ٦٨).

وأما حول البنية التكوينية للمفهوم، فهناك اتفاق واسع اليوم بين الباحثين على إن للحرمان النسبي مكونان أساسيان هما:

• **الإدراكي** (Cognitive C.R.D): وهو اعتقاد بأن التوقعات قد انتهكت مثال: (يمكن أن تدرك الجماعة الخاضعة بأن الطبقة الحاكمة هي المسؤولة عن حالة حرمانها).

• **العاطفي (Affective C.R.D)**: وهو رد الفعل العاطفي القوي إزاء حالة اللاعدالة ويتضمن مشاعر الغضب والفشل والسخط واللارضا. الأمر التي قد يتطور ويقود الأفراد والجماعات الى تبني خيار العنف والاحتجاجات بأشكالها المختلفة، وهنا تؤكد نظرية الحرمان النسبي بأن المكون العاطفي هو السبب الأقرب للانخراط في أي فعل احتجاجي ويتوسط التأثيرات بعيدة المدى للمكون الإدراكي (Pettigrew,2001,351).

وعليه فان حالة الحرمان لدى الفرد تصبح حالة من الشعور بالغضب والاستياء عندما تحبط توقعاته بشأن السلع وظروف الحياة التي يعتقد أنه يستحقها، فيصبح مدفوعاً لتعويض عدم المساواة هذه عن طريق تبنّي خيار الإحتجاج والعنف.

٢) الرفض الإجتماعي: Social Rejection

يؤكد رائد نظرية الرفض الإجتماعي باس (Buss,1962)[٣] أن الضغوط بمثابة منبهات مؤذية تواجه الفرد عن طريق المواقف المختلفة التي يمر بها الفرد، ومن بين تلك الضغوط ما يتمثل بالإخفاقات التي تعيق الاستجابة واعتبر الحرمان والفقدان من بين تلك الضغوط الغامضة التي يمر بها الفرد في حياته، ويرى أيضاً أن هناك أنواعاً محددة من المنبهات المؤذية مثل الرفض(الإستبعاد) الإجتماعي، والتهديد، إذ أعطى تلك المنبهات اهتماما سواء كان حدوثها لفظياً أو سلوكياً وعدّها مؤثرة جداً (Buss,1995,p189). والرفض يمكن أن يكون على أشكال عديدة Buss & Warren, 2000,36)، منها:

١) الرفض الواضح الصريح: ويقصد به مواجهة الموقف بصورة مباشرة مثل؛ إجبار الفرد على ترك المكان أمام الآخرين أو بدونهم.

٢) الرفض اللفظي غير المباشر: ويحدث بشكل غير مباشر يشعر به الفرد مثل المواقف التي يتعرض لها الفرد، كالاستهزاء من الآخرين، والسخرية التي يشعر إزاءها الفرد بالتقدير المتدني للذات.

٣) النقد: وهي سلسلة الانتقادات التي يتعرض لها الفرد في حياته مثل نقد الوالدين، أو المعلمين بصورة لاذعة، وهي مواقف لا تنسى، وقد يكون النقد على المظهر والملابس أو على طريقة الحديث وكلها تؤدي الى التقليل من شأن الفرد.

٤) التهديد: فيتمثل بمواقف لفظية، مثل تهديد الوالدين لأطفالهم بالضرب، والعقاب، ويعد التهديد مثيراً للذعر والخوف، فضلا عن أن هذه المواقف يصعب على الفرد مواجهتها، أو الرد بالمثل، لأنه يفتقر الى الشجاعة والجرأة على المواجهة بصورة مباشرة، وأن الفرد عندما يواجه عدواناً قد يؤدي بالشخص الى المواجهة والمقاتلة أو الهرب والانسحاب.

في السياق ذاته، يرى (Buss) أن العدائية تتكون نتيجة للعقوبات التي فرضها المجتمع على الشخص، وتتضمن الرغبة في إيذاء الآخرين، وأن الشخص الذي يتميز بالعداء يقضي وقتاً طويلاً في مراجعة الأذى الذي لحق به على أيدي الآخرين، وعلى الرفض والإقصاء الذي عاناه منهم والحرمان الذي فرضوه عليه (Buss,1961,18).

ولذلك فأن الآثار السلبية للضغوط تتزايد عندما يشعر الفرد بغياب العدل الاجتماعي، وذلك عندما يقارن الفرد نفسه بالأفراد المماثلين له في المجتمع، حيث يجد الفرد نفسه محاطا بالضغوط ، في حين يجد غيره من أفراد المجتمع لا يعانون من تلك الضغوط، مما يؤدي إلى زيادة تعرضه للآثار السلبية لتلك الضغوط (Weiss,1992,47)، حيث يؤدي إحساس الفرد بغياب العدل الاجتماعي إلى معايشته للعديد من الأحاسيس والعواطف السلبية، والتي تؤدي بالفرد إلى التعرض للعديد من المشكلات الاجتماعية، التي تقوده إلى السلوك العنيف أو المنحرف كوسيلة للتخفيف من حدّة هذه المشاعر (Agnew,1983,439)، وتتمثل أهم هذه المشاعر السلبية في: مشاعر اليأس، والخوف، والهزيمة، والاغتراب (Agnew,et.al,1996,69)، والتي يعبرون عنها من خلال سلوك الغضب، والغيظ، الإحتجاج والتمرد، والتعاسة، وتعد هذه المشاعر نتيجة لما يعانيه الشباب من ضغوط في المجتمع المعاصر (Agnew,1992,52). وبذلك يعد الرفض (الإستبعاد) الإجتماعي هو المسؤول في

الغالب عن معاداة المجتمع لدرجة الاستعداد لخيانة المجتمع، كما أن الفئات الهامشية المنبوذة تكون محط إهتمام ممن يحاولون اختراق المجتمع (النابلسي، ٢٠٠٤، ٤٨).

٣) الإنغلاق الإجتماعي: social closure

الفكرة الأساسية لهذه النظرية تقوم على حشد القوة لاستبعاد وإقصاء الأفراد أو الفئات الإجتماعية الأخرى من الإمتيازات والمكافآت وذلك بمنعهم أو إقصائهم عن المشاركة أو الدخول في الأنشطة الإجتماعية والإقتصادية والسياسية وسلب أدوارهم بهدف الوصول بهم الى حالة من عدم التأثير واللامبالاة بهم وبدورهم ضمن الإطار العام في المجتمع. وتعود جذور هذه النظرية الى (ماكس فيبر) Max Weber (١٨٦٤-١٩٢٠) الذي عرّف الإستبعاد بوصفه أحد أشكال الإنغلاق الإجتماعي (هيلز وآخرون، ٢٠٠٧، ٢٢) وأعتبره بمثابة المحاولة التي تقوم بها جماعة لتؤمّن لنفسها مركزاً إجتماعياً متميزا على حساب جماعة أخرى عن طريق إخضاعها بالجور عليها (ابو النصر، ٢٠١٢، ٢٥).

وفي الاتجاه نفسه يلفت (Jordan، ١٩٩٦) الانتباه الى ما تقوم به جماعة من الإستبعاد الفعّال لجماعة أخرى، وخير مثال على هذا هو المجتمعات المحلية أو الأحياء التي تعيش داخل منطقة مسوّرة ذات أبواب خاصّة بها، والتي تتمتّع بخدمات عالية المستوى توفّرها لها جهات خاصّة، وتتمتع بخدمات أمنية تحول بين "الأغراب" والانتفاع بهذه الخدمات (هيلز وآخرون، ٢٠٠٧، ٢٢).

فالانغلاق الإجتماعي كعملية متعددة الأبعاد تؤثر سلباً على التقدم بما تحدثه من تمزّقات إجتماعية، حيث يتم فصل الجماعات والأفراد عن العلاقات الإجتماعية، والمؤسسات، ومنعهم من المشاركة المعيارية في الأنشطة الطبيعية المقررة للمجتمع الذي يعيشون فيه (Hilary silver,2007,15).

واستنادا الى هذه النظرية يقوم الإنغلاق الإجتماعي بوظيفته من خلال آليتين متلازمتين هما المنع والاحتواء اللذان يمكن أن يستندا الى معايير فردية أو جماعية.

كما ويعتمد الإنغلاق على قوة جماعة واحدة على منع الجماعة الأخرى من الحصول على المكافأة، أو فرص الحياة الإيجابية، وذلك في ضوء المعايير التي تسعى الجماعة الأولى لتبريريها، وأن إختيار معايير المنع والاحتواء مثل: الحصول على مؤهلات دراسية، أو عضوية حزبية، أو لون البشرة أو الانتماء الديني أو الأصول الإجتماعية أو آداب السلوك، أو نمط الحياة.. وتفعيلها في الواقع، يسهم في تفسير حدود اللامساواة، وإستراتيجيات القهر من قبل المستبعد، كما ويسهم في تفسير أشكال السيطرة والأيدولوجيات المرتبطة باللامساواة، وتتضمن عمليات الإنغلاق الإجتماعي: التهميش أو الإستبعاد من ناحية، والدمج أو الإندماج من ناحية أخرى (مارشال،٢٠٠٧، ٢١٤).

وأما على المستوى الفردي فتؤكّد النظرية على العمليات التي عن طريقها يصبح الأفراد معزولين ومستبعدين عن المشاركة الكاملة في المجتمع، فتعتمد النظرية هنا محوراً مهماً أيضاً، وهو الخروج عن النص وعن اللياقة وأدب الحوار، فيلجأ الفرد (المستبعِد) الى تسفيه الآخر وإرهابه بالأسلوب الخارج عن السياقات العامة المعروفة، فإرهاب الأشخاص سواءً بالاستفزاز أو التهديد أو هدر كرامة الإنسان، هي من السبُل الشائعة في شخصية المستبعِدْ إزاء المستَبعَدْ.

٤) نظرية الحاجات: Needs theory

تدرج الحاجات أو تدرج ماسلو للحاجات Maslow's hierarchy of needs) هي نظرية نفسية قدّمها العالم النفسي الأمريكي (أبراهام ماسلو- Abraham Maslow (١٩٠٨ -١٩٧٠) في ورقته البحثيّة "نظريّة الدافع البشري" عام ١٩٤٣ في دورية "المراجعة النفسية" العلمية، ثُمّ وسّع ماسلو فِكرَته لتشمل مُلاحظاته حول الفضول البشري الفطري، وتناقش هذه النظرية ترتيب حاجات الإنسان ووصف الدوافع التي تُحرّكه (الموسوعة الحرة -ويكبيديا).

ويستخدم مفهوم الحاجة/الحاجات استخداما واسعاً في السياسة الاجتماعية والإدارة الاجتماعية، إذ تعد الاحتياجات الأساسية للإنسان من أهم العوامل المحددة

للنشاط الإنساني، كما تعكس طابعه الإنساني وعلاقاته بأفراد المجتمع، ومن أهم تلك الحاجات الحاجة إلى: الطعام والشراب، والكساء، والزواج، والأمن، والشعور بالانتماء والتقدير، والتعليم والتأهيل المهني والصحة البدنية والنفسية، وغيرها من الحاجات التي تتوقف جودة حياة الإنسان على إشباع تلك الاحتياجات، وبدونها لا يمكن أن ينمو نمواً سليماً، وعليه فأن الحاجات هي المحرك الأساسي لنشاط الإنسان وقدرته على بذل الجهد من أجل إشباع احتياجاته (الحايس، ٢٠١٥، ١). ويرى "**ماسلو**" أن الإنسان يولد وهو محفز لتحقيق احتياجات أساسية وحاجات نمائية، وهذه الحاجات مرتبة في تدرج هرمي تبدأ من أهم الحاجات الإنسانية الأساسية وتنتهي بحاجة الفرد الى تحقيق ذاته:

أ. الحاجات الأساسية (Basic Needs)

١.الحاجات الفسيولوجية: مثل الجوع والعطش وتجنب الالم والجنس.. الى آخره من الحاجات التي تخدم البقاء البيولوجي بشكل مباشر.

٢.حاجات الأمن والحماية: وتشمل مجموعة من الحاجات المتصلة بالحفاظ على الحالة الراهنة وضمان نوع النظام والأمان المادي والمعنوي.

٣.الحاجات الإجتماعية (الحب والانتماء): وتشمل مجموعة من الحاجات ذات التوجه الاجتماعي مثل الحاجة الى بيئة او إطار اجتماعي يحس فيه الفرد بالألفة مثل العائلة او الحي والاشكال المختلفة من الانظمة والنشاطات الاجتماعية.

٤.حاجات التقدير: هذا النوع من الحاجات كما يراه ماسلو له جانبان: جانب متعلق باحترام النفس او الإحساس الداخلي بالقيمة الذاتية، والاخر متعلق بالحاجة الى اكتساب الاحترام والتقدير من الخارج، ويشمل الحاجة الى اكتساب احترام الاخرين، السمعة الحسنة ....

ب. الحاجات النمائية: (Growth Needs)

٥.الحاجة المعرفية: وتشمل الحاجة الى الاستكشاف والمعرفة والفهم، وقد أكد ماسلو على أهميتها في الإنسان هي في تصوره تأخذ أشكالا متدرجة تبدأ بمستويات الأدنى الى الحاجة الى معرفة العالم واستكشافه بما يتسق مع اشباع الحاجات الأخرى.

٦.الحاجات الجمالية: وتشمل هذه الحاجات عدم احتمال الاضطراب والفوضى والقبح والميل الى النظام والتناسق، والحاجة الى ازالة التوتر الناشئ عن عدم اكتمال عمل أو نسق ما.

٧.حاجة تحقيق الذات: يصف ماسلو مجموعة من الحاجات او الدوافع العليا التي لا يصل اليها الانسان الا بعد تحقيق اشباع كاف لما سبقها، مثل الحاجات الادنى، وتشير تحقيق الذات هنا الى حاجة الانسان الى استخدام كل قدراته ومواهبه وتحقيق كل امكاناته الكامنة وتنميتها الى اقصى مدى يمكن أن تصل اليه، وتشمل تحقيق الذات السعي نحو قيم وغايات عليا مثل الكشف عن الحقيقة وخلق الجمال وتأكيد العدل (Gilbert,1997,47).

ويؤكد "**ماسلو**" في نظريته على أهمية الحاجات الإجتماعية المتمثلة بالاحترام والتقدير والحب والانتماء، وذلك كون الإنسان كما يراه **ماسلو** كائن اجتماعي لا يستطيع العيش بدون الآخرين، فهو يتفاعل معهم ويتصل بهم باستمرار لأجل أن يؤكد الجانب الإجتماعي في طبيعته البشرية، وفي حال انقطاع الإتصال وعزله والتفاعل بينه وبين الآخرين فأنه يشعر بالاكتئاب والقلق والتوتر وينتابه الاضطراب والهياج والإحتجاج والتمرد، وقد أشار (دافيدوف،١٩٨٣) أن الأفراد الذين يشعرون بالنبذ من قبل أفراد مجتمعهم والإحساس بالرفض الإجتماعي لا يستطيعون النوم، ويهملون صحتهم الشخصية ويعيشون بلا هدف (دافيدوف، ١٩٨٣، ٤٣١).

وتناسقاً مع ما سبق، يعتقد -الباحثان – أن نظرية الحاجات تُقدّم رؤيةً علمية أكثر واقعيةً ومنطقية إزاء ظاهرة الإستبعاد الإجتماعي وما يصاحبه من اضطرابات ومشاكل نفسية عديدة، مثل التذمُّر والاستياء والاهتياج، والشعور بالاغتراب والدونية وعدم تقدير الذات، بحيث تتفق تحليلاتها ورؤاها مع أكثر من هدف من أهداف ما تصبو الدراسة الحالية الى تحليله، حيث ان النظرية تحاول أن تربط بين أكثر من بعد، وبالتالي

فأنها تقدم لنا وجهة نظر علمية دقيقة وفاحصة عن العلاقة الجدلية بين قطبي (الإستبعاد، نزعة الإحتجاج).

سادساً: تحليل علاقة الاستبعاد الاجتماعي بالنزعة الاحتجاجية:

بداية وقبل الخوض في تحليل العلاقة القائمة بين الاستبعاد الاجتماعي والنزعة الإحتجاجية، علينا أولاً أن نميّز بين "سلوك الإحتجاج " و"نزعة الاحتجاج"، حيث يعتقد (نظمي، ٢٠١٧) بأن "السلوك الاحتجاجي" يعني قيام الفرد أو الجماعة فعلياً بإجراءات اعتراضية ملموسة تتراوح بين السلمية والعنفية للتعبير عن رفض الموقف؛ بينما تعني "النزعة الإحتجاجية" امتلاك الفرد أو الجماعة لتوجّهات (استعدادات، قابليات) احتجاجية كامنة قد تترجم الى سلوكيات ملموسة أو قد لا تترجم فتبقى نزعة داخليةً فحسب (نظمي،٢٠١٧، ٢٧).

ويعتقد –الباحثان - بأن هذا التميز بين المفهومين ضروري لكي لا نقع في فخ الإشكالية المفاهيمية حول المفهوم فيما لو تركناه دون تحديد، حيث وكما حدَّدنا – أعلاه - أن (النزعة الإحتجاجية) كمفهوم يختلف عن (السلوك الاحتجاجي)، بمعنى آخر، أن ما يهمنا في هذه الدراسة ونركّز عليه تحليلنا هي (النزعة) الإحتجاجية، وليس (السلوك) الاحتجاجي، لكن - ومع ذلك – ننوه بأن هذا التميز لا يستبعد (السلوك) من دائرة الوجود بمكوّناته الإدراكية (الجانب المعرفي)، والانفعالية (الجانب العاطفي)، حتى وإن كان كامناً في النفس البشرية طالما أن هناك قابلية (رغبة كامنة) متهيأة (حاضرة) تنتظر ظروفاً خاصّة بها لأن تخرج وتنفجر في أي لحظة، وتترجم حينئذٍ فيزيقياً كسلوك (الجانب الحركي) حال تحقق الشروط الموضوعية، وتوفر الأرضية المناسبة لها في إطار النسق العام.

حيث يوضّح (Dowse and Hughes,1982)، فكرة " الحرمان النسبي" أو بالأحرى "الاستبعاد" على النحو الآتي:

١) ان الناس يضفون قيمة على كثير من الأشياء في الحياة الإجتماعية مثل الثروة، المكانة، القوة والأمن والمساواة والحرية والعدالة، وعندما لا يتمكنون من تحقيق تلك

القيم او قيمة واحدة يتطلّعون اليها، فأن حالة اللارضا، والغضب، والعداء، تتشكّل وهذا الموقف يعرف بالحرمان النسبي، ويشير الى التوتر الذي ينشأ من التضارب بين ما ينبغي أن يكون، وما هو كائن فعلياً فيما يتعلق بإشباع القيم الجمعية.

٢) إن المسألة الحاسمة في تصور الحرمان هنا تتمثل في الأفكار التي تؤكد أن الأفراد يمتلكون فجوة بين ما ينبغي أن يحصلوا عليه وما يحصلون عليه فعلاً، أو يعتقدون أنهم يستطيعون تحقيقه فالملاحظ الخارجي قد يعتقد أن هناك اشكالاً متفاقمة من الحرمان، بينما يعتقد المحرومين أن هذا هو النظام الطبيعي للأشياء، ومن هنا فإن الحرمان النسبي يشير الى الدرجة التي يشعر عندها الفرد أنه محروم ومستبعَد ومهمّش وما يترتب على ذلك من غضب وعداء (الحوراني، 2012 ،٢٣١). الأمر الذي يؤدي الى تحفيز نظام الاستعدادات النفسية الكامنة (النزعات الإحتجاجية) لدى الفرد المحروم، بحيث قد يُقدِم الفرد بموجبها على ممارسة السلوك الاحتجاجي (فردياً) كما يلاحظ في إطار الأسرة، أو (جمعياً) كما يحدث في الحركات الإحتجاجية العامة، أو ربما لا هذا ولا ذاك فتبقى نزعة كامنة.

من هنا، إذا دققنا في العلاقة الجدلية بين الإستبعاد الاجتماعي من ناحية، والنزعة الإحتجاجية كآلية مركّبة ناتجة عن رد فعل، لوجدنا أن كلا المفهومين يقف ورائهما الحرمان النسبي والإفتقار الى الحاجات الأساسية للحياة، لفئات وقطاعات واسعة من الشباب.

وهناك شبه إجماع بين كثير من الباحثين على وجود محرك رئيس للفعل الاحتجاجي، هو (الجانب النفسي المضطرب)، والإحساس (العميق) بالحرمان النسبي (الإستبعاد الاجتماعي) بوصفه حافزاً رئيسياً للتعبير العلني على الظلم و(الحُقْرَة) النقيض الأمثل، (عراقياً/ كوردستانياً)، لمفهوم "الكرامة" و"الاحترام" و"المساواة" (إستاتي،٢٠١٧، ١٦٥)، ويتطلّب هذا الموقف (كشرط ضروري)، وجود سياق إجتماعي وسياسي وإقتصادي يتسم بدرجة كبيرة من الظلم والتفاوت الذي يخلق الإحساس بعدم الرضا وتوفّر الشعور بالتوتّر والسخط العام (العطري، ٢٠٠٨ ، ١٢٢)، وما ينجم عنه من فشل، وعجز، وكبت، وعندما يفوق هذه الانفعالات النفسية الهائجة بفعل مستوى

التناقضات الظاهرة، طاقة الفرد المحروم، تبدأ النوازع النفسية (الاستعدادات الكامنة)، الدفع باتجاه تبنّي خيار الإحتجاج -سلوكياً- التي قد تشبع القيم المتوقعة المؤجلة، وهكذا تنفجر هذه النوازع عند أول اصطدام لها بالمواقف المثيرة.

وهكذا يبدو جلياً أن من أهم الدوافع النفسية للنزعة نحو الإحتجاج، تلك المتعلقة بالإستبعاد والحرمان وما يفرزانهما من اشكاليات اشباع الحاجيات الانسانية، وعليه فان من أسباب الإحتجاجات الشبابية – التي نلاحظها في الآن المجتمع الكوردستاني- تتمثل بكبت اشباع الغرائز الأساسية لغالبية افراد المجتمع، وعدم وجود حد أدنى من الاشباع لهذه الغرائز، يؤدي الى تحفيز النزعة الإحتجاجية لدى الأفراد وتبنّيها دون تردد، وبالتالي اللجوء الى خيارات أقوى وأكثر منطقية – من وجهة نظر الشباب أنفسهم - منها اللجوء الى الإحتجاج والعنف، وهكذا فإن الإحتجاج أو النزعة اليه كشكل من أشكال التعبير السياسي ناتج عن كبت الغرائز وعدم اشباعها (ظاهر، ١٩٨٨، ٢٩٨).

وعلى إعتبار أن الإستبعاد يمثّل حرماناً نسبياً، يعتقد – الباحثان - أنه ليس الفقر (الإستبعاد) هو الذي يدفع بالفرد الشاب إلى ممارسة الإحتجاجات، وانما هو ذلك الشعور الذي ينتابهم كفقراء (مستبعدون)، وهذا الشعور هو حالة الحرمان التي يعيشونها وأدركوها نتيجةً للمقارنة بينهم وبين أفراد المجتمع الميسورين (الحرمان النسبي)، فهنا يشعرون أنهم محرومون من موارد وطنهم ويحسّون بانعدام العدالة التي توزّع بها هذه الموارد، وبالتالي يعيشون حالة من الفشل والإنكسار، تنتابهم مشاعر الغضب والإستياء، وتظهر عليهم نوع من التوتّر والضيق، وتتملّكهم نوازع نفسية مختلفة من بينها النزعة الى الرفض والإحتجاج والتمرّد، وحين يجدون الفرصة المناسبة يستثمرون هذه الدوافع والنوازع النفسية بترجمتها – سلوكياً – في ممارسة الإحتجاجات أياً كانت هدفها، معتقدين أن بامكان هذه الممارسة أن تسترد لهم حقوقهم، فيتحدون بهذا تحت شعارات موحدة تجعل مصيرهم واحداً.

وهكذا فإن شرارة الإحتجاج والثورة لا تنطلق من إطار تنظيمي –عقلاني- ولا من قيادة، ولا من أيديولوجيا، إنما من مثيرات اجتماعية - نفسية تغلب عليها الانفعالية

والتعبير عن الإحتقانات الوجدانية. وبناءً على ما تقدم، فإن الإستبعاد الاجتماعي يضع القاعدة المواتية لانطلاق الفعل الثوري (الاحتجاجي) بموجب الاعتبارات التالية:

١) إن استبعاد الدولة للمواطنين يعني إقصائهم عن حقوقهم في قطاعات مختلفة، وأخطر ما في الأمر أن منطق الإستبعاد يعني اختزال القيمة الوجودية للمواطنين كفاعلين وذوات بشرية لها حقوق وامتيازات بما في ذلك الهيبة والكرامة، ولذلك يبدو المستبعدون كما لو أنهم يؤدون واجبات دون أن يكون لهم حقوق، وهذا كله يعني أن الإستبعاد يقود ضمناً إلى الحرمان.

٢) إن الحرمان المتولد عن العلاقة الاستبعادية ينتج مشاعر الاستياء، والحقد، والكراهية، والعداء، وتعد هذه النزعات بمثابة القاعدة الحافزية (للاحتجاج) والثورة، وبشكل خاص بعد أن تتكثف، وهنا يلعب الزمن دوراً بالغ الأهمية في تفاعله مع العلاقة الاستبعادية وتكثيف النزعات الأولية.

٣) طالما أن عملية الإستبعاد نابعة من رغبة وإرادة أصحاب المواقع العليا في الدولة، فإن العلاقة الاستبعادية بالضرورة فاسدة ولا أخلاقية، ومن هنا، ليس من المستغرب أن تقترن عملية الإستبعاد باستخدام القهر، وهذا بدوره يؤدي إلى تكثيف إضافي واحتقان أشد لمشاعر الحرمان، كلما تقادم الزمن.

٤) إن استمرار عملية الإستبعاد يؤدي إلى تفاعل الحرمان والقهر، مما ينتج مادة نفسية اجتماعية تختزن طاقة هائلة للثوران، ولذلك تنفجر الثورات الإجتماعية دون تخطيط ولا تنظيم، إنما بتلقائية، وعفوية، وانفعالية، واستثارة أساسها تفاعلات تاريخية وحدث مثير (الحوراني، ٢٠١٢، ٢٤٠).

وتأسيساً على ذلك، يعتبر الإستبعاد الاجتماعي من أهم بواعث العنف المؤسسي والعنف السياسي، بحيث نجد ان درجاته تتفاقم كلما ازدادت درجات الحرمان، وبما أن الإستبعاد الاجتماعي يعنى الحرمان من المشاركة السياسية في اتخاذ القرار وصناعة المصير والإنفاق الإقتصادي وازمات التنمية، وهذا يتصل مباشرة بسوء السياسات والقرارات التي تتخذ من قبل الأنظمة السياسية الحاكمة، وبالتالي تصبح في مثل هذه القضية افرازات لا يمكن تجاهلها؛ مثل عدم المساواة، ونقص قنوات المشاركة، وانعدام

الإستقرار، وعليه كما ذكرنا سابقا يجد المستبعدون الشباب انفسهم غالباً – في موقف يصفه (أنطوني جيدنز) بقوله؛ معلّقين في مصعد سياسي معطّل، ولا يرون مناصا بعد حين، من أن يطرقوا الأبواب بقوة، وبعد فترة أخرى (تقصر أو تطول) سيُقدِمون على تحطيم هذه الأبواب، من دون أن يتمكن احد من ردعهم، ويلتقي هذا التحليل الذي يربط بين اتساع ظاهرة الإستبعاد الاجتماعي الناتج عن قصور النظام السياسي والإقتصادي من جانب، واللجوء - من خلال النزعات الإحتجاجية - الى تبنّي خيارات يتسم بالتمرد والعنف وحتى الثورة.

سابعاً: اهم الاستنتاجات

يلاحظ في سياق ما تناولناه في إطار هذا التحليل أن الشباب عموماً، يمثلون أهمية كبرى بالنسبة لمختلف الشعوب والأمم عامةً، وللمجتمع الكوردستاني خاصةً، وتشغلهم مجموعة كبيرة من الحاجات والمطالب التي يعدّونها أساسية بالنسبة لهم، مثل حاجات فسيولوجية (الطعام والشراب...)، وحاجات نفسية (الشعور بالانتماء، والإندماج، ...)، وحاجات اجتماعية (القبول والتقدير ...)، كما ويتسمون بخصائص خاصة بهم، تميّزهم عن باقي الشرائح الأخرى، لكنهم وبالرغم من هذه السمات والخصائص والأهمية، فإنهم يواجهون مواقف ومشاكل إجتماعية كالشعور بالإستبعاد والتهميش والصعوبة في الانسجام والتوافق، ويعانون من مشاكل نفسية كالتوتر والقلق والفشل والشعور بالحرمان، أيضاً ومشاكل إقتصادية كالبطالة ونقص الدخل، ومشكلات صحية كالإدمان على الإنترنت والمواد المخدّرة...، كذلك مشكلات نفسية - سياسية أبرزها بروز نزعتهم نحو الإحتجاج والتمرد، إضافة لطائفة أخرى مختلفة من المشاكل تبعاً لخصائصهم والمرحلة العمرية التي يمرّون بها.

وكنتيجة حتمية لمجمل هذه المواقف والصعوبات والمشكلات التي تواجهها هذه الفئة المتميّزة، أصبحت تعاني ألماً ومخاضاً عسيراً جراء واقع الحرمان والإستبعاد لذلك لنا أن نستخلص من هذا التحليل النقاط الثلاثة الآتية:

١. يمر الشباب بظروف أبسط ما يمكن أن توصف به أنها الظروف المصاحبة لمراحل الانتقال وما يعتريها من توتر وقلق، عدم استقرار، ولعل ذلك راجع إلى السياق الإجتماعي الذي يعيش في ظله.

٢. يعاني الشباب من فقدان الشعور بالانتماء الحقيقي لمجتمعه الذي يراه عاجزاً عن تلبية رغباته واحتياجاته وتأمين مستقبل له مما عزّز لديه شعور بالانعزال عن ذاته والآخرين فضلا عن الرفض للقيم الخاصة بحضارته وكذا المعايير الإجتماعية السائدة والسلطة.

٣. إن سيطرة مشاعر الإستبعاد والتهميش والحرمان لدى هؤلاء الشباب، قطعاً تنمّي فيهم إستعدادات نفسية تثير في قرارة أفكارهم ومشاعرهم نزعات إحتجاجية والتي إذا ما لم يتم احتوائها لربما تترجم على شكل سلوكيات ومواقف ضاغطة على المجتمع والسلطة معاً عاجلا لا آجلا.

الهوامش:

(١) هيئة إحصاء إقليم كوردستان، مسح الفتوة والشباب ٢٠١٩ / خلاصة وتحليل المسح، ص ١.

(٢) كرونولوجيا (Chronology) المِيقاتيّة أو تاريخ الوقائع: هي تأريخ الحوادث وفقاً لتسلسل وقوعها وتقسيم الزمن إلى فترات وتحديد التواريخ الدقيقة للأحداث. في الأصل كان المقصود بهذه التسمية "علم الزمن". اما اليوم فيتم تجزئة المصطلح إلى اتجاهين علميين. علم قياس الزمن ويتبع علوم الفيزياء ويسمى كرونوميا، وعلم حساب الزمن وهو علم تحديد الأحداث حسب الفترة الزمنية، وهو يدرس علوم التاريخ بأكملها ويسمى الكرونولوجيا الشاملة؛ مثل نشأة الكون ونشأة الأرض ونشأة الحياة، وتاريخ الإنسان، والتاريخ الحديث، تمييزا عن الكرونولوجيات الخاصة ببعض المواضيع المعينة (https://ar.wikipedia.org/wiki/).

(٣) **باس ، أرنولد هربرت – Buss,A.H** (٩٦ سنة) عالم نفسي من مواليد ١٩٢٤ حي بروكلين ، نيويورك ، الولايات المتحدة الأمريكية، أستاذ فخري في علم النفس الشخصية بجامعة تكساس في أوستن اشتهر بعمله في العدوان والمزاج والوعي الذاتي والخجل **(الموسوعة الحرة - ويكيبيديا)**.

المراجع والمصادر

١. أبو النصر، محمد زكي (٢٠١٢)، الاستبعاد الاجتماعي الوجه الآخر للسياسة الاجتماعية، ط١، المكتب الجامعي الحديث، الإسكندرية، مصر.

٢. استاتي، زين الدين الحبيب (٢٠١٧)، الفعل الاحتجاجي في المغرب وأطروحة الحرمان؛ في الحاجة الى تنويع المقاربات التفسيرية، بحث منشور في مجلة عمران، المجلد (٦) العدد (٢٢).

٣. جيدنز، أنطوني (٢٠٠٥)، علم الاجتماع، ت: فايز الصياغ، ط١، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، لبنان.

٤. الحايس، عبدالوهاب جودة (٢٠١٥)، تقدير الاحتياجات الأساسية للسكان المحليين كمدخل للتنمية الشاملة، (دراسة منشورة)، دار التل للطباعة، مجلة دراسات في التنمية والمجتمع، العدد:٣، ١٣.

٥. الحريري، صابر على حسن (٢٠١٨)، الاستبعاد الاجتماعي لدى فئات تعليمية في المجتمع الكوردي، دراسة ميدانية (منشورة)، مجلة جامعة كرميان، المجلد (٥) العدد (١).

٦. الحوراني، محمد عبدالكريم (٢٠١٢)، الاستبعاد الاجتماعي والثورات الشعبية: محاولة للفهم في ضوء نموذج معدل لنظرية الحرمان النسبي، دراسة (منشورة) المجلة الأردنية للعلوم الاجتماعية، المجلد ٥، العدد ٢.

٧. دافيدوف، لندال (١٩٨٣)، مدخل الى علم النفس (ترجمة: سيد الطواب وآخرون)، دار ما كجرو هيل للنشر ودار المريخ للنشر، الرياض - السعودية

٨. ريبر، آرثر أس وريبر، ايملي (٢٠٠٨). المعجم النفسي الطبي ترجمة: عبدالعلي الجسماني وعمار الجسماني. الدار العربية للعلوم ناشرون. بيروت. لبنان.

٩. ظاهر، احمد جمال (١٩٨٨)، دراسات في الفلسفة السياسية، ط١، دار الكندي للنشر والتوزيع، اربد - الأردن.

١٠. العطري، عبد الرحيم (٢٠٠٨)، الحركات الاحتجاجية بالمغرب، مؤشرات الاحتقان ومقدمات السخط الشعبي، ط١، الناشر دفاتر وجهة نظر، مطبعة النجاح الجديدة، الرباط، المغرب.

١١. غير، تيد روبرت (٢٠٠٤)، لماذا يتمرد البشر؟، ط١، ترجمة ونشر مركز الخليج للأبحاث، دبي، الامارات العربية المتحدة.

١٢. مارشال، جوردن (٢٠٠٧)، موسوعة علم الاجتماع، ترجمة محمد الجوهري وآخرون، المجلد الأول، ط٢، المجلس الأعلى للثقافة، مصر.

١٣. النابلسي، احمد محمد (٢٠٠٤)، الأزمات النفسية التي يسببها الاحتلال للعراقيين، مقابلة مع قناة الجزيرة، متاح على الرابط:
https://www.aljazeera.net/programs/withoutbounds/٣/١٠/٢٠٠٤/

١٤. نظمي، فارس كمال (٢٠١٠)، المحرومون في العراق هويتهم الوطنية واحتجاجاتهم الجمعية دراسة في سيكولوجية الظلم، ط١، دار ومكتبة البصائر، بيروت، لبنان.

١٥. نظمي، فارس كمال (٢٠١٧)، سيكولوجيا الاحتجاج في العراق، ط١، دار سطور للنشر والتوزيع، بغداد-العراق.

١٦. هيلز، جون؛ جوليان لوغران؛ دايفيد بياشو (٢٠٠٧)، الاستبعاد الاجتماعي محاولة للفهم، ت: محمد الجوهري، ط١، المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب، سلسلة عالم المعرفة، العدد ٣٤٤، الكويت.

١٧. هيئة إحصاء إقليم كوردستان (٢٠١٩)، مسح الفتوة والشباب / خلاصة وتحليل المسح.

١٨. وهاب، آمال (٢٠١٨)، الاستبعاد الاجتماعي مفهوم ودلالات، بحث (منشور)، مجلة الكوفة للعلوم القانونية والسياسية، المجلد ١، العدد ٣٤.

19. Agnew, R. (1992). Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. Criminology, 30(1), 47-88

20. Agnew, R., et al. ,(1983) :social class and success goals An Examination of relative and absolute Aspiration , sociological quarterly ,24.

21. Agnew, R., et al., (1996): A new test of classic strain theory, justice quarterly, 13 (4).

22. Bossert, Walter & D'Ambrosio, Conchita & Peragine, Vito (2005): Deprivation and Social Exclusion, European Commission-DG Research Sixth Framework Program (Polarization and Conflict Project CIT-2-CT-2004-506084), February.

23. Buss, A. H., & Warren, W. L. (2000). *Aggression questionnaire:(AQ).* Torrance, CA: Western Psychological Services.

24. Buss, D. M. (1995). Evolutionary psychology: Anew paradigm for psychological science. *PsychologicalInquiry,6*(1),130. https://doi.org/10.1207/s15327965pli0601_1
25. Dowse, Robert Edward. & Hughes, John A. (1972). Political sociology. London; New York: Wiley.
26. Gilbert, P. (1997). The evolution of social attractiveness and its role in shame, humiliation, guilt and therapy. *British journal of medical psychology,70* (2),113-147.
27. Peace. R. (2001). Social Exclusion: A Concept in need of definition, social policy journal of New Zealand, issue 16, July.
28. Pettigrew, T. F. (2001). Summing up: Relative deprivation as a key social psychological concept. In I. Walker & H. Smith (Eds.), Relative deprivation: Specification, development and integration (pp. 351-373). New York: Cambridge University Press.
29. Silver, H & S.M. Miller (2003). Social Exclusion the European Approach to social Disadvantage: indicators, vol.2 no.2 /spring
30. Silver, H. (2007). comparative analysis of Europe and middle east, youth p.15.working paper.
31. Weiss, K. R., Brezina, V., Cropper, E. C., Hooper, S. L., Miller, M. W., Probst, W. C., ... & Kupfermann, I. (1992). Peptidergic co-transmission in Aplysia: functional implications for rhythmic behaviors. *Experientia, 48*(5), 456-463.

پوختە

دوورخستنەوەی کۆمەڵایەتی و پەیوەندی بە مەیلی نارەزایەتی لای گەنجانی کۆمەڵگەی کوردستانی (شیکاری سۆسیۆلۆجی)

ڕەوتی ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی لە هەرێمی کوردستان/عیراق، بە دیاریکراوی لە ماوەی ئەم سێ دەیەی رابردوودا بە بڵاوبوونەوەی دیاردەی خۆپیشاندانەکان و نارەزایەتی بەردەوام و درێژخایەنی لە هەموو کەرت و دامودەزگاکاندا دەناسرێتەوە، بێ ئەوەی گەشە بکات و ببێت بە بزووتنەوەیەکی بەرفراوان کە ئامادەبێت یەکەم: بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی داواکاریەکان بۆ ئاستی سیاسی. دووەم: گواستنەوەی نارەزایەتییەکان لە خۆپیشاندانێکی ناوخۆیی/ سێکتەرییەوە بۆ بزووتنەوەیەکی نارەزایەتیی گەورەتر و درێژبۆوە بەسەر پانتاییەکی جوگرافی فراوانتردا.

بەم پێیە ئەم لێکۆڵینەوە شیکارییە هەوڵدەدات دیدێکی زانستی و میتۆدی و ستراتیژی بابەتێک پێشکەش بکات کە تا ئێستا وەك پێویست نەبۆتە جێبایەخی ناوەندەکانی توێژینەوەی ئەکادیمی و توێژەران و ڕۆشنبیرانی کورد، ئەویش بابەتی پەیوەندیی دوورخستنەوەی کۆمەڵایەتیە بە مەیلی نارەزایەتییەکانەوە، ئەم بابەتە ئەگەرچی لە لایەن ناوەندەکانی توێژینەوەی رۆژئاوایی و بڕێکی کەم لە ناوەندە خۆماڵییەکان گرنگی پێدراوە بەڵام بە شێوەیەکی پەرت و تا ڕادەیەکی زۆر نابابەتیانە مامەڵەی لەگەڵ کراوە. هەروەك لێکۆڵینەوەکە هەوڵ دەدات دیدێکی سۆسیۆلۆژی بۆ گرنگترین هۆکارە قووڵەکانی پشت ئەم دۆخە بخاتەڕوو، هاوکات گرنگترین نیشانەکانی ئاشکرا بکات کە لەئێستادا بۆ زۆرێک لە توێژەران ناسروشتی بووە، ئەمەش بەهۆکاری ئەو گۆڕانە سیاسییە خێرایانەی کە لە ناوخۆ و ناوچەکە و تەنانەت نێودەوڵەتیشدا ڕوو دەدەن.

وشە سەرکییەکان: دوورخستنەوەی کۆمەڵایەتی، پەراوێزخستن، بێبەشکردنی ڕێژەیی، مەیلی نارەزایی.

Abstract

Social exclusion and its relationship to the protest tendency of young people in Kurdistan society (A Sociological analysis)

Over the past three decades, the path of political and social life in the Kurdistan/Iraq region has been characterized specifically by the spread of the phenomenon of continuous and chronic social protests in all sectors and institutions, without developing into a broad and qualified movement: first, to raise the ceiling of demands to the political level, and secondly: the transition from local/sectoral protest to a cross-sectoral protest movement extending over a wider geographical area.

This study aims to analyses the deep factors of this case and to monitor its most important indicators, which have become abnormal to many researchers given the rapid political transformations taking place locally, regionally and even internationally. This analytical study also seeks to provide a strategic systematic vision in a subject that has not yet received much research interest in our Kurdish academic and intellectual circles, namely, the relationship of social exclusion to the protests, although it has been addressed by Western and a few local research centers, through special insights and perceptions, However, it dealt with it in a fragmented way, methodically or sideways, and to a large extent subjective.

Keywords: social exclusion, marginalization, relative deprivation, protest tendency.

چاخی بەردینی کانزایی لە هەرێمی کوردستان لەبەر ڕۆشنایی پشکنینە شوێنەوارییەکانی گردی سورێژە

م. ی. هاوار نەجمەدین هەواس
بەشی شوێنەوار - کۆلێژی ئاداب
زانکۆی سەلاحەددین
Hawar_najmadin@hotmail.com

پ. ی. د نەعمان ئیبراهیم جومعە
بەشی شوێنەوار-کۆلێژی ئاداب
زانکۆی سەلاحەددین
Noman.ibrahim@su.edu.krd

پوختە

چاخەکانی پێش مێژوو لە هەرێمی کوردستان، بەدیاریکراوی چاخی بەردینی کانزایی، یەکێکە لەو قۆناغانەی زۆر دەوڵەمەندە بە پێگەی شوێنەواری، لەم ڕووەوە بە پشتبەستن بە دەرئەنجامی پشکنینە شوێنەوارییە نوێیەکان، کۆمەڵێك شوێنی شوێنەواری نوێ دۆزراونەتەوە کە مێژوویان بۆ قۆناغی چاخی بەردینی کانزایی دەگەڕێتەوە، کە یەکێك لە گرنگترین شوێنەوارەکان گردی سورێژەیە. لەم گردەدا توانراوە وێنەیەکی ڕوونی ژیانی مرۆڤ لە ڕووی شێوازی نیشتەجێبوون و بیناسازی بەدیار بخرێت، هەروەها لە ڕێگای لێکۆڵینەوە لە پاشماوە ڕووەکی و ئاژەڵییەکانەوە کە دوو کۆڵەکەی سەرەکیی سەرچاوەی خۆراکی مرۆڤ بووە لەم سەردەمەدا، تیشك خراوەتە سەر ژیانی ئابووریی مرۆڤ، پاشان لایەنێکی دیکەی ژیانی مرۆڤ کە سەرچاوەیەکی باشی لێکۆڵینەوەی شوێنەوارییە، ئەویش ئامراز و کەرەستە و پێداویستییەکانی ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤ بووە، بەتایبەتی گڵێنە یارمەتیدەرێکی باش بووە بۆ پەیبردن بە مێژووی نیشتەجێبوون لە شوێنەوارەکە و تایبەتمەندیی شارستانیەت لە ناوچەکەدا، بەو جۆرە تەواوی داهێنانەکانی مرۆڤ لەم قۆناغەدا خزمەتێکی باشی کردووە بە هەنگاونانی مرۆڤ بەرەو شارستانیەت و سەرەتای سەرهەڵدانی شارنشینی لە ناوچەکەدا.

وشە سەرەکییەکان: گردی سورێژە، چاخی بەردینی کانزایی، سەرەتای سەرهەڵدانی شارستانییەت، حەلەف، عوبەید.

پێشەکییەک دەربارەی چاخی بەردینی کانزایی

لە قۆناغی چاخی بەردینی نوێدا بەشێکی زۆر لە ناوچەکانی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس بە هەرێمی کوردستانیشەوە، تا دەگاتە کەناراوەکانی دەریای ناوەڕاست، لەبەر گونجاویی ژینگەی سروشتی و لەباریی کەشوهەواوە، ناوەندێکی گرنگی نیشتەجێبوونی مرۆڤ بووە لە شێوەی گرووپ و کۆمەڵی شوانکارەیی و گوندنشینی سەرەتایی (روو، ١٩٨٦، ٤٣). ئەم سەردەمە کە تاوەکوو هەزارەی شەشەمی پێش زایین بەردەوام دەبێت، دواتر قۆناغێکی دیکەی پڕ لە گۆڕانکاری دێتە ئاراوە، ئەویش قۆناغی چاخی بەردینی کانزاییە (Chalcolithic)[1] (خولدس و مارتن، ٢٠٠٦، ١٣؛ سليمان و الفتيان، ١٩٧٨، ٥٩). چاخی کانزایی کە لە هەزارەی شەشەم بۆ هەزارەی سێیەم پێش زایین دەگەڕێتەوە (حمود، ٢٠١٣، ٩٣)، دەتوانرێت بە قۆناغی گواستنەوەی چاخەکانی پێش مێژوو بۆ چاخە مێژووییەکان پێناسە بکرێت، چونکە بە کۆتاییهاتنی ئەم چاخە، قۆناغێکی نوێی دیکە لە مێژووی دێرینی مرۆڤ دێتە ئاراوە، وەك قۆناغی مێژوویی و سەرهەڵدانی نووسین و شارستانیەت. هەر بۆیە ئەم قۆناغە دەبێتە هەڵگری چەند نازناو کە لەبەرچاوترینیان قۆناغی پێش نووسینە (الذنون، ١٩٩٩، ٦). هەر لەسەر ئەم بنەمایە، شارەزایانی بواری شوێنەوار ئەم قۆناغە وەك پاشخانێك بۆ سەرەتای گەشەسەندنی شارستانیەت (Urban Revolution) وێنا دەکەن (محمد، ٢٠١١، ٩٨؛ Gilead, 1988, p.398).

ئەگەر بە شێوەیەکی ورد سەرنج بدەین لە پێگە شوێنەوارییەکانی تایبەت بە قۆناغی چاخی بەردینی کانزایی، ئەوا دەبینین لە ناوچەکەدا بە گوێرەی بەرئەنجامی پشکنینە شوێنەوارییەکان کە لە ڕابردوودا کراون، سەرەتای ئەم قۆناغە بەستراوەتەوە بە کۆتاییەکانی شارستانیەتی حەلەفەوە[2] (صالح، ٢٠١٢، ٤٣)، ئەوەش بە پشتبەستن بەو بەڵگە شوێنەوارییانە کە چۆن مرۆڤ توانیویەتی لە کۆتاییەکانی شارستانیەتی حەلەفدا کانزا بدۆزێتەوە و بەکاری بهێنێت (السعدي، ١٩٩٥، ٣٧)، واتە دەتوانین بڵێین شارستانیەتی حەلەف قۆناغی گواستنەوەیە لە چاخی بەردینی نوێوە بۆ سەرەتای چاخی بەردینی کانزایی (Karsgaard, 2006, p. 51). مێژووی ئەم شارستانیەتە بۆ

(٦١٠٠-٥٣٠٠ پ. ز) دەگەڕێتەوە (Maisels, 2001, 123). هەر چی دەربارەی ڕەگوڕیشەی ئەم شارستانیەتە و تایبەتمەندییەکانی هەیە، لە ڕووی جوگرافییەوە بڵاو بووەتەوە لە ناوچەی میزۆپۆتامیادا بەگشتی و لە ڕۆژهەڵاتی زنجیرە چیاکانی زاگرۆسەوە بەرەو هەرێمی کوردستان و پاشان باکووری سووریا و باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیا تا دەگاتە ناوچەکانی دەوروبەری دەریای ناوەڕاست (Becker, 2019, 167).

لەدوای حەلەف، قۆناغەکە بە شارستانیەتی عوبەید[٣] ناسراوە کە یەکێکە لە قۆناغە گرنگەکانی شارستانیەتی وڵاتی نێوان دوو ڕووبار. گرنگترین تایبەتمەندیی ئەم شارستانیەتە ئەوەیە کە ماوەکەی درێژە و سنووری بڵاوبوونەوەی فراوانە و سەرەتای سەرهەڵدانی پەیوەست کراوە بە ناوچەکانی باشووری عێراقەوە (الدباغ، ١٩٩١، ٣٨)، ئەوەش بە هۆی ئەوەی لەم قۆناغە بەدواوە مرۆڤ توانیویەتی بۆ مەبەستی کشتوکاڵکردن پشت بە پڕۆژەی ئاودێری ببەستێ؛ بارگەی بخات و جێگادەستی مرۆڤەکان دیاری بکات، بنەمایەکی گرنگ بووە بۆ بەرفراوانبوونی نیشتەجێبوون و دروستبوونی گوندی گەورە و شار لەو ناوچانەی کە نزیك سەرچاوەی ئاو و کەناراوی ڕووبارەکان بووە (الاحمد، ١٩٨٥، ١٧٠). هەروەها بەکارهێنانی ئامرازی بەردین و کانزایی و ئێسکی و قوڕین و دروستکردنی گڵێنە لەگەڵ گەشەی لایەنی بیناسازی سەری هەڵداوە، کە دیارترین لایەنی ئەم شارستانیەتە بوون (سلیم ا.، ٢٠١١، ١٧٨). بەو شێوەیە دەتوانین بڵێین شارستانیەتی عوبەید ڕوویەکی گەشی چاخی بەردینی کانزاییە و لە ناوچەکانی باشووری عێراقەوە درێژ دەبێتەوە بۆ نیمچەدوورگەی عەرەبی و لە باکووریشەوە بەرەو کوردستانی سووریا و ناوچەکانی دەوروبەری (أبوطالب، ٢٠١٥، ٥١). لە ڕووی پێگەی شوێنەوارییەوە، ئەم شارستانیەتە لە شوێنگە شوێنەوارییەکانی وەك شوێنەواری ئەریدۆ و عوبەید و ئوور و ئوروك لە باشووری عێراق و گردی قالینج ئاغا لە هەولێر و گردی ئەرپەچیە و تەپەگەورە لەنزیك مووسڵ و هەروەها سووسە لە باشووری ڕۆژئاوای ئێران بەدی کراوە (ماثیو، ٢٠١٦، ١٠٢؛ زاموا، ٢٠٠٩، ٥٣٠).

لە کۆتایی شارستانیەتی عوبەید، لە دەوروبەری هەزارەی سێیەمی پێش زایین قۆناغێکی نوێ دێتە پێش و ئەویش سەرهەڵدانی هەردوو شارستانیەتی وەرکا[٤] و جەمدەت نەسرە[٥] (Al-Souf, 1972, 3). هەر چی شارستانیەتی وەرکایە دەگەڕێتەوە بۆ شوێنگەی شوێنەواری وەرکا کە دەکەوێتە (٤٠کم) باکووری ڕۆژئاوای شاری ناسریە لە باشووری عێراق، گرنگترین سیما شوێنەوارییەکانی ئەم شارستانیەتە لە شوێنگە شوێنەوارییەکانی ئوور و ئەریدۆ و گردی عوقەیر دەرکەوتووە (ساکز، ١٩٧٩، ٤١). هەروەها بەدیاریکراوییش لە هەرێمی کوردستان لە گردی قالینج ئاغا لە هەولێر، لێکەوتەی ئەم شارستانیەتە بەدی کراوە (الدباغ و جادر، ١٩٨٣، ١٦١). شایانی باسە ئەم سەردەمە بە سەردەمی سەرەتای هەوڵدانی مرۆڤ بۆ داهێنانی نووسین لەقەڵەم دەدرێت. گرنگترین تایبەتمەندییەکانی ئەم قۆناغە خۆی دەبینێتەوە لە دەرکەوتنی پەرستگا و زەقوورە بۆ یەکەم جار، وە هەروەها سەرهەڵدانی مۆری لوولەیی و داهێنانی چەرخەی گڵێنەسازی. لەم سەردەمەدا بەکارهێنانی کانزا لە دروستکردنی پێداویستییەکانی ڕۆژانەدا گەشە و پێشکەوتنی بەرچاوی بەخۆیەوە بینیوە، هەروەها داهێنانی هونەری مۆزایك و بەکارهێنانی لە دیواری پەرستگاکاندا سیمایەکی دیکەی ئەم شارستانیەتە بووە. لە کۆتایی ئەم شارستانیەتەدا و دروست لە قۆناغی جەمدەت نەسردا، گەشەی تەواوی لایەنەکانی ژیان بەردەوام بووە و ئەوەی جێگای سەرنج بووە لەم قۆناغەدا مرۆڤ توانیویەتی نووسینی وێنەیی دابهێنێت، بەم هەنگاوەش مێژووی مرۆڤ هەنگاوی ناوەتە ناو قۆناغی مێژووی نووسراوەوە (رشید، ٢٠٠٤، ٣٩-٤٠). لە ڕاستییدا کۆتاییەکانی قۆناغی وەرکا و سەرەتای جەمدەت نەسر لە ناوچەکانی هەرێمی کوردستاندا زیاتر بە قۆناغی نەینەوا پێنج ناسراوە، کە وا لێکەوتەی لە چەندین ناوچەی شوێنەواریدا هەیە (Ahmaed, 2012, 29).

بەو شێوەیە دەتوانین بڵێین بە درێژایی قۆناغەکانی پێشوو و قۆناغی چاخی بەردینی کانزایی، تەواوی توانا و شارەزاییە کەڵەکەبووەکانی مرۆڤ چ لە بواری کشتوکاڵ و ئاژەڵداری و بەکارهێنانی کانزا و داهێنانی نووسین و چەرخەی گڵێنەسازی و پێشکەوتنی لایەنی بیناسازی و سەرهەڵدانی پەرستگا و زەقوورە و

گرنگیدان بە یاسا و لایەنی فەلەکی و کۆی داهێنانەکانی مرۆڤ لە سەرجەم بوارەکانی ژیاندا، بوونە هەوێنی دروستبوونی شاری نیشتەجێبوونی گەورە و بنەمای دروستبوونی یەکێك لە شارستانیەتە گەورەکان لە ناوچەکە و جیهاندا کە ئەویش شارستانیەتی وڵاتی نێوان دوو ڕووبارە (علام، عبدالله، و الدینار، ١٩٩٣، ١٥؛ الروشدي، ١٩٦٧، ٢٤١).

لە ڕاستیدا سەبارەت بە نیشتەجێبوونی مرۆڤ و شوێنگە شوێنەوارییەکان و دەستکەوتە شارستانییەکان لە سەرجەم بوارەکانی ژیاندا بە درێژایی چاخی بەردینی کانزایی، لە بەرئەنجامی کنە و پشکنینە شوێنەوارییە نوێیەکان، لەدوای دروستبوونی کیانی حکومەتی هەرێمی کوردستانەوە کۆمەڵێك شوێنگەی شوێنەواری نوێی تایبەت بە قۆناغی چاخی بەردینی کانزایی بەدیار خراوە، کە یەکێك لەو شوێنگە شوێنەوارییە گرنگانە گردی سورێژەیە.

یەکەم: گردی سورێژە

گردی سورێژە گردێکی شێوە قووچەکییە، دەکەوێتە دووری (٢٠کم) باشووری شاری هەولێرەوە لەسەر ڕێگای مەخموور، نزیک گوندی سورێژەی ئێستا. ڕووبەری ئەم گردە شوێنەوارییە نزیکەی ٢٢ دۆنم دەبێت، لە باکووری ڕۆژئاواوە بۆ باشووری ڕۆژهەڵات (١١٨م) درێژ دەبێتەوە و (١٥٠م) لە باشووری ڕۆژئاواوە بۆ باکووری ڕۆژهەڵات درێژ دەبێتەوە. بەرزیی لە ئاست دەشتاییەکانی دەوروبەری (١٦م) دەبێت و هەروەها لە ئاست ڕووی دەریاوە (٣٤٩م) دەبێت (Stein, 2018, 15-16; Stein & Alizadeh, 2013, 34).

وێنەی(١)

گردی سورێژە (Ur, , 2017, p. 81)

ئەم شوێنەوارە بۆ یەکەم جار لە چوارچێوەی پڕۆژەی ڕووپێویی دەشتی هەولێردا کە لەلایەن زانکۆی هارڤارد بە سەرپەرشتیی جەیسن ئوورەوە (Jason Ur) بە ژمارە (٢٧) تۆمار کراوە ساڵی ٢٠١٢ز (Ur, Jong, Giraud, & James , 2018, 109)، دواتر پەیمانگای ڕۆژهەڵاتی سەر بە زانکۆی شیکاگۆ بە سەرپەرشتیی پڕۆفیسۆر گیل ستین ستەین (Gil J. Stein) و بە هاوبەشیی بەڕێوەبەرایەتیی شوێنەواری هەولێر ساڵی ٢٠١٣ کاری هەڵکۆڵینی شوێنەواری دەستی پێکردووە، کە مەبەستی سەرەکیی

لێکۆڵینەوە بووە دەربارەی قۆناغی نیشتەجێبوونی مرۆڤ لە کۆتایی چاخی بەردینی کانزایی لە ناوچەی دەشتی هەولێر و دەوروبەری. هەر چی پلانی کارکردن بووە بۆ ماوەی پێنج ساڵ دارێژراوە (Kostas, MacGinnis, & Ur, 2015, 50; Ur, 2017, 183)

شایانی باسە لە ماوەی کارکردنی (٢٠١٣-٢٠١٨ز)دا، توانراوە چوار وەرز کنەوپشکنینی شوێنەواری ئەنجام بدرێت، بە درێژایی ئەو ماوەیە چوار چاڵی شوێنەواری لێدراوە لەسەر ڕووی گردەکە و ناوچەکانی دەوروبەری (Minc, Alden, & Stein, 2019, 121).

دووەم: لایەنی بیناسازی

لە ئەنجامی دۆزینەوەی زۆرێك لە پاشماوەی خانووبەرە و شوێنی نیشتەجێبوون، کە گوزارشت لە بەرەوپێشچوونێکی بەرچاو دەکات کە مرۆڤ لەم قۆناغەدا زۆر گرنگیی پێداوە. لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەی ورد لەسەر شێوازی لایەنی بیناسازی و بە گوێرەی قۆناغەکانی یەك لەدواییەکەکانی ئەم چاخە، بیناسازی گۆڕان و پێشکەوتنی زۆری بەخۆیەوە بینیوە. ئەم شارستانیەتە تایبەتمەندیی خۆی هەبووە لە ڕووی بیناسازییەوە (کفافي، ١٩٩٠، ١٧٣)، هەر ئەمەش وای کردووە بیناسازی وەك ڕەگەزێکی سەرەکیی لێکۆڵینەوە تەماشا بکرێت لەلایەن شوێنەوارناسانەوە.

جا ئەگەر بەوردی تەماشای لایەنی بیناسازی بکەین لە گردی سورێژە، وەك دەبینین لە دەستپێکی کارکردنی هەڵکۆڵین لە گردەکە لە وەرزی یەکەمدا چوار چاڵی شوێنەواری لێدران، لە چاڵی یەکەمدا وەك دەرئەنجامەکان نیشانیان دا هیچ شوێنەوارێکی تایبەت بە پاشماوەی بیناسازی بەدیار نەکەوتووە، بەڵام لە چاڵی شوێنەواری دووەمدا هەر لەگەڵ هەڵدانەوەی خۆڵی سەر ڕووی چاڵەکە، ڕاستەوخۆ شوێنەواری دیواری لە خشت دروستکراو لە شێوەی دوو خانووی بچووکی چوارگۆشەیی بەدیار کەوتن کە لە کۆمەڵێك ژوور و ئاگردان پێکهاتبوون، خانووەکان ڕێڕەوێك لە نێوانیاندا هەبوو کە وەك کۆڵان بەدیار دەکەوێت، هەردوو خانووەکەی لێك جودا کردووەتەوە (Stein, 2018, 17)،

وێنەی (٢)

چاڵی دووەم، پاشماوەی دوو خانووی لە خشت دروستکراو کە ڕێڕەوی هاتوچۆکردن لە نێوانیاندا هەیە (Stein & Alizadeh, 2013-2014, 145)

لە ڕاستیدا سەرەتای دروستکردنی ڕێڕەوی نێوان خانووەکان کە زۆر جار بەردڕێژ کراون و فراوانبوونی گوند و پەیبردن بە شارنشینی، سەرەتاکەی بۆ سەردەمی شارستانیەتی عوبەید دەگەڕێتەوە، هەروەك ئەو نموونەی کە لە گوندی ئەرپەچیە لە ڕۆژهەڵاتی مووسڵ بەدی کراوە، دواتریش دوای لێکۆڵینەوە لە پێکهاتەی هەردوو خانووەکە و ئەو کەلوپەل و ئامراز و ئەو پارچە گڵێنانەی لەسەر ڕووی زەویی نێو ژوورەکان و ناوچەکانی دەوروبەری دۆزرانەوە، نیشانی ئەدا کە وا مێژووی ئەم خانووانە بۆ سەردەمی عوبەید دەگەڕێتەوە (الشكري، ٢٠١٢، ٤٢٢؛ Stein, et al., 2013, 37). پاشان لە چاڵی شوێنەواری سێیەمدا هەندێ شوێنەواری بیناسازی بەدیار خراون کە خۆیان دەبینیەوە لە پارچەی خشت و زەویی ناو ژوورەکان، ژمارەیەك چاڵی شێوە گۆیی و خڕ کە پێدەچێت وەك ئاگردان یان کۆگای هەڵگرتنی خۆراك بەکار هاتبن. بەگشتی پاشماوە شوێنەوارییەکانی ئەم چاڵە نەیتوانی وێنەیەکی ڕوونی لایەنی بیناسازیمان پێبدات، هەروەها لە چاڵی چوارەمیشدا بە هەمان شێوە

شوێنەوارێکی ئەوتۆی لایەنی بیناسازی بەدیار نەکەوت (Stein & Alizadeh, 2013-2014, 138-141).

لە وەرزی دووەمدا سەرنجی سەرەکیی تیمە شوێنەوارییەکە دەچێتە سەر چاڵی دووەم و کارکردنیان لەم چاڵەدا چڕ دەکەنەوە، ئەوەش بە هۆی دۆزینەوەی شوێنەواری ئەو دوو خانووەی کە دۆزرانەوە، هەر بۆیە لە درێژەی کاری ئەم وەرزەدا هەوڵیان دا دیواری خانووەکان بەجوانی بەدیار بخرێن، وە ئەو ڕێڕەوەی دەکەوێتە نێوانیان باشتر کاری تێدا کرا، خانووەکان بە خانووی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا دیاری کران، هەروەك پێشتر ئاماژەی پێکراوە لە ژمارەیەك ژووری شێوە لاکێشەیی و چوارگۆشەیی پێکهاتوون، ئەوەی جێگای سەرنجە پانیی دیوارەکانی هەردوو خانوو چوونیەك بوون و دیواری بەشی دەرەوەیان ئەستووریی زیاتر بوو، نزیکەی (٩٠سم) دەبێت. بە جۆرێك لە جۆرەکان پێکهاتەی خانووەکان و دۆزراوە شوێنەوارییەکانی ئەم چاڵە شوێنەوارییە هاوشێوەی دۆزراوەکانی شوێنەواری گردی تەپەگەورە لەنزیك مووسڵ و گردی زێدانن لە باکووری سووریا (Stein & Alizadeh, 2016-2017, 87; Aurech, 1986, 76-77). بە بۆچوونی توێژەر، ئەم جیاوازی و گۆڕانکارییانە لە شێوازی دروستکردنی دیوارەکان و قەبارەی ژوورەکان و پلانی خانووەکان و بایەخدانی زیاتر پێیان، ڕەنگە ئاماژەیەك بێت بۆ جیاوازیی بوار و ئەرکی ئەو خانووانە و جیاوازیی مەبەستی بەکارهێنانی بەشەکانیان.

لە وەرزی سێیەمدا بەتەنیشت چاڵی شوێنەواری دووەمەوە بەلای ڕۆژئاوادا، دوو چاڵی شوێنەواری لێ دەدرێت کە ئەوانیش چاڵی ژمارە (٩، ١٠)یە، هەردوو چاڵەکە بە پێوانەی (٥ X ١٠م) لێدەدرێت. لە سەرەتای کارکردن لە چاڵی (٩)دا دیوارێك بەدیار دەخرێت کە دیوارێکی کەمێك نارێکە و لە خشت دروست کراوە، لە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ ڕۆژئاوا درێژ دەبێتەوە، ئەم دیوارە پێدەچێت بەشێك بێت لە پێکهاتەی خانووی ڕۆژئاوای چاڵی (٢)، وا بەدیار دەکەوێت ناوچەی کراوەی خانووەکە یان بەرهەیوان بێت. هەروەها لە چاڵی (١٠)دا تەنها توانراوە ژمارەیەک

چاڵ بدۆزرێتەوە کە هەندێکیان بۆ ئاگردان و هەندێکی دیکەشیان وەك شوێنی پاراستن و هەڵگرتنی خۆراك بەکار هاتوون (Stein, 2017-2018, 60).

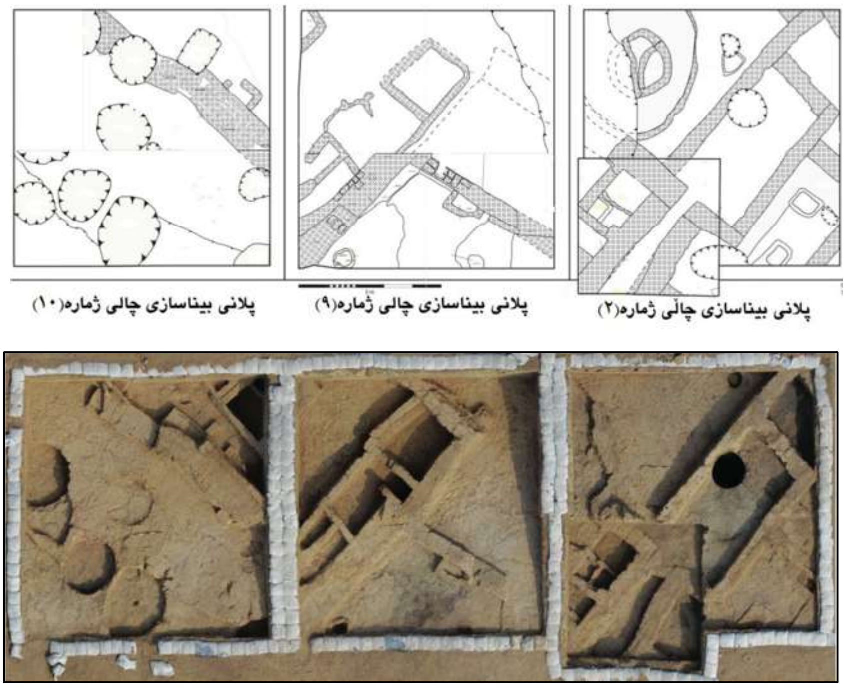

وێنەی (٣)

نەخشە و وێنەی پلانی بیناسازی لە هەرسێ چاڵی (٢، ٩، ١٠)

(Stein & Fisher, 2018-2019, 128-129)

هەروەها ئەوەی تێبینی کراوە لە شوێنەوارەکەدا و لە ناوچەی ناوەوەی خانووی نیشتەجێبووندا، پاشماوەی ئێسکەپەیکەری مرۆڤ و شوێنەواری گۆڕی مرۆڤ بەدی نەکراوە کە ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی مرۆڤ لەم قۆناغەدا گۆڕستانی لە ناوچەی دەوروبەری شوێنی نیشتەجێبوون دروست کردووە و دیاردەی ناشتنی مرۆڤ لەنێو خانووی نیشتەجێبوون کە لە پێشتردا و لە قۆناغی چاخی بەردینی نوێدا باو بووە، لەم قۆناغەدا کۆتایی پێهاتووە (حمود، ٢٠١٣، ٩٩).

لە ڕاستیدا دۆزراوە بیناسازییەکان و بەڵگە شوێنەوارییەکان لە گردی سورێژە؛ بە دەستکەوتێکی گرنگ و پڕبایەخ تەماشا دەکرێت، چونکە مێژووی نیشتەجێبوونی مرۆڤ نیشان دەدات لە ناوچەکانی دەشتی هەولێر و دەوروبەریدا کە دەستپێکی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی عوبەید (٥٣٠٠-٤٨٠٠پ. ز) و درێژ دەبێتەوە تاوەکوو سەردەمی ئیسلامی (Stein, 2018, 17; Stein & Alizadeh, 2016-2017, 87)

سێیەم: ژیانی ئابووری و سەرچاوەی خۆراک

لە چاخی بەردینی کانزاییدا، لە سەرەتاوە بنەمای ژیانی ئابووری و سەرچاوەی خۆراکی مرۆڤ بە شێوەیەکی سەرەکی پشتی بەستووە بە کردەی بەخێوکردن و ماڵیکردنی ئاژەڵ و هەروەها کشتوکاڵکردنەوە (الجاسم، ١٩٧٥، ١٧٦). ئەگەرچی هێشتا لەم قۆناغەدا ڕاوکردن و کۆکردنەوەی بەروبوومە ڕووەکییەکان بەشێك بووە لە چالاکیی ڕۆژانەی مرۆڤ، بەڵام بە شێوەیەکی کەمتر بووە لەچاو قۆناغەکانی پێشووتر (کفافي، ١٩٩٠، ١٥٨). هەر بۆیە پاشماوە ڕووەکی و ئاژەڵییەکان لە شوێنگە شوێنەوارییەکاندا گرنگی و بایەخێکی زۆری هەیە بۆ شوێنەوارناسان و لە ڕێگای کۆکردنەوە و لێکۆڵینەوەیان، پەی بە زۆر لایەنی نهێنی و شاراوەی ژیانی مرۆڤ دەبات لەم قۆناغەدا (Grossman & Hinman, 2013, 202).

هەر بۆیە لە گردی شوێنەواری سورێژە، تیمە شوێنەوارییە ئەمەریکییەکە بۆ تێگەیشتن لە کاریگەریی لایەنی ئابووری لەسەر ژیانی مرۆڤ، هەستاون بە کۆکردنەوەی تۆوی دانەوێڵە و ڕووەکییەکان و گژوگیا و پاشماوە سووتاوییەکان، ئەویش بە پشتبەستن بە ئامێری فلۆتەیشن (flotation)(٦)، بەو شێوەیە توانراوە بڕێکی زۆر دانەوێڵە بەتایبەتی گەنم و جۆ بدۆزرێتەوە. هەڵبەت بوونی گەنم و جۆ لە شوێنەوارەکەدا بە ڕێژەیەکی زۆر هۆکارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی لەم قۆناغەدا سەرچاوەی سەرەکیی خۆراکی مرۆڤ بوون (الشیخ، ١٩٨٥، ١٢٤؛ کسار، ١٩٨٧، ٢٤٦). بەدەر لە گەنم و جۆ، بڕێکی زۆریش نیسك و تۆوی گژوگیای جۆراوجۆر بەدی کراوە لە شوێنەوارەکەدا (Stein & Alizadeh, 2016-2017, 84). ئەوەی جێگای

تێڕامانە، یەکێك لەو بەروبوومانەی تایبەتمەندیی سەردەمەکەی هەیە و لە شوێنەوارەکەدا بوونی هەیە؛ تۆوی کەتان بووە (میلارت، ١٩٩٠، ١٦١)، کە لەم قۆناغەدا مرۆڤ برەوی داوە بە چاندنی و سوودی لێ وەرگرتووە بۆ ڕۆنەکەی و هەروەها بۆ مەبەستی ڕستن و چنین بەکاریان هێناوە. پاشان تەواوی دۆزراوە ڕووەکییەکان براوەتە ئەمەریکا بۆ لێکۆڵینەوە. لێکۆڵینەوەکان بە جۆرێك لە جۆرەکان ئەوە نیشان دەدەن کە وا جۆری ئەو دانەوێڵە و ڕووەك و گژوگیایانەی لە شوێنەوارەکەدا بوونی هەیە، هەمان تایبەتمەندیی لایەنی ڕووەکی هەیە لە شوێنەوارەکانی سەردەمی عوبەید لە باکووری میزۆپۆتامیا، بەدیاریکراوی گردی زێدان و کینان تەپە، ئەم بەروبوومانە سەرچاوەی سەرەکیی خۆراکی مرۆڤ بوون لەم قۆناغەدا (Stein, 2018, p. 18; Stein, 2017-2018, 61).

هەروەها بە درێژایی ئەو چەند وەرزەی هەڵکۆڵینی شوێنەوار لە گردە شوێنەوارییەکە، تیمە شوێنەوارییەکە سەرنجیان بە هەمان شێوە ختسووەتە سەر کۆکردنەوەی ئێسکی ئاژەڵ و گیانلەبەرەکان، بەتایبەتی ئەو ئێسکانەی بۆ سەردەمی عوبەید و قۆناغەکانی دواتر دەگەڕێنەوە (Stein & Alizadeh, 2016-2017, 85). سەبارەت بە بەروبوومە ئاژەڵییەکانیش، مەڕ و بزن و بەراز و ڕەشەوڵاخ بە شێوەیەکی سەرەکی ماڵی کراون و برەودان بە ئاژەڵداری لەم قۆناغەدا ڕووی لە زیادبوون کردووە (الروشدي س.، ١٩٧٣، ٣). وەك دەبینین لێکۆڵینەوەکانی تیمە شوێنەوارییەکە نیشانی دەدەن کە وا لەنێو ئاژەڵە دیارەکاندا مەڕ و بزن ڕێژەیەکی زۆری پێکهێناوە و لەو جۆرە ئاژەڵانە بوون مرۆڤ زۆر پشتی پێ بەستوون، وەك سەرچاوەی سەرەکیی خۆراکی بووە و لە هەمان کاتدا سوودیشی لە پێست و خوری و بەروبوومە ئاژەڵییەکانیش وەرگرتووە. هەروەها ئەوەی تێبینی کراوە ئێسکی مەڕ لەچاو ئێسکی بزن زیاتر بووە، ئەوەش پەیوەستە بە تایبەتمەندیی ناوچەی گردە شوێنەوارییەکەوە کە لە ناوچەیەکی دەشتایی هەڵکەوتووە و مەڕ زیاتر لەم ناوچانەدا دەژێت (Stein & Fisher, Surezha Excavations 2019 Erbil Plain, Kurdistan Region, Iraq, 2019-2020, 137-138). بەدەر لە مەڕ و بزن، ئێسکی ڕەشەوڵاخیش دۆزراوەتەوە. شایانی باسە لەم

قۆناغەدا مرۆڤ تەنها بایەخی بە ئاژەڵەماڵییەکان نەداوە، بەڵکو هەندێ جۆری ئاژەڵە کێوییەکانیش وەك سەرچاوەیەکی سەرەکیی خۆراکی بووە و بۆ مەبەستی جۆراوجۆریش پشتی بەم جۆرە ئاژەڵانە بەستووە (Price, 2016, 273; Stein & Alizadeh, 2016-2017, 85).

چوارەم: ئەو ئامراز و ئامێرانەی لە ژیانی ڕۆژانەدا بەکاریان هێناوە

گرنگترین ئەو ئامراز و ئامێر و پێداویستییانەی کە وا مرۆڤ لە ژیانی ڕۆژانەیدا لە چاخی بەردینی کانزاییدا دوابەدوای نیشتەجێبوونی هەمیشەیی بەکاری هێناوە، بریتی بوون لە ئامرازە بەردین و کانزاییەکان و گڵێنە و مۆر و چەندین ئامرازی دیکەی جۆراوجۆر. لە ڕاستیدا لەم قۆناغەدا ئەم دەستکەوتانەی مرۆڤ و داهێنراوەکانی بەدیاریکراوی گڵێنە، بۆ شوێنەوارناسان لە کاتی کنە و پشکنیندا بەدەست هاتوون، بەڵگەی باش بوون بۆ نیشاندانی شێوازی ژیان و لایەنی کۆمەڵایەتی و ئابووری و ئایینی و زۆر لایەنی دیکەی ژیان. لە زۆربەی شوێنگە شوێنەوارییەکان لەنێو داهێنراوەکاندا گڵێنە ئامادەییەکی زۆری هەبووە، هەمیشە وەك کۆڵەکەیەکی سەرەکی پشتی پێ بەستراوە بۆ لێکۆڵینەوە، ئەوەش لەبەر ئەوە بووە مرۆڤ لەدوای نیشتەجێبوونی هەمیشەیی لە قۆناغی پێشتر و بەدیاریکراوی لە چاخی بەردینی کانزاییدا، گڵێنەسازیی کردووەتە پیشەیەکی سەرەکی، چونکە دروستکردنی لەچاو ئامرازی بەردی ئاسان بووە و هەروەها هەر قۆناغە و تایبەتمەندیی خۆی هەبووە و ئەوەش یارمەتیدەرێکی باش بووە بۆ جیاکردنەوەی قۆناغە مێژووییە جیاجیاکان (Hole, 1984, 326). ئەگەر سەرنج بدرێت، سەرەتای ئەم قۆناغە بە قۆناغی گڵێنەی ڕەنگاوڕەنگ ناسراوە، ئەوەش هۆکاری ئەوەیە گڵێنەسازی لەم قۆناغەدا گەشەیەکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینیوە و مرۆڤ زۆر داهێنانی تێدا کردووە، چ لە جۆری ئەو قوڕەی بەکاری هێناوە، یان ئەو ڕەنگ و نەخش و شێوازانەی بۆ گڵێنەکان هەڵیبژاردووە (حمود، ٢٠١٣، ٩٣).

گەر تەماشای مێژووی سەرهەڵدان و دەستپێکی گڵێنەسازی بکەین لای مرۆڤ، وەك ئاماژەمان بۆ کرد بەڵگە شوێنەوارییەکان ئەوە نیشان دەدەن مرۆڤ پاش ئەوەی نیشتەجێ دەبێت لە پێدەشتەکاندا و ناوچەی نزیك سەرچاوە ئاوییەکان، سەرقاڵ دەبێت بە کشتوکاڵکردن و ئاژەڵدارییەوە، گڵێنەسازی و بەکارهێنانی قوڕ و دروستکردنی ئامراز و پێداویستییەکانی وەك دەفر و قاپ و قاچاخی ناوماڵ و ئامرازی کشتوکاڵکردن بووەتە بەشێك لە پێداویستییەکانی ژیانی (بصمجي، ١٩٤٨، ١٥؛ الجبوري، ٢٠١٦، ١٩). لە ڕووی مێژووییەوە سەرەتای ئەم پیشەیە بۆ ناوەڕاستی چاخی بەردینی نوێ دەگەڕێتەوە و لە قۆناغی چاخی بەردینی کانزاییدا ئەم پیشەیە یاخود گڵێنەسازی دەگاتە لوتکەی گەشەی خۆی، دواتر لە قۆناغەکانی تردا وردەوردە بەکارهێنانی ڕوو لە کەمبوونەوە دەکات (النجم، ٢٠١٣، ٤٠٣).

ئەوەی شایانی باسە، لە چاخی بەردینی کانزاییدا، بەدیاریکراوی لە باکوور و باشووری میزۆپۆتامیادا و لە ناوچەکانی زاگرۆس و هەرێمی کوردستان، بەڵگە شوێنەوارییە نوێیەکان نموونەی زۆر باشی گڵێنەسازییان نیشان داوە لە زۆرێك لە شوێنگەی شوێنەواری لە قۆناغی چاخی بەردینی کانزاییدا، بەدیاریکراوی لە گردی سورێژە.

لەم گردە شوێنەوارییەدا لە ماوەی کارکردنی تیمە شوێنەوارییەکە بۆ مەبەستی لێکۆڵینەوە لە گڵێنە، ژمارەیەکی زۆر پارچەی گڵێنەکان هەڵگیراونەتەوە کە ئەوەش نیشانەی ئەوەیە دانیشتووانی شوێنگە شوێنەوارییەکە گڵێنەسازی وەك پیشەیەکی سەرەکی و پێداویستییەکی ڕۆژانەیان بووە. هەروەها بە پشتبەستن بە لێکدانەوەی پارچەی گڵێنەکان، هەوڵ دراوە چینە یەك بەدواییەکانی شوێنەوارەکە دیاری بکرێت و لەو ڕێگایەشەوە بەئاسانی پەی بە زۆر لایەنی ژیانی مرۆڤ لە شوێنەوارەکەدا ببرێت، چ لە ڕووی مێژووی یان ئەو پێشکەوتن و داهێنانەی مرۆڤ پێی گەیشتووە (Stein, et al., 2013, 39; Stein & Alizadeh, Surezh Kurdistan, 2013-2014, 142-143).

لە ڕاستیدا لێکۆڵینەوە لە پارچە گڵێنە بەدەستهاتووەکان لەسەر بنەمای شێوە و قەبارەی گڵێنەکان و هەروەها پێکهاتەی ئەو قوڕە بووە کە گڵێنەکانی لێی دروست کراوە، پاشان سەرنج خراوەتە سەر پلەی سوورکردنەوەی گڵێنەکە لەگەڵ وردبوونەوە لەو نەخش و نیگار و ڕەنگانەی لە ڕازاندنەوەی گڵێنەکەدا بەکار هاتوون (حسین، ٢٠٠٦، ٦٢-٦٣). ئەگەر سەرنجی پارچە گڵێنەکانی شوێنەوارەکە بدەین بە درێژایی وەرزەکانی کنە و پشکنینی شوێنەواری بەدەست هاتوون، پاش لێکۆڵینەوە دەردەکەوێت کە وا گڵێنەکان بۆ سەردەمی چاخی بەردینی کانزایی دەگەڕێنەوە بۆ سەردەمەکانی حەلەف و عوبەید و وەرکا (Stein, 2018, 21).

وێنەی(٤)
پارچەی گڵێنەی حەلەف و عوبەید لە گردی سورێژە
(Stein & Alizadeh, 2016-2017, 86)

دەتوانین بڵێین زۆرترین ڕێژەی گڵێنەی سەردەمی کۆتاییەکانی عوبەید و سەرەتای وەرکا بوونی هەیە. لەنێو گڵێنە دروستکراوەکاندا بەشێکی زۆریان وا دێنە پێش چاو ناوچەیین و بەرهەمی دەستی دانیشتووانی گردە شوێنەوارییەکەن، هەروەها چوونیەکییەکی زۆریان هەیە لەگەڵ گڵێنەی ناوچە شوێنەوارییەکانی وەك

تەپەگەورە و ئەرپەچیە و قالینج ئاغا، ئەم چوونیەکییە بەڵگەی ڕوون و ئاشکرای پەیوەندیی ناوچە شوێنەوارییەکانە لەم قۆناغەدا لە ڕووی شارستانیەت و بازرگانییەوە (Minc, Alden, & Stein, 2019, 125-133; Kopanias, MacGinnis, & Ur, 2015, 50).

وێنەی (٥)

گڵێنەی سەردەمی عوبەید و سەرەتای وەرکا

(Minc, Alden, & Stein, 2019, 126)

شایانی باسە لەم قۆناغەدا لێکۆڵینەوەکان ئەوەیان دەرخستووە کە وا گڵێنەکان بە دەست دروست کراون و پشت بە بەکارهێنانی چەرخەی گڵێنەسازیی سەرەتایی بەستراوە (الشیخ، ١٩٨٥، ١٦٢-١٦٣) و لە پلەیەکی گەرمیی بەرزدا سوور کراونەتەوە (الکسار، فخار عصر العبید في العراق القدیم، ١٩٨٥، ٢٣). هەروەها گڵێنەکان بەگشتی یەك ڕەنگ بوون کە ئەویش ڕەنگی سەوز و سەوزی کاڵ بوون لەگەڵ زەردی کاڵ. هەروەها نەخشی سەر ڕووی گڵێنەکان وەك دەرکەوتووە زۆر کەم بووە و زیاتر بە ڕەنگەکانی سوور و ڕەش و شین ڕەنگ کراوهن (باقر، ٢٠٠٩، ٢٥٣).

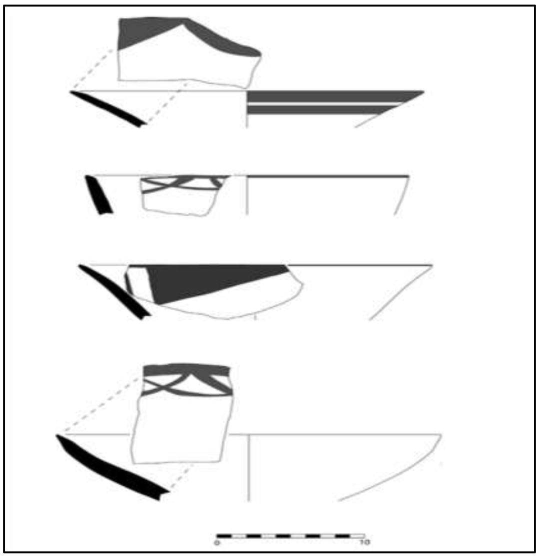

وێنەی (٦)
نەخشی سەر ڕووی چەند نموونەیەکی دەفری قووڵی سەردەمی عوبەید
(Stein G. , 2017-2018, 37)

هەر بەو جۆرە لە گردی سورێژە ئەگەر لە ڕووی نەخش و نیگار و ئەو ڕەنگانەی کە وا لە دروستکردنی گڵێنەکاندا بەکار هاتووە، تەماشای تایبەتمەندیی پارچە گڵێنەکان بکەین، دەبینین کە وا لەنێو گڵێنەکان زۆرترین ڕێژەیان سادە بوون و کەمتر نەخش و نیگار و ڕازاندنەوەیان پێوە دیار بووە (Fisher, 2017, 419-420)، لەم ڕووەوە وەك گڵێنەی سەردەمی حەلەف نەبوون کە زۆرینەیان نەخشێنراون و ڕازێنراونەتەوە (المعماري، ٢٠٠٦، ١٠٣)، بەڵام لە هەمان کاتدا ئەمە مانای وا نەبووە کە وا گڵێنەی سەردەمی عوبەید و قۆناغی وەرکا هیچ جۆرە نەخشێکیان لەسەر نەبووبێت، بەڵکوو ڕێژەیەکی کەمیان نەخشیان لەسەر بووە و زیاتر نەخشەکان ئەندازەیی بوون لە شێوەی هێڵی ڕێك و یەکتربڕ و زیکزاکی و شریتی شانەیی، کە ئەم جۆرە نەخشانە ئاماژەیەکی ڕوون بوون بۆ تایبەتمەندیی گڵێنەی دەشتی هەولێر لە ناوچەکەدا لە سەردەمی عوبەیددا، (Stein & Alizadeh, 2016-2017, 85). هەروەها بە بەراوردکردنی نەخشەکانی سەر ڕووی گڵێنەکانیش، ئەوە ڕوون بووەتەوە کە وا

گڵێنەی شوێنەوارەکە زۆرتر هەڵگری تایبەتمەندیی گڵێنەی ناوچەکانی باکووری میزۆپۆتامیایە (Stein, 2017-2018, 63-64).

وێنەی (٧)
کۆمەڵێك پارچەی گڵێنەی سەردەمی عوبەید
(Stein & Alizadeh, 2016-2017, p. 81)

هەڵبەت هۆکاری سەرەکیی کەمبوونەوەی نەخش و ڕەنگەکانی سەر ڕووی گڵێنەکان لەم قۆناغەدا، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی لەم قۆناغەدا مرۆڤ چەرخەی گڵێنەسازیی داهێناوە و پرۆسەی دروستکردنی گڵێنەکان خێرا بووە و قەبارەشیان گەورەتر بووە لەچاو قۆناغەکانی پێشووتر. هەروەها گڵێنەکان تەنها بۆ مەبەستی کاروباری ڕۆژانە بەکار نەهاتوون، بەڵکوو بۆ هەڵگرتنی شمەك و گواستنەوەی لە بواری بازرگانیدا و بۆ مەبەستی جۆراوجۆر بەکار هاتوون، هەر بۆیە کەمتر بایەخ بە ڕازاندنەوەیان دراوە و زیاتر سەرنج خراوەتە سەر مەبەستی بەکارهێنانیان، ئەمەش وای کردووە سنووری بڵاوبوونەوەی گڵێنەی قۆناغەکە بەرفراوانتر بووە لە ناوچەکەدا، هەر لە ناوچەکانی باشووری عێراقەوە تاوەکوو هەرێمی کوردستان و سووریا و تورکیا و ئێران بووە (الکسار، ١٩٨٥، ١٦٠).

بەو شێوەیە بە درێژایی وەرزەکانی کنە و پشکنینی شوێنەواری و بە گوێرەی لێکۆڵینەوە لە بارەی لایەنی بیناسازی و پاشماوە ڕووەکی و ئاژەڵییەکان و گڵێنەوە، تیمە شوێنەوارییەکە گەیشتوونەتە ئەو باوەڕەی مێژووی دەستپێکی نیشتەجێبوون لە گردەکەدا بەدیاریکراوی بۆ (٤٨٠٠پ.ز) کۆتایی شارستانیەتی عوبەید و سەرەتای شارستانیەتی وەرکا دەگەڕێتەوە (Fisher, 2017, 419).

دەرئەنجام:

١.بەڵگە شوێنەوارییەکان ئەوە نیشان دەدەن کە وا هەرێمی کوردستان لە دێرزەمانەوە نیشتمانی ڕەسەنی مرۆڤ بووە، بەتایبەتی لە چاخی بەردینی کانزاییدا.

٢.بە پشتبەستن بە بەرئەنجامی هەڵکۆڵینە شوێنەوارییە نوێیەکان، توانراوە پەی بە زۆر نهێنیی شاراوەی ژیانی مرۆڤ ببرێت لە ناوچەکانی دەشتی هەولێردا و بەدیاریکراوی لە گردی سورێژەدا.

٣.لە ڕووی بیناسازییەوە پاشماوەی خشت و دیوار و ژوورەکان و ئەو خانووانەی دۆزراونەتەوە، نیشانی دەدەن کە وا شوێنەوارەکە بۆ سەردەمی شارستانیەتی عوبەید دەگەڕێتەوە.

٤.لە ڕاستیدا لەم قۆناغەدا مرۆڤ بەتەواوەتی لە ڕووی ئابوورییەوە پشتی بە سەرچاوەی ئاژەڵی و ئاژەڵداری لەگەڵ چاندن و کردەی کشتوکاڵکردنەوە بەستووە لە سنوورێکی بەرفراوانتردا و زیادەی بەرهەمیش هۆکار بووە بۆ سەرەتای هەنگاونانی مرۆڤ بە ئاڕاستەی بازرگانیکردن و سەرەتای ئاشنابوون بە شارنشینی.

٥.هەروەها لە ڕووی ئامراز و کەرەستە و پێداویستییەکانی ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤەوە، زۆر گۆڕانکاری و پێشکەوتن بەدەست هاتووە، بەتایبەتی لە بواری گڵێنە و گڵێنەسازیدا، ئەگەرچی لە ڕووی نەخش و ڕازاندنەوە و ڕەنگکردنەوە لە پاشەکشەدا بووە، بەڵام لە ڕووی مەبەستی بەکارهێنان و بڕ و چەندێتییەوە گەشەی بەرچاوی بەخۆیەوە بینیوە، هەروەها سنووری بڵاوبوونەوەشی بە شێوەیەکی بەرفراوانتر بووە لەچاو قۆناغەکانی پێشتر.

ژێدەر:

(١) Chalcolithic: واتای وشەی چاخی بەردینی کانزایی دەگەیەنێت، لە بنەڕەتدا زاراوەیەکی یۆنانییە و لە دوو بڕگە پێکهاتووە: "Chalco" واتە مس، "lithic" واتە بەرد، ئەم قۆناغە بۆیە بەچاخی کانزایی ناوبراوە لەبەر ئەوەی مرۆڤ لەم سەردەمەدا توانیویەتی کانزا بەکاربهێنێت و زۆر پێداویستی ژیانی ڕۆژانەی لێ دروست بکات کەوا نموونەی ئەم دروستکراوانە لەزۆرێك لەو شوێنەوارانەی بۆ ئەم قۆناغە دەگەڕێنەوە دۆزراونەتەوە (کوتریل، ١٩٧٧، ٥٨٠؛ حمود، ٢٠١٣، ٩٣).

(٢) شارستانیەتی حەلەف: شارستانیەتی حەلەف ناوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ گردی حەلەف (کۆزانای کۆن) کە ئەم شوێنگە شوێنەوارییە دەکەوێتە لای ڕووباری خاپوور؛ باکووری سووریا نزیك سنووری تورکیا. بۆ یەکەم جار لەلایەن شوێنەوارناس "ماکس ئۆبنهایم" لە ساڵی ١٩١١دا کنە و پشکنینی شوێنەواری تێدا کراوە (الکسار، عصر الحلف في العراق، ١٩٨٢، ١١؛ بصمجي، ، ١٩٧٢، ٣)، پاشان لەدوای ساڵانی هەشتاکانی سەدەی ڕابردووەوە بەرئەنجامی ئەو کنە و پشکنینانەی لەو سەردەمە بەدواوە کراوە و کولتووری حەلەف لە ناوچەکانی هەرێمی کوردستان و دەوروبەریدا بەدیار خراون، بریتی بوون لە شوێنەوارەکانی گردی ئەرپەچیە و بانەهێلك و تەپەگەورە (Nieuwenhuyse, Odaka, & Muhl, 2016, 257).

(٣) شارستانیەتی عوبەید: زۆرێك لە شوێنەوارناسان باوەڕیان وایە قۆناغێکی درێژە و ئەم شارستانیەتەی کە بە عوبەید ناسراوە، ناوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ شوێنەواری گردی عوبەید کە وا (٦کم) کەوتووەتە ڕۆژئاوای شاری ئوور لە باشووری عێراق. شارستانیەتەکە سیمایەکی ڕوونی چاخی بەردینی کانزایی پێوە دیارە (توفیق، ١٩٨٧، ٢٩٦؛ رشید، ٢٠٠٤، ٣٩)، ئەم شوێنەوارە لەلایەن شوێنەوارناسان هێنری هاول و لیونارد ولی بۆ یەکەم جار ساڵی ١٩١٩ دۆزراوەتەوە و کنە و پشکنینی تێدا کراوە (Fisher, 2017, 1).

(٤) شارستانیەتی وەرکا: شوێنگەی شوێنەواری وەرکا بۆ یەکەم جار پشکنینی شوێنەواری تێدا کراوە لەلایەن شوێنەوارناس لوفتس لە ساڵی ١٨٤٩ و لە ساڵەکانی ١٨٥٣ و ١٨٥٤دا پشکنینی تێدا کراوە لەلایەن پەیمانگای بەریتانی بۆ لێکۆڵینەوە، دواتر ئەڵمانەکانیش لە ساڵانی ١٩١٢ و ١٩١٣ و ١٩٢٨ و ١٩٣٩ و ١٩٥٣ و ١٩٥٥ پشکنینیان تێدا ئەنجام داوە و توانیویانە نزیکەی ١٨ چینی شوێنەواری تێدا بەدیار بخەن (الکسار، فخار عصر العبید في العراق القدیم، ١٩٨٥، ١٤).

(٥) جەمدەت نەسر: کۆتایی قۆناغی چاخەکانی پێش مێژووە، ناوەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ گردێکی بچووك کە بە گردی جەمدەت نەسر ناسراوە لە باشووری عێراق (سلیم ا.، ٢٠١١، ٦٧).

(٦) Flotation: ئامێری فلۆتەیشن لە سێ تەنکی پێکهاتووە، بە بەکارهێنانی ئاو ئەو خۆڵەی کە لە کاتی کنە و پشکنیندا بە نموونە وەرگیراوە، بەم ئامێرە دەشۆردرێتەوە و بە بەکارهێنانی بێژنگ هەموو پاشماوە شوێنەوارییەکان کە لە ڕووەك و ئاژەڵ و جۆرەکانی دیکە پێکهاتوون، بەتایبەت ئەوانەی کە قەبارەیان بچووکە و لە کاتی کارکردندا بە چاو بەئاسانی نابینرێن؛ جیا دەکرێنەوە، پاشان ئەو پاشماوانە وشك دەکرێنەوە لەبەر هەوادا و دەنێردرێن بۆ لێکۆڵەری تایبەت بەو بوارانە بۆ توێژینەوە (ماثیو، ٢٠١٦، ١٠٩؛ هواس، ٢٠١٥، ٤٦؛ Mathews, et al.,S1, 2012, 99).

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: سەرچاوەی عەرەبی

١. أحمد امين سليم. (١٩٩٨). *دراسات في تاريخ الشرق الادنى القديم مصر -العراق -ايران.* بيروت: دار النهضة العربية للطباعة والنشر.

٢. احمد امين سليم. (٢٠١١). *العصور الحجرية وماقبل الآسرات في مصر والشرق الادنى القديم.* الاسكندرية: دار المعرفة الجامعية .

٣. اكرم محمد عبد الكسار. (١٩٨٢). *عصر الحلف في العراق.* بغداد: رسالة ماجستير غير منشورة.

٤. اكرم محمد عبد الكسار. (١٩٨٥). فخار عصر العبيد في العراق القديم. *سومر، ٤٤*، ص١٠-٢٢.

٥. اكرم محمد عبد الكسار. (١٩٨٧). مظاهر الحياة الاجتماعية والاقتصادية في العراق القديم منذ أواخر الالف السادس ق.م حتى بداية النصف الثاني من الالف الخامس ق.م. *سومر، ٤٥*، ص٢٤٤-٢٥١.

٦. بصمجي، ف. (١٩٧٢). كنوز المتحف العراقي. بغداد: دار الحرية للطباعة والنشر.

٧. تقي الدباغ. (١٩٩١). من القرية الى المدينة. *موسوعة الموصل الحضارية، ١*، ص ٣٢-٥٦.

٨. جورج روو. (١٩٨٦). *العراق القديم.* (حسين حسين، المحرر) بغداد: دار الشؤن الثقافية العامة.

٩. جيمس ميلارت. (١٩٩٠). *اقدم الحضارات في الشرق الادنى.* (محمد طلب، و سلطان محيسن، المحررون) دمشق: مطبعة الشام.

١٠. حسين ظاهر حمود. (٢٠١٣). العصر الحجري المعدني ابرز الانجازات الحضارية في بلاد الرافدين. *مجلة اثار الرافدين، ٢*، ص٩٣.

١١. حسين محمد محى الدين السعدي. (١٩٩٥). *في تاريخ الشرق الادنى القديم* (المجلد ٢). الاسكندرية: دار المعرفة الجامعية.

١٢. حسين يوسف النجم. (٢٠١٣). موشرات النمو السكاني خلال العصر الحجري الحديث في العراق. *آداب الرافدين*، ٦٥، ص٣٩٥-٤٢٢.

١٣. رالف لنتون، أحمد فخري، و أحمد الشلق. (٢٠١٠). *شجرة الحضارة قصة الانسان منذ فجر ماقبل التاريخ حتى بداية العصر الحديث* (المجلد ١). القاهرة: المركز القومي للترجمة.

١٤. رضاء جواد الهاشمي. (١٩٨٥). التجارة. تأليف مجموعة من الباحثين، *حضارة العراق* (المجلد ٢، الصفحات ١٩٥-٢٣٨). بغداد: دار الحرية للطباعة.

١٥. رعد محمد جاسم المعماري. (٢٠٠٦). *الأحجار والمعادن في بلاد الرافدين في ضوء المصادر المسمارية*. الموصل: رسالة ماجستير غير منشورة جامعة موصل.

١٦. رغد جمال محمد غريب الجبوري. (٢٠١٦). *الصناعات في بلاد الرافدين في ضوء الشواهد الاثرية*. بغداد: دار الكتب والوثائق.

١٧. روجر ماثيو. (٢٠١٦). *آثار بلاد الرافدين نظريات ودراسات*. بغداد: دار ومكتبة عدنان للطباعة والنشر.

١٨. زيدان كفافي. (١٩٩٠). *الأردن في العصور الحجرية*. عمان: مؤسسة آل البيت.

١٩. سامي سعيد الاحمد. (١٩٨٥). الزراعة والري. تأليف مجموعة من الباحثين، *حضارة العراق* (المجلد ٢، الصفحات ١٥٣-١٩٤). بغداد: المكتبة الوطنية.

٢٠. سعدي الروشدي. (١٩٧٣). نظرة في عملية تدجين النباتات والحيوان. *سومر*، ٢٩، ص ٣-١٢.

٢١. سعدي قيض الروشدي. (١٩٦٧). تطور الحضارة. *سومر*، ٢٣، ص ٢٣٩-٢٤٧.

٢٢. صباح عبود الجاسم. (١٩٧٥). *مرحلة جمع القوت الى انتاج القوت في العراق وجنوب غربي آسيا*. بغداد: رسالة ماجستير غير منشورة.

٢٣. طه باقر. (٢٠٠٩). *مقدمة في تاريخ الحضارات* (المجلد ١). بيروت: دار الوراق للنشر.

٢٤. عادل عبدالله الشيخ. (١٩٨٥). *بدء الزراعة واولى القرى في العراق*. بغداد: رسالة ماجستير غير منشورة جامعة بغداد.

٢٥. عبدالحسين جبر القرشي، و حسين سلمان. (٢٠١٨). اهم المعادن التي عرفها حرفيون العراق القديم. *مجلة دراسات التاريخ والاثار*، ٦٧، ص ٢-٣٤.

٢٦. عبدالحكيم الذنون. (١٩٩٩). *تاريخ الشام القديم*. دمشق: دار الشام القديمة للترجمة والطباعة والنشر.

٢٧. عبدالعزيز صالح. (٢٠١٢). *الشرق الادنى القديم*. القاهرة: مكتبة الانجلو المصرية.

٢٨. عبدالوهاب حميد رشيد. (٢٠٠٤). *حضارة وادي الرافدين*. دمشق: دار المدى للثقافة والنشر.

٢٩. عماد عبدالعظيم أبوطالب. (٢٠١٥). *تاريخ العراق القديم*. القاهرة: مصر العربية للنشر والتوزيع.

٣٠. فرج بصمجي. (١٩٤٨). بحث في الفخار. *مجلة سومر، ٤*، ص١٥-٥١.

٣١. ليوناردو كوتريل. (١٩٧٧). *الموسوعة الاثرية العالمية*. القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب.

٣٢. محمد السيدغلاب، و يسرى الجوهري. (١٩٧٥). *الجغرافيا التاريخية عصور ماقبل التاريخ وفجره*. مصر: مكتبة الانجلو المصرية.

٣٣. هاري ساكز. (١٩٧٩). *عظمة بابل موجز حضارة بلاد وادي الرافدين القديمة*. (مترجم- عامر سليمان، المحرر) موصل: دار الكتب للطباعة والنشر.

٣٤. هاوار نجم الدين هواس. (٢٠١٥). *العصر الحجري الحديث المبكر في أواسط زاجروس دراسة اثرية مقارنة لمواقع بيستان سور وشمشارة (شرق العراق) وجاني و شيخ آباد (غرب ايران) في ضوء التنقيبات الحديثة*. القاهرة: رسالة ماجستير غير منشورة كلية الاثار جامعة القاهرة.

٣٥. هديب غزالة. (٢٠٠٥). نظرة في تطور عمارة بيوت السكن في العراق القديم الى دور الوركاء. *مجلة الاتحاد العام للاثاريين العرب*، ٦، ص ١٩٢-٢١٣.

٣٦. ياسر هاشم حسين. (٢٠٠٦). فن صناعة الفخار خلال العصر الحجري المعدني في العراق. *مجلة التربية والعلم*،١٣، ٦٠-٨٣.

دووەم: سەرچاوەی کوردی

١. دلشاد زاموا. (٢٠٠٩). کرۆنۆلۆژیای هەولێر لە ٦٥٠٠پ.ز -٢٤٢ز لەبەر ڕۆشنایی کنەو پشکنینە شوێنەوارییەکاندا. تألیف کۆمەڵێك نووسەر، *ئینسکلۆپیدیایی هەولێر* (الصفحات ٥٢٥-٥٣٨). لوبنان: چاپخانەی گرین گالۆری.

سێیەم: سەرچاوەی ئینگلیزی

1. Ahmaed, K. M. (2012). *The Beginnings of Ancient Kurdistan (2500C-1500BC) A Historical and Cultural Synthesis.* Leiden: Unpublish PHD at University of Leiden.
2. Al-Souf, B. A. (1972). Notes on the Late Prehistory Pottery of Mesopotamia. *Sumer, 28*, 3-9.
3. Becker, J. (2019). Figurines of the Halaf period Early 6th Millennium B.C. In J. Becker, C. Beuger, & B. Neuhof, *Human Iconography and*

Symbolic in Near Eastern Prehistory (pp. 167-187). Vienna: Austrian Academy of Science.

4. Fisher, M. T. (2017). *The Late Chalcolithic 1 Period in Northern Mesopotamia; Tell Zedan, Syria, In Regional Context.* Chicago: Unpublish PHD at the University of Chicago.
5. Fuller, D., & Stevens, C. (2019). Between domestication and civilization: the role of agriculture and arboriculture in the emergence of the first urban societies. *Springer, 28*, 263-282.
6. Grossman, K., & Hinman, M. (2013). *Rethinking Halaf and Ubaid Animal Economies: Hunting and Herding At Tell Zeidan(Syria)* (Vol. 39.2). Paleorient.
7. Hole, F. (1984). Analysis of Structure and Design in Prehistoric Ceramics. *World Archaeology, 15*, 326-347.
8. Karsgaard, P. (2006). The Halaf- Ubaid Transition: A Transformation without A Center? In R. Carter, & G. Philip, *Beyond The Ubaid* (Vol. 63, pp. 51-67). Chicago: The Oriental Institute of The University of Chicago.
9. Maisels, C. K. (2001). *Early Civilizations of the Old World.* London: Routledge.
10. Mathews, R., Mathews, W., Raheem, K., Rashid, S., Ivrsen, I., Richardson, A., . . . Bendary, R. (2012). *Excavation at Bestansur Sulaimanyah Province, Kurdistan Regional Government, Republic Iraq.* Reding: University of Reding.
11. Mcintosh, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia.* Oxford-England: ABC-CLIO.
12. Minc, L., Alden, J., & Stein, G. (2019). A Preliminary Assement of Ceramic Style and Chemical Composition during the Chalcolithic Era at Surezha, Iraqi Kurdistan. *Paleorient, 45.2*, 121-136.
13. Nieuwenhuyse, O., Odaka, T., & Muhl, S. (2016). Halaf Settlement in the Iraqi Kurdistan: the Shahrizor Survey Project. In K. Kopanias, & J. MacGinnis, *The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and Adjacent Regions* (pp. 257-266). Oxford: Archaeopess Archaeology.
14. Roaf, M. (1984). Ubai Houses and Teples. *Sumer, 43*, 80-90.
15. Stein, G. (2018). The Roots of Urbanism in Northern Mesopotamia: 2017 Excavations at Surezha. *News & Notes*(236), 15-21.
16. Stein, G. J. (2017-2018). *Excavations at Surezha 2017, Erbil Plain, Kurdistan Region, Iraq.* Chicago: The Oriental Instiute of Chicago.

17. Stein, G. J., & Alizadeh, A. (2013-2014). *The Origins of Towns and Social Complexity in Northern Mesopotamia in the Chalcolithic Period, 5300-3500 BC.* Chicago: The University of Chicago.
18. Stein, G. J., & Alizadeh, A. (2016-2017). *The Origins of Towns and Social Complexity in Northern Mesopotamia in the Chacolithic Period 5300-3500 BC.* Chicago: University of Chicago.
19. Stein, G. J., & Fisher, M. (2018-2019). *Surezha Excavation 2018, Erbil Plain, Kurdistan Region, Iraq.* Chicago: University of Chicago.
20. Stein, G., & Alizadeh, A. (2013-2014). *The Origins of Towns and Social Coplexity in Northern Mesopotamia in the Chalcolithic Period 5300-3500 BC.* University of Chicago: The Oriental Instiute of Chicago.
21. Stein, G., & Fisher, M. (2019-2020). *Surezha Excavations 2019 Erbil Plain, Kurdistan Region, Iraq.* Chicago: The University of Chicago.
22. Stein, G., Alizadeh, A., Ahmadzadeh, L., Alden, J., Backhaus, H., Coutouraud, B., . . . Price, M. (2013). Preliminary Report on the First of Excavations at the Chalcolithic Site of Surezha in the Erbil Gorvernate Kurdistan Region, Iraq. *Iranian Archaeology, 4*, 32-41.
23. Ur, J. (2017). The Archaeological Renaissance In the Kurdistan Region of Iraq. *Near Eastern Archaeology, 80.3*, 176-187.
24. Ur, J., Jong, M., Giraud, J., & James , F. (2018). Ancient Cities and Landscape in the Kurdistan Region of Iraq: The Erbil Plain Archaeology Survey. *Iraq, 75*, 89-117.

الملخص

العصر الحجري المعدني في إقليم كوردستان تحت ضوء نتائج التنقيبات الحديثة في تل سوريزة

تعتبر فترات ما قبل التاريخ في إقليم كوردستان وخاصة العصر الحجري المعدني، حيث تعد من تلك المراحل الغنية جدا بالمواقع الأثرية في هذا الصدد، وتم الاكتشاف بعض المواقع الاثرية الجديدة بناء على النتائج المستخلصة في الحفريات الاثرية الحديثة التي تعود تاريخيا الى العصر المذكور.

يعد تل سوريز أحد اهم المواقع الاثرية، يمكن اظهار صورة واضحة للحياة البشرية من حيث الاستيطان والبناء والمباني، وأيضا من خلال هذا البحث تجد تحليل البقايا النباتية والحيوانية التي كانت المصدر الرئيسي للغذاء البشري، وتم تسليط الضوء على الحياة الاقتصادية للبشر في هذا الوقت.

كما تبينت في الجانب الآخر من الحياة البشرية استعمال الالات والأدوات اليومية و التي كانت مصدرا جيدا لمرور الحياة البشرية، كما هو مذكور في البحث حول دراسة تل سوريزه الأثرية ومعظم الأدوات ومواد واحتياجات الحياة اليومية البشرية معثورة فى هذا التل. وعلى وجه الخصوص ساعدت هذا الموقع باكتشاف بقايا الفخار، وعلماء الآثار وصلت الى فهم المستوطنات وخصائص الحضارة في تلك المواقع. لذلك ان تاريخ هذا التل تساعد لفهم تاريخ العيش في اقليم كوردستان منذ الاسبق، وخاصة في حضارة بلاد الرافدين، وكانت جميع الاختراعات البشرية في هذا التل وهى بداية الامر خدمة البشرية وخدمة جيدة للحركة البشرية نحو تطور الحضارة وبداية التحضر والتمدن.

الكلمات الدالة: تل سوريزة، العصر الحجري المعدني، ثورة التحضر، حلف، عوبيد

Abstract

The Chalcolithic period in Kurdistan Region in the Light of Recent Excavations in Tell Surezha.

Prehistoric periods in Kurdistan region and in particular Chalcolithic Period, are rich for archeological sites. In this vein, some new archaeological sites have been discovered based on the conclusions gained from recent archeological excavations which historically belong to the aforementioned age.

One of the most important archeological sites is Surezha Hill (Grdi Surezha). A very vivid image of human life could be portrayed in terms settlement and construction. Economic life could be realized after investigating the remains of plants and animal which can be considered as two important pillars of human food.

One of the other important tools for archaeologist to look for is by inspecting tools and necessities of human beings of that age to display how they lived on daily basis. In particular pottery remains has helped archaeologists to understand the settlements and qualities of civilization in those sites. Therefore, human inventions had paved the way for humans to start civilized life and thus led to the emergence of urban life.

Keywords:

Tell Surezha, Chalcolithic Period, Urban Revolution, Halaf, Ubaid

حیلمی عەلی شەریف و
ڕۆڵی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا

نەورۆز یاسین محەمەد
قوتابی ماستەر- بەشی مێژوو
کۆلێژی ئاداب
زانکۆی سەلاحەددین – هەولێر
nawrozyasen3@gmail.com

پ.ی.د. ئەحمەد حەمەدئەمین ئۆمەر
بەشی زانستە کۆمەڵایەتییەکان
کۆلێژی پەروەردەی بنەڕەتی
زانکۆی سەلاحەددین - هەولێر
ahmad.ameen@su.edu.krd

پوختەی توێژینەوە

کارکردن لەبارەی ڕۆڵی حیلمی عەلی شەریف لە بواری ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا، بایەخی تایبەتی خۆی هەیە، لەبەر ئەوەی ناوبراو ڕۆڵی دیار و بەرچاوی لەو بوارەدا بینیوە و کارەکانی شایستەی ئەوەن لەبارەیان بکۆڵدرێتەوە. لەو سۆنگەیەوە لەم توێژینەوەیەدا کە لە سێ تەوەر پێکهاتووە، لە تەوەری یەکەم باسی ژیان و لە تەوەری دووەم باسی ڕۆڵی ناوبراو لە بواری ڕۆژنامەنووسی دەکەین. لە تەوەری سێیەمیشدا وتار و بابەتە ڕۆژنامەوانییەکانی شەنوکەو دەکەین. لە ئەنجامدا دەتوانرێت بوترێت حیلمی عەلی شەریف بەگشتی لە بواری ڕۆژنامەنووسی ڕۆڵی دیار و بەرچاوەی هەبووە و زیاتر لە (٢٠٠) وتاری نووسیون.

وشەی سەرەکییەکان: مێژوو، ڕۆژنامەنووسی، کورد

پێشەکی:

گرینگی و بایەخی توێژینەوە: ئەنجامدانی توێژینەوەیەکی زانستی دەربارەی ڕۆڵی حیلمی عەلی شەریف (١٩٣١- ١٩٩٨) لە بواری ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا، گرینگی و بایەخی خۆی هەیە، لەبەر ئەوەی ناوبراو لە چوار دەیەی سەدەی بیستەمدا جێ پەنجەی دیاری لەو بوارەدا بینیوە. وەلێ تاوەکو ئێستاکە وەك پێویست

لە توێژینەوەیەکی ئەکادیمیی سەربەخۆدا ئاوڕی پێویستی لێ نەدراوەتەوە، کە ڕەنگە ئەوە هۆکاری سەرەکی هەڵبژاردنی ناونیشانی ئەم توێژینەوەیە بێت.

ناوەڕۆکی توێژینەوە: ناوەڕۆکی ئەم توێژینەوەیە لە پێشەکییەك و سێ تەوەر و ئەنجام پێکهاتووە. تەوەری یەکەم: سەرەقەڵەمێك لەبارەی بنەچەی بنەماڵەی حیلمی عەلی شەریف باس دەکەین، ئینجا لەبارەی قۆناغەکانی منداڵی و گەنجییەتی و ژیانی تایبەتی دەدوێین. لە تەوەری دووەمدا لەبارەی ڕۆڵی حیلمی لە بواری ڕۆژنامەنووسی دەدوێین و ڕۆڵی ناوبراو لە ڕۆژنامەی خەبات، ڕۆژنامەی کوردستان، ڕۆژنامەی (النور) و ڕۆژنامەی هاوکاری شەنوکەو کراون. تەوەری سێیەم: ئاماژە بە ناوەڕۆکی نووسین و وتارە ڕۆژنامەوانییەکانی حیلمی عەلی شەریف دەکەین و شوێنی بڵاوکردنەوەیان لەگەڵ ئەو ناو و نازناوانەی بەکاری هێناون دەخەینە ڕوو. ئەنجام: لە ئەنجامدا توێژەر ئاماژەی بەو خاڵانە کردوون، کە لە دووتوێی توێژینەوەکەیدا پێی گەیشتوون.

ڕێبازی توێژینەوە: توێژەر بۆ ئەوەی بگات بە ئەنجامێکی زانستیی ورد، هەر دوو ڕێبازی ڕاگواستن و شیکاری بەکارهێناوە، سەرباری ئەوەش لە هەر شوێنێك پێویستی کردبێت بە پشتبەستن بە زانیارییەکانی بەردەستی ڕای خۆی گوتوون.

سەرچاوەکانی توێژینەوە: بۆ ئەم توێژینەوەیە جگە لە چەند سەرچاوە و ئەنجامدانی دیمانە و پەیوەندیی تەلەفۆنی، بە شێوەیەکی بەرچاو پشت بە وتار و بابەتە ڕۆژنامەوانییەکانی حیلمی عەلی شەریف بەستراون.

تەوەری یەکەم:
سەرە قەڵەمێک لەبارەی بنەماڵە و ژیانی حیلمی عەلی شەریف

حیلمی عەلی شەریف، ناوی تەواوی محەمەدحیلمی[1] محەمەدعەلی شەریف-ە، لە ١ی تەمووزی ١٩٣١ لە شاری سلێمانی لەدایك بووە (ناسنامەی باری شارستانی، ژمارە ٨٤٨٨٨١ لە ١٩٨٠/٤/١٣؛ ڕەگەزنامەی عێراقی، ژمارە ٧٠٥٣٩٦ لە ١٩٨٠/٤/١٣).

ئەگەرچی هەندێك لە سەرچاوەکان بنەچەی بنەماڵەی حیلمی عەلی شەریف بۆ ناوچەی هەڵەبجە دەبەنەوە (حاجی مەحمود، ٢٠٢١، ١٠٢؛ حەسەن، ١٦ی مارتی ٢٠١٥)، بەڵام دەتوانرێت بوترێت لەوەدا کەوتوونە هەڵەوە، بە بەڵگەی ئەوەی یەکێك لە ئەندامانی بنەماڵەکەیان بنەچەیان دەگەڕێنێتەوە بۆ ئێڵی بڵباس و باس لەوەش دەکات لە چارەگی یەکەمی سەدەی بیستەم لە گوندی بێوریێی ناوچەی شارباژێڕ هاتوونەتە شاری سلێمانی و تێیدا نیشتەجێ بوونە (شەریف، فەرەیدوون عەلی، ٥ی کانوونی دووەمی ٢٠٢١). لەو بارەیەوە وەهبی غەفوور شەریفی ئامۆزای دەڵێت:" **... ڕەنگە هۆکاری مەسەلەی گێڕانەوەی بنەچەی بنەماڵەکەمان بۆ ناوچەی هەڵەبجە لەناو سەرچاوەکاندا بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ماوەیەکی زۆر ماڵی باوکم لە هەڵەبجە نیشتەجێبوون، یاخود بەهۆی ئەوەی کاك حیلمی لە سەرەتای ساڵانی شەستدا ماوەیەك کار و چالاکی سیاسی لە ناوچەی هەڵەبجەدا ئەنجامداوە ...**" (شەریف، وەهبی غەفوور، ٤ی مارتی ٢٠٢١).

ئەندامانی بنەماڵەی حیلمی عەلی شەریف، لە دیدارەکانیاندا زانیاریی زیاتر لەبارەی پەیوەندییەکانیان لەگەڵ خەڵکی گوندی بێوریێ باس دەکەن. بە جۆرێك فەرەیدوون عەلی شەریف ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، باپیرەی واتە شەریف محەمەد لە گوندی بێوریێ کاری (چەخماخسازی) کردووە، هەروەها باسی ئەوەش دەکات لە دەمی نیشتەجێبوونیان لە شاری سلێمانیدا، چەند کەسێکی ئەو گوندە، کە بۆ مەبەستی سەردانیکردن و کار و کاسبی هاتوونەتە شار، لە ماڵی ئەواندا میوانداری کراون و پەیوەندییە خێزانی و کۆمەڵایەتییەکانیان نەپچڕاندووە (شەریف،

فەرەیدوون عەلی، ٥ی کانوونی دووەمی ٢٠٢١). ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەشەوە وەهبی غەفوور شەریف، ئاماژە بۆ ئەوە دەکات دانیشتوانی گوندی بێورێ پەیوەندییان بە باوکییەوە کردووە و داوایان کردووە بەشە میراتیان لە زەویوزاری گوندەکە وەربگرن (شەریف، وەهبی غەفوور، ٤ی مارتی ٢٠٢١).

محەمەدعەلی (١٨٩٢-١٩٥٠) باوکی حیلمی جگە لە خۆی دوو خوشك و دوو برای هەبووە. ناوبراو لەبەر ئەوەی کوڕە گەورەی خێزانەکەیان بووە، لە دوای کۆچی دوایی باوکی، ئەرکی چاودێریکردنی خێزانەکەی گرتۆتە ئەستۆ و بە کاری تایبەتییەوە خەریکبووە (شەریف، فەرەیدوون عەلی، ٥ی کانوونی دووەمی ٢٠٢١؛ شەریف، وەهبی غەفوور، ٤ی مارتی ٢٠٢١).

محەمەدعەلی ساڵی ١٩٢٩ لەگەڵ ئاسکۆڵ فەرەج عوسمان مەعرووف (١٩٠٢-١٩٨٢)، کە کچی یەکێك لە بنەماڵە دیارەکانی شاری سلێمانی بووە، هاوسەرگیری کردووە. بەرهەمی ئەو هاوسەرگیرییە لەدایکبوونی پێنج کوڕ و دوو کچ بوونە بە ناوەکانی: حیلمی، زەکیە (١٩٣٤- ٢٠١٩)، محەمەدڕوشدی (١٩٣٧ – ١٩٦٩)، جەبار، مونیرە، جەودەت و فەرەیدوون.

محەمەدعەلی شەریف، یەکێك بووە لە بازرگانە ناسراوەکان لە بازاڕی ئەسحابە سپی شاری سلێمانی و لەگەڵ چەند کەسایەتییەکدا بە کاری بازرگانی لەنێوان سلێمانی و بەغدادا خەریکبووە. بەمەش باشیی ئاستی دارایی کاریگەری هەبووە لەسەر دەرکەوتنی محەمەدعەلی وەك کەسێکی لێهاتوو و لێوەشاوە لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە. لەو بارەیەوە یەکێك لە کچەکانی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، باوکی وەك پیاوێکی خێرخواز و دەست ئاوەڵا، بە هۆی خراپیی باری ئابووری لە ماوەی ساڵانی جەنگی دووەمی جیهانی (١٩٣٩-١٩٤٥) کەلوپەل و خۆراکی بەسەر ماڵە هەژارەکاندا بەخشیوە (شەریف، مونیرە عەلی، ٥ی کانوونی دووەمی ٢٠٢١).

ساڵی ١٩٥٠ محەمەدعەلی شەریف کۆچی دوایی دەکات، ئاسکۆڵی خێزانی وەك ئافرەتێکی بە توانا ئەرکی دایکایەتی و بەڕێوەبردنی خێزانەکەیان دەگرێتە ئەستۆ و هەمیشە لە خەمی ئەوەدا دەبێت، ببێت بە جێگرەوەی باوك بۆ

منداڵەکانی. ئاسکۆڵ لە سۆنگەی خەمخۆریی پەروەردەکردنی منداڵەکانی، هەوڵی دۆزینەوەی ڕێچکەی ژیانیان دەدات و بەردەوام بیرۆکەی جوانیان پێ دەبەخشێت (شەریف، مونیرە عەلی، ٥ی کانوونی دووەمی ٢٠٢١).

حیلمی لە تەمەنی شەش ساڵی دەخرێتە بەر خوێندن و قۆناغی سەرەتایی لە قوتابخانەی فەیسەڵییە و ناوەندی لە قوتابخانەی سلێمانی دەخوێنێت. لەو قۆناغەشدا لەبەر ئەوەی یەکێك بووە لە قوتابییە زیرەکەکان، هەمیشە دۆستایەتی گەرم و گوڕی لەگەڵ مامۆستاکانی هەبووە و لێیانەوەی نزیکبووە (لۆلۆ، ٤ی تەمووزی ٢٠١٧).

حیلمی عەلی شەریف لە قۆناغی ئامادەییدا تێکەڵاوی کاری سیاسی دەبێت و چالاکیی بەرچاو ئەنجام دەدات، بەو هۆیەوە لە ئەنجامی دەربڕینی ناڕەزایی و داواکردنی مافی قوتابیان و کۆمەڵانی خەڵك لەگەڵ هەریەك لە محەمەد کەریم فەتحوڵڵا (١٩٣٣- ٢٠٠٢) و عوسمان محەمەد سلێمان بۆ ماوەیەك خوێندنەکەیان دەگوازرێتەوە بۆ شاری بەعقوبە، ئیدی بەو هۆیەوە قۆناغی ئامادەیی لە بەعقوبە تەواو دەکات (شەریف، بێ ساڵی چاپ، ١٦؛ مەحمود، ١٦ی تەمووزی ١٩٩٨، ٦).

لەگەڵ ئەوەی حیلمی عەلی شەریف قۆناغی ئامادەیی لە ئاوارەیی و دوور لە شاری سلێمانی دەخوێنێت، بەڵام خوێندنەکەی لەو قۆناغەشدا، بە سەرکەوتوویی تەواو دەکات. ئەنجام لە ساڵی خوێندنی (١٩٤٨-١٩٤٩)دا لە کۆلێژی ئەندازیاری لە شاری بەغدا وەردەگیرێت. ناوبراو لە ساڵی یەکەمی خوێندنی لە کۆلێژدا، بە دیاریکراوی لە مانگی یەکەمدا بەهۆی دانپێنانی یەکێك لە گیراوەکانی حیزبی شیوعیی عێراق و داننانی بەوەی حیلمی لەناو ڕیزەکانی پارتی دیموکراتی کورد - عێراق کار دەکات، فەرمانی گرتنی بۆ دەردەچێت (شەریف، ٢٠١٤، ١٦). ئەنجام ساڵی ١٩٤٩ حیلمی عەلی شەریف دەدرێتە دادگای عورفی و سزای دوو ساڵ زیندانیکردن و دوو ساڵ دوورخستنەوەی بۆ دەردەچێت، بەڵام دوای پێداچوونەوە بە بڕیاری دادگا بۆی دەکرێت بە چوار مانگ و ئەو ماوەیە لە بەندیخانەی ئەبو غرێب زیندانی دەبێت (شەریف، حوزەیرانی ١٩٩٨، ٢).

گرتن و زیندانیکردنی حیلمی عەلی شەریف، دەبێتە هۆکاری ئەوەی دەرفەتی خوێندنی لە کۆلێژی ئەندازیاری لە دەست بچێت، ئەمەش خەمێکی قووڵ لە دەروونیدا بە جێ دێڵێت، بە بەڵگەی ئەوەی لە یەکێك لە نووسینەکانیدا نووسیویەتی: "... **کە کۆلێژی ئەندازیاریم لە دەستدا داخێکی گران چوو بە دڵمدا".** (شەریف، ٢٠٠١، ٧). لەو بارەیەوە یەکێك لە سەرچاوەکان پێیوایە حیلمی لەوەدا ناهەقی نەبووە، لەبەر ئەوەی خوێندن لە کۆلێژی ئەندازیاری لەو قۆناغەدا سنووردار بووە (مەحمود، ١٦ی تەمووزی ١٩٩٨، ٦).

حیلمی عەلی شەریف، وێڕای دابڕانی لە خوێندن بۆ ماوەی ساڵانێکی زۆر، بەڵام ئارەزووی زۆری بۆ خوێندن و تەواوکردنی قۆناغی خوێندنی زانکۆیی، هاندەری بووە لە تەمەنی چل و یەك ساڵیدا بچێتەوە بەر خوێندن، بەمەش لە سەرەتای ساڵانی حەفتادا لە کۆلێژی یاسا بەشی زانستی سیاسی زانکۆی موستەنسرییە لە شاری بەغدا وەردەگیرێت و ساڵی خوێندنی (١٩٧٥-١٩٧٦) بە پلەی (باش) بڕوانامەی بەکالۆریۆسی پێدەبەخشرێت (شەریف، ٢٠٠١، ٨).

حیلمی بەهۆی ئەوەی لە تەمەنێکی زوو باوکی کۆچی دوایی دەکات، ناچار دەبێت شانبەشانی دایکی ئەرکی سەرپەرشتی و بەڕێوەبردنی خوشك و براکانی بگرێتە ئەستۆ. لێرەشدا لەبەر ئەوەی لە کۆنەوە بازرگانی پیشەی بنەماڵەکەیان بووە، بۆیە لە ناوەڕاستی پەنجاکاندا، بۆ ماوەیەك لەنێوان سلێمانی و بەغدا، خەریکی کاری بازرگانی بووە (شەریف، بانو حیلمی عەلی، ٥ی کانوونی دووەمی ٢٠٢١).

ساڵی ١٩٦٦ حیلمی عەلی شەریف بەهۆی چالاکییە سیاسییەکانییەوە لەگەڵ خێزانەکەی ڕوودەکاتە شاری بەغدا و لە گەڕەکی ئەندازیاران (حي المهندسين) نیشتەجێ دەبن. هەر لەو ساڵەشدا لەگەڵ ناهیدە دەروێش محێدین (١٩٣٩ – ٢٠٠٢) هاوسەرگیری دەکات. لەو هاوسەرگیرییەدا دەبێتە خاوەنی سێ کچ بە ناوەکانی بانو، دێرین و دالیا.

ساڵی ١٩٧٦ حیلمی عەلی شەریف لە هاوسەری یەکەمی جیادەبێتەوە، هەر لەو ساڵەدا هاوسەرگیری دووەم لەگەڵ سەرگوڵ حەمەڕەشید ساڵح ئەنجام دەدات و

لەو هاوسەرگیرییەشدا کوڕێکیان دەبێت بە ناوی ئاسۆ. وەلێ گرفتی پەیوەندیی خێزانی دەبێتە هۆکاری ئەوەی لە هاوسەری دووەمیشی جیابێتەوە (دادگای باری کەسێتی سلێمانی، نووسراوی ژمارە ٣٧١، ٢ی مارتی ٢٠٢١).

حیلمی عەلی شەریف لە ناوەڕاستی ساڵانی حەفتا بەدواوە، لە شاری بەغدا بە کاری تایبەتییەوە خەریك دەبێت. لەو چوارچێوەیەشدا لەگەڵ هەر یەکە لە عەباس حوسێن و فەریدە یونس کارگەی وردکردنی بەرد دادەمەزرێنێت و خۆشی لە نزیکەوە سەرپەرشتی کارگەکە دەکات (محی الدین، ٨ی ئابی ٢٠٠٩، ١١؛ شەریف، بانو حیلمی عەلی، ٥ی کانوونی دووەمی ٢٠٢١).

دوای ڕاپەڕینی بەهاری ساڵی ١٩٩١، هەر چەندە حیلمی عەلی شەریف ماڵی لە شاری بەغدا دەبێت، بەڵام چەند جارێك سەردانی شاری سلێمانی دەکات و لە سەردانەکانیشدا چاوی بە کەسایەتییە سیاسییەکان دەکەوێت. لەو میانەشدا لە دوا سەردانیدا ساڵی ١٩٩٨ کاتێك دەگەڕێتەوە سلێمانی لەگەڵ جەلال تاڵەبانی (١٩٣٣-٢٠١٧) سکرتێری یەکێتی نیشتمانیی کوردستان و هەندێك لە سەرکردەکانی یەکێتی کۆدەبێتەوە. لە دانیشتنەکەدا وێڕای باسکردنی بارودۆخی سیاسی و گوزەرانی خەڵکی هەرێمی کوردستان، تاڵەبانی هۆشداری ئەوە بە حیلمی عەلی شەریف دەدات لەوەی دەسەڵاتدارانی حکوومەتی عێراق ئاگاداری هاتوچۆکردنی ناوبراون، بۆیە وا پێویست دەکات ئاگاداری خۆی بێت. عومەر عەبدوڵڵا (ناسراو بە مولازم عومەر)، کە لەو دانیشتنەدا بەشداربووە دەڵێت:" **دواجار بەر لە ڕۆیشتنەوەی کاك حیلمی بۆ بەغدا، مام جەلال پێداگیر بوو لەسەر ئەوەی نەڕواتەوە، لەبەر ئەوەی پێی وت تۆ چەند جارێکە دێیتەوە و بە ئاشکرا دەمانبینی، حکوومەت دڕندەیە دوایی شتێکت لەگەڵدا دەکات**" (لۆلۆ، ٤ی تەمووزی ٢٠١٧).

کەمال محێدین، لە دەمی باسکردنی ڕووداوەکاندا، ئاماژە بۆ ئەوە دەکات حیلمی عەلی شەریف لە وەڵامی جەلال تاڵەبانیدا، گوتوویەتی کارێکی تایبەتی هەیە لە بەغدا و ئەنجامی دەدات و دەگەڕێتەوە بۆ سلێمانی. تاڵەبانیش بۆ مەبەستی

هاوکاریکردنی حیلمی، کەمال محێدین ڕادەسپێرێت یارمەتی ناوبراو بدات (محەمەدئەمین، ٢٠٢٢، ٢٤٠، محێدین، ٨ی مارتی ٢٠٢١).

بەپێی گێڕانەوەکانی کەمال محێدین بێت، ناوبراو ڕۆژی دووشەمە ٢٩ی حوزەیرانی ١٩٩٨ لە شاری بەغدا سەردانیماڵی حیلمی عەلی شەریفی کردووە، لە گفتوگۆکانیاندا حیلمی پێی ڕاگەیاندووە بە هۆی شکانی قاچی خوشکەکەی، گەڕانەوەیان بۆ سلێمانی بۆ ڕۆژی پێنجشەمە دوادەخەن. دوای ئەوەش دوو ڕۆژ دواتر واتا لە ١ی تەمووزی ١٩٩٨ لە پەیوەندییەکی تەلەفۆنیدا بە کەمال محێدینی ڕاگەیاندووە، کە ئێوارەکەی داوەتی دوو برادەری عەرەبە و بەیانییەکەش سەردانی ئەو دەکات. لەو بارەیەوە کەمال محێدین دەڵێت:" **بەیانییەکەی چاوەڕوان بووم نەهات، دوای بێ هیوا بوون لە نەهاتن و پەیوەندیکردنی، منیش ڕۆژی ٤ی تەمووز سەردانی ماڵەکەیانم کرد، لە دەرگام دا وەڵام نەبوو، ژنێکی دراوسێیان هات و گوتی مامۆستا حیلمی کۆچی دوایی کرد و جەنازەکەیان بردەوە بۆ سلێمانی**". ناوبراو لەسەر زاری ژنە دراوسێکەیان دەگێڕێتەوە، کە ماڵی حیملی عەلی شەریف خرابوویە ژێر چاودێرییەوە، بۆیە هەر زوو ئەوێی جێهێشتووە (محێدین، ٨ی مارتی ٢٠٢١).

بەپێی بەڵگەنامەی ژمارە (٣٣٠٣٥٧) لە ٤ی تەمووزی ١٩٩٨، کە لە وەزارەتی تەندروستی عێراقدا دەرچووە، حیلمی عەلی شەریف بە هۆکاری ژەهراویبوونی خوێنی بە ڤایرۆس کۆچی دوایی کردووە (وزارة الصحة، الکتاب المرقم ٣٣٠٣٥٧ في ٤ تموز١٩٩٨)، بەڵام سەرچاوەکان کۆکن لەسەر ئەوەی حیلمی عەلی شەریف لە دوا داوەتیدا لەگەڵ هاوڕێکانی دەرمانخوارد کرابێت. لەو بارەیەوە وەهبی غەفوور شەریفی ئامۆزای ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کاتێك حیلمی لە دوای داوەتەوەکەدا باری تەندروستی تێکچووە و براوە بۆ نەخۆشخانەی (مستشفی الکندي التعلیمي)، یەکێك لە پزیشکەکان، کە ناسیاوی خۆیان بووە بە بنەماڵەکەی ڕاگەیاندووە، حیلمی دەرمانخوارد کراوە، بەڵام لەبەر سەلامەتی خۆیان پێویستە بێدەنگی لێ بکەن (شەریف، وەهبی غەفوور،٤ی مارتی ٢٠٢١). ئەوە لە

لایەك، لە لایەکی دیکەشەوە بانوی کچی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات یەکێك لەو دکتۆرانەی، کە پشکنینی بۆ باوکی کردووە، پرسیاری لێکردوون و وتوویەتی:" **ئەمە چی دراوەتێ ..؟**". بانو لەبارەی تەندروستی باوکییەوە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، دروستبوونی ئەو دۆخە تەندروستییە بە تێڕوانینی پزیشکی، دەچێتە چوارچێوەی تاوانی دەرمانخواردن، لەبەر ئەوەی بەر لە گیان لەدەستدانی گۆڕانکاری لە جەستەی حیلمی بە تایبەتی پێستی بینراوە (شەریف، بانو حیلمی عەلی، ٥ی کانوونی دووەمی ٢٠٢١).

شایەنی گوتنە، وەك ئەوەی باس دەکرێت جەلال تاڵەبانییش پێیوابووە، کە حیلمی عەلی شەریف دەرمانخوارد کراوە، بۆیە لەو بارەیەوە ئەندامانی بنەماڵەکەیانی ئاگادار کردووەتەوە. تایبەت بەو بابەتە جەودەتی برای دەڵێت: " **جەلال تاڵەبانی بە فەرەیدوونی برامی گوتبوو، ئاگام لەخۆم بێت، نەوەك حکوومەت ڕێکارێکی واش بەرانبەر بە من بگرنە بەر**". ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەشەوە فەرەیدوون ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، تاڵەبانی لە ڕێی کەمال محێدینەوە ئاگاداری کردوونەتەوە، کە حیلمی دەرمانخوارد کراوە (شەریف، جەودەت عەلی، ٥ی کانوونی دووەمی ٢٠٢١؛ شەریف، فەرەیدوون عەلی، ٥ی کانوونی دووەمی ٢٠٢١).

بەو هۆیەی، کە ئاماژەمان بۆ کرد حیلمی عەلی شەریف لە ٤ی تەمووزی ١٩٩٨ لە شاری بەغدا کۆچی دوایی دەکات. ئەنجام ڕۆژێك دواتر واتا لە ٥ی تەمووز لە ڕێوڕەسمێکدا بە ئامادەبوونی جەلال تاڵەبانی و سەرکردایەتی بەشێك لە پارتە سیاسییەکان و کەسایەتییەکانی کوردستان لە گردی سەیوان لە شاری سلێمانی بە خاك دەسپێردرێت (تەرمی سیاسەتمەدار ...، ٦ی تەمووزی ١٩٩٨، ل١؛ کریم، ١١ تموز ١٩٩٨، ل٥؛ حاجی محمود، ٢٠٢١، ١٠٢-١٠٣).

تەوەری دووەم:
حیلمی عەلی شەریف و بواری ڕۆژنامەنووسی

تێکەڵبوونی حیلمی عەلی شەریف بە دونیای سیاسەت، ناوبراو تێکەڵ بە دونیای ڕۆژنامەوانی نهێنی دەکات، کە بەو هۆیەوە پارتە سیاسییەکانی ئەو سەردەم پەیام و دیدگای خۆیان پێی پەخش دەکرد.

ساڵی ١٩٥٦ دوای ئەوەی هەردوو باڵی پارتی دیموکراتی کورد – عێراق بەرەی پێشکەوتوو و پارتی دیموکراتی کوردستان- عێراق یەکیان گرتەوە و دواتریش چەند سەرکردەیەکی حیزبی شیوعیی عێراق هاتنە ناو پارتی و ناوەکەیان کرد بە پارتی دیموکراتی یەکگرتووی کوردستان (ئەسەسەرد، ٢٠١٢، ١٠٨؛ حەمەدئەمین، ٢٠١٧، ٣٧)، لە پاڵ دەرکردنی ڕزگاری[٢]، خەباتی کوردستان[٣] بوو بە ئۆرگانی پارتی بەزمانی عەرەبی، لەو قۆناغەدا کاتێك ڕۆنیۆی چاپکردنەکە دەهێنرێتە شاری سلێمانی و لە ماڵی باوکی خولە کۆمەڵە[٤] لە خانووی قادر تەگەرانی[٥] دادەندرێت، حیلمی عەلی شەریف هاوشان لەگەڵ هەمزە عەبدوڵڵا و ئیبراهیم ئەحمەد بەشداری لە دەرچوواندنی خەباتی کوردستاندا دەکات (ئەمین، ٢٠١٣، کتێبی دووەم، بەرگی یەکەم، ٦٢٤؛ خولە کۆمەڵە، ٥ی شوباتی ٢٠٢٢).

لە دوای ڕووخانی ڕژێمی پاشایەتی لە عێراقدا، پارتی دیموکراتی یەکگرتووی کوردستان لە ١١ی کانوونی دووەمی ١٩٥٩ بە فەرمی مۆڵەتی دەرچوواندنی ڕۆژنامەی خەبات وەردەگرێت و لە بەغدا دەست بەچاپکردنی دەکرێت (جاف، ١٩٩٦، ٢١؛ وەسانی، ٢٠٢١، ٢٩)، لەو قۆناغەدا حیلمی عەلی شەریف دەبێتە یەکێك لە دەستەی بەڕێوەبەرانی ڕۆژنامەی خەبات (فەرد، ٢٠١٣، ٥٩٥؛ مستەفا خان، ٢٠١٨، ٤٤) و دواتریش ڕۆڵی دیاری لە دەرچوواندنی ڕۆژنامەکەدا دەبێت، بە بەڵگەی ئەوەی ناوبراو جگە لە دەستەی بەڕێوەبەری ڕۆژنامەی خەبات، بەڕێوەبەری چاپخانەی سەلاحەددین[٦]یش بووە، کە ڕۆژنامەی خەبات تێیدا چاپکراوە (ساڵح، ٢٠٠٧، ٦٤).

لە دەمی کارکردنی حیلمی عەلی شەریف لە ڕۆژنامەی خەباتدا، ساڵی ۱۹۵۹ بە نوێنەرایەتی ڕۆژنامەی خەبات لەگەڵ ژمارەیەك ڕۆژنامەنووسی عێراقی سەردانی کۆماری میللی چین دەکات و ماوەی سی و چوار ڕۆژ لە گەشتەکەیدا دەمێنێتەوە (شەریف، ۱ی تشرینی یەکەمی ۱۹۵۹، ۱). جێگای ئاماژە بۆ کردنە، سەرەتای گەشتەکە عەبدوڵڵا عەباس سەرنووسەری ڕۆژنامەی ئەهالی سەرۆکایەتی شاندەکە دەکات، بەڵام دوای ئەوەی ناوبراو بە هۆی کارێکەوە دەگەڕێتەوە، حیلمی عەلی شەریف دەبێتە سەرۆکی شاندەکە. حیلمی لەبارەی بەرنامەی گەشتەکەیان دەڵێت: " **ئەوەی ڕاستیێ بەرنامەیەکی تێروپڕیان بۆ دانابووین، بەڵام داوام لێکردن بەشی زۆری بەرنامە هونەری و گەشتکردنەکانی بەرنامەکەم بگۆڕن بە بەشی لێکۆڵینەوەی باری سیاسی و نەتەوایەتی و پیشەسازی و کشتوکاڵیی چین و بێ گیروگرفت داواکەیان جێبەجێکردم و بۆ ئەو بەرنامانە من لە ڕۆژنامەنووسەکانی تر جیا ئەبوومەوە**" (شەریف، ۲۰۱٤، ٥٤). لێرەدا دەتوانرێت بوترێت حیلمی عەلی شەریف لەبری گەڕان و سەردانیکردنی شوێنە گشتییەکان زیاتر مەبەستی بووە لە میانەی گەشتەکەیدا سوود لە ئەزموونی کۆماری گەلی چین وەربگرێت.

۲ی کانوونی دووەمی ۱۹٦۱، لەسەر داواکاری دەستەی سەندیکای ڕۆژنامەنووسانی عێراقی، حیلمی عەلی شەریف بە نوێنەرایەتی ڕۆژنامەی خەبات بەشداری کۆبوونەوەیەك دەکات، کە تێیدا تاوتوێی لایەنە پیشەییەکانی تایبەت بە زیادکردنی داهاتی ڕۆژنامەکان و بەرزبوونەوەی نرخی کاغەز لە جیهان و نرخی ڕۆژنامەکان بەپێی لاپەڕەکانیان دەکەن، هەروەها هەر لەو کۆبوونەوەیەدا بڕیار لە دامەزراندنی لێژنەیەك بە ئەندامێتی تۆفیق سەمعانی لە ڕۆژنامەی زەمان (جريدة الزمان)، سامی بەتی لە ڕۆژنامەی بیلاد (جريدة البلاد)، عەبدولجەبار ئەعزەمی لە ڕۆژنامەی ڕۆشنبیری ئیسلامی (جريدة الثقافة الاسلامية) و حیلمی عەلی شەریف لە ڕۆژنامەی خەبات دەدەن. ئەرکی ئەو لێژنەیە پەیوەندیکردن دەبێت بە ڕۆژنامەکان و هەموو ئەوانەی لەو بوارەدا کار دەکەن، تا بەیەکەوە لێژنەیەك لە تێکڕای ڕۆژنامەنووسان لە بیروباوەڕی جیاواز لە خۆیدا کۆبکاتەوە و لێکۆڵینەوە لە

بارودۆخی ڕۆژنامەکان و سەندیکا و یاساکانی لەگەڵ تێکڕای ئەو پێشنیازانەی، کە لێژنەکە بە باشی دەزانێت پێشکەش بکەن. لە لایەکی دیکەوە هەر لەو کۆبوونەوەیەدا ئامادەبووان بڕیاری ئەوە دەدەن یادداشتێك پێشکەش بە عەبدولکەریم قاسم سەرۆك وەزیرانی عێراق (١٩٥٨-١٩٦٣) بکەن و تێیدا داوای ئازادبوونی ئەو ڕۆژنامەنووسانە دەکەن، کە لەسەر بیروباوەڕی سیاسیی جیاواز زیندانی کراون (بطي، ١٩٧٠، ٩٦؛ شاوەیس، ١٩٩٨، ٤٠).

ساڵی ١٩٦٠ ژمارەیەك لە ئەندامانی یەکێتیی قوتابیانی کوردستان لە سلێمانی داواکارییەك تایبەت بە مافی دەرچوواندنی ڕۆژنامەیەك پێشکەش بە وەزارەتی ناوخۆ دەکەن، کاتێك وەزارەتی ناوخۆ داواکارییەکەیان ڕەت دەکاتەوە، حیلمی عەلی شەریف هەوڵەکانی خۆی لەو بارەدا دەخاتە گەڕ و لەگەڵ هەر یەك لە عومەر مەعرووف، نەوشیروان مستەفا (١٩٤٤- ٢٠١٧)، حەمە سەدیق پێنجوێنی، عوسمان شارباژێڕی (١٩٤٠ - ٢٠٠٠) و چەند کەسێکی دیکە کۆدەبێتەوە و پێیان ڕادەگەیەنێت لەگەڵ عومەر حەوێزی لە ڕۆژنامەی دەنگی کورد(٧)دا قسەی کردووە، داوای لە ناوبراو کردووە لە ڕۆژنامەکەیدا گۆشەیەك بدات بە قوتابیانی کوردستان. ئەنجام دوای ئەوەی بەشداربووانی کۆبوونەوەکە بە هەوڵەکەی حیلمی عەلی شەریف ڕازی دەبن، هەر یەك لە نەوشیروان مستەفا و عومەر مەعرووف ڕۆڵی سەرەکی دەگێڕن لە بڵاوکردنەوەی نووسین و سەرپەرشتیکردنی گۆشەی تایبەت بە قوتابیان لە ڕۆژنامەی دەنگی کورددا (بەرزنجی، ٣ی تشرینی یەکەمی ٢٠٢١).

تێکچوونی پەیوەندییەکانی نێوان حکوومەت و پارتی دیموکراتی کوردستان لە لایەك و تۆمەتبارکردنی ئیبراهیم ئەحمەد بە ڕووداوێکی کوشتن لە لایەکی دیکەوە، بوون بە هۆکاری ئەوەی ناوبراو لە شوباتی ١٩٦١ وەك سەرنووسەری ڕۆژنامەی خەبات دەست لە کار بکێشێتەوە (وەسانی، ٢٠٢١، ٣٩-٤٠). ئەنجام هەر لەو قۆناغەدا هاوڕێ لەگەڵ جەلال تاڵەبانی و ژمارەیەك کەسایەتیی دیکە ڕۆژنامەیەکی سیاسیی ڕۆژانە بە ناونیشانی ڕۆژنامەی کوردستان دەردەچووێنن

(ئەحمەد و حوسێن، ٢٠١٩، ١٢). لەو بارەیەوە جەلال تاڵەبانی دەڵێت: " **ڕۆژنامەی کوردستان ئەوانەی بە پلەی یەکەم کاریان تێدا دەکرد جگە لەوە کە من سەرەك نووسەر بووم و خۆم کارم تیادا دەکرد، خوالێخۆشبووان مامۆستا عەبدولڕەحمان زەبیحی و مامۆستا هەژاریش کاریان تیادا دەکرد، کە ئەم سێیەمان وەکو سێکوچکەی دەرچوواندنی ڕۆژنامەکە وابووین و برادەرانیش بە ناردنی مەقالە هاوکاریان دەکردین بە تایبەتیش مامۆستا حلمی شەریف[مەبەستی حیلمی عەلی شەریفە- توێژەر] دەستێکی باڵای هەبوو لە دەرچوواندنی ڕۆژنامەکەدا و هاوکاری دەکردین**" (مستەفا خان، ٢٠١٨، ٤٩-٥٠). لێرەشدا دەتوانرێت بوترێت، حیلمی عەلی شەریف هاوکات لەگەڵ دەرچوواندنی ڕۆژنامەی خەبات و ڕۆڵ و چالاکیی سەرەکی تێیدا، ڕۆڵی لە دەرچوواندنی ڕۆژنامەی کوردستانیشدا هەبووە و هاوکاریی پێویستی کردوون.

حیلمی عەلی شەریف لە سەرەتای دەستپێکردنی شۆڕشی ئەیلوولدا وەك فەرماندەیەکی پێشمەرگە لە ناوچەکانی خانەقین دەستی بە چالاکی کرد، بەڵام دواتر لەسەر داواکاری مەکتەبی سیاسی دەچێتە ناوچەی ماوەت و ئەرکی ئامادەکردنی شوێنی ئێزگە و چاپخانەی بەرەوڕوو دەکرێتەوە (ئەحمەد، ٢٠٠٨، ١٢)، بەمەش دەتوانرێت بوترێت لەو قۆناغەشدا ڕێی تێدەچێت حیلمی عەلی شەریف ڕۆڵی لە دەرچوواندنی ژمارە (٤٦٨) تا ژمارە (٤٧٣) ی ڕۆژنامەی خەباتدا[٨]، بینیبێت.

حیلمی عەلی شەریف لە دەمی کارکردنی لە ناوچەی ماوەتدا، هاوشان لەگەڵ بەرپرسیارێتی ڕێکخستنی پێشمەرگە و ئەرکەکانی دیکەیدا، لەگەڵ فەرەیدوون عەلی ئەمین (١٩٣٣ – ١٩٩١) ڕۆڵی دیار و بەرچاویان لە دەرچوواندنی خولی یەکەمی گۆڤاری پێشمەرگە[٩]دا بینیوە و بەر لە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٦٣، (١٢) ژمارەیان دەرچوواندووە (ساڵح، ئازاد عوبێد، ٢٠٠٧، ٨٦؛ مەجید، ٢٠١٢، ٢٠٥). وەك لە سەرچاوەکاندا هاتووە لەو گۆڤارەدا دەنگوباسی شۆڕش و چالاکییەکانی پێشمەرگە و کاروانی شەهیدان و پرسی کورد لە ڕۆژنامە و

بڵاوکراوەکانی جیهانی و بابەتی ئەدەبی تێدا بڵاوکراوەتەوە (ئەحمەد، ٢٠٠٥، ٥٣؛ ساڵح، ئازاد عوبێد، ٢٠٠٧، ٨٦).

باڵی مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی کوردستان کۆنگرەی شەشەمی لە ٢٧ی مارتی ١٩٦٧ لە کەلار ئەنجامدا. یەکێك لە ڕاسپاردەکانی ئەم کۆنگرەیە بۆ کۆمیتەی ناوەندی هەڵبژێردراو دەرچوواندنی گۆڤارێك دەبێت بە زمانی کوردی بە ناوی ڕووناکی. خالید دلێر لەو بارەیەوە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کە ئەرکی دەرچوواندنی گۆڤارەکە بە هەر یەك لە: حیلمی عەلی شەریف، نەوشیروان مستەفا و خالید دلێر سپێردراوە، ئەوانیش توانیویانە تەنیا یەك ژمارەی لێ دەربکەن (دلێر، ٢٠٠٣، ٦٨).

بەر لە کودەتای ١٧ی تەمووزی ١٩٦٨ و گەڕانەوەی بەعسییەکان بۆ سەر دەسەڵات، سەرکردایەتی بەعس پەیوەندییان بە سەرکردایەتی باڵی مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی کوردستاندا هەبوو (حسون، دون سنة الطبع، ٤٥١)، هەر بەو هۆیەوە دوای وەرگرتنەوەی دەسەڵات لەلایەن بەعسییەکان ئەحمەد حەسەن بەکر (١٩١٤ – ١٩٨٢) سەرۆکی کۆمار داوا لە ئیبراهیم ئەحمەد سکرتێری پارتی دەکات هاوکاری پێشکەش بە حکوومەت بکەن. ئەنجام کۆمیتەی ناوەندی باڵی مەکتەبی سیاسی گفتوگۆ لەبارەی پێشهاتە تازەکان دەکات و داواکاری و پێشنیازەکانی پێشکەش دەکات، لەو بارەیەوە خالید دلێر دەڵێت:" **کۆمیتەی ناوەندی لەنێوان ئەندامەکانیدا لە گۆڕینەوەی گفتوگۆ کردن دابوو، سکرتێری کۆمیتەی ناوەندی پرسیاری ئاراستەی نووسەری ئەم وتارە کرد [مەبەستی خالید دلێرە- توێژەر]، ئایا ڕای چییە ...**". بە گوێرەی قسەکانی خالید دلێر بێت، ناوبراو لەبارەی پێشینەی بەعسییەکان قسەی کردووە و ڕای وابووە نابێت متمانەیان پێ بکرێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بۆ ئەو قۆناغە دەکرێت داوایان لێ بکەن ڕێگە بە باڵی مەکتەبی سیاسی بدەن ڕۆژنامەیەکی ڕۆژانە بە ناوی (النور) دەربچوێنن (دلێر، ٢٠٠٣، ٦٨-٦٩).

شایەنی گوتنە، دوای پێشکەشکردنی پێشنیاز و داواکارییەکانی باڵی مەکتەبی سیاسی و وەرگرتنی ڕەزامەندی سەرەتایی لە سەریاندا. بە ناوی دەستەی

نووسەران هەر یەك لە: کەمال محێدین، عومەر مستەفا، حیلمی عەلی شەریف، خالید دلێر و محەمەد حەسەن برزۆ، داواکارییەکی تایبەت بە دەرچوواندنی ڕۆژنامەی (النور) پێشکەش دەکەن. ئەنجام وەزارەتی ڕاگەیاندن و ڕۆشنبیری بە نووسراوی ژمارە (١٨٠٠٠) لە ٢٦ی ئەیلوولی ١٩٦٨ بە فەرمی وەڵامی داواکارییەکەیان دەداتەوە (وزارة الثقافة والاعلام، ١٩٦٨/٩/٢٩).

دوای ئەوەی کۆمیتەی ناوەندی باڵی مەکتەبی سیاسی بە کۆی دەنگ، بڕیاری ئەوە دەدەن حیلمی عەلی شەریف سەروکاری ڕۆژنامەی (النور) بگرێتە ئەستۆ، ژمارە (١)ی ئەم ڕۆژنامەیە لە ١٢ی تشرینی یەکەمی ١٩٦٨ لە چاپخانەی مەنار (المنار) لە بەغدا دەردەچێت. سەرەتا لە ژمارە (١ تا ٧٢) لەسەر لاپەڕەی یەکەم حیلمی عەلی شەریف وەك خاوەن ئیمتیاز و سەرنووسەر ناوی دەنووسرێت، پاشان بە هۆی هەمواری یاسای چاپەمەنی عێراقی، لە ژمارە (٧٣ تا ٤٣١) حیلمی دەبێت بە خاوەن ئیمتیاز و عومەر مستەفاش بە سەرنووسەر (النور، ٦ كانون الثاني ١٩٦٩، ١؛ النور، ٨ كانون الثاني ١٩٦٩، ١).

حیلمی عەلی شەریف لە ڕووی بەڕێوەبردن و سەرپەرشتیکردنی ڕۆژنامەی (النور) ڕۆڵێکی کاریگەر و بەرچاوی بینیوە، بە تایبەت لە دیزاین و بەرەو پێشەوەبردنی ئاستی ڕۆژنامەکە و دابەشکردنی بابەتەکاندا. لەو بارەیەوە کەمال محێدین دەڵێت:" ... **ڕاستە ئێمە ناومان لەسەر ڕۆژنامەکە بوو، بەڵام ڕاپەڕاندنی زۆربەری کارەکان لە ئەستۆی کاك حیلمی بوو، ئەو ڕۆڵی سەرەکی هەبوو، ئێمە زیاتر سەرقاڵی کاری پارتایەتی بووین، هەرچی کاك حیلمی بوو هەموو کاتی خۆی بۆ ڕۆژنامەی (النور) تەرخانکرد بوو**" (محێدین، ٨ی مارتی ٢٠٢١). ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە ئیبراهیم میرانی دەڵێت:" **لەناو دەستەی بەڕێوەبردنی ڕۆژنامەی (النور) حیلمی عەلی شەریف هەموو هەوڵ و کۆششێکی خۆی خستبووەگەڕ بۆ ئەوەی ئاستی ڕۆژنامەکە دانەبەزێت، بەو هۆیەوە زۆربەی کاتەکانی ڕۆژانەی سەرقاڵ بوو بە کارکردن لە ڕۆژنامەکەدا** ..." (میرانی، ٢٥ی مایسی ٢٠٢١).

وەك ئاماژەی بۆ دەكرێت هەفتانە ڕۆژانی پێنجشەممە دەستەی بەڕێوەبردنی ڕۆژنامەی (النور) كۆبوونەتەوە و هەڵسەنگاندنیان بۆ كارەكانیان كردووە. لەو چوارچێوەیەشدا وێڕای ئەوەی بابەتەكان هەڵسەنگێنراو و هەڵەچن كراون، كەچی حیلمی لە دوا قۆناغدا بەر لەوەی بچێتە چاپخانە، بە تێكڕای بابەتەكاندا چووەتەوە (سەعید، ٦ی كانوونی یەكەمی ٢٠٢١).

ڕاستییەكەی، حیلمی عەلی شەریف وەك ڕۆژنامەنووسێكی بە توانا كاریگەری دەبێت لەسەر ئەوەی ژمارەیەكی بەرچاو لە نووسەرانی كورد و عەرەبی بە ئەزموون لە نموونەی: عەبدولڕەحمان زەبیحی، محەمەد تۆفیق وردی (١٩٢٣ – ١٩٧٥)، مەحموودی مەلا عیزەت (١٩٣٩- ٢٠٠٥)، غەفوور میرزا كەریم، عەباس بەدری (١٩٤٣ – ٢٠١٥)، شاسوار جەلال (١٩٤٧ – ١٩٧٨)، عەبدوڵڵا خەیات، فائیق بەتی (١٩٣٥- ٢٠١٦)، خەلەف مونشیدی، تۆفیق حوسێن عەتار، كازم بەیاتی و چەندانی تر لە دەوری ڕۆژنامەی (النور) كۆبكاتەوە (محێدین، ٨ی مارتی ٢٠٢١؛ عەتار، ٣٠ی تەمووزی ٢٠٢١).

لەگەڵ ئەوەی ڕۆژنامەی (النور) وەك ڕۆژنامەیەكی سیاسی دەرچووە و لە ژمارەكانی سەرەتادا زیاتر بابەتی سیاسی تێیدا زاڵە، بەڵام دیسانەوە بە هەوڵی حیلمی عەلی شەریف لاپەڕەی تایبەت لە ڕۆژنامەكەدا بۆ بابەتی ئەدەبی، كۆمەڵایەتی، كولتووری، هونەری، تەندروستی و وەزرشی تەرخان كراون (میرانی، ٢٥ی مایسی ٢٠٢١؛ سەعید، ٦ی كانوونی یەكەمی ٢٠٢١).

وێڕای ئەوەی سەرچاوەكان بە بایەخەوە باسی ڕۆژنامەی (النور) و ڕۆڵی كاریگەری حیلمی عەلی شەریف دەكەن (عەباس، ٦ی تشرینی یەكەمی ٢٠٢١)، بەڵام ئەوە مانای ئەوە نییە كار و چالاكییەكانیان جێگای ڕەخنە و سەرنج نەبووبێت. لەو بارەیەوە مارف خەزنەدار (١٩٣٠ – ٢٠١٠) لە بیرەوەرییەكانیدا ئاماژە بۆ ئەوە دەكات ڕۆژنامەی (النور) كاریگەری سیاسەتی حیزبی بەعسی بەسەرەوە بووە، جگە لەوەش هەر زوو لە ڕێڕەوی كاری ڕۆژنامەگەری لایداوە و كەوتنە هێرشكردنە سەر باڵی بارزانی، هەروەها ناوبراو نووسیویەتی لەبەر ئەوەی نێوانی

لەگەڵ حیلمی عەلی شەریف باش نەبووە، بۆیە یەك بابەتی لە ڕۆژنامەکەدا بڵاونەکراوەتەوە (خەزنەدار، ٢٠١٠، ٤٧-٤٨). ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە کاکە مەم بۆتانی لە بیرەوەرییەکانیدا باسی پادداشت و شایستەی دارایی نووسەران دەکات و حیلمی عەلی شەریف بە نادادپەروەر دەداتە قەڵەم، ناوبراو ئاماژە بۆ ئەوە دەکات بۆ ماوەی مانگێك بابەتی بڵاوکراوەی لە ڕۆژنامەی (النور)دا هەبووە، کەچی بە بیانووی نەبوونی ڕەزامەندی، حیلمی شایستە داراییەکانی بۆ خەرج نەکردووە، ئەوەش لە کاتێکدا بووە ئەو شایستەیە بۆ کەسانی دیکە سەرفکراوە (بۆتانی، ٢٠٠٧، ٥٠-٥١).

حیلمی عەلی شەریف و هاوڕێکانی لە دەرچوواندنی ڕۆژنامەی (النور) بەردەوام دەبن، تا ئەوەی لەسەر داواکاری باڵی بارزانی لە کۆبوونەوەی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش (بەعس) لە دانیشتنی ١٩ی مارتی ١٩٧٠، مۆڵەتی کارکردنیان لێ دەسەندرێتەوە (بیان مجلس قیادة الثورة، ١١/ ٣/ ١٩٧٠) ئەنجام دوای ئەو بڕیارە ڕۆژنامەکە لە ژمارە (٤٣٢) دەوەستێت و کۆتایی دێت[١٠].

بەعسییەکان ساڵی ١٩٦٨ دوای هاتنەوەیان بۆ سەر دەسەڵات، مەبەستیان بوو نیاز پاکیی خۆیان بەرانبەر بە کورد پێشان بدەن، لەو چوارچێوەیەدا بە گوێرەی بڕیاری ژمارە (٤٨٤) لە ڕۆژی ٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٦٩ هەندێك مافی ڕۆشنبیرییان بە کورد بەخشی. ئەنجام زەمینە ڕەخسا لە ٩ی کانوونی دووەمی ١٩٧٠ یەکەمین ژمارەی ڕۆژنامەی هاوکاری دەردەچێت (ئۆمەر، ٢٠٢٠، ١٠٨).

ساڵی ١٩٧١ حیلمی عەلی شەریف وەك ڕۆژنامەنووسێکی شارەزا و لێهاتوو، دەبێتە سەرنووسەر لە ڕۆژنامەی هاوکاریدا (یەکەمەکانی هاوکاری، ٩ی کانوونی یەکەمی ٢٠٠٣). ناوبراو لەگەڵ دەستبەکاربوونی هەوڵی ئەوە دەدات گەشە بە ڕۆژنامەکە بدات و بیگەیەنێتە ئاستێکی بەرزی ڕۆژنامەوانی، بەو هۆیەوە دڵسۆزانە کەوتۆتە هاندان و هاوکاریکردنی نووسەران و ڕۆژنامەنووسان تا ئەوەی بەرهەمەکانیان لە ڕۆژنامەی هاوکاریدا بڵاوبکەنەوە. لەو بارەیەوە هەر یەك لە عەبدوڵڵا عەباس، عەبدوڵڵا حەسەن زادە، حەمید عەزیز، مومتاز حەیدەری و

محەمەدئەمین پێنجوێنی، ئاماژە بۆ هەماهەنگی و هاندانی حیلمی عەلی شەریف دەکەن و بە بایەخەوە باسی هەوڵەکانی ناوبراو لەو قۆناغەدا دەکەن (حەیدەری، ٢٧ی تشرینی یەکەمی ٢٠٢٠؛ زادە، ٢٣ی کانوونی دووەمی ٢٠٢١؛ عەباس، ٦ی تشرینی یەکەمی ٢٠٢١؛ پێنجوێنی، ٢٣ی تشرینی دووەمی ٢٠٢١؛ سەعید، ٦ی کانوونی یەکەمی ٢٠٢١).

لەو ماوەیەی حیلمی عەلی شەریف، کە لە ڕۆژنامەی هاوکاریدا کاری کردووە، هەوڵیداوە نووسەران و ڕۆژنامەنووسانی کورد لە دەوری ڕۆژنامەکەدا کۆبکاتەوە بە دامەزراندن و کرێی مانگانەی باش یارمەتیان بدات. لەو بارەیەوە عەبدوڵڵا عەباس دەڵێت:"... **تا لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٧١دا کاروباری سەرنووسەری ڕۆژنامەی هاوکاری گرتە دەست لە لاپەڕەکانی پێشووتردا باسم کرد کە چۆن یاریدەی من و هەموو ئەو کارگێڕانەی دەدا کە بە جدی ڕوویان کردۆتە پیشەی ڕۆژنامەنووسی و چ دەورێکی دیاری هەبوو لە پێشخستنی گەشەپێدانی ... دوای ئەوەی ڕۆژنامەکە دەستەیەك کارگێڕ کاری تیا دەکرد بە کرێی مانگانەی وەختی پێی لەسەر ئەوە داگرد کە دەبێ ڕۆژنامەنووسی چەسپاو لەو ڕۆژنامەیە تەعین بکرێن و هەست بە بوونی خۆیان بکەن و زیاتر ببەسترێن بە پیشەکەوە ... لە وانەی کە دەوری ڕاستەوخۆی گێڕا لە تەعین کردنمان من و جەلال میرزا کەریم و حەمید عەزیز و بورهان قانع بووین** ..." (عەباس، ٢٠٠٩، ١٢٤). هەر لەو بارەیەوە حەمید عەزیز دەڵێت: " ... **حیلمی عەلی شەریف زۆر هەوڵیدا نەوشیروان مستەفا و شاسوار جەلال بە شێوەی هەمیشەیی لە ڕۆژنامەی هاوکاریدا دایانبمەزرێنێت و کار بکەن، بەڵام هەوڵەکەی سەری نەگرت، چونکە ئەو دوو کەسایەتییە بە هۆی سەرقاڵ بوونیان بە کاری سیاسی نەیان دەتوانی بە هەمیشەیی لە ڕۆژنامەکەدا کار بکەن**" (سەعید، ٦ی کانوونی یەکەمی ٢٠٢١).

جێگای ئاماژە بۆ کردنە، لەگەڵ ئەوەی ڕۆژنامەی هاوکاری سەر بە وەزارەتی ڕاگەیاندن بووە، کەچی حیلمی عەلی شەریف ڕێگربووە لەوەی دەست بخەنە کاروبارەکانیانەوە. لەو بارەیەوە عەبدوڵڵا عەباس ئاماژە بۆ ئەوە دەکات حیلمی

عەلی شەریف بە هەموو شێوازێك ڕێگری کردووە لە دەست وەردان لە کارەکانی، هەر لەبەر ئەوەش هەندێکجار پێشنیاز و داواکارییەکانی سەرەوەی خۆی ڕەتکردووەتەوە و ئامادە نەبووە جێبەجێیان بکات. ناوبراو لەو بارەیەوە بەردەوام دەبێت و دەڵێت: "... **لەو سەردەمەدا نووسراوێکی وەزیری ڕاگەیاندن ئاراستەی ڕۆژنامەی هاوکاری کرا بوو، تێیدا چەند پێشنیازێکی تایبەت بە شێوەزارەکانی زمانی کوردی و بەکارهێنانیان لە ڕۆژنامەکەدا کرا بوو، لە بەرانبەردا کاك حیلمی توڕە بوو و پێشنیازەکانی ڕەتکردەوە و نووسراوەکەشی دڕاند**" (عەباس، ٦ی تشرینی یەکەمی ٢٠٢١). سەبارەت بەو بابەتە عەبدوڵڵا حەسەن زادە پێیوایە مەسەلەی دەستوەرنەدانی دەسەڵاتدارانی حکوومەت لە ڕۆژنامەی هاوکاری لەو قۆناغەی، کە حیلمی عەلی شەریف سەرنووسەری بووە بۆ توانا و لێهاتوویی ئەو دەگەڕێتەوە، لەبەر ئەوەی ناوبراو لە زۆربەیان شارەزاتر و بە ئەزموونتر بووە، بەمەش ناچار بوونە ڕێزی بگرن و دەست نەخەنە کارەکانییەوە (زادە، ٢٣ی کانوونی دووەمی ٢٠٢١).

ڕۆژنامەی هاوکاری سەرەتا لەلایەن خانەی جەماهیر سەرپەرشتی دەکرا، تا ئەوەی لە ١٤ی کانوونی دووەمی ١٩٧٤ دەزگای هاوکاری بۆ چاپ و بڵاوکردنەوەی کوردی(١١) دامەزرا. لەو قۆناغە نوێیەدا حیلمی عەلی شەریف دەست لە کار دەکێشێتەوە. لەو بارەیەوە عەبدوڵڵا عەباس هۆکاری دەست لە کارکێشانەوەکەی دەگەڕێنێتەوە بۆ ئەوەی، کە حیلمی نەیویستووە لە دەزگای هاوکاری کار بکات، لە کاتێکدا جەمال بابان کراوە بە بەڕێوەبەری گشتی دەزگاکە (عەباس، ٦ی تشرینی دووەمی ٢٠٢١). هەرچی حەمید عەزیزە بابەتەکە بە شێوەیەکی دیکە لێکدەداتەوە و دەڵێت:" **حیلمی عەلی شەریف لە کاری ڕۆژنامەوانی سەربەخۆ و ئازاد بوو، بەڵام کە ئەو ئازادییە نەما و سانسۆر دانرا لەسەر ڕۆژنامەی هاوکاری، گوتی ئیتر تەواو دەرفەت نەما من ناتوانم بەم شێوەیە بەردەوام بم**" (سەعید، ٦ی کانوونی یەکەمی ٢٠٢١). لێرەدا دەتوانرێت بوترێت، ڕاکەی حەمید عەزیز لە ڕاستی نزیکترە، بە بەڵگەی ئەوەی لەو قۆناغە بە دواوە حکوومەت

بە توندی سانسۆری خستۆتە سەر ڕۆژنامەکان و ئازادییەکانی بەر تەسك کردووەتەوە.

شایەنی باسە، وێڕای ئەوەی حیلمی عەلی شەریف لە کاری فەرمی ڕۆژنامەوانی دادەبڕێت، بەڵام ئەوە ناگەیەنێت بە تەواوی لە نووسین دابڕابێت، بە بەڵگەی ئەوەی دوای ئەو قۆناغەش نووسین و وتاری لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا هەن، کە لە تەوەری داهاتوودا بە وردی باس لە نووسین و وتارە ڕۆژنامەوانییەکانی ناوبراو دەکەین.

تەوەری سێیەم:
نووسین و وتارە ڕۆژنامەوانییەکانی حیلمی عەلی شەریف

لە بەشی یەکەمدا باسمان لە کاریگەری ژینگەی سیاسی و ڕۆشنبیریی باشووری کوردستان بە گشتی و شاری سلێمانی بە تایبەتی لەسەر حیلمی عەلی شەریفدا کرد. بۆمان ڕوون بوویەوە پێگەیشتنی ناوبراو لەو ژینگەیەدا بووەتە پاڵنەری ئەوەی لە تەمەنێکی زوودا خولیا و ئاواتی بوون بە نووسەر لە هزریدا گەڵاڵە بکات، بە بەڵگەی ئەوەی، کە خۆی دەڵێت:" ... **ڕاستی یەکەی هەر زۆر زوو ئاواتەخوازی ئەوە بووم کە بزانم بنووسم ...**" (شەریف، ٢٠٠١، ٨).

حیلمی عەلی شەریف، لەبارەی یەکەم نووسین و وتاری خۆیدا، ئاماژە بۆ ئەوە دەکات لە پۆلی دووەمی ناوەندیدا چیرۆکێکی لەبارەی لاوێکی وێڵ لە دارستانێکی کوردستاندا، لەگەڵ بابەتێکی وەرگێڕدراو لەبارەی ئەدیۆن بۆ گۆڤاری دەنگی گێتی تازە ناردووە، ناوبراو لەو بارەیەوە دەڵێت: " ... **خوا لێخۆشبوو حسێن حوزنی هەردوو نووسینەکەی بێ ئەوەی دەستکاری ناوەرۆکەکانیان بکات، هەر وەکو خۆی نووسییێتی تەواو تەواو بۆی چاك کردبووم و بۆی بڵاوکردمەوە**" (شەریف، ٢٠٠٨، ٨). حیلمی لەبارەی ئەو بابەتەوە بۆ کەمال مەزهەر (١٩٣٧ – ٢٠٢١)ی گێڕاوەتەوە و وتوویەتی چیرۆکەکەی بە ناوی خوازراوی دڵسۆز بڵاوکردۆتەوە (مەزهەر، ٢٠٠١، ٥٣٦)، بەمەش دەتوانرێت بوترێت چیرۆکی (شێرۆ

و نازدار) و بابەتی (ئەدیسۆن) کە بەناوی خوازراوی دڵسۆز نووسراون هی ئەون، لەبەر ئەوەی ئەوەی یەکەمیان چیرۆکێکە و باس لە لاوێکی کوردی وێڵ دەکات و لەوەی حیلمی دەیڵێت نزیکە، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە ڕەنگە ناونیشانی بابەتی ئەدیسۆن بە هەڵەی چاپ بووبێت بە ئەدیۆن. بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: (ساڵح و ساڵح و زەنگەنە، ٢٠١٠، خوولی دووەم بەرگی یەکەم، ٣٢٧-٣٢٨؛ ساڵح و ساڵح و زەنگە، ٢٠١٠، خوولی دووەم بەرگی دووەم، ٦٥٩ ٦٦٠).

لەگەڵ ڕووخانی سیستمی پاشایەتی لە عێراق و هاتنە ئارای زەمینەی ئازادیی کاری ڕۆژنامەوانی، حیلمی عەلی شەریف بە تەواوی دێتە ئەو مەیدانە و ڕا و بۆچوونەکانی لە ڕێگای نووسین و وتارەکانیدا بڵاو دەکاتەوە. لەو چوارچێوەیەشدا لە ڕۆژنامەی ژین ژمارە (١٢٢٤)دا وتارێك لەژێر ناویشانی (**بوختانی چەپ ڕەویی**) بڵاوکردووەتەوە و تێیدا پشتیوانی لە هەنگاوەکانی حکوومەتی تازەی عێراق کردووە و ڕەتی ئەوە دەکاتەوە بەرەو چەپڕۆیی هەنگاوی نابێت، حیلمی لە وتارەکەیدا نووسیویەتی ئەوانەی لەو بارەیەوە دەوترێن پروپاگەندەی ئیمپریالیزم و هاوئاوازەکانیین، کە لە دژی عەبدولکەریم قاسم و حکوومەتدا دەیڵێن (شریف، ١ی کانوونی دووەمی ١٩٥٩، ١و٢).

حیلمی هەر لە ڕۆژنامەی ژین لە ژمارە (١٤٢٧) و (١٤٢٨)دا وتارێکی دیکەی لەژێر ناونیشانی (**پارێزگاری اتجاهی دیموکراتی**) نووسیوە و تێیدا باسی گرینگی و بایەخی بارودۆخی عێراقی دوای شۆڕش دەکات، لەو چوارچێوەیەدا بە ئەرکی سەرشانی تاکی عێراقی دەزانێت، پارێزگاری لە دەستکەوتەکانی شۆڕش بکەن. وەلێ ئەوەی لەو وتارەدا جێگای سەرنجە حیلمی لە باسی پەیوەندییە دەرەکییەکانیدا بە پێویستی زانیوە عێراق لە یەکێتیی سۆڤییەت و وڵاتە سۆسیالیستەکان نزیك بێتەوە، لەبەر ئەوەی پێی وابووە ئەو دەوڵەتانە قەڵای پاراستنی ئاشتیی جیهانین (شریف، ٢٢ی کانوونی دووەمی ١٩٥٩، ١و٦؛ شریف، ٢٩ی کانوونی دووەمی ١٩٥٩، ل ١و٢).

لە لایەکی دیکەوە حیلمی عەلی شەریف لە دوو وتاری دیکەدا، کە لە ڕۆژنامەی ژین ژمارە (١٤٢٩) و (١٤٣٠) نووسیویەتی، باسی ئەو هێز و لایەنانەی کردووە، کە کۆسپ بۆ کێشەی کورد و بزووتنەوەکەی لە عێراقدا دروست دەکەن، لەوەشدا بە ڕوونی باسی ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی کردوون، کە چۆن هەوڵ بۆ تێکدانی بارودۆخی ناوخۆی عێراق و پەیوەندییەکانی نێوان کورد و عەرەب دەدەن (شریف، ٥ی شوباتی ١٩٥٩، ل١؛ شریف، ١٢ی شوباتی ١٩٥٩، ل١).

وەك باسمان کرد، حیلمی عەلی شەریف یەکێك بوو لە دەستەی بەڕێوەبەرانی ڕۆژنامەی خەبات، بەمەش ئەو ماوەیەی لەوێدا کاری کردووە لە گۆشەیەکدا لەژێر ناونیشانی (التعليق السياسي) بە ناوی خوازراوی (ئاسۆ) (٤٠) چل وتاری نووسیون. ناوبراو لە تێکڕای وتارەکانیدا باسی لە خەباتی ڕزگاریخوازی گەلان و ڕووداوە گرینگەکانی ئەو سەردەمی جیهانی کردووە و هەوڵیداوە لەگەڵ خەباتی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورددا بەراوردیان بکات و بەیەکەوەیان ببەستێتەوە (بڕوانە: خشتەی ژمارە ١).

خشتەی ژمارە (١)

بابەتەکانی حیلمی عەلی شەریف، کە لە گۆشەی (التعليق السياسي) نووسیویەتی

ناونیشانی وتار	ژمارە	ڕێکەوت
الولايات المتحدة هي السبب في فشل مؤتمر الاقطاب	٢٢٠	١٨ مايس ١٩٦٠
الحرية لجوموكينياتا	٢٢٢	٢٠ مايس ١٩٦٠
تجديد المظاهرات في تركيا ضد حكم مندريس	٢٢٣	٢٢ مايس ١٩٦٠
واخيرا ارتكبت حكومة كيشي جريمتها الكبرى	٢٢٤	٢٣ مايس ١٩٦٠
التميز العنصري يمتد من امريكا و جنوب افريقا الى العراق	٢٢٦	٢٥ مايس ١٩٦٠
محنة الصحافة في العربية المتحدة	٢٢٧	٢٦ مايس ١٩٦٠
مع مندريس مرة أخرى	٢٢٨	٢٧ مايس ١٩٦٠
فزع شاه ايران من حوادث تركيا الأخيرة	٢٢٩	٢٩ مايس ١٩٦٠
علام يدل اصرار ايزنهاور على زيارة اليابان	٢٣٦	١٠ حزيران ١٩٦٠
مغزى الدعاية الاستعمارية ضد اندنوسيا	٢٣٧	١٢ حزيران ١٩٦٠
جميلة بوباشا في الجزائر وغني بلوريان ورفاقه في ايران	٢٣٨	١٣ حزيران ١٩٦٠

زيارة وفد جمعية الطلبة الاكراد للاتحاد السوفياتي تعزيز للصداقة بين شعبنا الكردي والشعوب السوفياتية	٢٣٩	١٤ حزيران ١٩٦٠
هل لسياسة امريكا الحربية من نتائج ايجابية؟	٢٤٢	١٧ حزيران ١٩٦٠
تحية الشعب الكردي الى المؤتمر الثاني للدول الافريقية المستقلة	٢٤٤	٢٠ حزيران ١٩٦٠
لابد للقضية الجزائرية ان تنتصر	٢٤٥	٢١ حزيران ١٩٦٠
مغامرات اديناور تهدد السلم والاستقرار في العالم	٢٤٧	٢٣ حزيران ١٩٦٠
انتصار جديد على المستعمرين في الصومال	٢٤٩	٢٧ حزيران ١٩٦٠
نضال الشعب القبرصي ضد القواعد العسكرية مساهمة فعالة في دعم العالم	٢٥١	٢٩ حزيران ١٩٦٠
تهديدات الولايات المتحدة لكوبا لاتعيد اليها نفوذها	٢٥٤	٣ تموز ١٩٦٠
جمهوريات امريكا اللاتينية المتحررة اقوى من تهديدات الدكتاتوريين الاقزام	٢٥٥	٤ تموز ١٩٦٠
عرقلة المفاوضات تحفز الشعب الجزائري على تشديد نضاله الثوري	٢٥٨	٨ تموز ١٩٦٠
الشعب الايطالي يواصل النضال بحزم ضد الفاشية	٢٦٠	١١ تموز ١٩٦٠
تضامن العرب كفيل بلجم قوى العدوان الاستعماري	٢٦٢	١٣ تموز ١٩٦٠
الاستعمار البلجيكي يكشر عن انيابه ويتمادى في عدوانه على الكونغو	٢٦٦	٢٠ تموز ١٩٦٠
حملة الانتخابات الامريكية والمهزلة التي يشهدها الشعب الامريكي	٢٦٨	٢٢ تموز ١٩٦٠
انتصار رائع يحرزه الشعب السيلاني	٢٦٩	٢٤ تموز ١٩٦٠
ذكرى الحاق لواء الاسكندرونة بتركيا	٢٧١	٢٦ تموز ١٩٦٠
تحية اكبار الى الشعب الكوبي البطل في ذكرى ثورته المجيدة	٢٧٢	٢٧ تموز ١٩٦٠
حكومة بهلوي تستعد لتزييف الانتخابات القادمة	٢٧٣	٢٨ تموز ١٩٦٠
دماء احرار روديسيا تنير لشعبها الابي طريق التحرر والخلاص	٢٧٤	٢٩ تموز ١٩٦٠
يجب ازالة التمييز العنصري من الوجود	٢٧٥	٣١ تموز ١٩٦٠
المؤتمر العالمي السادس في اليابان عامل هام لدعم السلم وتوطيده	٢٨٠	٥ اب ١٩٦٠
حقد دفين على الدول المتحررة حديثا	٣٤٠	٢٠ تشرين الاول ١٩٦٠
كوبا والتهديدات الامريكية	٣٦٥	٢٠ تشرين الثاني ١٩٦٠
في ذكرى اغتصاب لواء الاسكندرونة	٣٧٢	٢٩ تشرين الثاني ١٩٦٠
على الامم المتحدة معالجة الوضع في الكونغو سريعاً	٣٧٧	٧ كانون

		الاول ١٩٦٠
تصفية الاستعمار هي المفتاح لحل المشاكل الدولية الكبرى	٣٨٠	١١ كانون الاول ١٩٦٠
الشعوب مدعوة لمساندة القضية الجزائرية	٣٨٤	١٥ كانون الاول ١٩٦٠
تدخل المستعمرين في لاؤوس يهدد السلم والاستقرار في منطقة جنوب شرق أسيا	٣٨٨	٢٠ كانون الاول ١٩٦٠
قرارات مؤتمر الذروة الافريقي انتصار رائع للشعوب الافريقية	٤٠٦	١٢ كانون الثاني ١٩٦١

دوای ناکۆکییە ناوخۆییەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان و هاتنەوەی باڵی مەکتەبی سیاسی بۆ ناو شارەکان، حیلمی عەلی شەریف و هاوڕێکانی لە بەغدا ڕۆژنامەیەك بەناوی ڕووناکی (النور) دەردەکەن، ناوبراو لەگەڵ ئەوەی خاوەن ئیمتیازی ڕۆژنامەکە و کارەکتەری سەرەکی بووە، بەڵام لە تێکڕای ژمارەکانیدا تەنیا دوو وتاری بە ناوی خۆی بڵاوکردووەتەوە. لە یەکەمیاندا دەقی دیدارێکە، کە لەگەڵ ڕۆژنامەی شەباب (الشباب) ئەنجامیداوە و باسی جووڵانەوەی خوێندکارانی وڵاتانی ئەوروپا ئەڵمانیا، ئیتاڵیا و فەرەنسای لەو قۆناغەدا کردووە (شەریف، ١١ شباط ١٩٦٩، ٣)، لە هی دووەمیشدا بابەتی کێشەی بێکاری لە عێراقدا شیکردووەتەوە (شریف، ١٢ شباط ١٩٧٠، ٣). ئەنجام دەتوانرێت بوترێت، نەبوونی بابەت بە ناو حیلمی لە ڕۆژنامەی (النور)دا بەو مانایە نایەت وتار و نووسینی دیکەی لە ڕۆژنامەکەدا نەنووسیبێت، بە بەڵگەی ئەوەی ئیبراهیم میرانی دەڵێت: " **... کاك حیلمی ڕۆڵێکی بەرچاوی لە نووسینی سەروتارەکان و گۆشەی (صباح النور)دا هەبوو، بەڵام لەبەر ئەوەی ناویان بەسەرەوە نییە، ئەستەمە بتوانرێت هەموو بابەتەکانی بناسرێنەوە**" (میرانی، ٢٥ی مایسی ٢٠٢١). ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەشەوە حیلمی عەلی شریف خۆی نووسیویەتی: **لە ڕۆژنامەی خەبات، نور، هاوکاری هەر بەبێ ناو یاخود بە ناوێکی ترەوە ... نووسینم بڵاوکردۆتەوە** (شەریف، ٢٠٠١، ١٤).

حیلمی عەلی شەریف لە نیوەی دووەمی ساڵی ١٩٧١ بە فەرمی بووەتە سەرنووسەری ڕۆژنامەی هاوکاری و تا دامەزراندنی دەزگای هاوکاری بۆ چاپ و بڵاوکردنەوەی کوردی لە ١٤ی کانوونی دووەمی ١٩٧٤ بەردەوام بووە (ئۆمەر، ٢٠٢٠، ١٠٨)، لەو ماوەیەشدا زۆربەی سەروتارەکانی ڕۆژنامەکە خۆی نووسیویەتی، کە تێیدا باسی لە خەبات و تێکۆشانی کورد و عەرەب لە دژی دەسەڵاتی کۆنەپەرستی و ئیمپریالیزمی و زایۆنیزم کردووە و بە گرینگەوە لە خەبات و کۆڵنەدانی نەتەوایەتی و چینایەتی و ڕەگەزایەتی و مرۆڤایەتی دواوە (نەریمان، ١٩٨٩، ٦ و ١٩).

جیا لەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن، حیلمی عەلی شەریف لەو ماوەیەدا، کە لە ڕۆژنامەی هاوکاریدا بووە، ژمارەیەك وتاری دیکەی بە ناوی خوازراوی (ئاسۆ)، (جوامێر) و (نەبەز) نووسیون، کە تێیدا باسی بارودۆخی سیاسیی ئەو قۆناغە و خەبات و تێکۆشانی گەلانی زوڵملێکراوی لە دژی دەوڵەتانی ئیستعمار کردووە (بڕوانە: خشتەی ژمارە ٢).

خشتەی ژمارە (٢)

وتار و نووسینەکانی حیلمی، کە لە دەمی کارکردنی لە ڕۆژنامەی هاوکاری نووسیونی

ناو	ناونیشانی بابەت	ژمارە	ڕێکەوت	لاپەڕە
ئاسۆ	لە کۆمۆنەی پارتییەوە بۆ کۆمۆنەی خەرتووم	٢٦	٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٧١	٢
ئاسۆ	بورژوازی لەنێوان هەستی نیشتمانپەروەر و هەستی چینایەتی دا	٢٧	٧ی ئابی ١٩٧١	٢
ئاسۆ	پێشمەرگەی ژیر و پێشمەرگەی گێرەشێوێن	٣١	٤ی ئەیلوولی ١٩٧١	٨
ئاسۆ	بەبۆنەی چلەی ئەبو ئەیادی قارەمانەوە، ئەبو ئەیاد بەم جۆرە بیری ئەکردەوە	٣٣	١٨ی ئەیلوولی ١٩٧١	٨
ئاسۆ	فاهم جەلال چۆن خلیسکاوەتە زەلکاوی بۆگەنی جاسوسی یەوە؟!	٣٤	٢٥ی ئەیلوولی ١٩٧١	٨
ئاسۆ	سەرکەوتوو بێت یەکگرتووی گەلی چین و گەلانی تری دونیا دژی ئیمپریالیزم و کۆنەپەرستان	٣٥	٢ی تشرینی یەکەمی ١٩٧١	٨

جوامێر	لەسەر هەواڵێك لە ڤێتنامەوە	٣٦	٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٧١	٢و٥
جوامێر	سەرکەوتوو بێ خەباتی گەلی کۆریا	٣٨	٢٣ی تشرینی یەکەمی ١٩٧١	٤
ئاسۆ	سیاسەتی ساتوسەوا لەگەڵ ئیمپرالیزم دا بەرەو کوێ؟!	٣٨	٢٣ی تشرینی یەکەمی ١٩٧١	٨
ئاسۆ	بەرەی تێکۆشانی گەلان هەر سەرکەوتنە و ئەنجامی ئیمپریالیزمی فەوتان و لەناوچوونە	٣٩	٣٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٧١	٨
ئاسۆ	خەباتێکی یەکگرتووی دژی پیلانەکانی ئیمپریالیزم	٤٠	٦ی تشرینی دووەمی ١٩٧١	٢و٦
نەبەز	شۆڕشی زەوی و چاك کردنی کشتوکاڵ	تایبە ت	١ی کانونی دووەمی ١٩٧٢	٣٠-٣١
نەبەز	ئایا جوتیاران شۆڕشگێڕن؟	١٠٠	١٥ی کانوونی دووەمی ١٩٧٢	٢
نەبەز	ئایا جوتیاران شۆڕشگێڕن	١٠١	٢٢ی کانوونی دووەمی	٢و٣
جوامێر	بۆ لە خەبات بترسم؟	١٠١	٢٢ی کانوونی دووەمی ١٩٧٢	٨
ئاسۆ	نەتەوە بچووکەکانی چین	١٠٢	٥ی شوباتی ١٩٧٢	٢و٥
نەبەز	بزووتنەوەی دیموکراتی و نەتەوایەتی گەلی ئازەربیجان	١٠٣	١٢ی شوباتی ١٩٧٢	٢
نەبەز	بزووتنەوەی دیموکراتی و نەتەوایەتی گەلی ئازەربیجان	١٠٤	١٩ی شوباتی ١٩٧٢	٢
نەبەز	بزووتنەوەی دیموکراتی و نەتەوایەتی گەلی ئازەربیجان	١٠٥	٢٦ی شوباتی ١٩٧٢	٢و٦
نەبەز	جەنگاوەری نەمر	١٠٦	٤ی مارتی ١٩٧٢	٢
نەبەز	سەرە مەقەستی وتارێك	١٠٧	١١ی مارتی ١٩٧٢	٨
جوامێر	شانۆسازی سەرۆك هەڵبژاردن لە ئەمریکا	١٠٨	١٨ی مارتی ١٩٧٢	٢
جوامێر	با هەر شەکاوە بێت ئالأی بەرزی لەشکری گەلی کۆریا	١١٤	٢٩ی نیسانی ١٩٧٢	٦و٧

جوامێر	یەکگرتوو بێت خەباتی گەلی کورد و تورك و ئەرمەن	١١٥	٦ی مایسی ١٩٧٢	٢و٧
جوامێر	لە ڤێتنام شۆڕش بەم جۆرەیە	١٢٦	٢٢ی تەمووزی ١٩٧٢	٢و٧
جوامێر	ئێران لەوەرگەی ئیمپریالیزمی جیهانە	١٤٢	١٧ی تشرینی دووەمی ١٩٧٢	٢
جوامێر	لە ئێران زروفی مەوزوعی لەبارە بۆ شۆڕش، بەڵام!	١٦٣	٢٠ی نیسانی ١٩٧٣	٢و٧
جوامێر	لینین و یەکی ئایار دوو نیشانەی پڕشنگداری سەرکەوتنن	١٦٤	٢٧ی نیسانی ١٩٧٣	٢
جوامێر	کارەساتەکانی لوبنان گەلانی عەرەب زیاتر هۆشیار دەکاتەوە	١٦٦	١١ی مایسی ١٩٧٣	٢
جوامێر	٤ ساڵ بەسەر دامەزراندنی حکومەتی شۆڕشگێڕانەی خواروی ڤێتنامدا	١٧٠	٨ی حوزەیرانی ١٩٧٣	٢
جوامێر	٩ی حوزەیران (یونیو)ی ١٩٦٥ ڕۆژی دەستپێکردنی شۆڕشی چەکدارە لە زەفار	١٧٢	٢٢ی حوزەیرانی ١٩٧٣	٢و٧
جوامێر	خەباتی گەلێکی بچووکی شۆڕشگێڕی دژی ئیمپریالیزم و کۆنەپەرستان	١٧٥	١٣ی تەمووزی ١٩٧٣	٢و٧
جوامێر	خەباتی چەکدارانە تاکە ڕێگای دەستخستنەوەی مافی گەلی فەڵەستینە	١٩٧	١٤ کانوونی دووەمی ١٩٧٤	٢و٧

وەك تێبینی دەکرێت لە سەرەتای هەشتاکان بەدواوە جارێکی دیکە حیلمی عەلی شەریف لە ڕۆژنامەی هاوکاریدا دەستی کردووەتەوە بە وتار نووسین. لەو قۆناغەشدا جگە لە چەند وتارێکی بەرایی ئەوانەی دیکەی بە ناوی خۆیەوە نووسیون و بڵاوکردوونەتەوە. جێگای ئاماژە بۆ کردنە ناوەرۆکی وتارەکانی ناوبراو لەو قۆناغەدا بریتین لە: سیاسەتی ئەمریکا و پێشکەشکردنی هاوکاری بۆ ئیسرائیل، زوڵم و ستەمی وڵاتان، کشانەوەی هێزەکانی ئیسرائیل لە لوبنان، خەبات و تێکۆشانی گەلی فەڵەستین، هەوڵی وڵاتان بۆ بەرهەمهێنانی چەکی ئەتۆمی، شیکردنەوەی چەمکی شۆڕش، مەسەلەی ناکۆکییەکان لە دونیای سیاسەت و نادادی کۆمەڵایەتی لە نێو کۆمەڵگاکاندا (بڕوانە: خشتەی ژمارە ٣).

خشتەی ژمارە (٣)

وتار و نووسینەکانی حیلمی، کە لە هەشتاکاندا لە ڕۆژنامەی هاوکاریدا بڵاوکردوونەتەوە

ناو	ناونیشانی بابەت	ژمارە	ڕێکەوت	لاپەڕە
ئاسۆ	ڕاستە یان خەو؟!	٦٥٣	٩ی ئەیلوولی ١٩٨٢	٨
ئاسۆ	تاقیکردنەوەی نوێ؟	٦٥٤	١٦ی ئەیلوولی ١٩٨٢	٢و٧
شەریف	لەبەر ڕووناکی ڕووداوەکاندا چاووڕاوەکانی ئەمریکا و گەلی فەلەستین	٦٥٧	١٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٢	٥
=	ڕەوشت و نەریت بنچینەی ناکۆکییەکان	٦٧٣	٢٧ی کانوونی دووەمی ١٩٨٣	١٢
=	بێ باکی دەربارەی جەنگی ئەتۆمی	٦٧٥	١٧ی شوباتی ١٩٨٣	٥
=	بەشداری گەلی کورد لە شۆڕشی بیستی عێراقدا	٦٧٩	١٧ی مارتی ١٩٨٣	٦
=	نەخشێك بە قەتران و نەخشێك بە ئاوی زێڕ	٧٥٦	٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٤	٤
=	لەگەڵ پیاوێکی نابینادا	٧٧٤	٣١ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٥	٢و١١
=	بەبۆنەی کشانەوەی سوپای زایۆنستەکان لە خوارووی لوبناندا	٧٧٧	٢١ی شوباتی ١٩٨٥	٤
=	کاروانی جەنگاوەری هاوکاری لوبنان و فەلەستین	٧٨٣	٤ی نیسانی ١٩٨٥	٥
=	تۆقان و توقێنەران لە سێبەری بیروباوەڕی ڕۆناڵد ریگن دا	٧٩٥	٢٧ی حوزەیرانی ١٩٨٥	٤
=	لە یادی کارەساتەکەی هیرۆشیمادا	٨٠٢	١٥ی ئابی ١٩٨٥	٩
=	جەنگی ئەستێرە و جیهانی سێیەم	٨٠٣	٢٢ی ئابی ١٩٨٥	٨
=	لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی پەلاماردانەکەی ئەم دواییەی سەر تونس تا زایۆنیستەکان بە چۆکا نەهێنرێن گەلی فەلەستین بە مافی ڕەوای خۆی ناگات	٨٠٩	١٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٥	٨و٩

=	بە بۆنەی فڕاندنی فڕۆکەکەی میسرەوە کامیان جەردەکاریە	٨١٠	١٧ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٥	١٠
=	دیسانەوەی تۆقاندن	٨٤٢	٢٩ی مایسی ١٩٨٦	٥
=	ڤاڵدهایم و پروپاگەندەی زایۆنیستەکان	٨٤٨	٣ی تەمووزی ١٩٨٦	٧

دواجار حیلمی عەلی شەریف وەك چاودێرێکی سیاسی لە سەرەتای نەوەتەکاندا، لە زنجیرەیەك وتاردا لەژێر ناونیشانی (**لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی بەسەرهاتەکانی ئەو دواییەی ئەوروپای سۆسیالیستی**)، کە لە ڕۆژنامەی هاوکاریدا بڵاویکردوونەتەوە، ڕووداوەکانی یەکێتیی سۆڤییەتی سەردەمی گۆرباشۆڤی (١٩٨٥-١٩٩١) شەنوکەو کردوون[١٢].

بەدەر لە نووسینی وتاری سیاسی، حیلمی عەلی شەریف لەسەر ڕووپەڕی ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا، هۆنراوە و پەخشان و چیرۆکی نووسیون و بڵاوی کردوونەتەوە، لەوەشدا وەك حەز و خولیایەك ویستوویەتی پەیامەکانی ئاراستەی کۆمەڵگا بکات. ناوبراو لە هۆنراوەکان و پەخشان و چیرۆکەکانیدا جگە لە پەیامی خۆشەویستی و دڵداری، مەبەستی بووە پەیامی ئازادی، سەربەستی نیشتمان، خەبات و تێکۆشانی گەلان و ڕۆڵی چینەکانی کۆمەڵگا بە خوێنەران بگەیەنێت. (بڕوانە: خشتەی ژمارە ٤).

خشتەی ژمارە (٤)

هۆنراوە، پەخشان و چیرۆکەکانی حیلمی عەلی شەریف

ناو	ناونیشانی بابەت	ڕۆژنامە- گۆڤار	ژمارە	ڕێکەوت	لاپەڕە
شەریف	جوتیار لە شیعری کوردیدا	بەیان	١٢	١٩٧٤	١١-١٢
شەریف	جوتیار لە شیعری کوردیدا	بەیان	١٤	١٩٧٤	٩-١٠
شەریف	مژدەی هیوا	بەیان	٨٣	تشرینی یەکەم و دووەمی ١٩٨٢	٨٧-٨٩
شەریف	پەیکەری ئازادی	هاوکاری	٦٦١	١١ی تشرینی دووەمی ١٩٨٤	٨
شەریف	خەوێکی شاد	بەیان	١٠٠	تشرینی دووەم	٧٢

				١٩٨٤	
شەریف	شیرین	بەیان	١١٧	مارتی ١٩٨٦	١٩
شەریف	بەرەو شادی	بەیان	١٢٥	تشرینی دووەمی ١٩٨٦	٤١
شەریف	بەردە باران	بەیان	١٤٩	تشرینی دووەمی ١٩٨٨	٥
شەریف	گوڵستان	بەیان	١٥٢	شوباتی ١٩٨٩	٤١
شەریف	وا تێ نەگەی	بەیان	١٥٦	حوزەیرانی ١٩٨٩	٤٢
شەریف	بەسەرهاتی پیرۆز	بەیان	١٥٨	ئابی ١٩٨٩	١٩
شەریف	ڕێکەوت کە لە بەختەوەری و بێ بەختیدا ڕەنگدەداتەوە	کاروان	١٨١	کانوونی یەکەمی ١٩٨٩	٤٠-٤١
شەریف	بۆ شۆخێکی نازدار لە کوردستانی ئێران دا	بەیان	١٦٣	کانوونی دووەمی ١٩٩٠	٨٥

هەر لە چوارچێوەی وتارە ناسیاسییەکانیدا حیلمی عەلی شەریف بە چەند وتارێك، ڕەخنەی لە خراپی دابونەریتی کوردەواری، پشتگوێخستنی فۆلکلۆر و زمان و ئەدەبی کوردی، خراپی پێشکەشکردنی خزمەتگوزارییەکان گرتووە. ئەوە سەرباری ئەوەی بە ڕەخنە وەڵامی نووسین و بیروبۆچوونی چەند نووسەرێکی داوەتەوە. (بڕوانە خشتەی ژمارە ٥).

خشتەی ژمارە (٥)

ئەو وتارانەی حیلمی عەلی شەریف، کە لە بارەی زمان و ئەدەب، ڕەخنە نووسیویەتی

ناو	ناونیشانی بابەت	ڕۆژنامە-گۆڤار	ژمارە	ڕێکەوت	لاپەڕە
جوامێر	ئافرەت و کۆمەڵ	هاوکاری	١٠٠	١٥ی کانوونی دووەمی ١٩٧٢	٢
جوامێر	ئەو ساڵە تووشە هاوکاری ئەوێت	هاوکاری	١٠٥	٢٦ی شوباتی ١٩٧٢	٨
جوامێر	پارووی ژەهراوی و تیکە گلاندن	هاوکاری	١٠٦	٤ی مارتی ١٩٧٢	٤
جوامێر	پێویستە بایەخ بدرێت بە تەندروستی کرێکاران	هاوکاری	١١٨	٢٧ی مایسی ١٩٧٢	٤
جوامێر	ورد بخوێنەرەوە	هاوکاری	١٢١	١٧ی حوزەیرانی ١٩٧٢	٨
جوامێر	دیسانەوە زستانی سەخت و ئەرکی سەرشانی ڕێکخراوە کوردستانییەکان	هاوکاری	١٤٩	٥ی کانوونی دووەمی ١٩٧٣	٤
شەریف	سەرنجێك لە ئەدەب و هونەری تازە	بەیان	٧	١٩٧٢	٧-٨
شەریف	ئەرکی ئەدیب و هونەمەندانی تازە	بەیان	٨	١٩٧٣	١-٢
شەریف	لەنێوان کۆن و نوێ دا	بەیان	٣٩	کانوونی دووەمی ١٩٧٧	١٢-١٥
شەریف	مرۆڤی دڕەندە خۆی دڕەندەیە یان دڕەندە کراوە	ڕۆشنبیری نوێ	٩٧	مایس - حوزەیرانی ١٩٨٣	٢٩-٣١
شەریف	بیرێکی سەربەست	بەیان	٨٨	تەمموزی ١٩٨٣	٩٦-١٠١
شەریف	ئەم شیرازە بۆ وا تێك چووە	ڕۆشنبیری نوێ	١٠٩	مارتی ١٩٨٦	٣٢-٤١

شەریف	با هەندێك وریای زمانەکەمان بین	بەیان	١١٨	نیسانی ١٩٨٦	٢٩-٣١
شەریف	مامۆستا ڕەقیب و ڕەخنە زانستیانەکەی	نووسەری کورد	٥	ئەیلوولی ١٩٨٦	١٤٩-١٥٧

بەدەر لەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن، حیلمی عەلی شەریف وەك ڕۆژنامەنووسێك لە ڕووپەری ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا، وتاری لەبارەی بۆنەی نەتەوەیی نەورۆز، گێڕانەوەی مێژوو و سەردانەکانی نووسیون. (بڕوانە: خشتەی ژمارە ٦).

خشتەی ژمارە (٦)

ئەو وتارانەی حیلمی لە بارەی نەورۆز و بیرەوەرییە مێژووییەکان نووسیویەتی

ناو	ناونیشانی بابەت	ڕۆژنامە-گۆڤار	ژمارە	ڕێکەوت	لاپەڕە
شەریف	شۆڕشی نەورۆز	ژین	١٤٣٥	١٩ی مارتی ١٩٥٩	١
شەریف	لە چینەوە بۆ خەبات .. دەربارەی زەماوەندی ١ی تشرین جەژنی دامەزراندنی جەمهوریەتی گەلی چین	خەبات	٨٤	١ی تشرینی یەکەمی ١٩٥٩	١
شەریف	لە چینەوە بۆ خەبات.. گفتوگۆیەك لەگەڵ سەرمایەدارێکی چینی	خەبات	٨٨	٣ی تشرینی دووەمی ١٩٥٩	١
شەریف	لە چینەوە بۆ خەبات.. گفتوگۆیەك لەگەڵ سەرمایەدارێکی چینی	خەبات	٩٢	٨ی تشرینی دووەمی ١٩٥٩	١
شەریف	لە چینەوە بۆ خەبات .. سی ئان پایتەختی کۆنی چین	خەبات	٩٦	١٢ی تشرینی دووەمی ١٩٥٩	١

شەریف	معمل لصنع الاواني المطلية بالميناء في سي ئان	خەبات	١٠٤	٢٤ تشرين الثاني ١٩٥٩	١
شەریف	دوو هەڵبژاردەی نازدار	هاوکاری	٦٨١	٣١ی مارتی ١٩٨٣	٦
شەریف	نەورۆز یان ڕۆژی نوێ	هاوکاری	٧٣٠	٢١ی مارتی ١٩٨٤	١٢
شەریف	بیرەوەری گەشتی ڕۆژنامەنووسێك چارەگە سەدەیەك لەمەوبەر	هاوکاری	٧٥٠	١٦ی ئابی ١٩٨٤	٤
شەریف	بیرەوەری گەشتی ڕۆژنامەنووسێك چارەگە سەدەیەك لەمەوبەر	هاوکاری	٧٥١	٢٣ی ئابی ١٩٨٤	٤
شەریف	بیرەوەری گەشتی ڕۆژنامەنووسێك چارەگە سەدەیەك لەمەوبەر	هاوکاری	٧٥٢	٣٠ی ئابی ١٩٨٤	٣
شەریف	بیرەوەری گەشتی ڕۆژنامەنووسێك چارەگە سەدەیەك لەمەوبەر	هاوکاری	٧٥٣	١٢ی ئەیلوولی ١٩٨٤	٣
شەریف	بیرەوەری گەشتی ڕۆژنامەنووسێك چارەگە سەدەیەك لەمەوبەر	هاوکاری	٧٥٤	٢٠ی ئەیلوولی ١٩٨٤	٣
شەریف	نەورۆز	هاوکاری	٧٨١	٢١ی مارتی ١٩٨٥	٤

جێی خۆیەتی بوترێت وتار و نووسینە ڕۆژنامەوانییەکانی حیلمی عەلی لە دوای خۆیدا گرینگ و بایەخی لە دەست نەداوە، بە بەڵگە ئەوەی بەشێکی باشیان لە دوای مەرگی ناوبراودا لە دووتوێی بەرهەم و کتێبی ناوازە لە چاپدراون،

ئەنجام

١. حیلمی عەلی شەریف لە کایەی ڕۆژنامەگەری ڕۆڵی دیار و بەرچاوی لە دەرچوواندنی ژمارەیەك ڕۆژنامەدا بینیوە، لەو چوارچێوەیەشدا لە هەر دوو ڕۆژنامەی (النور) و هاوکاری جێ پەنجەی خۆی نەخشاندووە و لە سەردەمی ئەودا پڕ فرۆشترین ڕۆژنامە بوونە لەسەر ئاستی عێراقدا.

٢. حیلمی عەلی شەریف لە ماوەی نیو سەدە لەناو کایەی ڕۆژنامەنووسی خاوەن قەڵەمێکی بە بڕشت بووە و لە چەندان ڕۆژنامە و گۆڤار بە زمانی کوردی و عەرەبی بابەتی بڵاوکردوونەتەوە. لەم چوارچێوەیەشدا وتار و نووسینە ڕۆژنامەوانییەکانی، کە تا ئێستاکە بینراون بە زیاتر لە (٢٠٠) وتار و بابەت مەزندە دەکرێن.

٣. حیلمی عەلی شەریف، بەدەر لە ناوی خۆی بە ناوی خوازراوی، دڵسۆز، ئاسۆ، جوامێرو نەبەز و بەبێ ناویش بابەتی لە ڕۆژنامەکاندا نووسیون، بەمەش دەتوانرێت بوترێت ئەستەمە ئەوانەی بێ ناون بە ئاسانی بدۆزرێنەوە و دەستنیشان بکرێن.

٤. چاپکردنی سێ بەرهەمی حیلمی عەلی شەریف لە دوای مەرگیدا دەرخەری ئەوەن، بیروبۆچوون و نووسینەکانی لە کایەی ڕۆشنبیری و مەعریفی بایەخ و گرینگیی خۆیان هەیە.

پەراوێزەکان:

(١) محەمەدحیلمی ناوێکی لێکدراوە و لە ناسنامەی باری شارستانی وانووسراوە، بەڵام ئەوەی هەیە زیاتر بە ناوی حیلمی ناسراوە، بۆیە ئێمە لە تەواوی توێژینەوەکەدا بە تەنیا حیلمی بەکاردەهێنین، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەشەوە حیلمی و برا و خوشکەکانی زیاتر ناوی باپیرەیان هەڵگرتووە، واتا لە بری محەمەدعەلی شەریف، عەلی شەریف - یان کردووەتە پاشگری ناوەکانیان بۆیە لە توێژینەوەکەدا، بەم شێوەیە ئاماژەمان بۆ کردوون.

(٢) ڕزگاری وەك زمانحاڵی پارتی دیموکراتی کورد لە دوای دامەزراندنی پارتی لە ١٦ی ئابی ١٩٤٦ دەرچووە. بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: (جاف، ١٩٩٦، ١٤؛ ساڵح و ساڵح، ٢٠١١، ٤٠٧).

(٣) خەباتی کوردستان وەك ڕۆژنامەیەکی سیاسیی نهێنیی ئۆرگانی پارتی بە زمانی عەرەبی دەرچووە و تا ساڵی ١٩٥٨ بەردەوام بووە (جاف، ١٩٩٦، ١٤؛ ساڵح و ساڵح، ٢٠١١، ٤٠٧).

(٤) خولە کۆمەڵە: عەبدوڵڵا محەمەد یونس ناسراو بە خولە کۆمەڵە ساڵی ١٩٥٥ لە شارباژێڕ لە دایك بووە، ساڵی ١٩٧٥ ئامادەیی بازرگانی تەواوکردووە، ئێستا لە سلێمانی نیشتەجێیە. (خولە کۆمەڵە، ٥ی شوباتی ٢٠٢٢).

(٥) قادر تەگەرانی: ساڵی ١٩٢١ لە تەگەران لە دایك بووە، لە دوای ١١ی مارتی ١٩٧٠ لەگەڵ نزیکەی چوارسەد کەسی دیکە لەلایەن حکوومەتی عێراق گیراون و شوێن بزر کراون. (تەگەرانی، ٥ی شوباتی ٢٠٢٢).

(٦) بە گوێرەی بیرەوەرییەکانی محەمەد شاپەسندی بێت، چاپخانەی سەلاحەددین لە کۆتاییەکانی ساڵی ١٩٦٠ دامەزراوە، بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: (ساڵح ٢٠٠٧، ٦٤).

(٧) ڕۆژنامەی دەنگی کورد، لە ٩ی شوباتی ١٩٦٠ وەك ڕۆژنامەیەکی سەربەخۆیی سیاسی بە زمانی کوردی و عەرەبی یەکەم ژمارەی لە شاری بەغدا دەرچووە. بە تێکڕا (٧٥) ژمارەی لێ دەرچووە. (جەباری، ١٩٧٠، ١٢١).

(٨) ڕۆژنامەی خەبات دوای تێکچوونی پەیوەندییەکان لەگەڵ حکوومەتی عەبدولکەریم قاسم، ژمارە (٤٦٢) لە ٢٨ی مارتی ١٩٦١ وەك دوا ژمارەی ئەو قۆناغە لە بەغدا دەرچووە، پاشان بۆ ماوەی ساڵێك وەستاوە. لە قۆناغی شۆڕش و نهێنیدا بە ژمارە (٤٦٥) دەست پێدەکاتەوە، ئەنجام لەو قۆناغەدا تا لێکترازانی ساڵی ١٩٦٤، ژمارەکان بەم شێوەیە دەرچوون: ژمارە (٤٦٥) لە نیسانی ١٩٦٢، ژمارە (٤٦٦) لە ئابی ١٩٦٢، ژمارە (٤٦٧) لە ئەیلوولی ١٩٦٢، ژمارە (٤٦٨) لە تشرینی یەکەمی ١٩٦٢، ژمارە (٤٦٩) لە حوزەیرانی ١٩٦٣، ژمارە (٤٧٠) لە ئەیلوولی ١٩٦٣، ژمارە (٤٧١) لە ئەیلوولی ١٩٦٣، ژمارە (٤٧٢)، لە تشرینی دووەمی ١٩٦٣ و ژمارە (٤٧٣) لە کانوونی دووەمی ١٩٦٤. (ئەحمەد، ٢٠٠٨، ١٢)

(٩) گۆڤاری دەنگی پێشمەرگە، وەك گۆڤارێکی ڕۆشنبیری گشتی، بەشێوەیەکی مانگانەی نارێك لە چاپخانەی خەبات چاپ کراوە. خولی یەکەم حیلمی عەلی شەریف و فەرەیدوون عەلی ئەمین سەرپەرشتییان کردووە و دوازدە ژمارەیان دەرچوواندووە. بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: (ئەحمەد و ع. ز، ٢٠٠٣، ١٥٥-١٥٦).

(١٠) لە دوای ئەو قۆناغە پارتی شۆڕشگێڕی کوردستان بەهەمان ناو واتا ڕۆژنامەی (النور) دوو ژمارە یەکەمیان لە کانوونی دووەمی ١٩٧٣ و دووەمیان لە شوباتی ١٩٧٣ دەردەکات. (النور، العدد ٤٣٣، کانون الثاني ١٩٧٣؛ النور، العدد ٤٣٤، شباط ١٩٧٣).

(١١)بەپێی بڕیاری ژمارە (٤٨٤) ساڵی ١٩٦٩ لە خاڵی هەشتەمدا بڕیار لە دامەزراندنی دەزگایەکی چاپ و بڵاوکراوەی کوردی درابوو، بەڵام نەچووە بواری جێبەجێکردنەوە. بەو هۆیەوە ساڵی ١٩٧٢ جارێکی دیکە بە یاسای ژمارە (١١١) بڕیار لە دامەزراندنی دەزگای هاوکاری بۆ چاپ و بڵاوکردنەوەی کوردی درا، بەڵام دیسانەوە تا ١٤ی کانوونی دووەمی ١٩٧٤ نەچوویە بواری جێبەجێکردنەوە. (القرارات العامة لمجلس قيادة الثورة، ص٥٩٧؛ ڕۆژنامەی برایەتی، ١٥ی کانوونی دووەمی ١٩٧٤).

(١٢)ئەو زنجیرە بابەتە دواتر لە دووتوێی کتێبێك لەژێر ناونیشانی (بیروباوەڕ و کردەوەکانی گۆرباشۆف لە تای تەرازوودا) چاپ دەکرێت.

لیستی سەرچاوەکان:

یەکەم: بەڵگەنامە و نووسراوی فەرمی

أ. بڵاونەکراوە

١. بەزمانی کوردی

١. دادگای باری کەسێتی سلێمانی، نووسراوی ژمارە ٣٧١ لە ٢٠٢١/٣/٢.

٢. بەزمانی عەرەبی

١. بطاقة الاحوال الشخصية، رقم ٨٤٨٨١١ في ١٩٠٨/٤/١٣، محمدحلمي محمدعلي شريف.
٢. الجنسية العراقية رقم ٧٠٥٣٩٦ في ١٩٨٠/٤/١٣، محمدحلمي محمدعلي شريف.
٣. الجنسية العراقية رقم ٥٧٩٠٦ في ١٩٨١/١٢/١٩، ناهيدة درويش محي الدين.
٤. وزارة الصحة، الكتاب المرقم ٣٣٠٣٥٧ في ٤ تموز ١٩٩٨.

ب. بڵاوکراوە

١. الجمهورية العراقية، القرارات العامة لمجلس قيادة الثورة، بغداد، ١٩٧٧.
٢. وزارة الثقافة والاعلام، الكتاب المرقم ١٨٠٠٠ في ١٩٦٨/٩/٢٦.
٣. بيان مجلس قيادة الثورة، المرقم ٢٢٨ في ١٩٧٠/٣/١١.

دووەم: نامەی تایبەتی

١. شەریف، حیلمی عەلی (حوزەیرانی ١٩٩٨)، بۆ بنەماڵەی قادری حاجی حوسێن.

سێیەم: بیرەوەری

أ. بە زمانی کوردی

١. بۆتانی، کاکەمەم (٢٠٠٧)، ژانەڕێیە خۆڵەمێشەکان، بەرگی دووەم، کوردستان، چاپخانەی بینایی.

٢. حاجی محمود، محمد (٢٠٢١)، ڕۆژمێری پێشمەرگەیەك، كە باسی ڕووداوەكانی خەبات وشۆڕشی میللەتەكەمان دەكات (١٩٧٦-٢٠٠٤)، بەرگی پێنجەم، سلێمانی، چاپخانەی كارۆ.
٣. خەزنەدار، مارف (٢٠١٠)، ڕۆژگاری من كەمێك ئاشتی و برێك هێمنی ١٩٦٨ – ١٩٧٥، بەرگی پێنجەم، هەولێر، چاپخانەی ڕۆژهەڵات.
٤. ساڵح، سدیق (٢٠٠٧)، بیرەوەرییەكانی محەمەد شاپەسندی، چاپی یەكەم، سلێمانی، چاپخانەی شڤان.
٥. فەرد، عیرفان قانعی (٢٠١٣)، دوای شەست ساڵ ژیان و بیرەوەرییەكانی جەلال تاڵەبانی، بەرگی یەكەم، لبنان، مؤسسة العرفان، بیروت.
٦. عارف، فوئاد (٢٠٢١)، یادداشتەكانی فوئاد عارف، وەرگێڕانی: مستەفا سەید عەلی، چاپی یەكەم، سلێمانی.
٧. محەمەدئەمین، ستار (٢٠٢٢)، بۆ ئەوەی ڕاستییەكان ون نەبن لە زاری كەمال محیەدین، چاپی یەكەم، بێ شوێنی چاپ.

چوارەم: دیدار و پەیوەندیی تەلەفۆنی

١. بەزرنجی، عومەر مەعرووف ئەحمەد (٣ی تشرینی یەكەمی ٢٠٢١)، سلێمانی.
٢. پێنجوینی، محەمەدئەمین (٢٣ی تشرینی دووەمی ٢٠٢١)، سلێمانی.
٣. تەگەرانی، محەمەد قادر ئەحمەد (٥ی شوباتی ٢٠٢٢)، سلێمانی،
٤. خولە كۆمەڵە (٥ی شوباتی ٢٠٢٢)، سلێمانی، پەیوەندیی تەلەفۆنی.
٥. حەیدەری، مومتاز (٢٧ی تشرینی یەكەمی ٢٠٢٠)، هەولێر.
٦. زادە، عەبدوڵڵا حەسەن (٢٣ی كانوونی دووەمی ٢٠٢١)، كۆیە.
٧. سەعید، حەمید عەزیز (٦ی كانوونی یەكەمی ٢٠٢١)، هەولێر.
٨. شەریف، ئاسۆ حیلمی عەلی (١ی نیسانی ٢٠٢١)، پەیوەندیی تەلەفۆنی، سوید.
٩. شەریف، بانو حیلمی عەلی (٥ی كانوونی دووەمی ٢٠٢١)، سلێمانی.
١٠. شەریف، جەودەت عەلی (٥ی كانوونی دووەمی ٢٠٢١)، سلێمانی.
١١. شەریف، دالیا حیلمی عەلی، (١٩ی مارتی ٢٠٢١)، سلێمانی.
١٢. شەریف، دێرین حیلمی عەلی، (١٩ی مارتی ٢٠٢١)، پەیوەندیی تەلەفۆنی، بریتانیا.
١٣. شەریف، فەرەیدوون عەلی (٥ی كانوونی دووەمی ٢٠٢١)، سلێمانی.
١٤. شەریف، مونیرە عەلی (٥ی كانوونی دووەمی ٢٠٢١)، سلێمانی.
١٥. شەریف، وەهبی غەفوور (٤ی مارتی ٢٠٢١)، پەیوەندیی تەلەفۆنی، هەڵەبجە.
١٦. عەتار، تۆفیق حوسێن (٣٠ی تەمووزی ٢٠٢١)، پەیوەندیی تەلەفۆنی، كەركووك.

١٧. گۆرون، سەرگوڵ حەمە ڕەشید ساڵح میرزا (٢٥ی ماتی ٢٠٢١)، پەیوەندیی تەلەفۆنی. سوید.
١٨. محێدین، کەمال (٨ی مارتی ٢٠٢١)، هەولێر.

پێنجەم: توێژینەوەی زانستی

١. ئۆمەر، ئەحمەد حەمەدئەمین (٢٠٢٠)، بایەخی نووسینەوەی مێژووی کورد لە ڕۆژنامەی هاوکاری دا (١٩٧٠ – ١٩٧٥)، گۆڤاری زانکۆی مرۆڤایەتی، بەرگی (٢٤)، ژمارە (٥)، هەولێر، زانکۆی سەلاحەددین، (https://zancojournals.su.edu.krd/index.php/JAHS/article/view/3724/2340).

شەشەم: کتێب

بە زمانی کوردی

١. ئەحمەد و حوسێن، هیمداد، نەوزاد عەلی (٢٠١٩)، کوردستان ڕۆژنامەیەکی سیاسی ڕۆژانەیە، چاپی یەکەم، بێ شوێنی چاپ، چاپخانەی پیرەمێرد.
٢. ئەحمەد، نەوزاد عەلی (٢٠٠٥)، هونەرەکانی ئەدەب لە ڕۆژنامەگەریی نهێنی کوردیدا ١٩٦١-١٩٩١، سلێمانی، چاپخانەی ڕوون.
٣. ئەسەسەرد، فەرید (٢٠١٢)، ڕەهەندەکانی بیری سیاسیی کورد پاش جەنگی دووەمی جیهان، سلێمانی، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی.
٤. ئەمین، نەوشیروان مستەفا (٢٠١٣)، بە دەم ڕێگاوە گوڵچنین، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی ڕۆژنامەوانیی کوردی (١٨٩٨ -١٩٥٨)، کتێبی دووەم، بەرگی یەکەم، بیروت.
٥. جاف، وریا (١٩٩٦)، مێژووی ڕۆژنامەگەری پارتی دیموکراتی کوردستان ١٩٤٦-١٩٩٦، پێداچوونەوەی زاهیر ڕۆژبەیانی، چاپی یەکەم، دهۆك، چاپخانەی خەبات.
٦. جەباری، عبدالجبار محمد (١٩٧٠)، مێژووی ڕۆژنامەگەری کوردی، سلێمانی، چاپخانەی ژین.
٧. حەمەدئەمین، ئەحمەد (٢٠١٧)، پارتی دیموکراتی کورد بەرەی پێشکەوتوو ١٩٥١-١٩٥٦، چاپی یەکەم، هەولێر، چاپخانەی ڕۆژهەلات.
٨. دلێر، خالید (٢٠٠٣)، چەند وشەیەك بۆ مێژوو، چاپی یەکەم، سلێمانی.
٩. ساڵح و ساڵح، سدیق، ڕەفیق (٢٠١١)، ڕۆژنامەوانی نهێنی پارتی دیموکراتی کوردستان – عیراق ١٩٤٦ – ١٩٥٨، سلێمانی، چاپخانەی شڤان.
١٠. ساڵح و ساڵح و زەنگەنە ، سەدیق، ڕەفیق، عەبدوڵڵا (٢٠١٠)، کۆواری دەنگی گێتی تازە، خولی یەکەم، بەرگی یەکەم، خولی دووەم، بەرگی یەکەم و دووەم، چاپی یەکەم، هەولێر.

١١. ساڵح، ئازاد عوبێد (٢٠٠٧)، کاریگەریی شۆڕشی ئەیلوول لەسەر پێشخستنی ڕۆژنامەوانیی کوردی لە باشووری کوردستاندا ١٩٦١- ١٩٧٥، چاپی یەکەم، هەولێر، چاپخانەی ڕۆشنبیری.

١٢. شەریف، بانو حیلمی عەلی (بێ ساڵی چاپ)، ئەلبومی ئاسۆ ، یادگاری و وێنەکانی حیلمی عەلی شەریف، سلێمانی، لە بڵاوکراوەکانی ڕاگەیاندنی مەکتەبی سیاسی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان.

١٣. شەریف، حلمی عەلی (٢٠٠١)، دوو لێکۆڵینەوەی سیاسی نەتەوە چییە و چۆن نەتەوەی کورد پێکهاتووە؟ جیۆپۆلیتکس و دەوڵەت و سیاسەتی دەرەوە و چارەنووسی جیهان، سلێمانی، چاپخانەی دەزگای سەردەم.

١٤. شەریف، حلمی عەلی (٢٠١٤)، بیروباوەڕ و کردەوەکانی گۆرباشۆف لە تای تەرازوودا، چاپی یەکەم، کەرکووك، چاپخانەی شەهید ئازاد هەورامی.

١٥. مستەفا خان، هاوار (٢٠١٨)، بیرەوەری ڕۆژنامەنوسیی مام جەلال ، چەپکە گوڵم پێ جوانترە لە تاقە گوڵ، چاپی سێیەم، سلێمانی، چاپخانەی کارۆ.

١٦. مەجید، هەوراز جەوهەر (٢٠١٢)، شاری سلێمانی ١٤ی تەمموز ١٩٥٨ – ١٧ی تەمموز لێکۆڵینەوەیەك لە بارودۆخی سیاسی و ڕۆشنبیری، چاپی یەکەم، هەولێر، چاپخانەی ڕۆژهەڵات.

١٧. مەزهەر، کەمال (٢٠٠١)، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ئامادەکردنی: عەبدوڵڵا زەنگەنە، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە.

١٨. نەریمان، مستەفا (١٩٨٩)، بیبلیۆگرافیای ڕۆژنامەی هاوکاری ساڵانی ١٩٧٠-١٩٧٤، بەرگی یەکەم، بەغدا.

١٩. وەسانی، دڵشاد مستەفا (٢٠٢١)، خەبات بەردەوامە ، پوختەیەك دەرباری ڕۆژنامەی خەبات ١٩٥٩ – ١٩٦٠، چاپی یەکەم، هەولێر لە بڵاوکراوەکانی خەبات.

بە زمانی عەرەبی

١. بطي، فائق (١٩٧٠)، صحافة تموز وتطور العراق السياسي، دار الاديب، بغداد.

٢. حسون، فيصل (دون سنة الطبع)، صحافة العراق مابين عامي ١٩٤٥-١٩٧٠، دون مكان الطبع.

٣. شاويس، رزگار نوري (١٩٩٨)، رزگاری ثم خەبات لسان حال الحزب الديمقراطي الكوردستاني نضال مشرف لاكثر من نصف قرن"عرض تأريخي" ١٩٤٦- ١٩٩٨، دون مكان الطبع، مطبعة التربية في اقليم كوردستان.

حەفتەم: گۆڤار

بە زمانی کوردی

١. شەریف، حیلمی عەلی (١٩٧٢)، سەرنجێك لە ئەدەب و هونەری تازە، گۆڤاری بەیان، ژمارە (٧)، بەغدا.

٢. شەریف، حیلمی عەلی (١٩٧٣)، ئەرکی ئەدیب و هونەرمەندانی تازە، گۆڤاری بەیان، ژمارە (٨)، بەغدا.

٣. شەریف، حیلمی عەلی (١٩٧٤)، جوتیار لە شیعری کوردیدا، بەشی دووەم، گۆڤاری بەیان، ژمارە (١٢)، بەغدا.

٤. شەریف، حیلمی عەلی (١٩٧٤)، جوتیار لە شیعری کوردیدا، بەشی یەکەم، گۆڤاری بەیان، ژمارە (١٤)، بەغدا.

٥. شەریف، حیلمی عەلی (کانوونی دووەمی ١٩٧٧)، لەنێوان کۆن و نوێ دا، گۆڤاری بەیان، ژمارە (٣٩)، بەغدا.

٦. شەریف، حیلمی عەلی (تشرینی یەکەم و تشرینی دووەمی ١٩٨٢)، مژدەی هیوا، گۆڤاری بەیان، ژمارە (٨٣)، بەغدا.

٧. شەریف، حیلمی عەلی (تەمموزی ١٩٨٣)، بیرێکی سەربەست، گۆڤاری بەیان، ژمارە (٨٨)، بەغدا.

٨. شەریف، حیلمی عەلی (مایس - حوزەیرانی١٩٨٣)، مرۆڤی دڕەندە خۆی دڕەندەیە یان دڕەندە کراوە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (٩٧)، بەغدا.

٩. شەریف، حیلمی عەلی (تشرینی دووەمی ١٩٨٤)، خەوێکی شاد، گۆڤاری بەیان، ژمارە (١٠٠)، بەغدا.

١٠. شەریف، حیلمی عەلی (کانوونی یەکەمی ١٩٨٤)، جیوپۆ لیتیکس و دەوڵەت و سیاسەتی دەرەوە و چارەنووسی جیهان، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٠٣-١٠٤)، بەغدا.

١١. شەریف، حیلمی عەلی (مارتی ١٩٨٥)، جیوپۆ لیتیکس و دەوڵەت و سیاسەتی دەرەوە و چارەنووسی جیهان، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٠٥)، بەغدا.

١٢. شەریف، حیلمی عەلی (حوزەیرانی ١٩٨٥)، جیوپۆ یتیکس و دەوڵەت و سیاسەتی دەرەوە و چارەنووسی جیهان، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٠٦)، بەغدا.

١٣. شەریف، حیلمی عەلی (ئەیلوولی ١٩٨٥)، جیوپۆ لیتیکس و دەوڵەت و سیاسەتی دەرەوە و چارەنووسی جیهان، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٠٧)، بەغدا.

١٤. شەریف، حیلمی عەلی (کانوونی یەکەمی ١٩٨٥)، جیوپۆ لیتیکس و دەوڵەت و سیاسەتی دەرەوە و چارەنووسی جیهان، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٠٨)، بەغدا.
١٥. شەریف، حیلمی عەلی (مارتی ١٩٨٦)، ئەم شیرازە بۆ وا تێك چووە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٠٩)، بەغدا.
١٦. شەریف، حیلمی عەلی (نیسانی ١٩٨٦)، با هەندێك وریای زمانەکەمان بین، گۆڤاری بەیان، ژمارە (١١٨)، بەغدا.
١٧. شەریف، حیلمی عەلی (تشرینی دووەمی ١٩٨٦)، بەرەو شادی، گۆڤاری بەیان، ژمارە (١٢٥)، بەغدا.
١٨. شەریف، حیلمی عەلی (مارتی ١٩٨٦)، شیرین، گۆڤاری بەیان، ژمارە (١١٧)، بەغدا.
١٩. شەریف، حیلمی عەلی (ئەیلوولی ١٩٨٦)، مامۆستا ڕەقیب و ڕەخنە زانستیانەکەی!، گۆڤاری نووسەری کورد، ژمارە (٥)، بەغدا.
٢٠. شەریف، حیلمی عەلی (تشرینی دووەمی ١٩٨٨)، بەردە باران، گۆڤاری بەیان، ژمارە (١٤٩)، بەغدا.
٢١. شەریف، حیلمی عەلی (ئابی ١٩٨٩)، بەسەرهاتی پیرۆز، گۆڤاری بەیان، ژمارە (١٥٨)، بەغدا.
٢٢. شەریف، حیلمی عەلی (کانوونی یەکەمی ١٩٨٩)، ڕێکەوت کە لە بەختەوەری و بێ بەختیدا ڕەنگ ئەداتەوە، گۆڤاری کاروان، ژمارە (٨١)، بەغدا.
٢٣. شەریف، حیلمی عەلی (شوباتی ١٩٨٩)، گوڵستان، گۆڤاری بەیان، ژمارە (١٥٢)، بەغدا.
٢٤. شەریف، حیلمی عەلی (حوزەیرانی ١٩٨٩)، وا تێ نەگەی، گۆڤاری بەیان، ژمارە (١٥٦)، بەغدا.
٢٥. شەریف، حیلمی عەلی (کانوونی دووەمی ١٩٩٠)، بۆ شۆخێکی نازدار لە کورستانی ئێران دا، گۆڤاری بەیان، ژمارە (١٦٣)، بەغدا.

هەشتەم: ڕۆژنامە

بە زمانی کوردی

١. ئاسۆ (٣١ی تەمموزی ١٩٧١)، لە کۆمۆنەی پارتییەوە بۆ کۆمۆنەی خەرتووم، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٢٦)، بەغدا.
٢. ئاسۆ (٧ی ئابی ١٩٧١)، بۆرژوازی لەنێوان هەستی نیشتمان پەروەری و هەستی چینایەتیدا، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٢٧)، بەغدا.
٣. ئاسۆ (٤ی ئەیلوولی ١٩٧١)، پێشمەرگەی ژیر و پێشمەرگەی گیرەشێوێن، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٣١)، بەغدا.

٤. ئاسۆ (٢٥ی ئەیلوولی ١٩٧١)، بە بۆنەی چلەی ئەبو ئەیادی قارەمانەوە، ئەبو ئەیاد بەم جۆرە بیری ئەکردەوە، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٣٣)، بەغدا

٥. ئاسۆ (٢ی تشرینی یەکەمی ١٩٧١)، سەرکەوتوو بێت یەکگرتووی گەلی چین و گەلانی تری دونیا دژی ئیمپرالیزم و کۆنەپەرستان، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٣٥)، بەغدا.

٦. ئاسۆ (٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٧١)، لەسەر هەوڵێك لە ڤێتنامەوە، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٣٦)، بەغدا.

٧. ئاسۆ(٢٣ی تشرینی یەکەمی ١٩٧١)، سیاسەتی ساتوسەودا لەگەڵ ئیمپریالیزم دا بەرەو کوێ؟!، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٣٨)، بەغدا.

٨. ئاسۆ (٣٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٧١)، بەرەی تێکۆشانی گەلان هەر سەرکەوتنە و ئەنجامی ئیمپریالیزم فەوتان و لەناوچوونە، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٣٩)، بەغدا.

٩. ئاسۆ (٦ی تشرینی دووەمی ١٩٧١)، خەباتێکی یەکگرتوو دژی پیلانەکانی ئیمپریالیزم، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٤٠)، بەغدا.

١٠. ئاسۆ (٩ی ئەیلوولی ١٩٨٢)، ڕاستە یان خەو، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٦٥٣)، بەغدا.

١١. ئاسۆ (١٦ی ئەیلوولی ١٩٨٢)، تاقیکردنەوەیەکی نوێ، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٦٥٤)، بەغدا.

١٢. ئەحمەد و ع. ز، ڕەفیق ساڵح (٢٠٠٣)، ڕابەری ڕۆژنامەنووسیی کوردی، گۆڤاری ڕۆژنامەڤانی، ژمارە (١١-١٢)،ساڵی چوارەم، سلێمانی.

١٣. تەرمی سیاسەتمەدار و ڕووناکبیر و ڕۆژنامەنووس خوالێخۆشبوو حیلمی عەلی شەریف بە خاك سپێردرا (٦ی تەمموزی ١٩٩٨)، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (١٦٤٩)، سلێمانی.

١٤. جوامێر (٢٣ی تشرینی یەکەمی ١٩٧١)، سەرکەوتوو بێت خەباتی گەلی کۆریا، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٣٨)، بەغدا.

١٥. جوامێر (١٥ی کانوونی دووەمی ١٩٧٢)، ئافرەت و کۆمەڵ، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٠٠)، بەغدا.

١٦. جوامێر (٢٢ی کانوونی دووەمی ١٩٧٢)، بۆ لە خەبات بترسم؟ ، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٠١)، بەغدا.

١٧. جوامێر (٢٦ی شوباتی ١٩٧٢)، ئەو ساڵە تووشە هاوکاری ئەوێت، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٠٥)، بەغدا.

١٨. جوامێر (٤ی مارتی ١٩٧٢)، پارووی ژەهراوی و تیکە گلاندن، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٠٦)، بەغدا

١٩. جوامێر (١٨ی مارتی ١٩٧٢)، شانۆسازیی سەرۆك هەڵبژاردن لە ئەمریکا، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٠٨)، بەغدا.
٢٠. جوامێر (٢٩ی نیسانی ١٩٧٢)، با هەر شەکاوە بێت ئاڵای بەرزی لەشکری گەلی کۆریا، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١١٤)، بەغدا.
٢١. جوامێر (٦ی مایسی ١٩٧٢)، یەکگرتوو بێت خەباتی گەلی کورد و تورك و ئەرمەن، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١١٥)، بەغدا.
٢٢. جوامێر (٢٧ی مایسی ١٩٧٢)، پێویستە بایەخ بدرێت بە تەندروستی کرێکاران، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١١٨)، بەغدا.
٢٣. جوامێر (١٧ی حوزەیرانی ١٩٧٢)، ورد بیخوێنەرەوە، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٢١)، بەغدا.
٢٤. جوامێر (٢٢ی تەمووزی ١٩٧٢)، لە ڤێتنام شۆڕش بەم جۆرەیە، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٢٦)، بەغدا.
٢٥. جوامێر (١٧ی تشرینی دووەمی ١٩٧٢)، ئێران لەوەرگەی ئیمپریالیزمی جیهانە، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٤٢)، بەغدا.
٢٦. جوامێر (٥ی کانوونی دووەمی ١٩٧٣)، دیسانەوە زستانی سەخت و ئەرکی سەرشانی ڕێکخراوە کوردستانییەکان، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٤٩)، بەغدا.
٢٧. جوامێر (٢٠ی نیسانی ١٩٧٣)، ئێران لە زروفی مەوزوعی لەبارە بۆ شۆڕش بەڵام!، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٦٣)، بەغدا.
٢٨. جوامێر (٢٧ی نیسانی ١٩٧٣)، لینین و یەکی ئایار دوو نیشانەی پڕشنگداری سەرکەوتنن، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٦٤)، بەغدا.
٢٩. جوامێر (١١ی مایسی ١٩٧٣)، کارەساتەکانی لوبنان گەلانی عەرەب زیاتر هۆشیار دەکاتەوە، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٦٦)، بەغدا.
٣٠. جوامێر (٨ی حوزەیرانی ١٩٧٣)، ٤ ساڵ بەسەر دامەزراندنی حکوومەتی شۆڕشگێڕانەی خواروی ڤێتنامدا، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٧٠)، بەغدا.
٣١. جوامێر (٢٢ی حوزەیرانی ١٩٧٣)، ٩ی حوزەیران (یونیوی ١٩٦٥) ڕۆژی دەستپێکردنی شۆڕشی چەکدارە لە زەفار، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٧٢)، بەغدا.
٣٢. جوامێر (١٣ی تەمووزی ١٩٧٣)، خەباتی گەلێکی بچووکی شۆڕشگێڕی دژی ئیمپریالیزم و کۆنەپەرستان، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٧٥)، بەغدا.
٣٣. جوامێر (١٤ی کانوونی دووەمی١٩٧٤)، خەباتی چەکدارانە تاکە ڕێگای دەستخستنەوەی مافی گەلی فەڵەستینە!، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٩٧)، بەغدا.

٣٤. ڕۆژنامەی برایەتی (١٥ی کانوونی دووەمی ١٩٧٤)، ژمارە (٧).
٣٥. سارمەمی، تاریق جەوهەر (٣٠ ی ئابی ٢٠٢١)، نامەی مەلا عەولا بۆ محەمەدی مامڵێ، گۆڤاری دیوان، ژمارە (٣)، هەولێر.
٣٦. شریف، حلمی علی (١٢ی شوباتی ١٩٥٩)، ئەمریکای دەست درێژکەر و مشتێك دەرەبەگە خۆفرۆشەکان؟!، ڕۆژنامەی ژین، ژمارە (١٤٣٠)، سلێمانی.
٣٧. شەریف، حیلمی عەلی (١ی تشرینی یەکەمی ١٩٥٩)، لە چینەوە بۆ خەبات .. دەربارەی زەماوەندی ١ی تشرین جەژنی دامەزراندنی جەمهوریەتی گەلی چین، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (٨٤)، بەغدا.
٣٨. شریف، حلمی علی (١ی کانوونی دووەمی ١٩٥٩)، بوختانی چەپ ڕەویی، ڕۆژنامەی ژین، ژمارە (١٤٢٤)، سلێمانی.
٣٩. شریف، حلمی علی (٢٢ی کانوونی دووەمی ١٩٥٩)، اتجاهی دیموکراتی پارێزگاری جمهوریەتەکەمانە، ڕۆژنامەی ژین، ژمارە (١٤٢٧)، سلێمانی.
٤٠. شریف، حلمی علی (٢٧ی کانوونی دووەمی ١٩٥٩)، پاراستنی اتجاهی دیموکراتی بەهێزکردنی بەرەی ئاشتی خوازانە، ڕۆژنامەی ژین، ژمارە (١٤٢٨)، سلێمانی.
٤١. شریف، حلمی علی (٥ی شوباتی ١٩٥٩)، سەرچاوەکەی کێ یە؟!، ڕۆژنامەی ژین، ژمارە (١٤٢٩)، سلێمانی.
٤٢. شەریف، حیلمی عەلی (١٩ی مارتی ١٩٥٩)، شۆڕشی نەورۆز، ڕۆژنامەی ژین، ژمارە (١٤٣٥)، سلێمانی.
٤٣. شەریف، حیلمی عەلی (٣ی تشرینی دووەمی ١٩٥٩)، لە چینەوە بۆ خەبات.. گفتوگۆیەك لەگەڵ سەرمایەدارێکی چینی، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (٨٨)، بەغدا.
٤٤. شەریف، حیلمی عەلی (٨ی تشرینی دووەمی، ١٩٥٩)، لە چینەوە بۆ خەبات.. گفتوگۆیەك لەگەڵ سەرمایەدارێکی چینی، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (٩٢)، بەغدا.
٤٥. شەریف، حیلمی عەلی (١٢ی تشرینی دووەمی ١٩٥٩)، لە چینەوە بۆ خەبات .. سی ئان پایتەختی کۆنی چین، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە (٩٦)، بەغدا.
٤٦. شەریف، حیلمی عەلی (١١ی تشرینی دووەمی ١٩٨٢)، پەیکەری ئازادی، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٦٦١)، بەغدا.
٤٧. شەریف، حیلمی عەلی (٢٧ی کانوونی یەکەمی ١٩٨٣)، ڕەوشت و نەرێت و بنچینەی ناکۆکییەکان، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٦٧٣)، بەغدا.

٤٨. شەریف، حیلمی عەلی (١٧ی شوباتی ١٩٨٣)، بێ باکی دەربارەی جەنگی ئەتۆمی، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٦٧٥)، بەغدا.

٤٩. شەریف، حیلمی عەلی (١٧ی مارتی ١٩٨٣)، بەشداری گەلی کورد لە شۆڕشی بیستی عێراق، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٦٧٩)، بەغدا.

٥٠. شەریف، حیلمی عەلی (١٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٢)، لەبەر ڕووناکی ڕووداوەکاندا چاوورِاوەکانی ئەمریکا و گەلی فەڵەستین، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٦٥٧)، بەغدا.

٥١. شەریف، حیلمی عەلی (٣١ی مارتی ١٩٨٣)، دوو هەڵبژاردەی نازدار، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٦٨١)، بەغدا.

٥٢. شەریف، حیملی عەلی (٢١ی مارتی ١٩٨٤)، نەورۆز یان ڕۆژی نوێ، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٧٣٠)، بەغدا.

٥٣. شەریف، حیلمی عەلی (١٦ی ئابی ١٩٨٤)، بیرەوەری گەشتی ڕۆژنامەنووسێك چارەگە سەدەیەك لەمەوبەر، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٧٥٠)، بەغدا.

٥٤. شەریف، حیلمی عەلی (٢٣ی ئابی ١٩٨٤)، بیرەوەری گەشتی ڕۆژنامەنووسێك چارەگە سەدەیەك لەمەوبەر، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٧٥١)، بەغدا.

٥٥. شەریف، حیلمی عەلی (٣٠ی ئابی ١٩٨٤)، بیرەوەری گەشتی ڕۆژنامەنووسێك چارەگە سەدەیەك لەمەوبەر، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٧٥٢)، بەغدا.

٥٦. شەریف، حیلمی عەلی (١٢ی ئەیلولی ١٩٨٤)، بیرەوەری گەشتی ڕۆژنامەنووسێك چارەگە سەدەیەك لەمەوبەر، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٧٥٣)، بەغدا.

٥٧. شەریف، حیلمی عەلی (٢٠ی ئەیلولی ١٩٨٤)، بیرەوەری گەشتی ڕۆژنامەنووسێك چارەگە سەدەیەك لەمەوبەر، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٧٥٤)، بەغدا.

٥٨. شەریف، حیلمی عەلی (٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٤)، نەخشێك بە قەتران و نەخشێك لە ئاوی زێڕ ، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٧٥٦)، بەغدا.

٥٩. شەریف، حیلمی عەلی (٣١ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٥)، لەگەڵ پیاوێکی نابینادا، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٧٧٤)، بەغدا.

٦٠. شەریف، حیلمی عەلی (٢١ی شوباتی ١٩٨٥)، بە بۆنەی کشانەوەی سوپای زایۆنیستەکان لە خوارووی لوبناندا، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٧٧٧)، بەغدا.

٦١. شەریف، حیلمی عەلی (٢١ی مارتی ١٩٨٥)، نەورۆز، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٧٨١)، بەغدا.

٦٢. شەریف، حیلمی عەلی (٢٧ی حوزەیرانی ١٩٨٥)، تۆقان و تۆقێنەران لە سێبەری بیروباوەڕی ڕۆناڵد ڕێگن دا، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٧٩٥)، بەغدا.
٦٣. شەریف، حیلمی عەلی (١٥ی ئابی ١٩٨٥)، لە یادی کارەساتەکەی هێرۆشیمادا، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٨٠٢)، بەغدا.
٦٤. شەریف، حیلمی عەلی (٢٢ی ئابی ١٩٨٤)، جەنگی ئەستێرە و جیهانی سێیەم، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٨٠٣)، بەغدا.
٦٥. شەریف، حیلمی عەلی (١٠ی تشرینی دووەمی ١٩٨٥)، لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی پەلاماردانەکەی ئەم دواییەی سەر تونس تا زایۆنیستەکان بە چۆکا نەهێنرێن گەلی فەڵەستین بە مافی ڕەوای خۆی ناگات، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٨٠٩)، بەغدا.
٦٦. شەریف، حیلمی عەلی (١٧ی تشرینی یەکەمی ١٩٨٥)، بەبۆنەی فڕاندنی فڕۆکەکەی میسرەوە کامیان جەردەکاریە، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٨١٠)، بەغدا.
٦٧. شەریف، حیلمی عەلی (٢٠ی مارتی ١٩٨٧)، ڕازێك، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٨٣٢)، بەغدا.
٦٨. شەریف، حیلمی عەلی (٢٩ی مایسی ١٩٨٦)، دیسانەوە تۆقاندن، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٨٤٢)، بەغدا.
٦٩. شەریف، حیلمی عەلی (٣ی تەممووزی ١٩٨٦)، ڤاڵدهایم و پروپاگەندەی زایۆنیستەکان، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٨٤٦)، بەغدا.
٧٠. محی الدین، کەمال (٨ی ئابی ٢٠٠٩)، حیلمی چۆن دەرمان خوارد کرا، ڕۆژنامەی بەدرخان، ژمارە (١٣٢)، هەولێر.
٧١. مەحمود، کەریم عەبدوڵڵا (١٠ی ئابی ١٩٩٨)، حیلمی عەلی شەریفی نووسەر و ڕۆژنامەنووس و تێکۆشەر، بەشی چوارەم، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (١٦٥٥)، سلێمانی.
٧٢. مەحمود، کەریم عەبدوڵڵا (١٦ی تەمووزی ١٩٩٨)، حیلمی عەلی شەریفی نووسەر و ڕۆژنامەنووس و تێکۆشەر، بەشی یەکەم، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (١٦٥٥)، سلێمانی.
٧٣. نەبەز (١ی کانوونی دووەمی ١٩٧٢)، شۆڕشی زەوی و چاك کردنی کشتوکاڵ، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (تایبەت)، بەغدا.
٧٤. نەبەز (١٥ی کانوونی دووەمی ١٩٧٢)، ئایا جوتیاران شۆڕشگێڕن؟ ، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٠٠)، بەغدا.

٧٥. نەبەز (٢٢ی کانوونی دووەمی ١٩٧٢)، ئایا جوتیاران شۆڕشگێڕن؟ ، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٠١)، بەغدا.
٧٦. نەبەز (٥ی شوباتی ١٩٧٢)، نەتەوە بچووکەکانی چین، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٠٢)، بەغدا.
٧٧. نەبەز (١٢ی شوباتی ١٩٧٢)، بزووتنەوەی دیموکراتی و نەتەوایەتی گەلی ئازەربیجان، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٠٣)، بەغدا.
٧٨. نەبەز (١٩ی شوباتی ١٩٧٢)، بزووتنەوەی دیموکراتی و نەتەوایەتی گەلی ئازەربیجان، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٠٤)، بەغدا.
٧٩. نەبەز (٤ی مارتی ١٩٧٢)، جەنگاوەری نەمر، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٠٦)، بەغدا.
٨٠. نەبەز (١١ی مارتی ١٩٧٢)، سەرە مەقەستی وتارێك، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (١٠٧)، بەغدا.
٨١. یەکەمەکانی هاوکاری (٩ی کانوونی دووەمی ٢٠٣٣)، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٣٨٩٣)، بەغدا.

بە زمانی عەرەبی

١. ئاسو (١٨ مايس ١٩٦٠)، الولايات المتحدة هي السبب في فشل مؤتمر الاقطاب، جريدة خەبات، العدد (٢٢٠)، بغداد.
٢. ئاسو (٢٠ مايس ١٩٦٠)، الحرية لجوموكينياتا، جريدة خەبات، العدد (٢٢٢)، بغداد.
٣. ئاسو (٢٢ مايس ١٩٦٠)، تجديد المظاهرات في تركيا ضد حكم مندريس، جريدة خەبات، العدد (٢٢٣)، بغداد.
٤. ئاسو (٢٣ مايس ١٩٦٠)، واخيرا ارتكب حكومة كيشي جريمتها الكبرى، جريدة خەبات، العدد (٢٢٤)، بغداد.
٥. ئاسو (٢٥ مايس ١٩٦٠)، التميز العنصري يمتد من امريكا وجنوب افريقا الى العراق، جريدة خەبات، العدد (٢٢٦)، بغداد.
٦. ئاسو (٢٦ مايس ١٩٦٠)، محنة الصحافة في العربية المتحدة، جريدة خەبات، العدد (٢٢٧)، بغداد.
٧. ئاسو (٢٧ مايس ١٩٦٠)، مع مندريس مرة أخرى، جريدة خەبات، العدد (٢٢٨)، بغداد.
٨. ئاسو (٢٩ مايس ١٩٦٠)، فزع شاه ايران من حوادث تركيا الأخيرة، جريدة خەبات، العدد (٢٢٩)، بغداد.
٩. ئاسو (١٠ حزيران ١٩٦٠)، علام يدل اصرار ايزنهاور على زيارة اليابان، جريدة خەبات، العدد (٢٣٦)، بغداد.

١٠. ئاسو (١١ تموز ١٩٦٠)، الشعب الايطالي يواصل النضال بحزم ضد الفاشية، جريدة خەبات، العدد (٢٦٠)، بغداد.
١١. ئاسو (١٢ حزيران ١٩٦٠)، مغزى الدعاية الاستعمارية ضد اندنوسيا، جريدة خەبات، العدد (٢٣٧)، بغداد.
١٢. ئاسو (١٣ حزيران ١٩٦٠)، جميلة بوباشا في الجزائر وغني بلوريان ورفاقه في ايران، جريدة خەبات، العدد (٢٣٨)، بغداد.
١٣. ئاسو (١٤ حزيران ١٩٦٠)، زيارة وفد جمعية الطلبة الاكراد للاتحاد السوفياتي تعزيز للصداقة بين شعبنا الكردي والشعوب السوفياتية، جريدة خەبات، العدد (٢٣٩)، بغداد.
١٤. ئاسو (١٧ حزيران ١٩٦٠)، هل لسياسة امريكا الحربية من نتائج ايجابية؟، جريدة خەبات، العدد (٢٤٢)، بغداد.
١٥. ئاسو (٢٠ حزيران ١٩٦٠)، تحية الشعب الكردي الى المؤتمر الثاني للدول الافريقية المستقلة، جريدة خەبات، العدد (٢٤٤)، بغداد.
١٦. ئاسو (٢١ حزيران ١٩٦٠)، لابد للقضية الجزائرية ان تنتصر، جريدة خەبات، العدد (٢٤٥)، بغداد.
١٧. ئاسو (٢٣ حزيران ١٩٦٠)، مغامرات اديناور تهدد السلم والاستقرار في العالم، جريدة خەبات، العدد (٢٤٧)، بغداد.
١٨. ئاسو (٢٧ حزيران ١٩٦٠)، انتصار جديد على المستعمرين في الصومال، جريدة خەبات، العدد (٢٤٩)، بغداد.
١٩. ئاسو (٢٩ حزيران ١٩٦٠)، نضال الشعب القبرصي ضد القواعد العسكرية مساهمة فعالة في دعم العالم، جريدة خەبات، العدد (٢٥١)، بغداد.
٢٠. ئاسو (٣ تموز ١٩٦٠)، تهديدات الولايات المتحيدة لكوبا لاتعيد اليها نفوذها، جريدة خەبات، العدد (٢٥٤)، بغداد.
٢١. ئاسو (٤ تموز ١٩٦٠)، جمهوريات امريكا اللاتينية المتحررة اقوى من تهديدات الدكتاتوريين الاقزام، جريدة خەبات، العدد (٢٥٥)، بغداد.
٢٢. ئاسو (٨ تموز ١٩٦٠)، عرقلة المفاوضات تحضر الشعب الجزائري على تشدد نضاله الثوري، جريدة خەبات، العدد (٢٥٨)، بغداد.
٢٣. ئاسو (١٣ تموز ١٩٦٠)، تضامن العرب كفيل بلجم قوى العدوان الاستعماري، جريدة خەبات، العدد (٢٦٢)، بغداد.
٢٤. ئاسو (٢٠ تموز ١٩٦٠)، الاستعمار البلجيكي يكشر عن انيابه ويتمادى في عدوانه على الكونغو، جريدة خەبات، العدد (٢٦٦)، بغداد.

٢٥. ئاسو (٢٠ تشرين الثاني ١٩٦٠)، كوبا التهديدات الامريكية، جريدة خەبات، العدد (٣٦٥)، بغداد.
٢٦. ئاسو (٢٢ تموز ١٩٦٠)، حملة الانتخابات الامريكية المهزلة التي يشهده الشعب الامريكي، جريدة خەبات، العدد (٢٦٨)، بغداد.
٢٧. ئاسو (٢٤ تموز ١٩٦٠)، انتصار رائع يحرزه الشعب السيلاني، جريدة خەبات، العدد (٢٦٩)، بغداد.
٢٨. ئاسو (٢٦ تموز ١٩٦٠)، ذكرى الحاق لواء الاسكندرونة بتركيا، جريدة خەبات، العدد (٢٧١)، بغداد.
٢٩. ئاسو (٢٧ تموز ١٩٦٠)، تحية اكبار الى الشعب الكوبي البطل في ذكرى ثورته المجيدة، جريدة خەبات، العدد (٢٧٢)، بغداد.
٣٠. ئاسو (٢٨ تموز ١٩٦٠)، حكومة بهلوي تستعد لتزييف الانتخابات القادمة، جريدة خەبات، العدد (٢٧٣)، بغداد.
٣١. ئاسو (٣١ تموز ١٩٦٠)، يجب ازالة التمييز العنصري من الوجود، جريدة خەبات، العدد (٢٧٥)، بغداد.
٣٢. ئاسو (٢٩ تشرين الثاني ١٩٦٠)، في ذكرى اغتصاب لواء الاسكندرونة، جريدة خەبات، العدد (٣٧٢)، بغداد.
٣٣. ئاسو (٢٩ تموز ١٩٦٠)، دماء احرار روديسيا تنير لشعبها الابي طريق التحرر والخلاص، جريدة خەبات، العدد (٢٧٤)، بغداد.
٣٤. ئاسو (٥ اب ١٩٦٠)، المؤتمر العالمي السادس في اليابان عامل هام لدعم السلم و توطيده، جريدة خەبات، العدد (٢٨٠)، بغداد.
٣٥. ئاسو (٢٠ تشرين الاول ١٩٦٠)، حقد دفين على الدول المتحررة حديثا، جريدة خەبات، العدد (٣٤٠)، بغداد.
٣٦. ئاسو (٧ كانون الاول ١٩٦٠)، على الامم المتحدة معالجة الوضع في الكونغو سريعاً، جريدة خەبات، العدد (٣٧٧)، بغداد.
٣٧. ئاسو (١١ كانون الاول ١٩٦٠)، تصفية الاستعمار هي المفتاح لحل المشاكل الدولية الكبرى، جريدة خەبات، العدد (٣٨٠)، بغداد.
٣٨. ئاسو (١٥ كانون الاول ١٩٦٠)، الشعوب مدعوة لمساندة القضية الجزائرية، جريدة خەبات، العدد (٣٨٤)، بغداد.
٣٩. ئاسو (٢٠ كانون الاول ١٩٦٠)، تدخل المستعمرين في لأؤوس يهدد السلم والاستقرار في المنطقة جنوب شرق آسيا، جريدة خەبات، العدد (٣٨٨)، بغداد.

٤٠. ئاسو (١٢ كانون الثاني ١٩٦١)، قرارات المؤتمر الذروة الافريقي انتصار رائع للشعوب الافريقية، جريدة خەبات، العدد (٤٠٦)، بغداد.
٤١. ئەژدەر (١٨ كانوون الثاني ١٩٧٠)، في ذكرى الرفيق الطيب رشدي علي شريف، جريدة النور، العدد (٣٨٢)، بغداد.
٤٢. جريدة النور (١٢تشرين الاول ١٩٦٨)، العدد (١). بغداد.
٤٣. جريدة النور (٦ كانون الثاني ١٩٦٩)، العدد (٧٢)، بغداد.
٤٤. جريدة النور (٨ كانون الثاني ١٩٦٩)، العدد (٧٣)، بغداد.
٤٥. جريدة النور (٢٨ اذار ١٩٧٠)، العدد (٤٣١)، بغداد.
٤٦. جريدة النور (١٢ تشرين الاول ١٩٦٨)، العدد (١)، بغداد.
٤٧. جريدة النور (كانون الثاني ١٩٧٣)، بغداد.
٤٨. جريدة النور (شباط ١٩٧٣)، العدد (٣٤٣)، بغداد.
٤٩. شريف، حلمي علي (١١ شباط ١٩٦٩)، ماذا وراء الحركات الطلابية في العالم؟ أثر الفكر الثوري في توجيه الشباب، جريدة النور، العدد (١٠١)، بغداد.
٥٠. شريف، حلمي علي (٢٤ تشرين الثاني ١٩٥٩)، معمل لصنع الاواني المطلية بالميناء في سی ئان، جريدة خەبات، العدد (١٠٤)، بغداد.
٥١. شريف، حلمي علي (٢٦ ايلول ١٩٦٠)، المؤتمر الخامس لجمعية الطلبة الاكراد في اوروبا، جريدة (خەبات)، العدد (٣٢٢-٣٢٣)، بغداد.
٥٢. شريف، حيلمي علي (١٢ شباط ١٩٧٠)، مشكلة البطالة في العراق، جريدة النور، العدد (٤٠٣)، بغداد.
٥٣. كريم، مصطفى صالح (١١ تموز ١٩٩٨)، تحية محبة الى مناضل عنيد وكاتب مبدع، جريدة الاتحاد، العدد (٢٧٥)، السلمانية.

نۆیەم: بەرنامەی دیکۆمێنتار

١. لۆلۆ، جەمال (٤ی تەمموزی ٢٠١٧)، حیلمی عەلی شەریف پیاوێك لە لووتکە، بەرنامەی دیکۆمێنتاری، (https://www.youtube.com/watch?v=lKKIbikFesE). (ڕێکەوتی سەردانیکردن ٣٠ی نیسانی ٢٠٢١).

دەیەم: ماڵپەڕی ئینتەرنێت

١. حەسەن، ئامەد (١٦ی مارتی ٢٠١٥)، کیمیابارانی ساڵیادی کارەساتێکی لەبیرنەکراو، (http://archive.xelk.org/dreja.aspx?Jmare=14774&Jor=1&fbclid=IwAR3y-F1OZ_vMl5e4yWcbqLWjnmCg4fKxD3CIf17HNhcASa6A7uwEH1EbDms). (ڕێکەوتی سەردانیکردن ٢٠ی مارتی ٢٠٢١).

الملخص

حلمي علي شريف
ودوره في الصحافة الكوردية

إن لكتابة بحث أكاديمي علمي حول دور حلمي علي شريف (١٩٣١- ١٩٩٨) في مجال الصحافة الكوردية أهمية كبيرة، لما كان له من أثر فعال خلال أربعة عقود في القرن العشرين، وقد تم اختيار هذا الموضوع لعدم تطرق اي باحث اليه سابقا.

إن هذا البحث، يتألف من مقدمة وثلاثة محاور وخاتمة، في المحور الأول نتطرق إلى أصول عائلة حلمي علي شريف، ثم نتحدث عن مراحل طفولته ونشأته. وفي المحور الثاني نتحدث عن دور حلمي في مجال الصحافة، لا سيما دوره في جريدة (خبات)، وجريدة (كوردستان)، وجريدة (النور)، وجريدة (هاوكاري)، وفي المحور الثالث نقف عند مضامين كتابات ومقالات حلمي علي شريف وأماكن نشرها، مع تلك الأسماء والألقاب التي استخدمها، وختمنا البحث بأهم الاستنتاجات التي توصلنا إليها.

الكلمات الدالة: التاريخ، الصحفي، الكورد

Abstarct

Hilmi Ali Sharif and his role in Kurdish Journalism

Writing academic research on the role of Hilmi Ali Sharif (1931-1988) in Kurdish journalism is of great importance due to the fact that he was worked in this field for four decades in the twentieth century and his fingerprints in the Kurdish journalism was very evident. Unfortunately, his role did not receive its due attention, and this is one of the reasons for choosing this topic.

This paper consists of an introduction, three sections, and a conclusion. In the first section, the origins of Hilmi Ali Sharifs's family will be presented, then the stages of his childhood and adulthood and his private life will be shown.

In the second section, Helmy's role in the field of journalism, especially his role in Xabat, Kurdistan, Al-Nour, and Hawkari newspapers discussed in the third section, the contents of Hilmi Ali Sharif's writings and articles and the places of their publication, along with the names and pseudo names he used for publication are going to be documented and discussed. In the end, the most important conclusions and a list of references will be presented.

Keywords: History, Journalism, Kurds.

خانووی کەلەپووریی
سەلیم سلێمان مەحموود کوورەچی
لە شاری هەولێر

نۆژەنکردنەوە و پاراستنی (توێژینەوەیەکی مەیدانییە)

پ. ی. د. عەبدوڵلا خورشید قادر   **د. زیاد ئەحمەد موحەممەد**   **جەمال جەمیل ئەسعەد**

بەشی شوێنەوار کۆلێژی ئاداب   بەشی شوێنەوار کۆلێژی ئاداب   قوتابی دکتۆرا بەشی شوێنەوار

زانکۆی سەلاحەددین   زانکۆی سەلاحەددین   کۆلێژی ئاداب زانکۆی سەلاحەددین

jamaljameel197@gmail.com ziyad.mohammed@su.edu.krd abdullah.qader@su.edu.krd

پوختەی توێژینەوەکە:

خانووی سەلیم سلێمان مەحموود کوورەچی یەکێکە لە خانووە کەلەپوورییەکانی گەڕەکی سەعدووناوە، دەکەوێتە باشووری قەڵای هەولێر و گەڕەکی تەعجیل، مێژووی دروستکردنی ئەم خانووە بۆ زیاتر لە (١٠٠) ساڵ دەگەڕێتەوە، ئەم خانووە پێکهاتووە لە یەک نهۆم و سێ ژووری شێوە لاکێشەیی و دوو هەیوانی کراوە لەگەڵ حەوشەیەکی گەورە و تەویلەیەکی ئاژەڵ و دوو شۆرك (گەرماو) و یەك دەرگای سەرەکی چوونە ژوورەوە لەگەڵ یەك پەیژە و تارمەیەك، ئەم شێوازی بیناسازییە بەیەکێك لە شێوازە ڕەسەنەکانی وڵاتی دوو ڕووبار دادەنرێت.

کەرەستە بیناسازییەکانی خانووی سەلیم سلێمان مەحموود بریتین لە خشتی سوورکراوە (کەرپووچ) لەگەڵ خشتی لە قوڕ دروستکراو، هەروەها دار و ئاسن بەکارهاتووە لە چەند شوێنێکی خانووەکە، وە گەچیش بەکارهاتووە بۆ ڕووپۆشکردنی دیوارەکان.

ئەم خانووە چەندین ڕەگەزی بیناسازی و هونەری لەخۆ دەگرێت وەک هەیوان، کەوان، دەلاقە، سواندە و دەرگا و پەنجەرەکان. لەم توێژینەوە هەوڵدراوە بە

شێوەیەکی مەیدانی سەرجەم بەش و ڕەگەزەکانی بیناسازی و هونەری باسبکرێت، هەروەها تیشک خراوەتە سەر هۆکارەکانی تێکچوون و لەناوچوونی خانووەکە کە خۆی لە هۆکارە سروشتییەکان و مرۆییەکان دەبینێتەوە. هەر لەم توێژینەوەیە ئاماژە بە چۆنیەتی نۆژەنکردنەوە و پاراستنی خانووەکە کراوە.

وشە کلیلییەکان: خانووە کەلەپوورییەکان، بیناسازی، نۆژەنکردنەوە، پاراستن، سەلیم سلێمان کوورەچی

پێشەکی:

گرنگیی توێژینەوەکە: ئەم لێکۆڵینەوەیە لە ژێر ناونیشانی (خانووی کەلەپووری سەلیم سلێمان مەحموود کوورەچی لە شاری هەولێر نۆژەنکردنەوە و پاراستنی) کە دەکەوێتە گەڕەکی سەعدووناوە، ئەم خانووە یەکێکە لە سەدان خانووی کەلەپووری کە دابەشبوون بەسەر چەند گەڕەکێک لە ناوەندی شاری هەولێر، کە تا ئێستا زۆربەیان توێژینەوەی ئەکادیمی لەسەر نەکراون، هەر بۆیە گرنگیی ئەم توێژینەوە لەوەدایە کە بۆ یەکەم جارە بە شێوەیەکی مەیدانی توێژینەوە لەسەر خانووی ناوبراو بکرێت، ئەم توێژینەوەیە دەبێتە بەشێک لە مێژووی هەولێرو بە دۆکیومێنتکردنی یەکێک لە خانووە کەلەپوورییەکان، هەروەها لە داهاتوودا ئەم لێکۆڵینەوەیە دەکرێت ببێتە پرۆژەیەک بۆ پاراستن و نۆژەنکردنەوەی ئەم خانووە و خانووە کەلەپوورییەکانی تر لە شاری هەولێر.

پێکهاتەی توێژینەوەکە: ئەم توێژینەوەیە پێکهاتووە لە دەروازەیەک و دوو باسی سەرەکی، لە دەروازەدا تیشک خراوەتە سەر مێژووی شاری هەولێر لە سەرەتای هاتنی سوپای موسڵمانان و پاشان دەوڵەتەکانی هەزبانیی کوردی و دەوڵەتی ئەتابەکییەکان، بە تایبەت سەردەمی زێڕینی سوڵتان موزەفەر، هەروەها ئاماژە بە فەرمانڕەوایی عوسمانی و میرنشینی سۆران لە هەولێر کراوە، لە بەشێکی تری دەروازەکەدا تیشک خراوەتە سەر بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئاوەدانی شاری هەولێر، بە تایبەت لە ڕووی بیناسازییەوە. لە باسی یەکەمدا توێژینەوەیەکی مەیدانیی تەواو

کراوە بۆ خانووی سەلیم سلێمان مەحموود کوورەچی، ئاماژە بە پێکهاتە و هەموو بەش و ڕەگەزەکانی بیناسازی و هونەری کراوە. لە باسی دووەمدا هەموو ئەو هۆکارانە دیاری کراون کە بوونەتە هۆی تێکچوون و لەناوچوونی خانووەکە، هەروەها ئاماژە بە ڕێگەکان و پێشنیازەکانی پاراستن و نۆژەنکردنەوەی خانووەکە خراوەتە روو .

ڕێبازی توێژینەوەکە: ئەم توێژینەوەیە پشتی بەستووە بە هەردوو لایەنی مەیدانی و ئەو سەرچاوە نووسراوانەی کە دەربارەی مێژوو و خانووە کەلەپوورییەکانی هەولێر نووسراون. بەڵام لەبەرئەوەی لە رابوردوودا هیچ توێژینەوەیەک لەسەر ئەم خانووە نەکراوە بۆیە زۆربەی کارەکانی بە شێوەی مەیدانی ئەنجامدراوە.

سەرچاوەی توێژینەوە: بۆ ئامادەکرنی ئەم توێژینەوە پشت بەستراوە بە سەرچاوە زانستییە باوەڕپێکراوەکان، بە زمانە جیاوازەکان لەگەڵ ئەو بەڵگانەی کە لەلایەن بنەماڵەی (سەلیم سلێمان کوورەچی) بە دەستمان گەیشتووە، لەگەڵ ئەوەشدا توێژینەوەکە بە شێوەیەکی سەرەکی بە شێوەی مەیدانی ئەنجامدراوە.

دەروازە:

شاری هەولێر دەکەوێتە باکووری خۆرهەڵاتی وڵاتی عێراقی ئێستا، دەکەوێتە سەر هێڵی درێژی ٤٤,٠٠٧٢ وە هێڵی پانی ٣٦,١٩٠٦ ئێستا وەك سەنتەری قەزای ناوەند لە پارێزگای شاری هەولێر دادەنرێت، سنووری باکووری لەگەڵ قەزاکانی شەقڵاوەو خەباتە سنووری باشووری لەگەڵ قەزایەکانی مەخموور و دەشتی هەولێرە لە ڕۆژهەڵاتیشی قەزای دەشتی هەولێرە لە ڕۆژئاواشی قەزایەکانی خەبات و مەخموورە (غەفور، ٢٠١٥، ل ٦١٢) شاری هەولێر شوێنێکی گرینگی ستراتیجی هەیە دەکەوێتە نێوان هەردوو زێی گەورە و بچووك لە باکوور و باشوورییەوە زێی دیجلە لە ڕۆژئاوایەتی بەشێکی تری سنوورەکەی لەگەڵ پارێزگای سلێمانی و کەرکووك و مووسڵ و دهۆکە بەشێکی تری هاو سنوورە لەگەڵ وڵاتی تورکیا و ئێران (اسماعیل، ١٩٧١، ٦).

هەولێر لە نیوەی کۆتایی سەردەمی ئیسلامیدا پێشکەوتنێکی باشی بە خۆیەوە بینیوە، بە تایبەتی لە رووی ئابووری، کۆمەڵایەتی و ئاوەدانی، لە سەرەتاکانی سەردەمی ئیسلامیدا ناوی هەولێر نەهاتووە بەڵام لە هەندێك سەردەم ناو و ناوبانگی بە جیهانی ئیسلامیدا بڵاوبۆتەوە، لە سەرەتای هاتنی سوپای موسڵمانەکان بۆ ناوچەکان بە روونی ناوی شاری هەولێر نەهاتووە، کە کەی و چۆن کەوتۆتە ژێر فەرمانڕەوای دەوڵەتی ئیسلامی، بە بۆچوونی هەندێك لە مێژوونووسان لە ساڵی ٢٢ی کۆچی هەولێر کەوتۆتە ژێر فەرمانڕەوایی دەوڵەتی ئیسلامی، بە دیاریکراوی لە سەردەمی خەلیفە (عومەری کوڕی خەتاب) شارەکە لەسەر دەستی عوتبەی کوڕی فەرقەد رزگارکراوە (الواقدی، ١٩٩٦، ٤٥).

بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئیسلامی لە سەدەی (٣ ک/٩ ز) ناوی هەولێر هاتووە لەلایەن جوگرافیناس (ابن خرداذبة) لەگەڵ هەرێمی حلوان کە پێنج (طسوج)ی هەیە، واتە پێنج ناحیەی هەبووە لەوسەردەمەدا ئەوانیش (طسوج فیروز قیاذ، طسوج الجبل، طسوج تمران، طسوج اربل، طسوج خانقین) (ابن خرداذبة، ١٨٨٩، ٦) لە دواییدا عێراق دابەشبووە بۆ چەند ویلایەتێك و شاری هەولێر بەشێك بووە لە هەرێمی حەلوان، لە دوایی بووە بە بەشێك لە هەرێمی جەزیرە لە چوارچێوەی شاری مووسڵ (سترك ، ١٩٣٣، ٥٧٠-٥٧١).

بەدیارکەوتنی ناوی هەولێر لە سەردەمی ئیسلامی هاوشان لەگەڵ ناوی میرانی هەزبانی بوو لە قەڵای هەولێر و دەوروبەری میرنشینێکی کوردییان دامەزراندوە لە هیچ روویێکەوە لە میرنشینەکانی هاوشێوەیان کەمتر نەبوون، ئەوەش لە نیوەی دووەمی سەدەی چوارەمی کۆچی/ دەیەمی زایینی بوو، دامەزرێنەری ئەم میرنشینە لەسەر دەستی میر ئەبولهیجا موسەك کوری چکۆ بوو(تۆفیق، ٢٠١٠، ٢٤٣). لە سەردەمی ئەو میرنشینە شاری هەولێر رێنساسی رۆشنبیری و بیناسازی پێشکەوتنی بە خۆیەوە بینیوە کە دەدرێتە پاڵ ئەتابەکییەکان بەڵام ئەو گرنگییە لە ڕاستیدا لە سەردەمی هەزبانییەکانەوە سەرچاوەی گرتووە، لە سەردەمی ئەتابەکییەکان گەیشتۆتە لووتکە، لە سەردەمی هەزبانییەکان دەستکراوە بە دروستکردنی بیناسازیی دامەزراوە

ڕۆشنبیری و زانستی و بازاڕ و دووکان و خانەی لەبەرگرتنەوەی پەرتووك (تۆفیق، ٢٠١٠، ٢٥٢).

دوای نەمانی فەرمانڕەوای میرەکانی هەزبانی شارەکە دەکەوێتە دەست ئەتابەگییەکان، لە ساڵی٥٦٣ کۆچی/ ١١٦٢ زایینی (زین الدین علي) بوو بە والیی شاری هەولێر ماوەیەکی کورت فەرمانڕەوایی کردووە و کۆچی دوایی کرد، لە گۆڕێك نێژراوە بەناوی خۆیەوە لە نزیك مزگەوتی (عتیق) لە ناو شوورەی شارەکە، دوای مردنی چەند جێگرەوەیەك دانراوە وەك: سرفتکین کوڕی عبدالله زینی و مجاهید قایماز کوڕی عبدالله زین و عزەددین کوڕی عبدالله زینی و ئەمیر زین الدین یوسف ینلتکین و موزەفەرەدین گوگبری (حسین، ٢٠١٤، ٥٩ - ٩٧).

موزەفەرەدین گوگبری لە ساڵی ٥٨٦- ٦٣٠ کۆچی/ ١١٩٠-١٢٢٣ زایینی فەرمانڕەوایی هەولێری کردووە، ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو لە پێشکەوتنی شارەکە و گرنگیی زۆری بەلایەنی ڕۆشنبیری و بیناسازی و خێر و خێرات داوە، بە تایبەتی لە بواری بیناسازی وەك دروستکردنی شوورەی شار و بینای سەرگۆڕەکان و دروستکردنی مزگەوت تاکو ئێستاش منارە بەناوبانگەکەی ماوە هەروەها دەزگای خێرخوازی و قوتابخانە و لە ناویاندا قوتابخانەی موزەفەرییە و بازاڕی قەیسەری کە بە کۆنترین قەیسەری ئەژمار دەکرێت لە ناوچەکە (الصقار،١٩٩٢، ٦٨-٧٤، ٨١-٨٦)

یاقووتی حەمەوی باسی شاری هەولێر دەکات و دەڵێ شارێکی ئاوەدان بووە لەسەر گردێکی بەرز بنیاتنراوە، پێکهاتووە لە قەڵایەکی بە هێز و چاڵێکی قووڵ بە دەوریدا هەبووە، شارەکە شوورەیەکی پچڕاوی هەیە لە ناو قەڵادا بازاڕ و خانووی دانیشتوان و مزگەوت و باڵەخانەی تێدایە، لە شێوەی قەڵای حەلەب وایە بەڵام ئەو گەورەتر و فراوانترە، هەموو خانوو و باڵەخانەکان و شوورا و بازاڕو مزگەوت و قەیسەرییەکانی لە سەردەمی موزەفەرەدین گوگبری دروستکراوە (حموی، ١٩٧٧، ١٣٢).

دوای کەوتنی فەرمانڕەوایی ئەتابەکییەکان لە شاری هەولێر لەسەر دەستی مەغۆلەکان کە چەندین جار هێرشیان کردە سەر شارەکە نەیانتوانی دەستی بەسەردا

بگرن، تا کەوتنی شاری بەغداد لە ساڵی ٦٥٦ کۆچی /١٢٥٨زایینی، مەغۆلەکان سوپایەکیان نارده سەر شاری هەولێر بە سەرکردایەتی ئەرقیتو نۆیان، گەمارۆیان خستە سەر شارەکە بۆماوەی شەش مانگ، نەیانتوانی دەست بەسەر شارەکەدا بگرن، تا ڕاوێژیان بە والیی شاری مووسڵ بەدرەددین لوءلوء کرد، پێشتر هاتبووە ژێر فەرمانڕەوایی مەغۆلەکان، ئەویش دوو پێشنیازی بۆیان کرد، یەکەمیان کوردەکان بەرگەی گەرمای زۆر ناگرن لە هاویندا دەچنەوە بۆ ناوچەی چیاکان ئێستا خۆراکی تەواویان لەبەر دەستە بۆ بەرگریکردن، دووەم دەبێ لە ڕێگای فێڵەوە دەست بەسەر شارەکەدا بگرن ئینجا پیلانەکەیان جێبەجێ کردو شوورەی شارەکەیان رووخاند و وێرانیان کرد (خصباك، ١٩٦٨، ٥٨).

بەدرەددین لوءلوء وەك والیی شارەکە دانا بەڵام میرە کوردەکان دوای ڕێککەوتنیان لەگەڵ هۆلاکۆ خاوەنداریی ڕەسەنی شارەکەیان وەرگرتەوە بۆ (شرف الدين جلالي) بە مەرجێ هاوکاری سوپای مەغۆلەکان بکات بە دابینکردنی خۆراك و پاڵپشتی سەربازی بۆ سوپای مەغۆلەکان، لە دوای ڕووداوەکانی ساڵی ٦٨٤ کۆچی /١٢٨٥زایینی هیچ ڕووداوێکی وا نییە لەسەر شارەکە تا کەوتنی ئیلخانییەکان لەساڵی ٧٦٣ کۆچی ١٣٣٥ (العلياوي، ٢٠٠٥، ١١٩ – ١٣٢).

لە ساڵی ١١٥٦ کۆچی/ ١٧٤٣ زایینی نادرشاه بۆماوەی (١٠) ڕۆژ گەمارۆی شاری هەولێری دا دواتر توانی دەستی بەسەردا بگرێت، شوورەی شارەکەی وێرانکرد، والیی شاری هەولێر خالید پاشای بابان هەڵات بۆ شاری ئورفە، (موکریانی، ٢٠٠٧، ٥٢٣).

لە قۆناغی مێژووی نوێدا شاری هەولێر بەشێك لە میرنشینیی سۆرانی پێکدەهێنا، لە سەدەی شازدەیەم شارەکە پایتەختی میرنشینەکەی بووە، لە سەردەمی میرعزەددین شێر کە سوڵتان سلێمان قانوونی لە ساڵی ٩٤١ کۆچی/ ١٥٣٤ زایینی لە سێدارەی دا شارەکە کەوتە قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانی (البدليسی، ٢٠٠١، ٤٥٩-٤٦٠).

لە بەڵگەنامەکانی بەردەست کە مێژووەکەی بۆ ساڵی ٩٤٩ کۆچی/ ١٥٤٢ زایینی دەگەڕێتەوە شاری هەولێر لە سەرەتای فەرمانڕەوایی دەسەڵاتی عوسمانییەکان بە پێچەوانەی بۆچوونی سەرچاوە مێژووییەکان ئاوڕیان لە شارەکە داوەتەوە و لە رووی کارگێڕییەوە وەك ویلایەت کاریان لەگەڵدا کردووە، شاری هەولێر ناوەندی ویلایەتەکە بووە و دوو سەنجەقی هەبووە ئەوانیش سەنجەقی باجوانلو و سەنجەقی هەریر و دووین بوونە لە هەشت گەڕەك پێکهاتووە (مراد، ٢٠١٥، ١٨، ١٤٤).

لە دوای دوو ساڵی تر بە ماوەیەکی کەم بەپێی بەڵگەنامەیەك کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ٩٥١ کۆچی/١٥٤٤زایینی لە رووی کارگێڕییەوە گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، هەولێر بووە بە سەنجەقێك سەر بە ویلایەتی بەغداد. هەروەها بەپێی بەڵگەنامەیەکی تر کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ٩٨٧ کۆچی/١٥٧٩زایینی هەولێر بۆتە بەشێك لە ویلایەتی شارەزوور کە ناوەندی ویلایەتەکە شاری کەرکوك بووە (بیات، ٢٠٠٧، ٢٩٦-٣٠٢،٣٠٠، ٣٦٦) ئەوەی لەو بەڵگەنامانە خراوەتە ڕوو شارەکە ئاوەدان بووە و جوولەیەکی باشی بازرگانی تێدابووە (مراد، ٢٠١٥، ١١٤).

لە ١٥٧٤/١٢/٣١ زایینی گەڕیدەی هۆڵەندی (لیۆنهارد راوولف) سەردانی شاری هەولێری کردووە و باسی باڵەخانەکان و شوورەی شارەکەی کردووە، دەڵێت شووراکەی زۆر بەهێز نییە ئەگەر دوژمن بێت بەئاسانی دەتوانێت داگیری بکات لەگەڵ ڕۆڵی بازرگانی و سیاسی لە شارەکەدا ڕوویداوە پێش گەیشتنی بە هەشت ڕۆژ (راوولف، ٢٠٠٨، ٢٢٥) ئەوە نیشاندەدات کە لە رووی سیاسییەوە شارەکە ئارام نەبووە.

هەروەها (مونشیء بەغدادی) لە ساڵی (١٨٢٢) زایینی سەردانی شاری هەولێری کردووە لە (پردێ)وە بەرەو شاری هەولێر هاتووە، باسی رێگایەکە دەکات و دەڵێت نێوان هەولێر و پردێ هەشت فرسەخە و نزیکەی هەزار خانووی لێیە، سەرجەم دانیشتوانەکەی لە کوردی (دیزنە)وە بەناوبانگن بە (دزدی) دیارە نووسەر مەبەستی هۆزی (دزەیی)یە، دەڵێت شاری هەولێر ویلایەتێکی کۆنە لە رابردوو کەناڵی ئاوی هەبووە بەڵام ئێستا وێران بووە، شارەکە لەسەر گردێکی بەرز بنیاتنراوە،

لە ناو قەڵا نزیکەی هەزار خانووی تێدایە، لە دەرەوەی قەڵا چوار هەزار خانووی هەیە بەڵام هیچ باخێکی تێدانییە وە لە دەرەوەی شارەکە مزگەوتێکی ڕووخاوی لێیە منارەیەکی بەرزی هەیە، باسی شارۆچکەی عەنکاوە دەکات دەڵێ سێ سەد خانووی تێدایە دانیشتوانەکەی دیانن حاکمەکەی لە خۆیانە (البغدادي، ۲۰۰۸، ۱۲۰-۱۲۱).

لە ساڵی ۱۲٤٦ کۆچی/ ۱۸۳۰ زایینی میر محەمەد میری سۆران دوای ئەوەی سەربەخۆ بوو توانی ناوچەی سوورچی و خۆشناوەتی و دواتر هەریری بخاتە ژێر فەرمانڕەوایی خۆی، دوایی دەوری شاری هەولێری دا و بەماوەیەکی کەم خستیە سنووری میرنشینەکەی دوای ئەوەی لە چنگی بابانییەکانی دەرهێنا، لە هەمان کاتدا پردێی خستە سەر میرنشینەکەی و توانی شاری رانیە و کۆیەش بخاتە ژێر فەرمانڕەوایی میرنشینەکەی و لە دەست بابانییەکان دەریبێنێ تا گەیشتە سەر زێی بچووك (زكي، ۱۹۳۱ ۲٤۳) هەروەها (فریزر) لە ساڵی ۱۸۳٤ زایینی سەردانی سنووری میرنشینی سۆرانی کردووە باسی میر محەمەدی سۆرانی کردووە، دەڵێ چوار برای هەبووە ئەحمەد بەگ حاکمی شاری هەولێر بووە (فریزر، ۱۹٦٤، ۱۸).

لە ساڵی ۱۲٥۲ کۆچی/۱۸۳٦ زایینی عوسمانییەکان راستەوخۆ فەرمانڕەوایی شاری هەولێریان دەکرد دوای ئەوەی ویلایەتی شاری مووسڵ لە ویلایەتی بەغداد جیاکرایەوە لە ساڵی ۱۲۹۷ کۆچی /۱۸۷۹ زایینی شاری هەولێر بووە ناوەندی قەزای هەولێر سەر بە لیوای شارەزوور، شاری هەولێر ساڵی ۱۳۰۸ کۆچی/ ۱۸۹۰ زایینی ژمارەی دانیشتوانی (۷٥۹۰) کەس بووە، لە رووی بیناسازی و باڵەخانەوە (۱۸۲٤) خانووی تێدابووە لەگەڵ (٦) جامع و (۱۱) مزگەوت و (۳) گەرماو و (٦۳۷) دووکان و ۱۰ قاوەخانە و (۱) قشڵە. و لە ساڵی ۱۲۹۲ کۆچی/ ۱۸۷٥ زایینی بۆ یەکەم جار شارەوانی لە شاری هەولێر کرایەوە، هەروەها لە ساڵی ۱۳۲٥ کۆچی/ ۱۹۰۷ زایینی شاری هەولێر (۱۸۲۰) خانوو و (٦۳۷) دووکان و (٦) جامع و ۲ مزگەوتی تێدابووە (نصاری، ۲۰۰٥، ۲٦٤-۲٦٥).

دوای هەرەسهێنانی دەوڵەتی عوسمانی لە جەنگی جیهانی یەکەم گشت ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی لە نێوان وڵاتانی سەرکەوتوو دابەشکرا، ویلایەتی مووسڵ

بەر دەوڵەتی بەریتانیا کەوت، بەبێ جەنگ هاتنە شاری هەولێر و یەکەم نێردراوی حاکمی رامیاری بەریتانی بەناوی (کاپتن های) کە ماوەی دوو ساڵ لە کوردستان بوو لە ساڵی ١٩١٨ زایینی، بەم شێوەیە باسی بیناسازی شاری هەولێر دەکات: شارەکە لە دوو بەش پێکهاتبوو بەشی سەرەوەی کە قەڵاکە بوو بەرزی دیوارەکانی (٩) مەتر بوون، دەڵێت هەندێك پەنجەرەی بچووکی تێدابوو شێوەکەیان وەك تاق بوو بەڵام ماڵە دەوڵەمەند و ئاغاکان لە ڕووی دەرەوەی دیوارەکان سەر هەیوانێکیان هەبوو دەیڕوانی بە سەر شارەکەدا، کۆڵانەکانی ناو قەڵا زۆر تەنگەبەر بوون بەتەواوی عارەبانە نەیدەتوانی بە جوانی ڕێبکات بە ناویدا هەر لەسەر قەڵا فەرمانگەی میری لێ بوو.

سەبارەت بەشی خوارەوەی شارەکە ئەوانیش لەلای ڕۆژهەڵات و باشووری شارەکە بوون، پێدەچێت مەبەستی بەشی لای ڕۆژهەڵاتی شارەکە گەڕەکی خانەقا بێت، بەشی باشووریش گەڕەکەکانی تەعجیلی ئیسلام (سعدوناوە) و جوولەکان بێت، هەروەها باسی قەیسەری شارەکە دەکات دەڵێت: بازاڕێکی جوانی دوو نهۆمی تێدا هەبووە بەڵام بەشێکی تری تێکچووە لەوانەیە بە زوویی چاك بکرێتەوە. (های، ٢٠١٦، ١١٦-١١٨).

لە ئێستادا شاری هەولێر خاوەنی زۆرترین خانووی کەلەپوورییە، کە دابەشبوون بە سەر دوو شوێن بەشی یەکەم نزیکەی ٥٠٠ خانووی کەلەپوورییە، دەکەوێتە سەر قەڵا و دابەشبوونە بە سەر هەرسێ گەڕەکەکانی سەرای، تەکیە و تۆپخانە، بەشی دووەمی خانووە کەلەپوورییەکانی هەولێر دەکەوێتە بەشی خوارەوەی قەڵا کە دابەشبوون بە سەر گەڕەکەکانی خانەقا، عارەبان و تەعجیل (تەعجیلی موسڵمانان، تەعجیلی جوولەکان، سەعدووناوە).

لە رووی پێکهاتەی بیناسازییەوە زۆرێک لە خانووە کەلەپوورییەکانی شاری هەولێر پێکهاتوون لە چەند ژوورێك و هەیوانێك یان دوو هەیوان، وە حەوشەیەك و شۆرك (گەرماو) و سەرئاو، هەیوانێک بۆ دانیشتن بوو بۆ ئەوەی تر بۆ چێشت لێنان، چونکە لە پێشدا داریان بەکارهێناوە لە ئامادەکردنی خواردن لە بەر ئەوەی داریش

لەو جۆرە مادده ئەندامیانەیە کە گازی دووەم ئۆکسیدی کاربۆن دروست دەکات لە کاتی سووتانی بۆیەش پێویستی بە شوێنێکی کراوە دەبوو بۆ ئەوەی لە پاشماوەی دووکەڵی ئاگرەکە رزگاریان بێت، (سادق، ٢٠٢١،ل ٨٢٠) بەشێکی زۆر لە خانووەکان لە یەك نهۆم و هەندێکیش لە دوو نهۆم پێکدەهاتن، پێیاندەگوت کۆشك (چاوشلی،١٩٨٧، ٢٦)

نەخشەی گەڕەکی سەعدووناوە ، سەرچاوە محەمەد لەشکری

باسی یەکەم. خانووی کەلەپووریی سەلیم سلێمان مەحموود کوورەچی:

ئەم خانووە یەکێکە لە خانووە کەلەپوورییەکانی گەڕەکی سەعدووناوە لەسەر شەقامی مزگەوتی کوورەچییان نزیك بە مزگەوتەکەیە، ئەو گەڕەکە دەکەوێتە باشووری قەڵای هەولێر و گەڕەکی تەعجیل، لە کۆندا بەستێك لەگەڵ گەڕەکی تەعجیل لێکی جیا دەکردنەوە، بەڵام لە ئێستادا ئەو بەستە بۆتە شەقام، ئەم گەڕەکە بە سەعدووناوە ناونراوە بەهۆی بوونی گۆڕێک بە ناوی ئیمام سەعدوون (حەسەن،

٢٠٠٩، ٢٦٥) بەڵام ئێستا لە فەرمانگەی تاپۆی خانووبەرە ئەم گەڕەکە بە ناوی (تەعجیل ئیسلام) تۆمارکراوە. ئەم گەڕەکە لە پێشدا فراوان بووە، بە گوێرەی سەرژمێری دانیشتوانی ساڵی (١٩٢٩) لە (٨٤) ماڵ پێکهاتووە (عبدالقادر، ٢٠١٢، ٢٨).

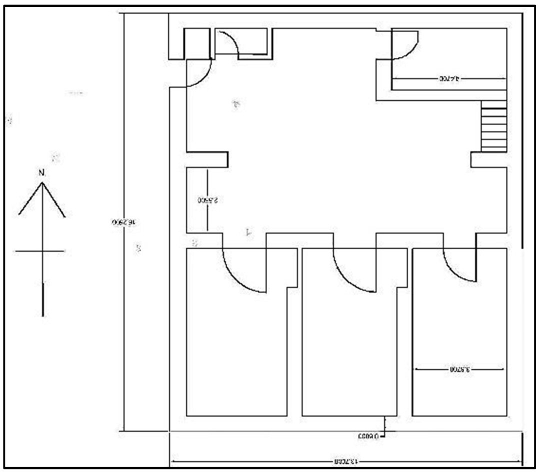

هێڵکاری ژمارە – ١ – توێژەر

ئەم خانووە لە لایەن (سەلیم سلێمان مەحموود کوورەچی) دروستکراوە بەڵام مێژووەکەی بە ڕوونی دیار نییە، یەکێك لە نەوەکانی ناوبراو بە ناوی (جاسم کەریم سەلیم) باس لەوە دەکات باوکی لە ساڵی (١٩٠٤ز) لەم خانووە لە دایك بووە و خانووەکە لە لایەن باپیری (سەلیم) دروستکراوە، کە یەکێك بووە لە کوورەچییە بەناوبانگەکانی شاری هەولێر، (چاوپێکەوتن، جاسم کەریم سلێمان) بە گوێرەی ناسنامەکەی (سەلیم سلێمان مەحموود) ساڵی ١٨٦٤ ز لە دایک بووە، لە ساڵی ١٩٥٥ زایینی کۆچی دوایی کردووە، ئێستا گۆڕەکەی لە گۆڕستانی (ئیمام واستی)یە لە شاری هەولێر، ناو و ساڵی کۆچکردنەکەی لەسەر چوار خشت نووسراوە، ئەو زانیارییانەی لە ناو ناسنامەکەی تۆمارکراوە ژمارەی تاپۆی ئەو خانووەی تێدایە بە ژمارەی (١٤٢/٦ت) لەگەڵ ناوی گەڕەکەکە، هەروەها جۆری پیشەکەشی تێدایە بە (فخار) هاتووە، بەپێی ئەو بەڵگەیە بێت تەمەنی خانووەکە بۆ زیاتر لە (١٠٠) ساڵ دەبێت.

یەکەم. پێکهاتەی بیناسازیی خانووەکە:

ئەم خانووە بە هێڵکارییەکی شێوە لاکێشەیی دروستکراوە درێژیەکەی (١٦،٢٥م و پانییەکەی ١٣،٧٠م پێکهاتووە لە یەک نهۆم و سێ ژووری شێوە لاکێشەیی و دوو هەیوانی کراوە لەگەڵ حەوشەیەکی گەورە و تەویلەیەکی ئاژەڵ و دوو شۆرك و یەك دەرگای سەرەکی چوونە ژوورەوە لەگەڵ یەك پەیژە و تارمەیەك. هێڵکاری ژمارە (١). بە شێوەیەکی گشتی خانووەکە لەم بەشانە پێکهاتووە.

١. کەرەستەکانی بیناسازی:

کەرەستەکانی بیناسازی ڕۆڵێکی کاریگەریان هەیە لە مانەوە و لەناوچوونی بینایەکان، جۆری کەرەستە بەکارهاتووەکان پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە ژینگەی ئەو ناوچەیەوە هەیە کە بینایەکەی لێ دروستکراوە، لە بەرئەوە هەر ناوچە و شوێنێک کەرەستەی تایبەت بەو شوێنە بەکارهاتووە کە لە ناوچەکە زۆرە و بە ئاسانی دەستدەکەوێت، بە پلەی یەکەم لە شاری هەولێر خشت بەکارهاتووە لە زۆربەی بینایەکانیدا، لەبەر هەڵکەوتەی جوگرافی شارەکە کە ئەو کەرەستەیە زۆرە، هەروەها بە پلەی دواتر کەرەستەکانی وەک ئاسن، شووشە، گەچ، قیر، دار، قامیش، قسڵ و بەرد بەکارهاتوون.

زۆربەی خانووە کەلەپوورییەکانی شاری هەولێر لە خشتی سوورکراوە (کەرپووچ) دروستکراون، بەڵام ڕێژەیەکی کەمیان لە خشتی سادە دروستکراون، هەروەها گەچ و قسڵیان بەکارهێناوە، لە خانووەکانی قەڵا بناغەکەیان زۆر قووڵ دەکرا هەندێك جار دەگەیشتە چوار گەز (باڵ) زیاتر، ئینجا بەردڕێژ دەکراو دەکوترا (دەپەستراوە) دیواریان بەکەرپووچ و مشکی و قسڵ دروست دەکرد کە وەك گیراوەیەك تێکەڵکراون بۆ ماوەی سێ ڕۆژ دەیانهێشتەوە بۆ ئەوەی بە تەواوی بخوسێت، بەم شێوەیە زۆر بەهێز دەبوو بەرگەی ئاوی دەگرت، هەروەها ئەو گیراوەیە لە بناغەی خانووەکان و ناو شۆرك و سەراو و جۆگەی ئاو و حەوزی ئاو بەکارهاتووە، تاکو ساڵی ١٩٣٠ز کە چیمەنتۆ گەیشتە هەولێر و شوێنی ئەو گیراوەی گرتەوە (چاوشلی،١٩٨٧، ٢٦-٢٩).

وێنەی ژمارە -١- توێژەر

خانووی (سەلیم سلێمان مەحموود) وەك سەرجەم خانووە کەلەپوورییەکانی تری شاری هەولێر ئەو کەرەستانەی لە دروستکردنی بەکارهاتووە بە شێوەیەکی سەرەکی بریتین لە خشتی سوورکراوەی شێوە لاکێشەیی درێژیەکەی (٢٧×١٧×٥سم) کە لەلایەن خۆیانەوە دروستکراون چونکە پیشەیان دروستکردنی کەرپووچ بووە، جگە لە کەرپووچ قوڕ بەکارهاتووە وەك بەستەری نێوان کەرپووچەکان لەگەڵ خشتی لە قوڕ دروستکراو لە بەشێکی تەویلەکە لە دیوارەکەی بەکارهاتووە، هەروەها دار بەکارهاتووە لە چەند شوێنێکی خانووەکە، لەسەر دەرگا و پەنجەرەکان لە نێو دیوارەکان، لە دروستکردنی دەرگا و پەنجەرەکان ئاسن بەکارهاتووە لە دەرگا دارەکان ئاسن وەك بزمار بەکارهاتووە، گەچیش بەکارهاتووە بۆ ڕووپۆشکردنی دیوارەکان و نەخش و جوانکاری، هەروەها قسڵ بە تێکەڵی لەگەڵ مشکی بەکارهاتووە لە کەوانی بەر هەیوانەکاندا و خۆڵیش لەسەر بانی خانووەکە بەکارهاتووە، سەقفی خانووەکەش بە کاریتەی گەورە و دار و حەسیر دروستکراوە.

وێنەی ژمارە-٢- توێژەر

٢. ژووری ژمارە یەك:

ژووری ژمارە یەك دەکەوێتە

باشووری ڕۆژهەڵاتی خانووەکە لە تەنیشت ژووری ژمارە دوو بەشێوەی لاکێشەیی دروست کراوە پێوانەکەی لە رووی ناوەوە (٦,٥٠×٣,٦٥م) بەرزیەکەی لە ناوەوە ٤,٥م، حەوت تاقی تێدایە چواریان لە دیواری رۆژهەڵات و سیانیان لە دیواری رۆژئاوایە بە دوو ڕووبەری جیاواز دروست کراون، شۆرکێکی بچووك (گەرماو) لەم ژوورە هەیە، ئەم ژوورە یەك دەرگای تێدایە لەگەڵ ڕەفەیەکی گەچی لە شێوەی پیتی (U)ی ئینگلیزی، هەروەها سێ پەنجەرەی بچووك لە بەرزی دەکەونە دیواری باکووری ژوورەکە راستەوخۆ لەسەر دەرگای ژوورەکە، بە بەرزی (١م)، دەلاقەیەکی (حنیە) تێدایە دەکەوێتە سەر شۆرکی ژوورەکە هەروەها بنەبانی(سقف) لە کاریتەی داری گەورە و ئەستوور دروستکراوە، بە داری بچووکتر (شەقرە) دارەڕێژ کراوە، پاشان بە حەسیر داپۆشراوە و خۆڵەبان کراوە. وێنەی (١).

٣. ژووری ژمارە دوو:

ژووری ژمارە دوو دەکەوێتە باشووری خانووەکە لە نێوان ژووری ژمارە یەک و دوو بەشێوەی لاکێشەیی دروستکراوە درێژیەکەی لە رووی ناوەوە ٦,٥٠م و پانییەکەی ٣,٧٠م، بەرزیەکەی ٤,٥م، چوار تاقی تێدایە بە دوو رووبەری جیاواز، لە لای دەستە چەپ واتە دیواری لای ڕۆژهەڵات دیوارەکەی چوونە ژوورەوەیەکی هەیە بە درێژی ١,٦٥م پانی ٧٨ سم وەك کۆگایەک بەکار هاتووە، ئەم شوێنە دانەوێڵەی تێکراوە پێشەکەی بە ڕیزێك کەرپووچ هەڵچنرابوو لە خوارەوەی کونێك هەبوو بەپێی پێویستی دانەوێڵەکەیان دەهێنا دەرەوە، (چاوپێکەوتن، جاسم کەریم سلێمان) بە هەمان شێوەش لە خانووی جەمیل ئاغا لە قەڵای هەولێر ئەم شێوازە بەرچاو دەکەوێت. ژووری دووەم یەك دەرگای تێدایە دەکەوێتە ناوەڕاستی دیواری باکوور پانیەکەی ١,٤٠م و بەرزیەکەی ٢م، لە دار دروستکراوە، لە بەرزی دیواری باکووری ژوورەکە سێ پەنجەرەی تێدایە بەشێوەی لاکێشە لە ڕووی دەرەوەی درێژیەکەی ٣٤سم پانییەکەی ٣٠ سم وێنەی (١١)، بنەبان (سقف)ەکەی لە کاریتەی دار دروستکراوە بەهەمان شێوەی ژووری یەکەم. وێنەی ژمارە دوو.

وێنەی ژمارە-٣- توێژەر

٤. ژووری ژمارە سێ:

ژووری ژمارە سێ دەکەوێتە باشووری ڕۆژئاوای خانووەکە لە تەنیشت ژووری ژمارە دوو بە شێوەیەکی لاکێشەیی دروستکراوە درێژیەکەی ٦،٥٨م و پانیەکەی ٣،٧٠م بەرزییەکەی وە یەك دەرگای تێدایە پانیەکەی ١،٣٥م و بەرزیەکەی (٢م) لە باکووری دیواری ڕۆژهەڵاتی چوونە ژوورەوەیەك لە دیوارەکە بە هەمان شێوەی ژووری دووەم هەیە درێژیەکەی ١،٦٥م پانیەکەی ٦٣سم ئەم شوێنەش وەک کۆگایەک بووە بۆ هەڵگرتنی دانەوێڵە، واتە ئەم ژوورە شوێنی هەڵگرتنی بەروبوومی دانەوێڵەی هەبووە بۆ وەرزێکی تر، ئەم ژوورە حەوت تاقی تێدایە بە دوو شێوەی جیاوازی لاکێشەیی، لە گۆشەی باکووری ڕۆژئاوای ژوورەکە شێوەیەکی میحرابی هەیە، لەوانەیە وەک (گەرماو) بەکارهاتبێت وەك شۆرکی ژووری ژمارە یەک، لە بەشی سەرەوەی دیواری ئەم ژوورە دەلاقەیەک (حنیە) هەیە لەوانەیە بەکارهاتبێت وەک شوێنی هەڵگرتنی خواردەمەنی وشکە، ئەم ژوورەش وەك ژووری ژمارە یەک و دوو بنەبانەکەی لە کاریتە و دار و حەسیر دروستکراوە، بەڵام بەشێکی

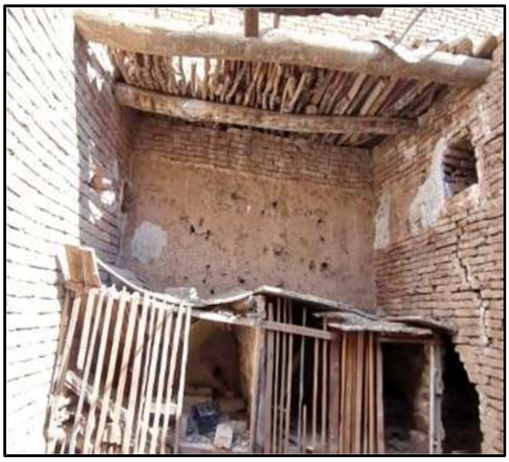

وێنەی ژمارە -٤-

زۆری ڕووخاوە، هەروەها ئەم ژووره ڕەفەیەکی لە گەچ دروستکراوی تێدایە سێ لای ژوورەکەی گرتووە بە هەمان شێوەی ژووری ژمارە یەک وێنەی (٣).

٥. ژووری ژمارە چوار:

وێنەی ژمارە -٥-

ئەم ژووره دەکەوێتە باکوور و باکووری ڕۆژهەڵاتی خانووەکە، بە شێوەیەکی لاکێشەیی دروستکراوە، درێژیەکەی ٤,٤٧م پانیەکەی ٢,٨٧م ، وێنەی (٤). ئەم ژووره وەک تەویلەی ئاژەڵان بەکارهاتووە بە بەڵگەی بوونی پێنج شێوە تاق لە دیواری ناوەوە، بەشی سەرەوەی ئەو تاقانە بە شێوەی کەوانەیی تیژ دروستکراوە، وەك ئاخوڕی خۆراکی ئاژەڵان سوودیان لێ وەرگرتووە و لە تەنیشت هەر ئاخوڕێک مێخ زنجیرێکی ئاسن هەیە بۆ بەستنەوەی ئاژەڵەکان وێنەی (٥)، لەوانە ئاژەڵی باریان تێدا ڕاگرتووە بۆ گواستنەوەی کەلوپەلی کاری ڕۆژانە بەتایبەت کەرپووچ، لەبەرئەوەی خۆیان پیشەیان دروستکردنی کەرپووچ بووە.

وێنەی ژمارە -٦-

ژووری چوارەم یەك دەرگای تێدایە دەکەوێتە دیواری باکووری ڕۆژئاوای ژوورەکە بەرامبەر بە دەرگای حەوشەی خانووەکەیە، ئەو ژووره بەرزیەکەی کەمترە لە ژوورەکانی تر نزیکەی٣,٢م بنەبانی

ئەم ژووره تێکچووه، دیوارەکەی لە کەرپووچ و بەشێکی لە خشتی سادە دروستکراوه.

٦. شۆرك (گەرماو)ی یەکەم:

ئەم شۆرکە دەکەوێتە ناو حەوشەکە لە بەشی باکووری خانووەکە ڕاستەوخۆ بە دیواری باکووری خانووەکە نووساوه، بە شێوەی لاکێشەیی دروستکراوه درێژیەکەی ٢,٣م پانیەکەی ١,١٦م، بەرزیی دەرگاکەی ١,٧٠م و پانیەکەی ٨٧ سم، بنەبانەکەی بە شێوەی نیوه کەوانەی بەرمیلی ناتەواو لە کەرپووچ دروستکراوه، لە ژێر ئەم شۆرکە کوورەیەکی گەرمکردن هەیە کە بە دار شۆرکەکەیان گەرمکردووه، لەلای ڕۆژهەڵاتیەوه شوێنی تێکردنی داری هەیە وێنەی (٦).

٧. شۆرك (گەرماو)ی دووەم:

دەکەوێتە ناو ژووری ژمارە یەک لە سووچی باکووری ڕۆژهەڵاتی ژوورەکە لە تەنیشت دەرگای ژوورەکەیە، دوولای لەگەڵ دیواری ژوورەکەیە و ئەوەی تری بە شێوەی نیو کەوانەیی دروست کراوه نیوه تیرەکەی ١,٢٦م ئەستووری دیواری نیوه کەوانەکە ١٠سم دەرگای نیوه کەوانەکە بە شێوەی کراوه واتە دەرگای تێ نەکراوه، ناوەوەی شۆرکەکە زەویەکەی بەرزترە لە ژوورەکە بریتییە لە ٤٠ سم، ئاوەڕۆیەکەی بە هۆی دەرچەیەکی کراوه لە دیوارەکە بەڕووی دەرەوه هەیە ڕاستەوخۆ ئاوی بەکارهاتوو لە شۆرکەکەوە دەچێتە ناو حەوشەکە.

٨. سەراو (سەرئاو):

ئەم خانووە یەك سەراوی هەیە دەکەوێتە باکووری ڕۆژئاوای خانووەکە لە لایەکی دیواری باکووره و لایەکەی تری دیواری ڕۆژئاوایە، دوو لایەکەی تری دەکەوێتە ناو حەوشەکە، دەرگایەکەشی دەکەوێتە دیواری باشووری، بنەبانەکەی بە شێوەی نیوکەوانەیی شێوه بەرمیلی دروستکراوه دیوارەکانی بە گەچ رووپۆش کراوه وێنەی (٦).

٩. حەوشە (فناء):

وێنەی ژمارە -٧-

حەوشەی ئەم خانووە لە جۆری کراوەیە، دەکەوێتە ناوەڕاستی خانووەکە، بە شێوەی لاکێشەیی دروستکراوە، درێژیەکەی ١٠,٥م پانیەکەی ٩,١٥م، بەڵام لە ناوەڕاستەکەی لە نێوان ژووری ژمارە یەك و تەویلەکە پانیەکەی تەسك دەبێتەوە بۆ ٥,٨٥م وێنەی (٧) هێڵکاری (٢).

دووەم. ڕەگەزەکانی بیناسازی و هونەری خانووی سەلیم سلێمان کوورەچی:

خانووە کەلەپوورییەکانی شاری هەولێر بە گشتی لە شێوازی دروستکرنیاندا ڕەچاوی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و باری کەشوهەوای ناوچەکە و لایەنی جوانکاری کراوە، ئەمەش بە دروستکردن و بوونی چەندین ڕەگەزی بیناسازی و هونەری لە خانووەکاندا ئەنجام دراوە، بۆیە دەبینین لە خانووی کەلەپووری مەبەست لەم توێژینەوەیە زۆرێك لەو ڕەگەزە بیناسازی و هونەریانە لە خۆ دەگرێت، بەم شێوەی خوارەوە.

وێنەی ژمارە -٨-

١. هەیوان:

ئەم خانووە دوو هەیوانی هەیە دەکەوێتە بەردەمی

ژوورەکانی ژمارە یەک و دوو، شێوەی لاکێشەیی وەرگرتووە، درێژیەکەی ٢,٥٥م و پانیەکەی ١,٤٠م، هەردوو هەیوانەکە هەمان رووبەریان هەیە، لە هەر دوو لایەوە بنمیچەکەی بە کەوانەی تەواو دروستکراوە کە تیرەکەی ٢.٥٥م ئەم هەیوانانە لە یەك لاوە بە رووی حەوشەکە کراوەن.

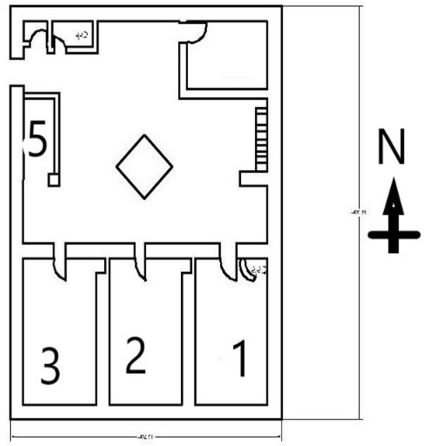

هێڵکاری ژمارە -٢- توێژەر

خانووە کەلەپوورییەکانی شاری هەولێر دوو ژێر هەیوانیان هەبوو یەکیان بۆ دانیشتن و ئەوەی تر بۆ چێشت لێنان (چاوشلی، ١٩٧٨، ٢٦) بەڵام هەیوانی لای ڕۆژئاوای خانووەکە نەماوە ئێستاکە لە شوێنی ئەو هەیوانێکی بچووك دروستکراوە لە دیواری ڕۆژئاوای دوو تاقی تێدایە وێنەی (٨).

٢. پەیژە (سلّم):

پەیژەی خانووەکە دەکەوێتە ناو حەوشەکە لە دیواری ڕۆژهەڵاتی خانووەکە، راستەوخۆ بەرەو سەر هەیوانی ڕۆژهەڵات درێژ دەبێتەوە، لە کەرپووچ دروستکراوە، درێژیەکەی ٣.٢٦م بەرزیەکەی چوار مەترە، لە چواردە پایە پێکهاتووە دوانزدە پایەیان دەتگەیەنێت بەسەر هەیوانەکە دوو پایەکەی تر لە سەر هەیوانەکەوە دەتگەیەنێ بە سەربانی ژوورەکانی ژمارە یەک، دوو، سێ، شێوەی پلیکانەکان ١٠٠سم× ٣٠سم× ٣٠سم ژێری پەیژەکە شێوە میحرابێکی تیادا دروستکراوە، ئەمەش لە رووی ئابووری کەرەستەی بیناسازی کەمتری تێدا بەکارهێندراوە، هەروەها لە رووی ئەندازەییەوە دەبێتە هۆی کەمکردنەوەی پەستان لەسەر بنکەکەی، جگە لە بەکارهێنانی خودی شوێنەکە بۆ تیادانانی شتومەک، هەروەها دیمەنێکی جوانتر دەدات بە حەوشەکە. وێنەی (٩).

٣. دەروازە و دەرگاکان.

أ . دەروازەی سەرەکی:

وێنەی ژمارە -٩-

دەروازەی سەرەکی ئەم خانووە دەکەوێتە دیواری ڕۆژئاوا، ڕاستەوخۆ لە حەوشەکە دەکرێتەوە، بەرزیەکەی ٢م و پانیەکەی ١,٢٠م، بە گوتەی نیشتەجێبووی خانووەکە دەروازەی ئەم خانووە لە پێشدا دەرگایەکی لە دار دروستکراوی تێدابووە، لەو جۆرە دەرگایانەی ئێستا دەبیندرێت لە خانووە کەلەپوورییەکانی قەڵا و گەڕەکی تەعجیل (چاوپێکەوتن، جاسم کەریم سلێمان) دەرگاکانی ناوەوەی خانووەکە بەم شێوەیە:

ب . دەرگای ژوورەکان:

وێنەی ژمارە -١٠-

هەر ژوورێك دەرگایەکی تێدایە دەکەونە ناوەڕاستی دیواری باکوور لە بەشی سەرەوەیان لە رووی دەرەوە بە نەخشی گەچ رازێندراوەتەوە، ئەو دەرگایانە بە شێوەی لاکێشەیی دروستکراون پانیەکەیان ١١٠سم و بەرزیەکەیان ١٧٥سم لە سەرەوەی بە شێوەی نیوە کەوانە دروستکراون کە نیوە تیرەکەی ٢٠سم، دەرگاکان لە دار و بزماری ئاسن بە دەست دروستکراوە کە ٧٦ بزمار و ١٢ پارچە دار لە دروستکردنەکەیان

بەکارهاتووە، دارێکی شێوە لوولەیی کراوە بە کۆڵەگەی دەرگاکان بۆتە هەڵگری دەرگاکە و بەشێوەی پەروانە بەکارهاتووە، بەرزیەکەی ٢٫٥م. وێنەی (١٠).

ج . دەرگاکانی تەویلە و شۆرک و سەراو:

وێنەی ژمارە -١١-

دەرگای ڕەسەنی ئەم شوێنانە لە ئێستادا نەماوە، لە جێگایدا دەرگای لە ئاسن دروستکراویان بۆ دانراوە، پێوانەکانیان جیاوازە، بەرزی شۆرك و سەراو ١٫٧٠م پانیەکەی ٨٥ سم دەبێت، بەڵام بەرزی دەرگای تەویلەی ئاژەڵەکان ٢م و پانیەکەی ١م دەبێت.

٤. پەنجەرەکان:

ئەم خانووە سێ جۆر پەنجەرەی تێدایە پەنجەرەی ژوورەکانی ژمارە یەک و دوو و سێ لە دیواری باکووری ژوورەکان دروستکراون، بەرزیەکانیان لە ئاستی زەوی٣م ڕاستەوخۆ دەکەونە سەردەرگای ژوورەکان، بە شێوەی لاکێشەیی دروستکراون، درێژیەکەیان ٣٥ سم پانیەکەیان٣٠ سم بە قووڵی٦٠ سم، پەنجەرەکەی لە چێوەیەکی دار و ناوەوەی لە شیشی ئاسن دروستکراون. وێنەی (١١)، سەبارەت بە پەنجەرەکانی ژووری ژمارە چوار کە تەویلەی ئاژەڵەکانە، پێکهاتووە لە چوار پەنجەرە، لە بەرزی دوو مەتر دروستکراون بە شێوەی لاکێشەیی، لە بەشی سەرەوەیان بە شێوەی کەوانەی تیژ دروستکراون،

وێنەی ژمارە -١٢-

بەڵام پەنجەرەی شۆرکی حەوشەکە بە شێوەی چوارگۆشە دروستکراوە.

٥. کەوان (قوس):

ئەم خانووە چەندین جۆر کەوانەی تێدا بەکارهاتووە وەك کەوانەی تەواو و نیوەکەوانە و تیژەکەوانە، کەوانەی تەواو بە کارهاتووە لە دروستکردنی هەردوو هەیوانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا لایەکیان کەوانەکان دەکەونە سەر دیواری ژوورەکانی ژمارە یەک و دوو لایەکانی تری کەوانەکە دەکەونە سەر دیوارێك کە بۆ هەیوانەکە دروستکراوە، تیرەکانی ئەو هەیوانانە ١,٤٠م، نیوە کەوانەکان لە سەر تاق و دەرگاکان بەکارهاتوون، کەوانەی تیژ لە ناو ژووری ژمارە چوار بەکارهاتووە لە سەر پەنجەرە و ئاخوڕی ئاژەڵەکان، نیوەکەوانەی بەرمیلی لە ناو سەراو و شۆرکی یەکەم بەکارهاتووە وێنەی (١٢).

٦. سواندە (طارمة):

سواندە ڕەگەزێکی تری بیناسازییە لە خانووە کەلەپوورییەکانی کوردستان بەکارهاتووە، سواندەکە دەڕوانێتە سەر حەوشە کراوەکە، دروستدەکرێت بە شێوەی دەرچوونێك لە دیوارەوە بۆ سەر حەوشەکە، گرنگیی سواندە بۆ پارێزگاری لە کەشوهەوا و بارانە، ئەو خانووە یەك سواندەی هەیە دەکەوێتە سەر ژوورەکانی ژمارە یەک و دوو و سێ درێژیەکەی ٩,٧٠م و پانیەکەی ١م بووە، لە کاریتەی دار و ڕایەڵەی دار دروستکراوە، لە سەر دارەکانیش بە حەسیری لە قامیش ڕووپۆشکراوە پاشان خۆڵەبان کراوە بەڵام ئێستا ئەم سواندەیە بە تەواوی نەماوە و ڕووخاوە تەنیا شوێنەواری کاریتە دارەکان ماوە.

٧. ستارە:

ستارەی ئەم خانووە دەکەوێتە سەربانی ژوورەکانی ژمارە یەک و دوو و سێ بە شێوەی لاکێشەیی دروستکراوە بەڕووبەری ١٣,٧٠م × ٧م × ١٤م بە ڕووی حەوشەکە یان لای باکووری ستارەکە هەندێك جوانکاری تێدا کراوە لەگەڵ دوو شێوە تاقی کراوە شێوەیەکی لاکێشەیی وەرگرتووە، لە ناوەڕاستی کەوانەیەکی بەش بەش کراوەی هەیە بە گەچ ڕووپۆشکراوە.

٨. دەلاقە (حنية):

ئەم خانووە بیست دەلاقەی تێدایە کە بە دوو پێوانەی جیاواز دروست کراون، ئەو دەلاقانە دەکەونە ناو ژوورەکان و هەیوانی لای ڕۆژئاوا کە لە ناوەڕاستیاندا بە ڕەف جیاکراونەتەوە، گەورەکەیان بەرزیەکەی ١,٢٩م و پانیەکەی٨١ سم و قوولْیەکەی٤٠ سم بەشی خوارەوەی ڕەفەکە ٦٣سم و بەشی سەرەوەی ٦١ سم و ئەستووری ڕەفەکە ٤ سم، سەرەوەی تاقەکان بە نیوکەوانە دروستکراوە نیوە تیرەکەی ٩ سم، پێوانەی تاقە بچووکەکان جیاوازی تەنیا لە پانیەکەیەتی ٦٢ سم بەڵام دوو تاقی هەیوانەکە کەوانەکانیان لەسەر شێوەی سێ بەش (عقد ثلاثي فصوص) دروستکراون.

٩. نەخش و جوانکاری:

ڕازاندنەوەی دیوارەکان بە نەخشی گەچی بڵاوبۆتەوە لە سەردەمی ساسانییەکان لە عێراق (علام ، ١٩٧٢، ٣٤) هەروەها ڕازاندنەوەی دیوارەکان بە نەخشی گەچ لە سەردەمەکانی سەرەتای ئیسلامیدا گرنگی پێدراوە لە ڕازاندنەوەی خانووەکان (دیماند، ١٩٥٤، ٣١) لە خانووی سەلیم سلێمان کوورەچی سەر دەرگا و نێوان ژوورەکانی یەک و دوو و سێی بە نەخشی ئەندازەیی لە گەچ دروستکراو ڕازاوەتەوە، سەرجەم نەخشەکان بە شێوەی ئەندازەیی لە شێوەی شوروفاتی پلەپلە (مدرج) نەخشکراوە، وێنەی (١٣)، هەندێکیان بە شێوەی بازنەیی و نیوە بازنەیی دروستکراوە وە هەندێکی تریان پێچەوانە کراونەتەوە واتە سەراوژێر کراون، لە بەشی خوارەوەیان بە شێوەی کەوانەی بەش بەش (عقد مفصص) کراوە، لە ناوەڕاستی ئەو نەخشانە شوێنی دانانی ئاوێنە یان ژێر پیاڵە هەیە کە جاران لە ناو ڕازاوە

وێنەی ژمارە -١٣-

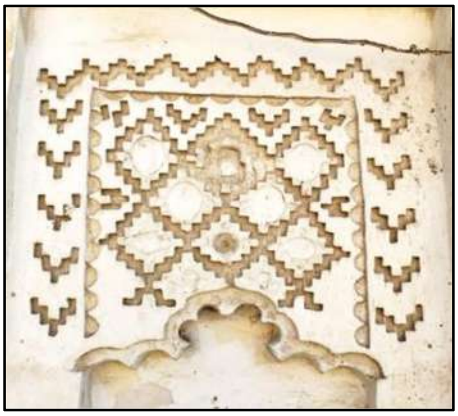
وێنەی ژمارە -١٤-

گەچییەکان بە کاردەهات لە خانووەکانی سەر قەڵا و گەڕەکەکانی تری هەولێر بەدیدەکرێت. وێنەی (١٤).

هەندێك جیاوازی دەبیندرێت لە نەخشەکانی سەر دەرگاکان و تەنیشتی دەرگاکان، نەخشی سەر دەرگاکان بە بوونی زنجیرەیەك بازنەی تەواو بە شێوەی پیتی (U) بە هەڵگەڕاوە دیاردەکەون وە نەخشی تەنیشت دەرگاکان هەمان شێوەی هەیە بەڵام لە زنجیرەی نیوە بازنەیی بەکارهاتووە بە شێوەی چوارگۆشە بە دیارکەوتوون لە ئەنجامی پێچەوانە بوونەوەی شوروفاتەکان و هێڵەکانی چوار گۆشەکەش لە شێوەی ددانی مشار بە دیارکەوتوون.

باسی دووەم. هۆکارەکانی لەناوچوون و کاری نۆژەنکردنەوە لە خانووی سەلیم سلێمان کوورەچی:

پاشماوە کەلەپووری و مێژووییەکان بە نموونەیەکی زیندووی شارستانی دادەندرێن لە تۆمارکردنی مێژوودا، دەبێتە بیرەوەریەك بۆ زیندوو هێشتنەوەی ناسنامە و شوناسی گەلان، بۆیە دەبینین هەموو گەلان لە بەردەم تاقکردنەوەیەکی گەورەن لە بواری پاراستنی کەلەپووری نەتەوەکانیان (العنسي والصبهاني، ٢٠١٤، ٢٧) پاراستنی کەلەپوور دەبێتە ناسنامەیەکی گرنگی نەتەوەیی، پێویستە دەستی پێوە بگرن و لە لەناوچوون و زیدەڕۆیی بیپارێزن، جا کەلەپوورەکە لە هەر بوارێکی هزری و زانستی و هونەری و بیناسازی بێت.

چەندین هۆکار دەبنە هۆی لەناوچوونی بیناسازی شوێنەواری و کەلەپووری، بەشێوەیەکی گشتی دابەش دەکرێن بۆ دوو هۆکاری سەرەکی ئەوانیش هۆکارە سروشتییەکان و مرۆییەکانن، هۆکارە سروشتییەکان بریتین لە بەفر و باران و تۆز و

خۆڵ و با و ڕەشەبا و ڕۆچوونی زەوی و بوومەلەرزە و بورکان و لافاو و شێ و ئاژەڵ و باڵندەکان و ڕووەکەکان و زیندەوەران.

هۆکارە مرۆییەکانیش چەندین هۆکارن دەبنە هۆی لەناوچوونی پاشماوە شوێنەواری و کەلەپوورییەکان ئەوانیش بریتین لە ئاگر و جەنگ و دزین و تێکدان و وێرانکردن و بڕیاری هەڵەی کارگێڕی و هەڵەی ئەندازەیی و نۆژەنکردنەوەی نازانستی.

هۆکارەکان کار لە هەموو بەشەکانی بینایەکە دەکەن بە تایبەتی بناغەی بیناکە و روخساری دەرەوە و سەربانی بینایەکە و زۆرجار هۆکار و زیانەکان بە هۆی هەندێ تایبەتمەندی بینایەکەوە ڕوودەدەن ئەوەش لە رووی تەکنیکییەوە پێویست بە وردەکاریی زیاتر هەیە (Juez, and others , 2013, 9).

خانووی سەلیم سلێمان کوورەچی چەندین گۆڕانکاری بە سەردا هاتووە بوونەتە بەشێك لە بینایەکە، ئەو گۆڕانکاریانەش بە تێپەڕبوونی کات بەسەریدا هاتووە، هەندێکیان هۆکاری سروشتین، بەڵام هەندێکی تر هۆکاری مرۆیین و بە دەستکاری دانیشتوانی خانووەکە بووە لە بەر نەبوونی هۆشیاریی شوێنەواری و کەلەپووری و پاراستنی وەك لایەنێکی گرنگی شارستانی .

یەکەم. هۆکارە سروشتییەکان:

تێپەڕبوونی کات و نۆژەن نەکردنەوەی ئەم خانووە کاریگەری هۆکارە سروشتییەکانی کارا کردووە بۆتە هۆی تێکچوونی بەشێکی خانووەکە، لە ئەنجامدا لەلایەن دانیشتوانی خانووەکە لە شوێنەکەیدا بەشێکی تریان بۆ دروستکردووە، وەک لە دوو هەیوانە گەورەکەی بە دیاردەکەوێت کە دەکەونە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای

وێنەی ژمارە -١٥-

وێنەی ژمارە -١٦-

خانووەکە لە پێش ژوورەکانی یەکەم و سێیەم، ئەم هەیوانانە کەوانەی گەورەیان هەبووە ئێستا هەیوانی لای ڕۆژئاوای نەماوە.

درزی گەورە و بچووک لە بەشێکی دیوارەکانی ئەم خانووەدا هەیە کە لە ئەنجامی کشانی مادده ڕەقەکان ڕوویداوە، بە هۆی ئەوەی ئاو و هەوای شاری هەولێر لە هاویندا لە پلەیەکی گەرم و بەرزە و لە زستانیش لە پلەیەکی نزمی ساردیدایە ئەوەش کاری لە ماددەکانی خانووەکە کردووە درز لە بەشێکی دیوارەکان پەیدا بووبێت. وێنەی (١٥).

بە هۆی چوونە ناوەوەی ئاو بۆ ناو بەشەکانی خانووەکە لە درزەکانەوە دەبێتە هۆی شیبوونەوەی ماددەکان، ئەوەش بە ڕوونی دیارە بە داڕووخانی سەربانەکانیەوە، دەبینین بە هۆی چوونە ژوورەوەی ئاو بۆ ناو خانەکانی کەرەستەکانی خانووەکە لە درزەکانەوە بە تایبەتی لە کاتی باران بارین پاشان لە هاویندا کرداری بە هەڵمبوون ڕوودەدات و پاشماوەی خوێی تێدا بەجێدەمێنێ، ئەو خوێیەش دەبێتە هۆی شیبوونەوەی ماددەکان و لەناوچوونیان، ئەوەش لەم خانووە ڕوویداوە و زیانی بە ڕووپۆشە گەچەکەی گەیاندووە وێنەی (١٦).

وێنەی ژمارە -١٧-

هەروەها سەربانەکەی بەهۆی چوونە ژوورەوەی ئاوی باران بۆتە هۆی ئەوەی زیان بە کاریتە دارەکانی بگەیەنێت، داریش یەکێکە لەو

کەرەستانەی بە تێپەڕبوونی کات تواناکەی لە دەستدەدات و تووشی داخوران و ڕزیبوون دەبێت، ئەو هۆکارە ئێستا زۆر بە ڕوونی بە سەربان و سواندەی خانووەکەوە دیارە.

دووەم. هۆکارە مرۆییەکان:

ئەو هۆکارانەن بە هۆی دەستکاری و ڕۆڵی مرۆڤەکان وادەکات بەشێک یان تەواوی پاشماوە شوێنەواری و کەلەپوورییەکان لەناوبچن، ئەو هۆکارە مرۆییانەی کاریان کردۆتە سەر ئەم خانووە بریتین لە:

١. هۆکاری کارگێڕی:

بە هۆی گرنگی پێنەدانی لایەنی پەیوەندیدار بە گەڕەکە کەلەپوورییەکانی شاری هەولێر و فەرمانی کارگێڕیی هەڵە بە چۆلکردن و نۆژەن نەکردنەوەی خانووەکان بۆتە هۆی لەناوچوونی بەشێکی زۆر لە خانووەکانی گەڕەکەکانی سەرای، تەکیە و تۆپخانە لە سەر قەڵا و گەڕەکەکانی خانەقا، تەعجیل و عارەبان لە خوارەوەی قەڵا، خانووی سەلیم سلێمان کوورەچی یەکێکە لەو خانووانەی کە چەند ساڵێکە چۆلکراوە، لە ئەنجامدا بۆتە هۆی ئەوەی بەشێك لە سەربانەکەی بڕووخێت و لەناوبچێت وێنەی -١٧-.

٢. دەستدرێژیی مرۆیی:

دەستدرێژیی مرۆڤەکان بە ئەنقەست بێت بۆ تێکدانی پاشماوە شوێنەواری و کەلەپوورییەکان یان بەبێ ئەنقەست بێت دەبێتە هۆی تێکدان و لەناوبردنی سیمای جارانی پاشماوەکە، لە بەرئەوەی ئەم خانووە لەسەر شەقامێکی سەرەکی و زۆر نزیک نییە لە بازاڕ بۆیە تا ئێستا دەستدرێژیی ڕاستەوخۆی نەکراوەتە سەر، وەک بەشێک لە خانووەکانی تر کراون بە شوێنی وەستانی ئۆتۆمبێل یان دووکان و باڵەخانەی تازە، بەڵام بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ لەلایەن دانیشتوانی خانووەکە گۆڕانکاری لە سیمای جارانی خانووەکە کراوە.

وەک لە هەیوانی ڕۆژئاوادا بەشێکی کەمی لە دیوارەکەی ماوە لە تەنیشتیەوە ژوورێکی بچووك دروستکراوە بۆ چێشتخانە بە کارهاتووە ڕووبەرەکەی (٢×١,٤٠)م،

سەربانەکەی بە شێوەی چاتی جیاوازە لە سەربانەکانی تر بە ئاسن و کەرپووچ دروست کراوە، لە ناوەڕاستی حەوشەکە باخچەیەکی بچووك دروستکراوە بە شێوەی چوار گۆشە هەرلایەکی ١،٥٠م، هەروەها دەرگای سەرەکی گۆڕاوە و کراوە بە ئاسنی دوولا لە پێشدا دەرگایەکی یەك لای لە دار دروستکراوی هەبووە، حەوشەکەش ئەو فەرشە کەرپووچەی ئێستای نەبووە تەنها خۆڵ بووە لە زستانان پاشماوەی کوورەکانیان پێدا فەرش دەکرد بۆ ئەوەی نەبێت بە قوڕ بەڵام ئێستا ناو حەوشەکەی فەرشکراوە بە کەرپووچی چوارگۆشە درێژی لایەکی ٤٠ سم ئەوەش بەشێکە لە گۆڕانکاری کە بەسەر بینایەکەدا هاتووە لە رابردوو.

سێیەم. کاری نۆژەنکردنەوە:

کاری نۆژەنکردنەوە بۆ هەموو بینا شوێنەواری و کەلەپوورییەکان پێویستی بە کاری بەردەوام هەیە بۆ ئەوەی زیانەکان گەورە نەبن هەمیشە وەک لایەنێکی گرنگی مێژوویی و شارستانی بپارێزرێن و بمێنێتەوە. ئەم زانستە دەبێت وەك بنەمایەکی نەتەوەیی سەیر بکرێت بۆ پاراستنی مێژووی بیناسازیی کوردی.

خانووی سەلیم سلێمان مەحموود کوورەچی تا ئێستا بە شێوەیەکی ئەکادیمی لەلایەن لایەنی پەیوەندیدار بە شوێنەوار و کەلەپوور کاری نۆژەنکردنەوەی بۆ نەکراوە بەڵکو وەک زۆرێک لە خانووەکانی تر تەنها لە لایەن دانیشتوانی خانووەکان ساڵانە کاری چاککردنەوەیان بۆ کراوە، بەڵام لە ئێستادا ئەم خانووە لە بارێکی خراپدایە پێویستە کاری نۆژەنکردنەوەی بۆ ئەنجامبدرێت بەم هەنگاوانەی خوارەوە:

١. بە بەڵگەکردن (دیکۆمێنتکردن):

یەکەم هەنگاو بۆ کاری نۆژەنکردنەوە ئەنجام بدرێت بریتییە لە کۆکردنەوەی زانیاری و بەڵگەکان سەبارەت بەم خانووە، پێویستە لێژنەیەکی پسپۆر ئامادە بکرێت بۆ کۆکردنەوەی زانیاری و وێنە و دەستنووس و بەڵگەنامە نووسراوەکان، هەروەها کۆکردنەوەی زانیاری بە شێوەی زارەکی لە کەسایەتییە بە تەمەنەکان و دانیشتوانی خانووەکە، پاشان ئەو زانیارییانە لە ڕاپۆرتێک ئامادەبکرێت بۆ کاری نۆژەنکردنەوە.

٢. پاککردنەوە:

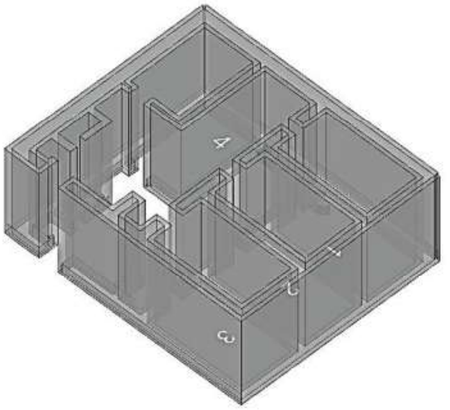

هێڵکاریی -٣- توێژەر

دووەم هەنگاو بۆ ئامادەکردنی ئەم شوێنە بۆ کاری نۆژەنکردنەوە رزگارکردنی بینایەکەیە لە پاشماوە زیادەکانی کە پەیوەندییان بە خانووەکەوە نییە، هەروەها لابردنی ئەو زیادەڕۆییانەی بۆ سەر هێڵکاریی خانووەکە دروستکراوە، ئەو خانووە لە ئەنجامی چۆڵکردنی بۆتە شوێنێکی کەلاوە و کۆبوونەوەی پیسی و خۆڵ و خاشاک، لەم هەنگاوەدا پێویستە خانووەکە بگەڕێندرێتەوە سەر شێوە ڕەسەنەکەی جارانی و ئامادەبکرێت بۆ کاری تۆمارکردن.

٣. ئەنجامدانی کاری نۆژەنکردنەوە:

پێش نۆژەنکردنەوە دەستدەکرێت بە تۆمارکردنی شوێنە لەناوچوو و زیان لێکەوتووەکانی بەشە جیاوازەکانی خانووەکە، دواتر کاری نۆژەنکردنەوە و چاککردنەوەی بەشە لەناوچووەکان ئەنجام دەدرێت لە سەر هەمان شێوازی کۆن و بە هەمان کەرەستەی کە یەکەم جار خانووەکەی پێدروستکراوە.

بۆکاری نۆژەنکردنەوە لە خانووی سەلیم سلێمان کوورەچی پێویستە ئەم خاڵانەی خوارەوە جێبەجێ بکرێت:

یەکەم. پێویستە سەرجەم دیوارەکان و بنەبان و سەربانی خانووەکە لە پاشماوە شیبووەکانی وەک گەچ و دارە ڕزیوەکان و خشتە بێهێز و وردبووەکان پاکبکرێتەوە.

دووەم. دیوارەکانی ناوەوەی خانووەکە وەک شێوازی پێشتر بە ماددەی گەچ ڕووپۆش بکرێتەوە.

سێیەم. بەهێزکردن و پتەوکردنی سەرجەم ئەو دیوارانەی درزیان تێکەوتووە.

چوارەم. دروستکردنەوەی بەشە لەناوچووەکانی خانووەکە لەسەر شێوازی ڕەسەنی خۆی و بە هەمان کەرەستەی بیناسازی پێشووتر، وەک سەربانی ژوورەکان، ستارە، هەیوانی ڕۆژئاوا و سواندەی سەر ژوورەکان. هێڵکاریی ژمارە (٣).

پێنجەم. ڕووپۆشکردنی بەشەکانی دەرەوە بە ماددەی جیاکەرەوە (عزل) بە تایبەت لە سەربان و دیوارەکانی دەرەوە، بۆ ئەوەی ئاو نەچێتەوە بەشەکانی خانووەکە.

٤. پاراستن و بەکارهێنانەوە:

پاراستن دوای کاری نۆژەنکردنەوە یەکێکە لە کارە گرنگەکانی شوێنە شوێنەواری و کەلەپوورییەکان، بۆیە هەر بینایەکی شوێنەواری و کەلەپووری دوای نۆژەنکردنەوە پێویستی بە چاودێریکردنی بەردەوامی ساڵانە هەیە بە هۆی کاریگەریی هۆکارە سروشتی و مرۆییەکان کە دەبنە هۆی ئەوەی زیان بە خانووەکە بگەیەنن، ئەو زیانانەش پێویستە بە زووترین کات چارەسەر بکرێ و تەشەنە نەکاتە بەشەکانی تری.

بینایە کەلەپوورییەکان پێویستە دوای نۆژەنکردنەوەیان دووبارە بەکاربهێندرێت باشتر وایە بگەڕێندرێتەوە بۆ هەمان کاری پێشتری یان هەر کارێکی تری گونجاو بەڵام لە ژێر چاودێری لایەنی پەیوەندیدار بە شوێنەوار و کەلەپوور بێ.

سەرچاوە کوردیەکان:

- توفیق، زرار صدیق (٢٠١٠)، هۆز و دەسەڵاتە هۆزەکییە کوردییەکانی چاخی ناوەڕاست، وەرگێڕانی ئیدریس عەبدوڵا مستەفا، چاپخانەی هاوسەر، هەولێر.
- الچاوشلی، هادی رشید (١٩٨٧)، هەولێر لەگەڵ کاروانی فەلەك، چاپخانەی الجاحظ، بغداد.
- حەسەن، مەولود ئیبراهیم (٢٠٠٩)، گەڕەکەکانی هەولێر، لە: ئینسکلۆپیدیای هەولێر(ئەربیل)، بەرگی شەشەم، چاپی یەکەم ، چاپخانەی گرین گالۆری، لوبنان.
- سادق، فوئاد تاهیر (٢٠٢١)، فەرهەنگی یاریدەدەر، عەرەبی، کوردی، ئینگلیزی، چاپی دووەم، خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی چوارچرا، سلێمانی.
- سەلیم، جاسم کەریم (٢٠٢٢) ، چاوپێکەوتن لە ٢٢/ ٢/ ٢٠٢٢)، لەدایکبووی ساڵی ١٩٤٧/هەولێر.
- عبدالقادر، نەهرۆ محمد (٢٠١٢)، هەولێر لە نێوان ساڵانی (١٩١٨- ١٩٢٦)، خانەی موکریانی، هەولێر.
- موکریانی، حوسێن حوزنی (٢٠٠٧)، سەرجەم بەرهەمی حوسێن حوزنی ، بەرگی یەکەم، کۆکردنەوە و لەچاپدانی دەزگای ئاراس، هەولێر.
- هێی، دەبلیو. ئار (٢٠١٦)، دوو ساڵ لە کوردستان، وەرگێڕانی لوقمان باپیر، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

مصادر عربية:

- ابن خرداذبة، ابى القاسم عبيدالله بن عبدالله (١٨٨٩)، المسالك والممالك، مطبعة بريل، بيروت.
- اسماعيل، زبير بلال (١٩٧١)، اربيل في ادوارها التاريخية (دراسة تاريخية عامة لاربيل و انحائها منذ اقدم العصور حتى الحرب العالم الاول) مطبعة النعمان ، النجف.
- البغدادى، المنشئ (١٩٤٨)، رحلة المنشئ البغدادى، ترجمة عباس العزاوى، بغداد.
- البدليسى، الامير شرفخان (٢٠٠١)، شرفنامة، ترجمة: محمد جميل الروزبيانى، الطبعة الثانية، اربيل.
- بيات، فاضل مهدى (٢٠٠٧)، الدولة العثمانية في المجال العربى (دراسة في الاوضاع الادارية في ضوء الوثائق والمصادر العثمانية حصرا) مطلع العهد العثمانى اواسط القرن التاسع عشر، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت.
- حسين، محسن محمد (٢٠١٤)، اربيل في العهد الاتابكي، بحث في اوضاع اربيل السياسية و الاقتصادية و العسكرية ووالادارية والثقافية في العهد الاتابكي، مكتبة التفسير، اربيل.
- حموى، شهاب الدين ابى عبدالله ياقوت بن عبدالله (١٩٧٧)، معجم البلدان، ج١، دارصادر، بيروت.

- خصباك، جعفر حسين (١٩٦٨)، العراق في عهد المغول الأيلخانى ٦٥٦- ٥٧٣٦، ١٢٥٨- ١٣٣٥م (الفتح .الادارة. الاحوال الاقتصادية. الاحوال الاجتماعية، ط١، مطبعة العانى ، بغداد
- راوولف، ليونهارد (٢٠٠٨)، رحلة الهولندى الدكتۆر ليونهارد راوولف، ترجمة سليم احمد خالد، ط١، الدار العربية للموسوعات، بيروت.
- ديماند، م. س (١٩٥٤)، الفنون الاسلامية، ترجمة احمد محمد عيسى، دار المعارف، قاهرة ، مصر.
- زكي، محمد امين (١٩٣١)، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من اقدم العصورالتاريخية حتى الان، مطبعة الفية، مصر.
- سترك، م. (١٩٣٣)، دائرة المعارف ا لاسلامية، الجزء الاول، القاهرة " اربيل "
- الصقار، سامى بن خماس (١٩٩٢)، امارة اربل في العصر العباسى ومؤرخها ابن المستوفى، دارالشوف للنشر و التوزيع، مطبعة الفية، رياض، السعودية.
- العلياوى، عبدالله (٢٠٠٥)، كوردستان في عهد المغول ١٢٢٠- ١٣٣٥ميلادى، دراسة في التاريخ السياسى، سليمانية.
- علام، نعمت (١٩٧٢)، فنون الشرق الاوسط في العصور الاسلامية، ط٦، دارالمعارف، القاهره.
- العنسى، احمد محى الدين و الصهبانى، مرسال أمين، (٢٠١٤)، دراسة تحليلية لقيم وخصائص وعناصر العمارة المحلية (دراسة حالة مدينة رداع) رسالة الماجستير في العمارة، من قسم العمارة – كلية الهندسة - جامعة العلوم والتكنولوجيا، الجمهورية اليمنية.
- غەفور، عەبدوڵڵا (٢٠١٥)، فەرهەنگی جوگرافیایی هەولێر، چاپخانەی حاجی هاشم ، لە بڵاو کراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.
- فريز، جيمس بيلي (١٩٦٤)، رحلة فريز الى بغداد في ١٨٣٤، ترجمة جعفر الخياط، ط١، مطبعة المعارف، بغداد.
- مراد، خليل على (٢٠١٥)، من وثائق الارشيف العثمانى (دفتر تحرير مفصل واجمال ولاية أربيل ٩٤٩هـ / ١٥٤٢م)، من منشورات الاكاديمية الكردية، اربيل.
- نصار، عبدالعظيم عباس (٢٠٠٥)، بلديات العراق في العهد العثمانى ١٥٣٤م - ١٩١٨م، دراسة تاريخية وثائقية، ط١، مطبعة الشريعة، نشر مكتبة الحيدرية.
- الواقدى، الامام بن عمر (١٩٩٦)، تاريخ فتوح الجزيرة والخابور ودياربكر والعراق، تحقيق عبدالعزيز فياض حرفوش، دارالبشائر، للطباعة والنشر و التوزيع، دمشق.

References

-Juan Tejela Juez, Daniel Navas Delgado, Carlos Machín Hamalainen, Restauración y rehabilitación Rehabilitación, mantenimiento y conservación de estructuras, Fundación Laboral de la Construcción, Madrid.

ملخص

بيت تراثي سليم سليمان محمود كوره جى في مدينة اربيل صيانة و حفظ (دراسة ميدانية)

يعد بيت (سليم سليمان الكورەجي) احدى الدور التراثية الكائنة في محلة سعدوناوة جنوب قلعة اربيل ومحلة تعجيل. يرجع تاريخ بناءه الى فترة زمنية اكثر من (١٠٠) عام .

يتكون البيت من طابق واحد يضم ثلاثة غرف مستطيلة الشكل مع ايوانين وفناء (حوش) كبير واسطبل واحد وحمامين ومدخل رئيسي وسلم.

اما مواد البناء المستخدمة هي عبارة عن طابوق مفخور مع لبن واستعمل الحديد والخشب مع استخدام الجص ، بالاضافة الى ذلك يعد البيت غنيا من ناحية العناصر المعمارية والفنية مثل (الايوان، العقود) وحنيايا وكواة وستارة والابواب والشبابيك، حيث تم التركيز من خلال الدراسة على العناصر المعمارية والفنية لكل اقسام البيت مع الاشارة الى العوامل التي اثرت على البيت التراثي منها الطبيعية والبشرية وفي نهاية البحث تم الاشارة الى اعمال الصيانة الاثرية والحفاظ على الدار واعادة تأهيلها.

الكلمات المفتاحية : البيوت التراثية، العمارة، الصيانة، الحفظ

Abstract

Heritage House Salim Suleiman Mahmoud Kurachy in the city of Erbil Maintenance and Conservation (field study)

The house of (Salim Suleiman Al-Korji) is one of the heritage houses located in the locality of Saadonawa, south of the Erbil Citadel and the locality of Tajil. Its construction dates back to a period of time more than (100) years.

The house consists of one floor and includes three rectangular rooms with two iwans, a large courtyard, one stable, two bathrooms, a main entrance and a staircase.

As for the building materials used, they are bricks made of bricks, iron and wood, and plaster. In addition, the house is rich in terms of architectural and technical elements such as (iwans, arches), niches, niches, curtains, doors and windows, where the focus of the study was on the elements Architectural and technical for all sections of the house, with reference to the factors that affected the heritage house, including natural and human. At the end of the research, reference was made to the archaeological maintenance works, preservation and rehabilitation of the house.

key words: traditional houses, architecture, maintenance, protection

زمانەوانی دەماری و ڕۆڵی N.L.P
لە بونیادنانی مامۆستایانی زمانی کوردی
(قوتابخانەکانی هەولێر بە نموونە)
(هەڵێنجراو – مستل)

ڕابەر فەرهاد حوسێن **پ.ی.د. عاطف عەبدوڵلا فەرهادی**
rabarfarhad10@gmail.com atif.farhad@su.edu.krd
بەشی زمانی کوردی -کۆلێژی زمان -زانکۆی سەڵاحەددین هەولێر

پوختە بە زمانی کوردی:

ئەم لێکۆڵینەوەیە بەناونیشانی (زمانەوانی دەماری و ڕۆڵی پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری لە بونیادنانی مامۆستایانی زمانی کوردی ـ قوتابخانەکانی هەولێر بەنموونە)یە، هەڵگری پەیامێکە دەخوازێت برەو بە تواناکانی مامۆستایان بدات، چونکە مامۆستایان پێشەوای میللەتن، لەم ڕێگەیەوە کەرتی پەروەردە و فێرکردن گەشە بکات و نەوەیەکی زانستخواز و خاوەن دید و پەیام و ئامانج دروستبکات، هەموو ئەوانەش لە خزمەت بووژانەوەی کۆمەڵگای کوردیدایە. ئەم لێکۆڵینەوەیە لە دوو بەش پێکهاتووە لە بەشی یەکەم باسی زمانەوانی دەماری و هەندێک زانیاری لەبارەی مێشکی مرۆڤ و شەپۆلەکانی مێشک و هەردوو نیوە گۆی مێشک و ئەقڵی ئاگا و ئەقڵی نا ئاگا دەکەین. بەڵام لە بەشی دووەم باسی: ڕۆڵی (پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری) دەکەین لە بەرزکردنەوەی تواناکانی مامۆستایانی زمانی کوردی، هەروەها ئەو جیاوازییە دەخەینە ڕوو کە لە نێوان (٢) مامۆستا بەدی دەکرێت کە یەکیان خولی (پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری) دیتووە ئەوەی تریان شارەزایی لەو بوارە نییە. هەروەها باسی پلانی ستراتیژی تاکە کەس دەکەین بۆ مەبەستی گەشەدان بە تواناکانی مامۆستایان. باسی شێوازەکانی زانیاری وەرگرتن دەکەین، باسی بەهێزبوونی یادگە و

تەرکیز دەکەین. هەروەها باسی پرۆسەی ئاڵوگۆڕکردنی زانیاری دەکەین لە نێوان مامۆستا و قوتابییان. باسەکە دەکەوێتە چوارچێوەی (زمانەوانی دەماری و دەروونی)، کە لقێکە لە لقەکانی زمانەوانی کارەکی.

وشەی سەرەکی: (زمانەوانی دەماری، مامۆستای خاوەن دید و پەیام، پەروەردەی مۆدێرن، بونیادنانەوە).

پێشەکی

ناونیشانی لێکۆڵینەوەکە:

ئەم لێکۆڵینەوەیە لەژێر ناونیشانی (زمانەوانی دەماری و ڕۆڵی پرۆگرامی زمانەوانی دەماری لە بونیادنانی مامۆستایانی زمانی کوردی، قوتابخانەکانی هەولێر بەنموونە)، لێکۆڵینەوەیەکی تیۆری و پراکتیکیە لە بواری زمانەوانی دەماری و دەروونیدا، کە لقێکی زمانەوانی کارەکییە. مەبەستی سەرەکی نامەکە ئەوەیە مامۆستایان بتوانن بەشێوەیەکی کاراتر وانەکان بڵێنەوە و جێ پەنجەیان زیاتر بێت لەبەرەو پێشبردنی پرۆسەی پەروەردە و فێرکردن و بتوانن ببن بە ڕاهێنەرێکی بەتوانا و بگەن بەو ئاستەی کە ٨٠% زانیارییەکان لە مێشکی قوتابییەکان بچەسپێنن. تاک دەتوانێت ئاشنای مێشک و بەشەکانی مێشک و سیستەمی کارکردنی زمان بێت و لە ڕێگای بەکارهێنانی تەکنیکەکانی پرۆگرامی زمانەوانی دەماری بگاتە عەقڵی بێ ئاگا و کار لەسەر خاڵە لاوازەکانی بکات و چارەسەری پێویستیان بۆ بدۆزێتەوە لە کەسێکی شکستخواردوو بگۆڕێت بۆ کەسێکی سەرکەوتوو. مامۆستای بەڕێز ئەگەر ئاشنا بوو بە پرۆگرامی زمانەوانی دەماری دەتوانێت بە شێوەیەکی کاریگەرتر و کاراتر قوتابییەکانی فێربکات و لە کەمترین کات زۆرترین زانیارییان پێبدات و پەیڕەوی بنەمای (فێربوون بەکردار) بکات.

ئامانج و گرنگی لێکۆڵینەوەکە:

دەتوانین ئامانجی سەرەکی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەم خاڵانەی خوارەوە بخەینە ڕوو:

١ ـ گەشەپێدانی توانا و وزە و لێهاتووییە شاراوەکانی مامۆستایان و قوتابییان، چونکە قوتابی ئاوێنەی مامۆستایە، مامۆستای سەرکەوتوو یەکسانە بەقوتابی سەرکەوتوو، بەمانایەکی تر گەشەپێدان بە تواناى مامۆستایان یەکسانە بەگەشەپێدانی توانای قوتابییان.

٢ ـ گەشەدان بە کۆی کۆمەڵگا لەڕێگای گەشەدان بە کەرتی پەروەردە و فێرکردن.

٣ ـ بەکارهێنانی ئەوپەڕی تواناکانی مێشک و سوودبینین لە ستراتیژیەتی کەسانی سەرکەوتوو، گوازتنەوەی کارامەییەکانی کەسانی سەرکەوتوو بۆ کەسانی ئاسایی بەمەبەستی سەرکەوتن و پێشکەوتنی کۆی کۆمەڵگا.

٤ـ چۆن بتوانین فێرکردنێکی نەزەری ناخۆش بگۆڕین بۆ فێربوونێکی بەتام و چێژ و کارا و سوودبەخش.

ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە:

لەم لێکۆڵینەوەیە ڕێبازی (وەسفی شیکاری) پەیڕەو کراوە.

بەشی یەکەم:

زمانەوانی دەماری دەکەوتە کوێی زمانەوانی گشتی؟

زانستەکان بە گوێرەی پێوران و نەپێورانی کەرەستەکانیان دەکرێنە دوو بەش : ئەو زانستانەی کەرەستەکانیان یەکەی پێوانیان هەیە پێیاندەگوترێت (زانستی سروشتی) وەک: فیزیا و کیمیا و زیندەوەرزانی،.....هتد، بەڵام ئەو زانستانەی کەرەستەکانیان یەکەی پێوانیان نییە پێیان دەگوترێت (زانستی مرۆڤایەتی)، وەک: مێژوو، دەروونناسی،...هتد. لەم نێوانەش زانستێکی تر هەیە پێیدەگوترێت (زانستی کارەکی) ئەم زانستە سوود لە زانستە سروشتییەکان وەردەگرێت بۆ خزمەت و ڕاژەی مرۆڤ. پەیوەست بە زانستی زمان، زمانەوانی گشتی دەکرێتە دوو بەشی سەرەکی، ئەوانیش: (زمانەوانی تیۆری، زمانەوانی کارەکی). زمانەوانی تیۆری لە خودی کەرەستەکانی زمان (دەنگ، واتا، دەستوور) و ئاستەکانی زمان دەکۆڵێتەوە. بەڵام زمانەوانی کارەکی دەبێتە دوو لق: لقە سەرەکییەکەی زمانەوانی کارەکی لە زمان دەکۆڵێتەوە وەکو یەک پاکێج، بۆنموونە : (پەیدابوونی زمان و دابەشبوونی زمان بۆ زارەکان و گۆڕان و هۆکارەکانی گۆڕانی زمان ،..هتد).

بەڵام لقە لاوەکییەکەی زمانەوانی کارەکی باسی پەیوەندیی زمان دەکات لەگەڵ زانستەکانی تردا. واتە زمان لە خزمەتی زانستەکانی تر و لە خزمەتی مرۆڤ بەکار دەهێنێت، وەک: (زمانەوانی دەروونی و زمانەوانی دەماری و زمانەوانی دادوەری و زمانەوانی زیندەزانی ،....هتد). (حوسێن،٢٠٢١، زمانەوانی کارەکی، قۆناغی ماستەر). (زمان پەرجوویێکە لە پەرجووەکانی پەروەردگار،کە بە دروستکراوەکانی خۆی بەخشیوە، زۆریی ژمارەی زمان و زۆریی دیالێکتەکان نیشانەیەکە لە دەسەڵاتی خوای گەورە، لەوانەیە نهێنی پەرجووی زمان لە فرە جۆری زمانەکان و گۆڕان و گەشەسەندنی بەردەوامی زمانەکان بیت، زمان گەشە دەکات لەگەڵ گەشەی بیرو فکری خاوەنەکەی) (ئەحمەد،٢٠١٩، ٦). خودای گەورە دەفەرموێت: (ومن آياته خلق السماوات والارض واختلاف السنتكم والوانكم ان في ذلك لآيات للعالمين) (الروم، ٢٢).

مرۆڤ لەبەر ئەو هەموو گرنگییەی کە زمان هەیەتی، بەردەوام هەوڵیداوە بزانێت ئەو ئامێرو ئامرازە گرینگە (زمان) چییە و چۆن کاردەکات و کەی پەیدابووە و چۆن پەیدابووە و سروشتی چۆنە؟ بۆیە بەردەوام لە زمانی کۆڵیوەتەوە. دیارە لێکۆڵینەوەکان لە یەک گۆشەنیگا نەبووە بەڵکو لە گۆشەنیگای جیا جیا لە زمانیان کۆڵیوەتەوە و بۆیە زاناکان پێناسەی جۆراوجۆریان بۆ زمان کردووە. (زانایان کۆک و هاوڕا نین لەبارەی زمان و چەمکی زمان و پێناسەی زمان، بەڵکو پێناسەی جۆراو جۆریان بۆ زمان کردووە، هۆکاری ئەم فرەجۆرییە لە چەمک و پێناسەی زمان، بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە زمان پەیوەندی هەیە بە زۆربەی زانستەکانی تر) (بن شهداء،٢٠١٥، ٨٤).

(هێنری سویت) دەڵێت : (زمان هۆیەکە بۆ دەربڕینی بیر لە ڕێگای دەنگ، کە لە وشە پێکدێت).

(ئۆڵمان) دەڵێت : (زمان سیستەمێکی هێمایی دەنگییە لە بیری کەسی کۆمەڵ تۆمار کراوە).

(مارتنت) دەڵێت : (زمان هۆیەکە بۆ لەیەکتر گەیشتن بەکار دێت و دەکرێت بە چەند دانەیەکی وردەوە (مۆڕفێم) کە هەریەکەیان خاوەنی واتا و فۆڕمن). (فەرهادی،٢٠٢١، وانەکانی دەنگسازی، قۆناغی ماستەر). (چۆمسکی) دەڵێت: (زمان کۆمەڵە ڕستەیەکە ڕێزمان دەریاندەبڕێت). (بلۆک و تراگەر) دەڵێن: (زمان کۆمەڵە ڕەمزێکی دەنگی لەخۆوەیە بۆ لەیەکتر گەیشتن بەکار دێت).

پێکهاتەی زمان:

زمان گرنگترین ئامرازی پەیوەندیکردن و لەیەکتر گەیشتنی مرۆڤەکانە. کەرەستەکانی زمان بریتین لە (دەنگ و واتا). زمان بریتییە لە (دەنگ + واتا) X دەستوور.

هەم دەنگ و هەم واتا ڕەمەکی نین، بەڵکو بە گوێرەی دەستوور و یاسا ڕێکخراون.

ئاستەکانی زمان : لەبەر ئەوەی زمان دیاردەیەکی ئاڵۆزە و بۆ ئەوەی لێکۆڵینەوە لە زمان ورد و زانستییانە بێت، زمانەوانان هەوڵیانداوە بۆ چەند ئاستێک دابەشی بکەن: (ئاستی فۆنەتیک، ئاستی فۆنۆلۆژی، ئاستی مۆرفۆلۆژی، ئاستی ڕستەسازی، ئاستی سیمانتیک، ئاستی پراگماتیک) زمانەوانان بە گشتی لە سەر ژمارەی ئاستەکان ڕێک نەکەوتوون، بەڵام ئەوەی زمانەوانان زیاتر جەختی لەسەر دەکەنەوە ئەوەیە کە زمان بۆ سێ ئاست جیا دەکەنەوە هەر یەکەیان لە دوو ئاستی تر پێکدێت وەک : دەنگسازی (فۆنەتیک، فۆنۆلۆژی). ڕێزمان (وشەسازی، ڕستەسازی).
واتاسازی (سیمانتیک، پراگماتیک).

هەندێک زانیاری دەربارەی کۆئەندامی دەمار:

یەکێکە لە گرنگترین کۆ ئەندامەکانی مرۆڤ و پەیوەندیی ڕاستەوخۆی بە کار و فرمانی سەرجەم کۆئەندامەکانی تری لەشەوە هەیە و زۆرجار بەبێ فرمان و ڕێنمایی ئەو کۆئەندامە، کارو چالاکییەکانی کۆئەندامەکانی تر مەحاڵ دەبێت. (بۆچی باسی کۆئەندامی دەمار دەکەین؟ چونکە کۆئەندامی دەمار کۆنترۆڵی هەموو ئەندامەکانی لەش دەکات، هەڵدەستێت بە دروستکردنی پەیوەندی لەنێوان لەشی مرۆڤ و جیهانی دەرەوە، لەبەر ئەم هۆکارانە لێکۆڵینەوە لە کۆئەندامی دەمار بووەتە جێگای بایەخی زۆربەی زانایان بە مەبەستی گەیشتن بە هەندێک لە نهێنییەکان، هەر ئەوەشە وایکردووە کۆئەندامی دەمار پەیوەندی هەبێت بەچەندین زانستی جۆراوجۆر، لەوانە: زانستی زمان و زانستی دەروونی دەماری و زانستی توێکاری و شیکاری،....هتد. زانستێکی نوێ بە دەرکەوت کە پەیوەندیدارە بە زمان و بە کۆئەندامی دەمار، ئەویش زمانەوانی دەمارییە، کە هەڵدەستێت بە لێکۆڵینەوەی پەیوەندیی نێوان مێشک و ئەو کار و پرۆسانەی لەناو مێشک دەگوزەرێت کە دەبێتە هۆی بەرهەمهێنانی زمان، لە ڕاستیدا زمان پرۆسەیەکی هۆشەکییە و کۆ ئەندامی دەمار پێی هەڵدەستێت کۆ ئەندامی دەمار ئامێرێکە زمان دروستدەکات). (ئەحمەد،١٤١،٢٠١٩).

گرینگە مرۆڤ شارەزایی باشی لە مێشک و بەشەکانی مێشک و چۆنیەتی کارکردنی مێشک هەبێت بۆئەوەی زۆرترین تواناکانی مێشکی بەکار بهێنێت. (بۆچی مرۆڤ تەنها بەشێکی کەم لە تواناکانی مێشکی بەکار دەهێنێت؟ یەکێک لە گرینگترین هۆکارەکان تاوەکو ئەم دواییانە ئەوەبووە کە ئێمە زانیارییەکی کەممان هەبوو لەبارەی مێشک و چۆنییەتی کارکردنی. بەشێکی زۆرلە گرفتەکان کە دێتە ڕێگامان لەکاتی بەکارهێنانی تواناکانی مێشکمان لە کەم توانایی مێشکمان سەرچاوە ناگرێت، بەڵکو زیاتر لە زانیاریی ناتەواو لەسەر چۆنیەتی بەکارهێنانی تواناکانمانەوە سەرچاوە دەگرێت). (بۆزان، ٢٠١٢، ٢٧).

بەشەکانی کۆ ئەندامی دەمار:

لە دوو بەشی سەرەکی پێکدێت : ١) کۆ ئەندامی دەماری ناوەندی (الجهاز العصبي المركزي).

٢) چێوە کۆ ئەندامی دەمار (الجهاز العصبى المحيطى).

کۆئەندامی دەماری ناوەندی بەسەر دوو بەشدا دابەش دەبێت، ئەوانیش بریتین لە :

١) مێشک ٢) دڕکە پەتک.

چێوە کۆئەندامی دەماریش دەبێتە دوو بەش: (قەرەچەتانی، ٢٠١١، ٥٨ _ ٧٩)

١) کۆئەندامی لەشە دەمار (الجهاز العصبي البدني).

٢) کۆ ئەندامی دەماری سەربەخۆ (الجهاز العصبي المستقل).

مێشک (الدماغ) : بەهێزترین ئەندامی جەستەی مرۆڤە، کێشەکەی نزیکەی سێ پاوەند دەبێت، مێشک لە سێ بەش پێکهاتووە: ١- مێشك (المخ -Cerebrum). ٢. مێشکۆکە (المخيخ -Cerebellum). ٣. قەدی مێشك (جذع الدماغ - Brain stem) (علم النفس العصبي، ٢٠٠١،١١). (بوخميس،٢٠١٧، ١١٨).

(مێشک پێکهێنەری یەکەمی کۆ ئەندامی دەماری ناوەندییە، لە مادەیەکی خۆڵەمێشی و ڕەساسی پێکهاتووە لە دیوی دەرەوە، بەڵام ڕووکاری ناوەوەی

مادەیەکی سپییە، بە پێچەوانەی دڕکە پەتک، کە ڕووکاری دەرەوەی سپییە و دیوی ناوەوەی ڕەساسییە). (ئەحمەد،٢٠١٩، ١٨٥).

(مێشک پێکهاتەیەکی دەمارییە، لەدیوی ناوەوەی کەللەی سەر پارێزراوە، دابەش دەبێت بۆ سێ بەشی سەرەکی، ئەوانەش: مێشک و مێشکۆکە و، قەدی مێشک، هەریەکێک لەو بەشانە بەگوێرەی ڕۆڵ و ئەرکیان دەبنە چەندین بەشی بچووکتر).(حنصالي،٢٠١٥،٦ ؛ دویدار، ٢٠٠٦،١٣٤-١٣٥).

١) مێشک (المخ) (مێشک بەشی زۆری جومجومە پڕدەکاتەوە، ئەرکی سەرەکی بیرکردنەوە و چارەسەری کێشە و بیرکردنەوە و هەستە و کۆنترۆڵی جووڵەش دەکات. مێشک دەبێتە دوو بەش: نیوەی ڕاست و نیوەی چەپ.) (بوخمیس،٢٠١٧، ١١٨). (مێشک گەورەترین بەشە لە نێو دەماغ، لە دوو نیوە گۆ پێکهاتووە، لە باری درێژی بۆ ئەو دوو نیوە گۆیە دابەش بووە، هەریەکە لەو دوو نیوە گۆیە بۆ (دانە/ پارچە/فصوص) بچووکتر لەخۆیان دابەش دەبن و چەندین درزی بچووک ئەو پارچە بچووکانە لەیەکتر جیادەکەنەوە، ئەم پارچە بچووکانە بەگوێرەی ئەو ئێسکانەوە ناو دەبرێن کە پێیەوە بەندن، ئێسکەکان دەکەونە ژێرەوەی کەللەی سەر. ڕووکاری دەرەوەی مێشک داپۆشراوە بە ژمارەیەکی زۆر خانەی (پێچاوپێچ / تلافیف)، کە پەیوەندیەکی تەواو لەنێوانیان هەیە. دیوی دەرەوەی مێشک پێکهاتووە لە مادەیەکی ڕەنگ خۆڵەمێشی، کە بریتییە لە چەندین نیرۆنی گەیەنەری کاریگەر، بەڵام دیوی ناوەوەی لە مادەیەکی سپی پێکهاتووە، کە تەنها مادەیەکی گەیەنەرە، هەریەکە لەم خانە پێچاو پێچانە دوو فەرمانی هەیە، فەرمانێکی هەستەکی (وەرگرتنی ورووژێنەرەکان) و فەرمانێکی جووڵەیی (پەرچەکردارەکان) (حنصالي،٢٠١٥، ٦ ؛ دویدار، ٢٠٠٦، ١٣٤-١٣٥).

توێکڵی مێشک:

بەشی سەرەوەی مێشک (الدماغ) کە وەک پەردەیەک چواردەوری مێشکی داوە، پێیدەگوترێ (توێکڵی مێشک) یان سەرپۆش و سەرتوێژی مێشک، گرینگیی

خۆی لە ژیانی مرۆڤدا هەیە و زۆربەی پڕۆسە عەقڵییەکان لەوێدا ڕوودەدەن و زۆر لە زانایان بە سەنتەر و مەڵبەندی بڕیار وەرگرتن و پلاندانانی دادەنێن و هەر لە ڕێگەی ئەوەوە مرۆڤ دەتوانێت وەک بوونەوەرێکی عاقڵ خۆی لەگەڵ ژینگە و دەوروبەرەکەیدا بسازێنێت. سەرەڕای گلدانەوەی زانیارییەکان، بەرپرسە لە بەرهەمهێنانی زمان و قسەکردن و تێگەیشتنی هێماو وێنە مۆسیقییەکان و گوێگرتن و تام و چێژوەرگرتن لە مۆسیقا. (قتامی یوسف و عدس عبدالرحمن، ٢٠٠٢، ٤٨ ؛ حەمەد ،٢٠١٤، ٢٦).

دەتوانین بڵێین توێکڵی مێشک، وەک یەکەیەکی عەقڵی لە مێشکدا ئەرکەکان ئەنجام دەدات لەڕێگای ئەو زانیارییانەی کە لەناو لەش و دەرەوەی لەش بۆی دێت، زۆربەی کار و چالاکییەکان ڕادەپەڕێنێت.

(مێشکۆکە -المخیخ):

(مێشکۆکە لە ڕووی قەبارەوە دووەمین پێکهاتەی دەماغە، یەکێکە لە گرینگترین مەڵبەندەکان سەبارەت بە جووڵەی لەش، کۆنترۆڵی جووڵەی لەش دەکات، مێشکۆکە دابەش دەبێت بۆ دوو بەش) (دویدار، ٢٠٠٢، ١٥٦ ؛ حنصالي، ٢٠١٥، ٨). (مێشکۆکە دەبێتە دوو بەش: نیوەی لای ڕاست و نیوەی چەپ. مێشکۆکە ناوەندی کۆنترۆڵکردنی جووڵەیە). (بوخمیس،٢٠١٧، ١١٨).

قەدی مێشک (جذع الدماغ):

ئەم بەشەی مێشک بەرپرسە لە ڕێکخستن و کۆنترۆڵکردنی هەندێک لە فرمانە زندەگیەکانی لەشی مرۆڤ بۆ نموونە: هەناسەدان و ساردی و گەرمی لەش و ئاگایی، هەروەها هەڵدەستێت بە دروستکردنی پەیوەندی لەنێوان مێشک لەلایەک و مێشکۆکە و دڕکەپەتک لەلایەکی ترەوە. (بوخمیس، ٢٠١٧، ١١٨). دوو سەنتەری گرینگ لەم بەشەی مێشکدا هەن، کە ئەوانیش تایبەتن بە کۆ ئەندامی دەماری سەربەخۆ و بریتین لە:١) سەنتەری هەناسەدان ٢) سەنتەری لێدانی دڵ.

(اغا، ١٩٨١، ٧٠؛ حەمەد ،٢٠١٤، ٢٦).

دڕکە پەتک (الحبل الشوكي):

ئەم بەشەی کۆ ئەندامی دەماری ناوەندی درێژکراوە و تەواوکەری مێشکە و دەکەوێتە ناو بڕبڕەی پشتەوە، واتە ئەگەر مێشک بە گوڵە بەڕۆژە بەراورد بکەین، ئەوا قەد و باڵای گوڵە بەڕۆژەکە دەبێت بە دڕکە پەتک و گوڵەبەڕۆژە و دنکەکانیشی دەبن بە مێشک. لە پێکهاتە و ئەرکدا دڕکە پەتک سادە و ساکارترە لە مێشک و ئەرکی سەرەکی پاراستنی لەشە لە ڕێگای بە ئاکام گەیاندنی ژمارەیەک پەرچە کردار، سەرەڕای بەشداربوون و هاوکاریکردنی مێشک لە بە ئاکام گەیاندنی هەندێ جووڵە و چالاکی بەمەبەست. (دڕکە پەتک پێکهاتەیەکی درێژی ستوونییە، ئەستوورییەکەی بە قەدەر پەنجەی بچووکی دەست دەبیت، فەرمانە سەرەکییەکەی بریتییە لە وەرگرتنی زانیارییەکان، کۆکردنەوەی هەستەکان لە لەش و ناردنی بۆ مێشک، گەیاندنی پەیامە دەمارییەکان لە مێشکەوە بۆ ئەندامە کاراکانی لەش، بۆ نموونە: ڕژێنەکان و ماسوولکەکان، ئەم گەیاندن و گوێزانەوەش لە ڕێگای جووڵە دەمارییەکان بە ئاکام دەگات، پارێزگاری لە مێشک دەکات بە هۆی ئێسکەکانی بڕبڕەی پشت. لەڕووی پێکهاتەوە خانە دەمارییەکانی دڕکە پەتک لە دیوی دەرەوە لە مادەیەکی سپی پێکهاتووە، لە دیوی ناوەوەش لە مادەیەکی خۆڵەمیشی پێکهاتووە، هەر ناوچەیەک لە دڕکە پەتک بەرانبەرە بە ناوچەیەکی دیاریکراو لە لەش، کۆنترۆڵی جووڵە و هەستەکان دەکات کە تایبەتە بەو ناوچەیە، بۆنموونە: پێست و ماسوولکەکان و ئەندامەکانی ناوەوە) (الشقيرات، ٢٠٠٥، ٦٤). (لە دڕکە پەتک ٣١ جووتە دەمار بە هەموو لایەکی لەش بڵاو دەبێتەوە، پێیاندەوترێت دڕکە دەمار، بۆ جیاکردنەوەیان لەو ١٢ جووت دەمارەی کە لە بنکەی دەماغ جیا دەبێتەوە، ئەوانیش بە هەموو لایەکی لەش بڵاو دەبنەوە بەشێوەیەک دەمارەکانی لای ڕاست لە بەشی چەپی لەش و دەمارەکانی لای چەپ لە بەشی ڕاستی لەش بڵاو دەبنەوە، شایانی باسە لەڕێگای مادە سپییەکە پەیوەندییەک دروست دەبێت لەنێوان مێشک و دڕکە پەتک، لە هەمان کاتدا مادە ڕەساسیەکە مەڵبەندی پەرچەکردارە بچووک و سادەکانە، بۆ نموونە چاوترووکان کاتێک تەنێک یان ڕووناکییەک نزیکی دەبیتەوە) (حنصالي،٢٠٠٥، ١٤).

عەقڵی بە ئاگا و عەقڵی بێ ئاگا:

عەقڵی بە ئاگا و عەقڵی بێ ئاگا (هەست و نەست) دوو عەقڵی جیاوازنین، بەڵکو هەر هەمان عەقڵە بەڵام پەیوەندی بە شەپۆڵەکانی مێشک هەیە، کاتێک شەپۆڵەکانی مێشک لە باری (گاما و بێتا) بێت ئەوا پێیدەوترێ عەقڵی ئاگا و کاتێک شەپۆڵەکان لە باری (ئەلفا و سێتا و دەلتا) بێت، ئەوا پێیدەوترێت عەقڵی نا ئاگا. ڕاهێنەرانی گەشەپێدانی مرۆیی دەڵێن نەست کۆگایەکە ئەو بیروباوەڕە قووڵانەی تێدا کەڵەکە بووە کە مرۆڤەکان بە درێژایی ژیانیان بەو باوەڕانە گەیشتوون. خۆشحاڵ ئەوکەسەیە کە بەشێوەیەکی تەندروست پەروەردەکراوە وکەسێکی گەشبین و ئەرێنییە وخاوەنی خەسڵەت و ڕەفتار و خووی ئەرێنییە، ئەوا ژیانی بەبێ کێشەو ئاستەنگی مەزن دەچێتە پێشەوە، بەڵام ئەگەر کەسێک تێڕوانین و بیروباوەڕەکانی نەرینی بوون، ئەوا دووچاری ئاریشەو ئاستەنگی زۆر دەبیت لە ژیان. لێرەدا بەباشی دەزانم نموونەیەکی خەیاڵی بهێنمەوە، گریمان دوو ئاژەڵمان هەیە کە لەڕووی هێزەوە لەیەکتر جیاوازبن، وەک فیل و سەگ، ئێستا گریمانە بکە ئەگەر هەردووکیان خواستیان وابوو بە هەمان ئاراستە بڕۆن ئەوا هیچ کێشە نابێت، بەڵام ئەگەر هەریەکەیان ویستی بە ئاڕاستەی پێچەوانەی ئەوەی تر هەنگاوبنێت و هەردووکیان بەیەکتر بەسترابونەوە، ئەوا بێگومان بەهێزەکەیان سەردەکەوێت. ئەم نموونە بۆ مرۆڤیش هەر هەمان شتە، واتا ئەگەر هەست و نەست هەمان خواست و ویست و ئاڕاستەیان هەبوو ئەوا کەمتر لەمپەر دێتە ڕێگات، بەڵام ئەگەر نەست پڕۆگرام کرابوو بە کۆمەڵێک بیروباوەڕی نەرێنی ئەوا کەسەکە دووچاری ئاستەنگ دەبێت لە ژیاندا و ناتوانێت بەئامانج و ئاواتەکانی بگات. بەڵام ڕاهێنەرانی گەشەپێدانی مرۆیی دەتوانن بە بەکارهێنانی چەند تەکنیک و ڕاهێنانێک بگەنە عەقڵی بێ ئاگا و باوەڕە نەرێنییەکان بگۆڕن بۆ باوەڕینی ئەرێنی و سوودبەخش. واتا سەرەتا کار لەسەرئەوە دەکرێت شەپۆڵەکانی مێشکی کەسەکە لە باری (گاما و بێتا) دابەزێت بۆ باری (ئەلفا و سێتا و دەلتا)، جا چ لەڕێگای تەکنیکی هەناسەدان بێت، یان دە خولەک بەر لەنووستن، یان دە خولەک لەدوای لەخەوهەستان مرۆڤ بەشێوەیەکی ناخود ئاگا

شەپۆلەکانی مێشکی دادەبەزێت و خاودەبێتەوە. ئا لەوکاتەدا لەڕێگای دووپاتکردنەوەی وشەو رستەو دەستەواژەی ئەرێنی، یان لەرێگای وێناکردن ڕەفتارە چەوتەکان بگۆڕین بۆ ڕەفتاری ڕاست و ویستراو، بەڵام دەبێت بۆ ماوەیەک لەسەر ئەو راهێنانە بەردەوام بین. شایانی باسە عەقڵی بێ ئاگا جیاوازی ناکات لەنێوان ڕاستی و ناڕاستیدا، وەک ئامێری کۆمپیوتەر بەکارهێنەرەکە چ ڕستەو دەستەواژەیەک بنووسێت لەسەر شاشەکە هەر هەمان ڕستە بەدەردەکەوێت، مەرج نییە ڕستەکە لۆجیکی و دروست بێت. مرۆڤ کاتێک پەیامی ئەرێنی بە نەستی دەدات ئەوا نەست وەک حەقیقەت مامەڵەی لەگەڵ دەکات،بەڵام ئەگەر شەپۆڵەکانی مێشکی کەسەکە لە باری (گاما و بێتا)، ئەوا عەقڵی ئاگا بەرهەڵستی دەکات و لەگەڵ لۆجیک پێوانەی دەکات، چونکە عەقڵی ئاگا جیاوازی لەنێوان ڕاستی و ناڕاستی دەکات. شایانی باسە دووپاتکردنەوە کاریگەری بەرچاوی هەیە لە پرۆگرامکردنی کەسەکان، بۆ نموونە: کە سەرەتا فێری شوفێری دەبی زۆر بە وریاییەوە ئۆتۆمبێل لێدەخوڕی و تەواوی هەستەکانت بەکاردەهێنیت، بەڵام دوای چەندین ساڵ کە زۆر شوفێریت کرد دەتوانی بە مۆبایل قسە بکەیت و لەهەمان کات شوفێریش بکەیت واتە بەشێوەیەکی ناخودئاگا کارەکان ئەنجام دەدەیت. (عەقڵی بێ ئاگا، هێزێکی بێ لایەنە دەتوانێت ژیانی مرۆڤ بەرەو باشتر یان خراپتر بگۆڕێت، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بڕیارانەی کە لە عەقڵی ئاگاییەوە بۆی دێت و لەو شوێنە بۆی جێگیر دەبێت. (تکریتی، ٢٠٠٣، ٢١٦).

(ئەقڵی پەنهان بە پێنج فرمانی سەرەکی هەڵدەستێت کە ئەوانەن: ١ـ خەزنکردنی زانیاری و یادەوەرییەکان. ٢ـ جێگای سۆزو هەستەکانە و ئەویش مەیل و ئارەزووەکان ئاڕاستە دەکات. ٣ ـ کردارە خۆنەویستەکان ڕێکدەخات. ٤ـ ئەقڵی پەنهان تۆماری خووەکانە جا باش بن یان خراپ بن. هەروەها شوێنی کارامەییەکانی مرۆڤ. ٥ـ کۆنترۆڵی وزەی جەستەیی و وزەی دەروونی دەکات) (تکریتی، ٢٠٠٨، ٢٩٢). (عەقڵی نائاگا خووە باش و خراپەکان تۆمار دەکات، وەک: (شوفێری، دارتاشی، نووسین، چنین،...هتد). سەرجەم شارەزاییەکانی پیشەیی و ناپیشەییەکان.

(تکریتی، ٢٠٠٣، ٢١٥ ـ ٢١٦). (عەقڵی نائاگا کردارە خۆ نەویستەکان کۆنترۆڵ دەکات و ڕێکیان دەخات وەک: هەناسەدان، لێدانی دڵ، هەرسکردن، ڕێکخستنی سووڕی خوێن، گەشەکردنی خانەکانی لەش، پلەی گەرمی. (الثابت ،١٩٨٩، ٢٥).

لای ڕاست و لای چەپی مێشک:

مێشک لە دوو نیوە گۆ پێکهاتووە. یەکیان لای ڕاست و ئەوەی تریان لای چەپ کە بە تۆپەڵە لیمفەلوولەیەک پێک بەستراونەتەوە کە ئەمەش تۆڕێکی دوو ملیۆن ڕیشاڵەییە. بە شێوەیەکی گشتی نیوەی گۆی چەپی مێشک سەرپەرشتی کارو چالاکییەکانی لای ڕاستی لەشی مرۆڤ دەکات، وە نیوە گۆی ڕاستی مێشک سەرپەرشتی کارو چالاکییەکانی لای چەپی لەشی مرۆڤ دەکات.

(پێدەچێت هەردوو نیوە گۆی مێشک لە ئەداکردنی زیندە فەرمانەکانیاندا وەک یەک بن، هەردووکیان ناوچەی جووڵە و ناوچەی هەستەکان و ناوچەی بینین و ناوچەی بیستنیان تێدایە. سەرباری ناوچەی یەکگرتوو، بەڵام هەریەک لەم نیوانە فەرمانی دەروونیی تەواو جیاواز لە فەرمانەکانی نیوەکەی تریان هەیە. تێبینی کراوە بۆ هەندێک حاڵەتی توندی (پەرکەم) چارەسەر و دەرمان سوودیان نییە، بۆیە پزیشکەکان هەوڵیان داوە (جسم الثفینی) ببڕن. ئەو پردەی دوو نیوە گۆی مێشک بەیەکەوە دەبەستێت، ئەوەش دەبێتە هۆی وەستانی گوێزانەوەی نۆرەکانی پەرکەمەکە لە یەکێک لە نیوەکانەوە بۆ نیوەکەی تر. بەدوای ئەوەشدا بڵاوبوونەوەی بەبەشەکانی تری مێشکدا ڕادەگرێت) (تکریتی، ٢٠٠٨، ٣٣٤). ڕاهێنەرەکانی گەشەپێدانی مرۆیی کار لەسەر ئەوە دەکەن هەردوو نیوەگۆی مێشک بەکاربهێنن بۆپاراستن و سەیڤکردنی زانیارییەکان، ئەوەش بەمەبەستی بەهێزبوونی یادگەو مانەوەی زانیارییەکان بۆ ماوەیەکی زۆر، بۆئەوەی لەکاتی پێویستیدا بە ئاسانترین شێوە دەستی بە زانیارییەکان بگات، بۆ ئەو مەبەستە واچاکە زانیارییەکان بکەین بە وێنە و وێنەکان وەک زنجیرە بەیەکەوە ببەسترێتەوە. (لای چەپی مێشک بەرپرسە لە نووسین، ئاخاوتن، خوێندنەوە، بیرکردنەوە، لێکدانەوەی پرۆسەی شرۆڤەکردن، وشە

دروستکردن، تێگەیشتن، لێکدانەوە، ژمارەکان، ڕیزبەندی، خشتە و ژمارەکان، بەدوای یەک هاتن و ڕێکخستن) (بۆزان، ٢٠١٢،٣٥).

(بەشێوەیەکی گشتی بەشی لای چەپ لۆژیککارە، گومانی تێدا نییە کە خوێندکاران کاتێک دەتوانن سوود لە زیرەکی و لێهاتوویی خۆیان ببینن و بەتەواوی زانیارییەکان وەربگرن کە هاوسەنگبن لە بەکارهێنان و بەگەڕخستنی هەریەک لە بەشەکانی لای چەپ و لای ڕاست، ئەگەرنا ناتوانن وەک پێویست بەهرەمەندبن لە زانیاری و داهێنانکاریدا) (مستەفا ،٢٠١٣، ١٤٦ ـ ١٤٨). بەڵام(لای ڕاستی مێشک توانای ناسینەوەی قەبارەی شتەکان، نازارەکی، دەنگە ژینگەییەکان، توانای بینین، ناسینەوە و توانای بەبیرهاتنەوەی ئاوازەکان، وێنە و خەیاڵ، ڕاهێنان و وێناکردن، دیدگا، داهێنان، ئەندێشەکاری، ڕێساکان، مۆسیقا، هونەرو وێنەکێشان، ئەدەب و هونەر و کێش و سەروا) (حەمەد، ٢٠١٤، ٩٥).

(هاوئاهەنگی، ڕەنگەکان، خەیاڵ، زیندەخەون، مەوداکان، مۆسیقا و چالاکی تری هاوشێوە) (بۆزان، ٢٠١٢، ٣٦).

شەپۆلەکانی مێشک:

مێشکی مرۆڤ بەگشتی پێنج شەپۆڵ دەردەکات ئەوانیش (گاما، بێتا، ئەلفا، سێتا، دەلتا)، بەڵام زۆربەی سەرچاوەکان ئاماژە بە چوار لەو شەپۆڵانە دەکەن، کە ئەوانەن: (بێتا، ئەلفا، سێتا، دەلتا). واتە کەمتر ئاماژە بە (گاما) دەدرێت. هۆکارەکەی ئەوەیە مرۆڤ زۆر بەکەمی دەگاتە حاڵەتی ـ گاما، کە ئەوپەڕی هۆشیاریی مرۆڤە. مرۆڤ ١٠٠% حضوری هەیە و لەو حاڵەتەدا مرۆڤ هەر بڕیارێک بدات دەیپێکێت و هەر قسەیەک بکات جێی خۆی دەگرێت و کاریگەری تەواو دروست دەکات. وەکاتێک مێشک دەگاتە ئەو قۆناغە زۆر ناخایەنێت و بەڵکو زوو شەپۆڵەکانی مێشکی دادەبەزێتەوە بۆ باری بێتا.

ـ باری بێتا یان شەپۆڵی بێتا لەو کاتەیە کە مرۆڤ لە باری ئاگاییدایەو خەریکی ئەنجامدانی چالاکییەکانی ڕۆژانەی خۆیتی و خەریکی بەسەربردنی کاروبارەکانی ڕۆژانەی ژیانە و لەنێو جەنجاڵییەکانی ژیاندایە.

ـ باری ئەلفا، یان شەپۆڵی ئەلفا گوزارشتە لە حاڵەتی ئارامی و حەوانەوەی دەروونی، ئەو کەسانەی تێڕامان دەکەن دەتوانن تەنها بە چاو داخستنێک بگەنە ئەو ئارامبوونەوەیە. باری ئەلفا لەو کاتەیە کە مرۆڤ دەچێتە ناو سروشت و کەمێک لە جەنجاڵییەکان دووردەکەوێتەوە.

ـ باری سێتا، یان شەپۆڵی سێتا واتە باری زیندەخەون یان تێڕامان لەو قۆناغەدا مرۆڤ بە تەواوی دەچێتە باری بێ ئاگایی و زۆر جیاوازی ناکات لە نێوان خەیاڵ و حەقیقەت.

ـ باری دەلتا: لەو قۆناغەدا مرۆڤ دەچێتە خەوی قووڵ. عەقڵ دەچێتە باری بێ ئاگایی.

شایانی باسە منداڵ تاوەکو تەمەنی شەش ساڵان زۆربەی کاتەکانی لە نێوان حاڵەتی دەلتا و حاڵەتی سێتادایە بۆیە کاتێک بووکەڵەیەکی پێدەدەی دەبینین قسەی لەگەڵ دەکات و دەیدوێنێت و لەگەڵی دەژی. هۆکارەکەی ئەوەیە منداڵ لە نێوان حاڵەتی دەلتا و سێتادایە و جیاوازی ناکات لە نێوان حەقیقەت و خەیاڵ. بۆیە کاتێک دەمانەوێت خوویەکی سلبی بگۆڕین بۆ خووەکی ئەرێنی دەبێت سەرەتا شەپۆڵەکانی مێشکمان دابەزێنین بۆ باری ئەلفا و سێتا.

بەشی دووەم:

پەیوەندیی نێوان پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری (N.L.P) و پڕۆسەی پەروەردە و فێرکردن و بەرزکردنەوەی توانای مامۆستایانی زمانی کوردی

١) مامۆستایەک کە خولی پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری دیتبێت بەوە جیا دەکرێتەوە لەگەڵ مامۆستایەکی تر، مامۆستای یەکەم دەبێتە ڕاهێنەر، بەڵام ئەوەی دووەمیان دەبێتە موعەلیم و مودەریس. ئێستا با بزانین جیاوازییان چییە:ـ فێرکردن (التعليم): بریتییە لە گوازتنەوەی زانیاری لە مامۆستاوە بۆ قوتابی، بەڵام ڕاهێنان (التدريب): لەسەر چوار بنەما دامەزراوە، کە بریتین لە: (١ گوازتنەوەی زانیاری. ٢) گەشەپێدان بە کارامەییەکانی قوتابییان. ٣) گۆڕینی سۆزو قەناعەت. ٤) گۆڕینی ڕەفتار.

بەگوێرەی هەڕەمی بلۆم بۆ چەسپاندنی هەر وانەیەک پێویستمان بە سێ شتە ئەوانیش: (سۆزو قەناعەت، زانیاری، کارامەیی) کێشەی مامۆستای ئاسایی ئەوەیە تەنها جەخت لەسەر زانیاری دەکاتەوە بۆیە بەکاتێکی کەم زۆرترین زانیاری دەداتە قوتابییەکان، بەڵام قوتابییەکان زوو لەیادیان دەچێتەوە و هیچ لێیەوە سوودمەند نابن و حەزیان بەوانەکەی نییە. بەڵام مامۆستایەک کە خولی پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری دیتبێت هەوڵدەدات ئەم سێ بنەمایە بەیەکەوە گرێ بدات وەک لە تەوەرەکانی دواتر زۆر بەوردی و هەنگاو بەهەنگاو باسی لێوە دەکەین.

بەگوێرەی لێکۆڵینەوەکانی (تۆنی بۆزان) ڕێژەی مانەوەی زانیاری ٧%، بەڵام ڕێژەی مانەوەی زانیارییەک ئەگەر بە قەناعەت و حەزەوە وەرتگرتبێت دەگاتە ٣٨%، بەڵام ڕێژەی مانەوەی کارامەیی ٥٥%، زۆرجار قوتابییان دەپرسن مامۆستا بۆچی ئێمە فلان بابەت دەخوێنین؟؟ ئەو بابەتە سوودی چییە؟ مامۆستای ئاسایی لەباشترین حاڵەت وەڵامیان دەداتەوە بەوەی کە ئەوە مەنهەجە و بەدەست ئێمە نییە!!! لەو حاڵەتە قوتابی دەرگای قەناعەت دادەخات و تەنها وەکو شتێکی بێزارکەر و ناخۆش وانەکە دەخوێنێت بۆیە هیچ سوودی لێ نابینێت و لەبیری دەچێتەوە. بەڵام مامۆستای

سەرکەوتوو هەوڵدەدات بەر لە هەموو وانە وتنەوەیەک کار لەسەر قەناعەتی قوتابییان بکات.

٢) مامۆستایەک کە خولی پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری دیتبێت جەخت لەسەر فێربوونی بەکردار دەکاتەوە، نەک تەنها ئەزبەرکردن. چونکە هەر شتێک کە بەکردار فێری بوویت زۆر ئەستەمە بیرت بچێتەوە. بۆنموونە کەسێک شوفێری بزانێت، بیری ناچێتەوە ئەگەر بۆماوەی چەندین ساڵیش ئۆتۆمبێلی لێ نەخوڕیبێت. بۆ پاسکیل و مەلەوانیش هەر بەهەمان شێوە دروستە. یان ئەگەر منداڵێک بهێنین و تەنها بەشێوەیەکی نەزەری هەموو هەنگاوەکانی مەلەوانی بۆ ڕوون بکەینەوە پاشان منداڵەکە بخەینە ناو ئاوی مەلەوانگەیەک ئایا منداڵەکە دەزانێت مەلەوانی بکات؟؟؟ بێگومان نەخێر!!!! بەڵکو دەبێت بەکردار فێری بکەین. مامۆستایەک کە شارەزایی پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری بێت هەوڵ دەدات پەیڕەوی فێربوون بەکردار بکات. چونکە لەوە تێدەگات مرۆڤ ئەو شتانەی کە گوێبیستی دەبێت لەبیری دەچێتەوە، کە دەیبینێت بە بیری دێتەوە، بەڵام کە بۆخۆی بەدەستی خۆی ئەنجامی دا فێری دەبێت و زۆر بە ئەستەم لە بیری دەچێتەوە. جا بەهەر ڕێگایەک بێت شێوازەک دەدۆزێتەوە بۆ ئەوەی فێربوونەکەی بەکردار بێت، بۆنموونە : (لە ڤایبەر گرووپ چاتێک دروست دەکات و هەموو قوتابییان و بەخێوکاری قوتابییان تێدا ئەندام دەبن و داوا لە قوتابییان دەکات هەر بابەتێک کە لە قوتابخانە خوێندیان بچنەوە ماڵ هەر قوتابییەک ببێت بە مامۆستا و وانەکە ڕاڤە بکات و گرتەی ڤیدیۆکەی لە گرووپی ڤایبەرەکە بڵاو بکاتەوە)، (سیمینار، ڕاپۆرت، نەشرە) بە قوتابییەکان ئامادە دەکات.

٣) دەبێت وەڵامی ئەو پرسیارە بدەینەوە کەوا گۆڕانکاری لە پڕۆسەی پەروەردەو فێرکردن لە کوێ دەستپێدەکات؟ ئایا لە قوتابخانە؟ یان لە ماڵەوە؟ یان لە سیستەم؟ یان لە خودی مامۆستا؟ بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە بە بۆچوونی ئێمە کە ماوەی ١٥ ساڵە لە کەرتی پەروەردە کاردەکەین و لە شوێنی جیا جیا و ناونیشانی وەزیفی جیا جیا خزمەتمان کردووە، پڕۆسەی گۆڕانکاریەکە لە خودی مامۆستا دەست پێدەکات، چونکە مامۆستای سەرکەوتوو یەکسانە بە قوتابی سەرکەوتوو. قوتابی ئاوێنەی

مامۆستایە. بۆیە لە پەروەردەی نوێدا لە وڵاتە پێشکەوتووەکان ساڵانە مامۆستا دەبێت پلانی گەشەپێدانی خۆی پێشکەش بکات. ئێمە دوو جۆرە مامۆستامان هەیە: مامۆستای خاوەن کار و مامۆستای خاوەن پەیام. بەشێک لە پەروەردەی نوێ کار دەکات لەسەر پلانی گەشە پێدانی کەسیی، مامۆستا دەبێت ساڵانە پلانی گەشە پێدانی کەسیی خۆی پێشکەش بکات بۆ ئەوەی مامۆستای کارا و خاوەن پەیام جیا بکرێتەوە لە مامۆستای ناکاراو خاوەن کار.

٤) مامۆستای سەرکەوتوو هاوشێوەی ڕاهێنەری سەرکەوتووە بەگوێرەی تایبەتمەندی یاریزانەکان بڕیار دەدەن کام یاریزان لە کام شوێن یاری بکات. ئەرکی مامۆستاش ئەوەیە شارەزایی لە ناسینی جۆری کەسایەتییەکان هەبێت و قوتابییەکانی بناسێت و بزانێت کام قوتابی لە کام بوار زیرەکە، هەر قوتابییەک خاڵی بەهێزی کامەیە و خاڵی لاوازی کامەیە. ئەگەر مامۆستا خۆی نەناسێت چۆن بەرانبەرەکەی دەناسێت. پرۆگرامی زمانەوانی دەماری زۆر یارمەتی مامۆستا دەدات لەم بوارە. مامۆستای شارەزا لە بواری پرۆگرامی زمانەوانی دەماری تواناکانی خۆی دەزانێت و خاڵی بەهێز و لاوازی خۆی دەناسێت و تواناکانی قوتابییەکانی دەناسێت و وەک ڕاهێنەرێکی سەرکەوتووی تیمی تۆپی پێ وایە دەزانێت کامە یاریزان بۆ کامە هێڵی یاریکردن باشە. مامۆستاکەش بەهەمان شێوە دەزانێت هەر قوتابییەک بۆ چ کارو پیشەیەک گونجاوە.

٥) مامۆستایەک کە خولی پرۆگرامی زمانەوانی دەماری بینیبێت هەوڵ دەدات قوتابییەکانیش وەک خۆی ئامانجیان هەبێت لە ژیان و بەرنامە و پلانیان هەبێت بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان، هەوڵدەدات ئامانج و گرینگی ئامانج و پلان و گرنگی پلان بۆ قوتابییەکانی ڕوون بکاتەوە و بەردەوام هانیان دەدات بۆ سەرکەوتن.

٦) پرۆگرامی زمانەوانی دەماری بڕوای بەوە هەیە کە زیرەکی و کارامەیی و لێهاتوویی لە کەسێکەوە دەگوازرێتەوە بۆ کەسێکی تر. ئەمەش هەم بۆ خۆی وەک مامۆستا سوودی لێ دەبینێت و دەچێت سەردانی هاوپیشەکانی دەکات و خاڵە بەهێزەکانی مامۆستا هاوپیشەکانی وەردەگرێت و لە وانەوتنەوەی خۆی پیادەی

دەکات. هەم بۆ قوتابییەکانیشی سوودی لێ دەبینێت و قوتابییان دابەش دەکات بۆ چەند گرووپێک لەکاتی وانە خوێندن بەمەش قوتابییان لەیەکترەوە فێردەبن. هەروەها هەوڵدەدات چیرۆکی کەسانی سەرکەوتوو بۆ قوتابییەکانی بگێڕێتەوە بۆ ئەوەی قوتابییەکانی چاوی لێ بکەن.

بۆنموونە (یەحیا غەوسانی) یەکێکە لە ڕاهێنەرانی گەشەپێدانی مرۆیی و لەبەرکردنی قورئانی پیرۆز چەندین خولی کردۆتەوە بەو ناونیشانە (لەبەرکردنی قورئانی پیرۆز لە ماوەی (٥٥) ڕۆژدا) ئەم ستراتیژیەت و بیرکردنەوەی لە کەسێک وەرگرتووە کە لە ماوەی (٥٥) ڕۆژ قورئانی لەبەر کردبوو. ئێستا هەمان ستراتیژ بۆ تەواوی قوتابییەکانی بەکاردەهێنێت.

٧) مامۆستا کە خولی پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری دیتبێت لە گرینگیی گەیاندن و جۆرەکانی گەیاندن تێدەگات. بۆیە بەردەوام هەوڵدەدات گەیاندنی زارەکی و گەیاندنی نازارەکی بەکاربهێنێت لەکاتی وانە وتنەوەدا. هەروەها گرینگی بە تۆنی دەنگ و بەرزی و نزمی دەنگ و جووڵەی لەشی دەدات. بەڵام مامۆستایەکی ئاسایی لە سەرەتای وانەکەوە تا کۆتایی وانەکە بە یەک ئاواز و بە یەک نەمەت قسە دەکات و بەمەش زۆرجار قوتابییەکان بێزار دەبن.

٨) مامۆستایەک کە خولی پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری دیتبێت شارەزاییەکی باشی لە کۆئەندامی دەمار و مێشکی مرۆڤ و یادگەی کورت ماوە و یادگەی درێژ ماوە هەیە و دەزانێت چۆن زانیارییەکان دەگاتە مێشک و چۆن دەپارێزرێت بۆیە زۆرباش دەزانێت چۆن بە ئاسانترین شێوە و بەباشترین شێوە زانیارییەکان بگەیەنێتە مێشکی قوتابییەکان و وا بکات زانیاریی نوێ بە زانیارییە کۆنەکان گرێ دەدات، یان زانیارییەکان دەگۆڕێت بۆ وێنە و بەتەکنیکی جۆراو جۆر زانیارییەکان لە مێشکی قوتابییەکانی جێگیر دەکات. بەڵام مامۆستایەکی ئاسایی ڕەنگە وەک پێویست شارەزایی لە کۆئەندامی دەمار و پێکهاتەی مێشک و چۆنییەتی کارکردنی بەشەکانی مێشک نەبێت.

٩) لە بواری پلاندانان مامۆستای ئاسایی کاتێک وانەی دەخوێنێت و تەواو دەبێت بۆ ڕۆژی دوایی هەڵدەستێت بە نووسینەوەی پلانەکەی کە ئەمە جۆرێکە لە نووسینی یادگاری نەک پلان! دەتوانین ناوی بنێین دەفتەر یادگاری لە بری دەفتەر پلان. بەڵام مامۆستای شارەزا لە بواری گەشەپێدانی مرۆیی گرینگی و بەهای پلان دەزانێت و دەزانێت چۆن پلان دابڕێژێت بۆ گەیشتن بە ئامانجە پەروەردەییەکەی.

١٠) مامۆستای ئاسایی شارەزاییەکی ئەوتۆی نییە لەبارەی ڕێگاکانی فێربوون، بەڵام مامۆستای شارەزا لە بواری گەشەپێدانی مرۆیی دەزانێت سێ جۆرە کەسایەتیمان هەیە لە ڕووی وەرگرتنی زانیارییەکان، ئەوانیش: (بیسەری، بینەری، هەستی) بۆیە لە قۆناغی باخچەی ساوایان و قۆناغی بنەڕەتی بایەخ بە هەر سێ جۆر دەدات، چونکە ئەستەمە بزانرێت تاک بە تاکی قوتابییانی پۆل سەر بە چ جۆرێکن، لەبەر بچووکی تەمەنیان، بەڵام لە قۆناغی ئامادەیی یان زانکۆ دەکرێت لە ڕێگای کۆمەڵێک پرسیار مامۆستا یارمەتی قوتابییان بدات بۆ ئەوەی بزانێت هەر یەکەیان سەر بەکام جۆرن و پاش دەستنیشانکردنی جۆرەکەی کام شێواز کاریگەرە و گونجاوە و لەگەڵی دەگونجێت بۆ خوێندن.

١١) مامۆستای ئاسایی هیچ جۆرە پلانێکی نووسراوی نییە بۆ گەشە پێدانی خۆی، مامۆستا هەیە لەو ڕۆژەوەی لە کۆلێژ دەرچووە هیچ جۆرە کتێبەکی نەخوێندۆتەوە و بەشداری هیچ جۆرە خول و سیمینارەکی نەکردووە بۆ بەرەو پێشبردنی خۆی، بەڵام مامۆستای شارەزا لە گەشەپێدانی مرۆیی دەزانێت ئاو بوەستێت بۆ گەن دەبێت بۆیە بە بەردەوامی خەریکی خوێندنەوەیە و بەشداری خول و سیمینار دەکات و لە مامۆستا زیرەکەکانی هاوپیشەی فێردەبێت و بەردەوام لە هەوڵی بەرەو پێش بردنی تواناکانی خۆیدایە.

١٢) مامۆستای شارەزا لە بواری گەشەپێدانی مرۆیی دەزانێت پاڵنەرەکان چین و دەزانێت چۆن پاڵنەرەکان دەورووژێنێت و دەبێتە هاندەرێکی باش بۆ قوتابییەکانی و کەسانی سەرکەوتوو بەنموونە دەهێنێتەوە بۆ قوتابییەکانی ئەمەش دەبێتە هۆی وروژاندنی پاڵنەرەکان لەلای قوتابییەکان و هانیان دەدات بۆ سەرکەوتن. یەکێک لە

هۆکارەکانی پێشنەکەوتنی خوێندن لە کوردستان ئەوەیە قوتابییان حەزیان لەخوێندن نییە. بە بەڵگەی ئەوەی کاتێک لە تاقیکردنەوە نزیک دەبنەوە زۆربەی قوتابییان داوا دەکەن کەمترین بابەت داخل بێت بۆ تاقیکردنەوە. زۆرترین بەهانە دەدۆزنەوە بۆئەوەی کەمترین بابەت بخوێنن لە کاتی وانە وتنەوەدا. یان کە لە دەوام تەواو دەبن دەستەواژەی (لە مەکتەب بەربووین) بەکار دەهێنن، (بەربوون) پتر بۆ (سجن) بەکاردێت نەک بۆ قوتابخانە. یان کاتێک تاکە قوتابییەک لە نیوەی دەوام دەچێتەوە ماڵ هاوڕێکانی دەڵێن: فڵان قوتابی (فیراری کرد). کە ئەم وشەیە بۆ عەسکەری بەکاردێت. کەواتە لە ناخی ئەو قوتابییانە قوتابخانە وەک عەسکەری و سجن ناخۆشە. ئەوەش بەشێک لە هۆکارەکەی دەکەوێتە ئەستۆی ئێمەی مامۆستایان نەمانتوانیوە ئیش لەسەر عەقڵی نائاگای قوتابییان بکەین و ئەم قەناعەتەیان بگۆڕین و هاندەر و پاڵنەری ناوەکی لە قوتابییان بچێنین کە بۆخۆیان حەزیان بەخوێندن بێت.

پلانی ستراتیژی تاکەکەسی بەمەبەستی گەشەپێدانی مامۆستا

هەموو مامۆستایەکی پێشکەوتووخواز دەبێت سەرەتا ئەم پرسیارانە لە خۆی بکات:

ـ من کێم؟ ـ بەهاکانم چییە؟ ـ پەیامم چییە؟ ـ دید و تێڕوانینم چییە؟ ـ ئامانجەکانم چین؟ ـ خاڵە بەهێزەکانم چین؟ ـ لێهاتوویەکانم چین؟ ـ ئارەزووەکانم چین؟ ـ خاڵە لاوازەکانم چین؟ ـ بۆ بوومە بە مامۆستا؟ ـ مامۆستای سەرکەوتوو کێیە؟ لە ڕێگای وەڵامی ئەم پرسیارانەوە مامۆستای پێشکەوتوو خواز دەتوانێت خۆی بناسێت و دەستنیشانی خاڵی بە هێزو لاوازو حەزو ئارەزووەکانی خۆی بکات و سەرەتا خۆی پەروەردە بکات و پاشان قوتابییەکانی پەروەردە بکات و پاشان کۆمەڵگا ئاڕاستە بکات. دەی ئەگەر مامۆستا شارەزایی لە پرۆگرامی زمانەوانی دەماری نەبێت چۆن دەتوانێت پلانێکی ستراتیژی بۆ گەشەپێدانی تواناکانی کەسیی خۆی پێشکەش بکات؟؟!!

پەیام: ڕستەیەکی زۆر کورتە و پێمان دەڵێت ئێمە کێین و بۆ دەژین و مەبەستی سەرەکیمان چییە لە ژیان. بۆنموونە لەوانەیە پەیامی مامۆستایەکی بەڕێز بریتی بێت لە: (پەروەردەکارێکی سەرکەوتوو، ژیانێکی ئارام).

دید (روئیا): وێنەیەکی زیهنی ژیانمانە لە ئایندەدا. بۆ نموونە: (مامۆستایەکی داهێنەرو بەرهەمداری کاریگەر و بەشدار لە بونیاتنانی کۆمەڵگایەکی دامەزراوەیی).

پرۆسەی ئاڵۆگۆڕکردنی زانیاری لەنێوان قوتابیان و مامۆستادا:

لە پەروەردەی کۆندا وایان هەژمار دەکرد کە قوتابییان دەفرو کاسەیەکی بەتاڵن و مامۆستا تاکە سەرچاوەی زانیارییە و مامۆستا ئەو دەفرە بەتاڵانە پڕدەکات لە زانیاری. بەڵام لە پەروەردەی نوێدا بەم جۆرە نییە چونکە قوتابییان لە ڕێگای تەکنەلۆژیا و تۆڕەکانی ئەنتەرنێت و کتێب و کتێبخانەکان زۆرتر دەستیان بە زانیارییەکان ڕادەگات و کۆمەڵێک زانیاریی پێشوەختەیان هەیە، بەڵام ئەرکی مامۆستا ئەوەیە کە ئەو زانیارییانە ڕێکبخات و ئاڕاستەیان بکات.

دەتوانین بە چوار هەنگاو وانەوتنەوەکە کاراتر بکەین:

١ ـ **قەناعەت و سۆز** : لە هەنگاوی یەکەم باس لەو قەناعەت و بیروباوەڕە دەکەین کە لەلای قوتابییان هەیە دەربارەی هەر بابەتێکی مەبەست دیاریکراو وروووژێنراو و بە ئامانج گیراو. واتە لەم قۆناغە باسی زانیارییە پێشوەختەکانی قوتابییان دەکەین. مرۆڤ لە چەندین سەرچاوەی جیا جیاوە پرۆگرام دەکرێت، بۆنموونە: (دایک و باوک و خێزان، قوتابخانە، هاوڕێ، کتێب،....هتد). ئەو کاتە گرفتەکە سەرهەڵدەدات کە بیروباوەڕەکە نەرێنی بێت. لەو کاتەدا قوتابییەکە دەرگای قەناعەتی دادەخات بەرانبەر بە زانیارییەکان بۆیە هەرچەندە مامۆستا باس لە زانیارییەکان بکات بێ سوودە، چونکە کار لەسەر یەک ئاست دەکات بە گوێرەی هەڕەمی بلۆم، واتە تەنها ئیش بە زانیاری دەکات و دوو لایەنەکەی تر کە (قەناعەت و سۆز، کارامەیی) یە پشتگوێ دەخات. بەمەش قوتابییەکە هەم حەزی لە وانەکە نابێت و هەم دوای ماوەیەکی کورت لەبیری دەچێتەوە.

مامۆستا دەبێت لەم قۆناغە چی بکات؟

دەبێت لە سەرەتای هەموو دەرسێک مامۆستا لە ڕێگای پرسیارکردن، یان پیشاندانی وێنە و ڤیدیۆ ئیش لەسەر ئامادەکردنی قەناعەتی قوتابییان بکات. وا باشە سەرەتای هەموو وانەیەک بە چالاکییەکی وزە بەخش دەست پێبکات بۆ ئەوەی قوتابی هەست بە بێزاری نەکات و دڵی بە وانەکە خۆش بێت و حەزی لێ بکات و بە پەرۆش بێت بۆ چوونە ناو وانەکە. شایانی باسە قەناعەتەکان لە نەست تۆمارکراون و هەڵگیراون، مامۆستای شارەزا لە پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری زۆر باش دەزانێت چۆن بگاتە عەقڵی بێ ئاگا و ئیشی لەسەر بکات و بیروباوەڕە نەرێنییەکان بگۆڕێت بۆ بیرو باوەڕە ئەرێنییەکان. نموونەی چەند پرسیارێک کە لەلای قوتابییان دروست دەبێت، ئەگەر وەڵام نەدرێنەوە ئەوا وانەکە کاریگەر نابێت: ئێمە عەرەبی دەخوێنین بۆ ئەوەی فێری عەرەبی ببین، خۆ هەموومان کوردین و کوردی دەزانین ئەی بۆچی وانەی کوردی دەخوێنین؟ـ سوودی زانینی ڕستەی پرس و داخوازی و سەرسوڕمان چییە؟ـ سوودی لەبەر کردنی ئەو هەموو شیعرو پەخشان و ژیاننامەی شاعیران چییە؟ ـ سوودی ڕستەی بکەردیار و بکەر نادیار چییە؟ـ سوودی مێژووی میرنشینەکان چییە؟ واتا قوتابی حەز دەکات بزانێت ئەو وانەی کە دەیخوێنێت چ سوودێکی هەیە لە ژیان، ئەگەر وا هەستی کرد سوودبەخش نییە ئەوا بە چاوێکی کەم بایەخ لێی دەڕوانێت. بۆیە دەبێت مامۆستا هەوڵ بدات سوودەکان ڕوون بکاتەوە.ـ یان هەندێک جار قوتابییان قەناعەتێکی هەڵەیان بەرانبەر شتێک هەیە، بۆنموونە : (بەشێک لە قوتابییان وا هەست دەکەن مەبەست لە کاری تێپەڕ و تێنەپەڕ، ئەوەیە کارەکە ئەنجام درابێت، یان ئەنجام نەدرابێت) کەواتە قوتابی زانیاری لەبارەی بابەتەکە هەیە بەڵام هەڵەیە و لەگەڵ بابەتێکی تر تێکەڵی کردووە، دەبێت مامۆستا بابەتەکە ڕاست بکاتەوە. زۆربەی جار ڕاهێنەرەکانی گەشەپێدانی مرۆیی بە پرسیارکردن دەست دەکەن بە وانە وتنەوە و سیمینارەکانیان، بەمەبەستی کارکردن لەسەر سۆزو قەناعەتی ئامادەبووان. (دەتوانی هەندێک بۆنی خۆش لە کتێبی کوردی بدەیت ئەو بۆنەی کە بەلاتەوە دڵگیرە و خۆشە و ئەو بۆنە بتبەستێتەوە بە

یادگاریەکی خۆش و هەستی ئاسوودەییت پێ ببەخشێت) (الصباغ،٢٠١٤، ٤٦). شایانی باسە مامۆستا دەتوانێت لە ڕێگای هەناسەدان و دابەزاندنی شەپۆلەکانی مێشکی قوتابی بۆ شەپۆلی ئەلفا و سێتا بگاتە عەقڵی نائاگای قوتابی و بیرە نەرێنییەکەی بگۆڕێت بۆ بیرێکی ئەرێنی.

ئەم خشتەیە بەسوودە مامۆستا دەتوانێت بەکاری بهێنێت: بۆ گۆڕینی قەناعەت. (الصباغ،٢٠١٤، ٤٦)

ناوی وانەکە	تێڕوانینی قوتابی بۆ وانەکە	ئایا کەسێك هەیە لەو وانە باش بێت و نمرەی بەرزی هێنابێت؟	چارەسەر
وانەی کوردی	وانەیەکی ناخۆشە و هیچ سوودی نییە و خۆ ئێمە بەخۆمان کوردی دەزانین ئیتر بۆ بخوێنین	بەڵێ کارزان و ژیار و چرۆی هاوڕێم لە وانەی کوردی زیرەکن و نمرەی بەرزیان هێناوە	پرسیاریان لێ دەکەم تاوەکو بزانم ئەوان چ ستراتیژیەت و چ تەکنیکێك بەکار دەهێنن بۆ خوێندنی ئەم وانەیە
وانەی ٢			

٢ ـ لە قۆناغی دووەمدا باسی پێدانی زانیاری دەکەین لە مامۆستاوە بۆقوتابییان. (خولی مامۆستای پێشکەوتووخواز،٢٠٢١). واتە لەم قۆناغەدا مامۆستا کۆمەڵێک زانیاریی نوێ و تازە پێشکەشی قوتابییەکە دەکات کە پێشتر لەلای قوتابی بوونی نەبووە. بەمەش زانیارییە پێشوەختەکانی قوتابییان یان قەناعەتی قوتابییان سەرلەنوێ ڕێکدەخرێتەوە و دادەڕێژرێتەوە. لێرەدا ڕاهێنەرەکە ئەو شتەی کە خۆی مەبەستیەتی باسی بکات و پێشکەشی قوتابییانی بکات دەیانخاتە ڕوو. لێرەدا مامۆستا جەخت دەکاتە سەر (دەستوور) لە کتێبی زمان و ئەدەبی کوردیی قوتابخانە. (هەمان سەرچاوە).

٣ـ قۆناغی سێیەم:

لەم قۆناغەدا مامۆستا و قوتابی بەیەکەوە چارەسەری کێشە و دۆز و بابەتەکان دەکەن و بەیەکەوە پرسیارەکان شیکار دەکەن و بەیەکەوە هەنگاو دەنێن ئەگەر قوتابی هەر هەڵەیەکی کرد مامۆستا دەستی دەگرێت و ڕاستی دەکاتەوە. بۆ نموونە شیکارکردنی ڕاهێنانەکانی ناو پەرتووکی زمان و ئەدەبی کوردی، کە مەنهەجی خوێندنە.

٤ـ قۆناغی چوارەم:

لەم قۆناغەدا قوتابی تەواو کارامە دەبێت و بەتەواوی فێری بابەتی دیاریکراو بە ئامانج گیراو دەبێت و مامۆستا تەنها هەڵسەنگاندن دەکات بۆ ئەوەی بزانێت قوتابییەکان تا چ ڕادەیەک فێری بابەتەکە بووەو هەزمی کردووە و بەبێ مامۆستا توانای شیکارکردنی پرسیارەکانی هەیە. بۆنموونە شیکارکردنی تەکمیلەی ڕاهێنانەکان لەماڵەوە، واتە ئەرکی ماڵەوە.

واتە بەم چوار قۆناغە زانیارییەکان لە مامۆستایانەوە دەگوازرێتەوە بۆ قوتابییان و بۆ هەریەکێک لەو قۆناغانە ناوێکمان لێی ناوە بۆنموونە : (کڵاوی شین و کڵاوی سپی و کڵاوی زەرد و کڵاوی سەوز) بۆیە وشەی کڵاومان هەڵبژارد چونکە نزیکە لە مرۆڤ و مرۆڤ زۆر بەکاری دەهێنێت و وەک هێمایەک بۆ جیاکردنەوەی قۆناغەکان لەیەکتری. (خولی مامۆستای پێشکەوتووخواز، ٢٠٢١).

نموونەیەکی کرداری لەسەر بابەتی (ڕستە) لە پۆلی پێنج و شەشەمی بنەڕەتی:

١ ـ سەرەتا کە چوومە پۆل بە زەردەخەنەوە سڵاوم کرد و لە ئەحواڵی قوتابییانم پرسی و بە قوتابییانم وت: کێ نەهاتووە دەستی بڵند بکات. قوتابیان دەستیان کرد بە پێکەنین و وتیان مامۆستا ئەگەر کەسێک نەهاتبێت چۆن دەستی بڵند بکات؟

٢ـ پاشان بە داتاشۆ وێنەی تەناف (ڕستە)یەکم نیشاندا و لە قوتابییانم پرسی ئەوە چییە؟ هەندێکیان وتیان جلک؟ هەندێکیان وتیان ڕستە.....هتد

٣ـ پاشان وێنەیەکی ترم پیشانی قوتابییان دا کە ڕستەیەک بوو بەڵام لەجیاتی جلک چەند لاپەڕەیەکی ئەی فۆڕ بوو هەر لاپەڕەیەک وشەیەکی لەسەر نووسرابوو

(هەولێر شارێکی جوانە)، پاشان لە قوتابییانم پرسی ئەی ئەمە چییە؟ قوتابییان وتیان ئەمەش ڕستەیە.

٤ ـ پاشان پێناسەی ڕستەم بۆ قوتابییان کرد و پێیانم ڕاگەیاند وانەی ئەمڕۆکەمان لەسەر ڕستەیە. پاشان داوام لە قوتابییان کرد هەریەکەیان بەنموونە ڕستەیەکم بۆ بهێنێتەوە.

٥ ـ پاشان چەند پارچە بەنێک و چەند لاپەڕەیەکی ئەی فۆڕم بەسەر قوتابییان دابەش کرد بۆ ئەوەی بەدەستی خۆیان ڕستە دروست بکەن.

٦ـ پاشان هەندێک قوتابی وشەکانیان پاش و پێش پێکردبوو، ڕستەکان واتایان نەدەبەخشی بۆیە داوام لە قوتابییانی تر کرد بۆیان ڕاست بکەنەوە.

٧ ـ پاشان قوتابییانم کردە گرووپ گرووپ و ڕاهێنانەکانمان شیکارکرد.

٨ ـ پاشان پرسیارم لە قوتابییان کرد (شاری دهۆک) ڕستەیە یان گرێ؟ قوتابییان وتیان ڕستە نییە. پاشان داوام لە قوتابییان کرد کێ چووەتە شاری دهۆک؟ یەکێکیان دەستی بەرز کردەوە پاشان پێم وت فەرموو بۆمان باس بکە چیت دیت لە شاری دهۆک. قوتابییەکە باسی ئەو سەفەرەی کرد.

٩ ـ ئەرکی ماڵەوەم دا بە قوتابییان کە بریتی بوو لە شیکارکردنی دوو دوا ڕاهێنان و هەروەها هەر قوتابییەک ڤیدیۆیەکم بۆ کات و ببێتە مامۆستا و بابەتەکە ڕاڤە بکات و لە گرووپی ڤایبەر بۆمان بنێرێت.

شێوازەکانی وەرگرتنی زانیاری

عەقڵ ئەو شوێنەیە کە زانیارییەکانی تێدا تۆمار دەکرێت و زانیارییەکانی تێدا دەپارێزرێت و لە کاتی پێویست زانیارییەکان بەکار دەهێنینەوە. بێگومان مێشک لە ڕێگەی پێنج هەستەکەوە زانیارییەکان وەردەگرێت. ئەوەی لێرەدا جێگای باسەکەی ئێمەیە جۆرەکانی کەسایەتی مرۆڤە لەبەر ڕۆشنایی وەرگرتنی زانیاری کە دەکرێتە (بینایی، سەمعی واتا بیستەکی، وە حسی واتە هەستەکی).

هیچ مرۆڤێک نییە تەنها یەکێک لەو سێیە بێت، بەمانایەکی تر ئەو مرۆڤەی کە

بینایيە وەنەبێت سەدا ١٠٠% بینایی بێت و بە هیچ جۆرێک لە ڕێگای گوێچکە و دەست و هەستەکانیەوە زانیارییەکان وەرنەگرێت، بەڵکو ڕاستییەکەی ئەوەیە کە دەوترێت ئەو مرۆڤە بیستەکییە ئەوە مانای وایە ئەو هەستەی بەهێزترە بە بەراورد لەگەڵ هەستەکانی تر، زۆرترین کات زانیارییەکانی لە ڕێگای هەستی بیستن وەردەگرێت.

کام شێواز لە هەموو شێوازەکان گرینگترە؟

هەموو شێوازەکان گرینگن و هیچیان لەوەی تر گرینگتر نییە. دەوەستێتە سەر نەمەتی وەرگرتنی زانیارییەکان و جۆری کەسەکان. هەریەکەیان بایەخی تایبەتی خۆی هەیە و گرنگ ئەوەیە بەشێوەیەکی دروست کاری پێبکرێت.

تایبەتمەندییەکانی کەسی بینەری یان (بینایی):

ئەو جۆرە کەسانە زۆر بەخێرایی قسە دەکەن. زۆر بەخێرایی هەناسە دەدەن. کاتێک کەسێک قسەیان بۆ دەکات حەزدەکەن تەماشای بکەن. لەکاتی قسەکردن زۆربەی کات ڕستەی (تەماشا بکە، ببینە، دەبینی،....هتد) بەکار دەهێنن. کاتێک قسە دەکەن ناوە ناوە تەماشای سەرەوە دەکەن واتە سەیری ئاسمان یان بنمیچی ژوورەکە دەکەن. ئەم کەسانە لەکاتی قسەکردن دەستەکانیان زۆر بەرز دەکەنەوە تا نزیک ئاستی چاویان. ئەم جۆرە کەسانە توانایەکی باشیان هەیە لە خەیاڵکردن و وێناکردن بۆنموونە کاتێک چیرۆکێکیان بۆ باس دەکەی ئەو کەسانە لە خەیاڵی خۆیان وێنای کەسایەتی و کارەکتەرەکانی ناو چیرۆکەکە دەکەن. ئەمجۆرە کەسانە زۆربەی کات باسی ئاییندە دەکەن. (بە دەنگی زل و خێرا قسەدەکات، هەناسەی کورت و خێرا، کەسایەتییەکی چاپووک و جووڵاوی هەیە، گرنگی زۆر بە نیگار و وێنە دەدات، بە زمانی وێنە قسە دەکات، بۆ وەبیرهاتنەوەیەک سەیری سەرووی چاو دەکات) (سەعید ٢٠١١، ژ٤٨، ٣٥٠)

مامۆستا چۆن دەتوانێت بە ئاسانترین شێواز یارمەتی کەسانی بینایی بدات؟

بۆ ئەوەی کەسانی بینایی بە ئاسانترین شێواز لە مامۆستا تێبگەن لە کاتی وانە

وتنەوەدا وا چاکە مامۆستا ئەو هۆیانەی خوێندن بەکار بهێنێت کە پەیوەندی بە هەستی بینین هەیە، بۆ نموونە: قەڵەم ماجیکی ڕەنگاو ڕەنگ، داتاشۆ، فلاش کارت، وێنە، نەخشەی هزری، نەخشەی چەمکەکان، کێشانی نەخشە و وێنە لەسەر سەبوورە.

کەسی بیسەری (سەمعی)

ئەو جۆرە کەسانە زانیارییەکانیان لە ڕێگای گوێچکەیانەوە وەردەگرن. توانایەکی زۆریان هەیە بۆ گوێگرتن. واتە ئەگەر کەسێک بە سەعات قسەیان بۆ بکات ئەمان دەتوانن گوێیان بۆ بگرن بێ ئەوەی قسەیان پێ ببڕن. بە دەنگی بەرز قسە دەکەن. لەکاتی دەرس خوێندن بە دەنگ دەرسەکە دەڵێنەوە. ئەمجۆرە کەسانە حەز دەکەن گوێیان لە دەنگی خۆیان بێت، لەکاتی سەرقاڵییان لەبەر خۆیانەوە قسە دەکەن، واتە لەگەڵ خۆیان دەدوێن. زۆر ڕستەی (دە تۆ گوێ بگرە، گوێت لێمە، خۆزگە گوێت لێ دەبوو،.....هتد) بەکاردەهێنێت. لەکاتی قسەکردن چاوەکانی بۆلای ڕاست و چەپ دەسووڕێنێت واتە ئاستی چاوی ئاسۆییە. کاتێک دەچنە دووکانێک بەنموونە ئەو کاڵایەی مەبەستیانە لەبەر چاویانە کەچی دەپرسن و دەڵێن : برام فلانە شتتان هەیە؟ لەکاتێکدا کاڵاکە دەبینن. (لە کاتی قسەکردن ئاست و شێوازی دەنگی خۆی دەگۆڕێت لە نزم بۆ بەرزو بڵند یان بە پێچەوانەوە، هەناسەی بە شێوەیەکی ئارام و لەسەرخۆیە، گرنگیی زۆر بەدەنگ دەدات، کەسایەتییەکی ئارامی هەیە واتە گوێڕایەڵی قسەکەر دەبێت هەتا ئەگەر بۆ ماوەیەک بخایەنێت واتە کەسایەتییەکی هاوسەنگی هەیە، بۆ وەبیرهاتنەوەیەک سەیری ئاستی ئاسۆیی دەکات) (سەعید، ٢٠١١، ژ٤٨، ٣٥٠).

چۆن دەرس بەکەسانی سەمعی بوترێتەوە؟ چۆن یارمەتییان بدەن؟

وا باشە زانیارییەکەیان بۆ بەش بەش بکەین واتا نابێت کۆی زانیارییەکەیان بەسەر یەکەوە پێ بوترێت، بەڵکو هەنگاو بەهەنگاو. واباشە یاری بەتۆنی دەنگمان بکەین و نابێت بە یەک تۆن و بە یەک ئاواز قسەیان لەگەڵ بکەین و وانەیان بۆ ڕاڤە بکەین. واباشە ئامێری ڕیکۆردەر بەکاربهێنرێت وەک ئامرازێکی وانە وتنەوە. واباشە

شێوازی پرسیار و وەڵام بەکار بهێنرێت. واباشە زانیارییەکانیان بۆ دووبارە و سێ بارە بکرێتەوە. قوتابییان بۆ خۆیان دەتوانن سوود لە ئامێری مۆبایل وەربگرن بۆ ئەو مەبەستە. من خۆم لەناو پۆل لە زانکۆ لە ڕێگای مۆبایلەکەم تەواوی موحازەرەکەم تۆماردەکرد و دواتر بە هیتفۆن موحازەرەکەم گوێ لێ ڕادەگرتەوە بە ئاسانی وانەکە و زانیارییەکانی لە مێشکم دەچەسپا. یەکێکی تر لەو تەکنیکانەی کە خودی خۆم بەکارم دەهێنا بریتی بوو لە فێربوون لەکاتی نوستن، بۆنموونە کام بابەت گران و قورس بوایە بەتایبەت لە وانە وێژەییەکان ئەوا شەوان کە دەخەوتم هێتفۆنەکەم دەخستە گوێچکەکانم و دەنوستم بۆ بەیانی ئەو وانەیەم زۆر خۆشترو ئاسانتر ئەزبەردەکرد.

کەسی هەستەکی یان حسیی:

ئەمجۆرە کەسانە زۆر بەقووڵی هەناسە دەدەن. زۆر بەهێواشی قسەدەکەن. زۆر شتەکان ورد دەکەنەوە لە باسکردندا. دەچنە بنج و بنەوانی شتەکان. زۆر لە ڕابردوو دەژین و زۆر باسی ڕابردوو دەکەن. لەکاتی قسەکردن سەیری خوارەوە دەکات. زۆر نەرم و نیانن. زۆر کەم دوون و بەکەمی قسە دەکەن. (مرۆڤەکی کەم دوو ئارامە، لەکاتی قسەکردندا بە دەنگەکی نزم قسە دەکات، هەناسەی قووڵ و لەسەرخۆی هەیە، بایەخێکی زۆر بە هەست و سۆزەکانی دەدات، بۆ وەبیرهێنانەوەی شتێک سەیری خوارەوەی خۆی دەکات، وشەی (هێدی، نەرم، سادە، هەستدەکەی و هەست دەکەم) بەکاردەهێنێت). (سەعید، ٢٠١١، ژ ٤٨، ٣٥٠).

چۆن یارمەتییان بدەین لەکاتی دەرس خوێندن:

وا باشە بکرێنە گرووپ بۆئەوەی شتەکان بەدەستی خۆی ئەنجامی بدات و هەستی پێ بکات. بەقەڵەم و کاغەز بخوێنن. ڕاهێنانەکان شیکار بکەن و هەڵبستە سەر سەبوورە. داوایان لێبکرێت بە تێگەیشتنی خۆی بۆ وانەکە دووبارە لەسەر لاپەڕەیەک بابەتی وانەکە بنووسنەوە.

سیستەمی تێکەڵ:

لە قوتابخانەکانی کوردستان لە هەر پۆلێکدا ژمارەیەکی زۆر قوتابی هەیە، ئەو قوتابییانە بەسەر هەر سێ جۆرەکە دابەشبوونە و مامۆستا ناتوانێت گرووپ گرووپ لێکیان جیابکاتەوە یان دەستنیشانی شێوازەکەیان بکات، بەتایبەت لە قۆناغی بنەڕەتیدا. بۆیە واباشترە مامۆستا ڕەچاوی هەر سێکیان بکات لەکاتی وانە وتنەوەدا، چۆن؟ بۆنموونە : بەکارهێنانی ڕیکۆردەر، یان بەرزونزمی دەنگ، یان ئاواز و گۆرانی یان زۆر پرسیارکردن و دووبارەکردنەوە بۆ ئەو قوتابییانە سوودبەخشە کە بیسەرین.

هەروەها بەکارهێنانی وێنە و فلاش کارت و داتاشۆ و سەبوورەو نەخشەی هزری و نەخشەی چەمکەکان بۆ قوتابییانی بینەری باشە و پڕسوودە.

هەروەها بەکارهێنانی زمانی جەستە و شیکارکردنی ڕاهێنانەکان و نووسینەوە بەقوتابییان و دابەشکردنیان بەسەر گرووپی جیا جیا و پێدانی سۆز و خۆشەویستی بۆ قوتابییانی هەستی باشە.

واتە مامۆستای سەرکەوتوو دەبێت هەموو تەکنیکەکان بەکاربهێنێت کە بۆ هەر سێ جۆرەکەیان باشە.

چەند تەکنیکێک بۆ زیاترکردنی تەرکیز و بەهێزبوونی یادگە:

یەکێک لەو کێشانەی ڕوو بەڕووی قوتابییان دەبێتەوە هەم لە ناو پۆل و هەم لە کاتی خوێندن، داڵغەلێدان و ڕۆیشتن و نەمانی تەرکیزە. تەنانەت ئەم گرفتە ڕووبەڕووی مامۆستاش دەبێتەوە کاتێک پەرتووکێک دەخوێنێتەوە. کەواتە نەمانی تەرکیز کێشەیەکە ڕووبەڕووی مرۆڤ دەبێتەوە بە گشتی. بۆ چارەسەری ئەم ئاریشەیە چەند ڕاهێنان و مەشقێک باس دەکەین، بەڵام وەنەبێت بە ئەنجامدانی مەشقەکان یەکسەر تەرکیزمان چڕبێت، بەڵکو کاتی دەوێت و بەردەوامی دەوێت. هاوشێوەی کەسێک کاتێک ڕاهێنانی لەش جوانی دەکات، ئایا بەشەو و ڕۆژێک ماسوولکەکانی گەشە دەکەن؟بێگومان نەخێر چەندین مانگ و ساڵی دەوێت. بەمشێوەیە هەموو ئەندامەکانی مرۆڤ ئەگەر بخوازین گەشە بکات دەبێت ڕاهێنانی

پێبکەین. مرۆڤ لە ڕێگای هەستەکانییەوە زانیارییەکان وەردەگرێت، لێرەوە باس لە چەند ڕاهێنانێک دەکەین کە پەیوەستە بە هەستی بیستن و هەستی بینین.

ڕاهێنانی بەهێزکردنی هەستی بینین:

١) بۆ ماوەی ٥ ـ ١٠ خولەک سەیری دیمەنێک یان گوڵێک بکە و لێی وردبەرەوە، لە سەرەتادا بیرت دەڕوات، بەڵام بیرت بهێنەوە بۆ لای گوڵەکە. لە سەرەتادا زەحمەتە بەڵام بە مەشق و ڕاهێنان وای لێدێت خەیاڵت ناڕوات. یان لاپەڕەیەکی A4 لەسەر دیوار هەڵواسە بەجۆرێک لە ئاستی چاوەکانت بێت. واتە نە زۆر بەرز بێت و نە زۆر نزم بێت. لەسەر لاپەڕەکە خاڵێکی ڕەشی گەورە بکە و هەوڵبدە لێی ورد ببیتەوە و مەهێڵە خەیاڵت بڕوات. لە سەرەتا هەندەک ئەستەمە بەڵام هەرکات خەیاڵت چوو خێرا خەیاڵت کۆ بکەرەوە.

٢) ڕاهێنانی دووەم بۆ بەهێزکردنی هەستی بینین بریتییە لەوەی کە چوویتە هەر شوێنێک هەوڵبدە سکانێکی ئەم شوێنە بکەیت و پاشان چاوەکانت دابخە و هەوڵبدە وێنەکان بهێنەرەوە پێش چاوی خۆت یان دوای ڕۆژێک یان چەند ڕۆژێک وێنەکان بهێنەرەوە پێش چاوی خۆت. ئا بەم جۆرە تەرکیزت باش دەبێت.

ڕاهێنانی بەهێزکردنی هەستی بیستن:

ڕۆژانە مرۆڤ گوێبیستی چەندین دەنگ دەبێت. هەندێک لەو دەنگانە خۆمان دەخوازین کە بیبیستین، بەڵام هەندێک لەو دەنگانە خۆنەویستانە گوێمان لێی دەبێت. ئینجا مرۆڤ دەتوانێت دەنگێک هەڵبژێرێت و تەرکیز بخاتە سەری. کاتەک تەرکیز دەخاتە سەر ئەو دەنگە ئەوا دەنگەکانی تر خامۆش دەبن. هەروەها دەتوانێت یاری بە دەنگەکان بکات. بۆنموونە با سەرەتا گوێ لە دەنگێک بگرێت، پاشان تەرکیزی لەسەر ئەو دەنگە لابدات و تەرکیز بخاتە سەر دەنگێکی تر و پاشان بگەڕێتەوە سەر دەنگی یەکەم. بەمجۆرە تەرکیزمان بەهێز دەبێت.

ڕاهێنانەکی تر بۆ بەهێزبوونی تەرکیز:

ژماردن بە شێوەی پێچەوانە لە ١٠٠ بۆ سفر وردە وردە تەرکیزت باشتر دەبێت.

دوای ماوەیەک لەم ڕاهێنانە هەست دەکەی شتەکە زۆر ئاسانە، لەو حاڵەتە دەتوانی ژمارەکان دوو دوو یان سێ سێ بژمێری. دوای ماوەیەک ئەوەش سانا دەبێت دەتوانی لە یەک کاتدا ژمارەیەک لە سفرەوە بۆ دە، ژمارەیەکیش لە دەوە بۆ سفر بژمێری. بۆ نموونە (٠ ،١٠)، (١، ٩)، (٢، ٨). مێشکی مرۆڤ ٨٠% ئاوە بۆیە ئاو دەورێکی کاریگەر و باڵای هەیە لەسەر بەهێزبوونی تەرکیز، واباشە قوتابی نەهێڵێت تووشی وشکبوونەوە بێت، چونکە ئەو کاتەی مرۆڤ هەست بە تێنوویەتی دەکات مانای وایە لەشی تووشی وشکبوونەوە بووە، واتا نابێت مرۆڤ بهێڵێت بگاتە ئەو قۆناغە ئاو بخواتەوە، بەتایبەت لەکاتی تاقیکردنەوە. ئەو ئۆکسجینەی بۆ لەش دەچێت نزیکەی چارێگەکی مێشک بەکاری دەهێنێت بۆیە زۆر گرینگە مێشک زۆرترین بڕی ئۆکسجینی خاوێنی پێبگات ،بۆ ئەم مەبەستە دەبێت کەسەکە ڕاهێنانی هەناسە بکات، کە بریتییە لە (٤ ،٢، ٤). واتا هەناسە هەڵبمژێت تا ژماردنی ژمارە ٤، پاشان لە نێو سییەکانی هەناسەکە بهێڵێتەوە تا ژماردنی ژمارە ٢، پاشان هەناسەکە بداتەوە تا ژماردنی ژمارە ٤.

ڕاهێنانی خەیاڵکردن:

(ئەنشتاین) دەڵێت: (خەیاڵ گرنگترە لە زانیاری). ئەم قسەیە زۆر دروستە چونکە هەموو داهێنراوە زانستییەکانی ئەمڕۆ هەیە بەرهەمی خەیاڵی دوێنێیە. جا مرۆڤ دەتوانێت سوود لە خەیاڵ وەربگرێت بۆ ئەوەی زاکیرەی بەهێزتربێت ئەویش بە گۆڕینی زانیارییەکان بە وێنە. واتە لەڕێگای بەکارهێنانی خەیاڵ وێنەیەک بۆ زانیارییەکان دروست بکە کە دەتەوێت لەناو مێشک بیانپارێزیت.

بۆ نموونە : کاتەک دەتەوێت وشەی (line واتە شێر) ئەزبەر بکەیت، ئەوا (بهێنە بەر چاوی خۆت لە ناو بازاڕی شێخەڵڵا ڕادەکەیت و شێرێک بەدواتەوەیە و بە خەڵکەکە دەڵێیت خۆتان لایەن، خۆتانم لایەن). یان (Hat واتە کڵاو) بهێنە بەر چاوی خۆت کەسێک دێتە لات کڵاوی لەسەرەو پێی دەڵێیت (هات بەکڵاوەوە). سەرنج: (وا باشترە تا بکرێت وێنەکان و خەیاڵەکە ناواقعی بێت و موبالەغەی زۆری

تێدا بێت، چونکە مرۆڤ زیاتر لەبیری دەمینێت، من کە مامۆستا بووم ،ماوەیەک لە لادێیەکی نزیکی هەولێر دەوامم دەکرد ڕۆژانە بە مینی پاسێک هاتوچۆمان دەکرد. لەڕێگاکە چەندین تابلۆی ڕێکلام هەبوو هیچیانم لەبیر نەماوە تەنها یەک دانەیان نەبێت کە تابلۆکە سەرەو خوار یان هەڵگەڕاوە چەقێنرابوو، چونکە لەنێو هەمووواندا ئەو جیاوازبوو).

ڕاهێنانی بەیەکەوە بەستانەوەی زانیارییەکان:

مرۆڤ کۆمەڵێک زانیاری پێشوەختە لە مێشکی هەیە. کاتێک دەیەوێت زانیارییەکی نوێ لە مێشکی تۆماربکات دەبێت ئەو زانیارییە نوێیە بە زانیارییە کۆنەکە گرێ بدات هاوشێوەی وەستای دیوار،کاتێک دیوار دروست دەکات بلۆکەکان بەجۆرێک بەیەکەوە گرێ دەدات و بەیەکەوە دەیانبەستێتەوە کە پێیدەوترێت حەلوشەت، بۆ ئەوەی نەکەون و قایم بن. بۆ نموونە :(زیلانی کچم تەمەنی پێنج ساڵان بوو خەریک بووم تاقیکردنەوەم لەسەر دەکرد و هەندەک وشەی ئینگلیزیم پێ ئەزبەر دەکرد، وشەی (ڕۆک Rock واتە بەرد) نەیدەتوانی ئەزبەری بکات، پێم وت دایکی بەڵێن ناوی چییە؟ وتی ڕۆژان (ڕۆژان پووری منە و کوڕەکەی ناوی بەڵێنە) ئینجا وتم بهێنە بەرچاوی خۆت ڕۆژان کۆمەڵەک بەری بەدەستەوەیە و داوام لێکرد لەدوام بڵێتەوە (ڕۆک & ڕۆژان، ڕۆک & ڕۆژان) چەندین نموونەی تری هاوشێوە. بۆ باشترکردنی تەرکیز وا باشە زۆر لەسەر یەک نەخوێنین. واباشە بۆ ماوەی ٢٥ خولەک بخوێنین و بۆ ماوەی ٥ خولەک پشوو بدەین، بەڵام دەبێت وریا بین لەو ٥ خولەکەی پشووە سۆشیال میدیا بەکار نەهێنین، چونکە سۆشیال میدیا یەکێکە لە دزەکانی کات و بە ٥ خولەک لێی دەربازنابین و کاتێک دەزانین چەندین کاتژمێرە بە دیاریەوەین.

گۆرانی:

بابەتی زمان و ئەدەبی کوردی چەندین شیعرو هۆنراوەی ناسک و جوان لەخۆی دەگرێت، بۆ ئاسانی لەبەرکردن مامۆستا دەتوانێت ئاواز بۆ هۆنراوەکان

دابنێت و بەگۆرانی بیڵێتەوە. یان لەسەر ئاوازی گۆرانییەکانی تر بیڵێتەوە بەمەش زۆر بەئاسانی ئەزبەر دەکرێت.

یان لە بازنەی یەکەم واتە پۆلەکانی یەک و دوو سێ مامۆستا دەبێت هەموو هۆنراوەکان بە ئاوازو گۆرانی بۆ قوتابییەکان بچڕێت چونکە دوو سوودی هەیە هەم ئاسان ئەزبەر دەکرێت هەم تام و چێژەکی تایبەت بە وانەکە دەبەخشێت و قوتابییان لە بێزاری دەپارێزێت.

پێنج ڕەگەزی سەرەکی هەیە بۆ یارمەتیدانی یادەوەری و هێنانەوەی زانیارییەکان بەشێوەیەکی باش:

١.یەکەمین: واتە ئەگەر کۆمەڵێک زانیاریت هەبێت بتەوێت ئەزبەریان بکەیت، ئەوا لەکاتی ڕێکخستن و ڕیزبەندکردنیان کامیان لەپلەی یەکەمت دانا ئەوا ئەو زووتر دێتەوە یادت و لەبیرت دەمێنێتەوە.

٢.تازەیی : مرۆڤ زیاتر ئەو ڕوداوانەی دێتەوە یاد کە بەتازەیی لەم دواییانەدا ڕوویانداوە، بەبەراورد لەگەڵ ڕووداوێک ماوەیەکی زۆری بەسەر تێپەڕیوە.

٣.پێکەوە گرێدان: ئەو زانیاریانەت ئاسانتر دێتەوە یاد کە گرێدراون بە شتێکی ترەوە، بۆیە واباشە مرۆڤ هەر زانیارییەکی نوێ کە وەریدەگرێت بیبەستێتەوە بە زانیارییەکی کۆن کە لە مێشکی هەبووە.

٤.شاز و ناوێزە: هەر شتێک کە ڕیزپەڕ و شاز بێت زووتر و زیاتر دێتەوە یادت بەبەراورد لەگەڵ شتی نۆرماڵ و ئاسایی.

٥.پێداچوونەوە: مێشکی مرۆڤ سروشتی وایە ئەو زانیاریانەی کە تێیدا تۆمار دەکرێت پاش ماوەیەک ئاستی بەبیرهاتنەوەی دادەبەزێت، بەڵام هەر زانیارییەکت ئەزبەرکرد پێویستە دوای ٢٤ سەعات دووبارە چاو بەزانیارییەکان بخشێنیتەوە و دوای ٧ ڕۆژ جارێکی تر سکانی زانیارییەکان بکەیتەوە و دوای مانگێک جارێکی تر پێداچوونەوەی بۆ بکرێت. (بۆزان، ٢٠١٢، ٦٣ ـ ٦٤).

(ئەگەر قوتابی بۆ ماوەی یەک سەعات بخوێنێت، ئەوا پێویستە (١٠ ـ ١٥) پشوو بدات و ئینجا دەست پێبکاتەوە بۆ ئەوەی تەرکیزی کەم نەبێت. بۆ ئەوەی ماوە بدرێت ئەو مادەیە لە مێشکیدا بچەسپێت و پاشان مادەیەکی جیاوازتری بەدوادابێت. خۆ ئەگەر لە شەودا بخوێنێت و پاشان بەدوایدا بخەوێت ئەوا مادەکە باشتر لە مێشکیدا دەچەسپێت، بەمەش بیرهێنانەوە و هاتنەوە یادی زۆر ساناتر دەبێت) (بۆکانی ،٢٠٠٦، ١٧٠)

ڕاهێنانی ئەزبەرکردنی وشەکان بە شێوازی کۆمیدیا و خەیاڵکردن و چێژ لێ بینین:

بۆنموونە دەتەوێت ئەم زانیارییانە ئەزبەربکەیت: (پەتاتە، کورسی، تەلەفزیۆن، بزمار، گۆچان، مێز، ئاو، کەروێشک، ئەستێرە، مێرووستان، مامز): لێرەدا دەتوانی وێنەیەکی پێکەنیناوی لەم وشانە دروست بکەیت : پەتاتەیەک لەسەر کورسییەک دانیشتووە، قاچێکی خستۆتە سەرقاچەکەی تری و تەماشای تەلەفزیۆن دەکات، دەبینیت بزمارێک سەما دەکات و عەینەگێکی لەچاو کردووەو دەستی بە گۆچانەکەوەیە، کە لەسەر مێزەکی ئاوییە. لە تەنیشتییەوە کەروێشکەکی قەڵەو دەستی بە ئەستێرەیەکەوە گرتووەو لەو مێروولەیە تووڕەیە کە لەسەر یەک قاچ ڕادەکات، بەڵام زۆر خێرایە و ئاسکەکەش پێناگاتە وزە لە خێرایی ڕاکردن. (الصباغ، ٢٠١٤، ٩٣). شایانی باسە لە هەر هەلومەرج و بارودۆخێکی جەستەیی و دەروونیدا زانیاری چووبێتە مێشکتەوە، لە هەمان بارودۆخدا ئاسانتر دێتەوە یادت و بیرت دەکەوێتەوە. بۆیە باشتر وایە بە شێوەیەک قوتابی بخوێنێت کە بارودۆخی جەستەیی و دەروونی و تەنانەت ڕووناکی و گەرمیی ژوورەکە کە هاوشێوە و هاو جووتە لەگەڵ حاڵەتی ئاسایی ڕێگە پێدراوی ناو هۆڵەکانی خوێندن و تاقیکردنەوە، واتە لەسەر کورسی بخوێنێت باشترە لەوەی بە پاڵکەوتنەوە بخوێنێت. (بۆکانی ،٢٠٠٦، ١٧١).

ئەنجام:

١) عەقڵی ئاگا و عەقڵی بێ ئاگا (هەست و نەست) دووعەقڵی جیاوازنین، بەڵکو هەر هەمان عەقڵە بەڵام پەیوەندی بە شەپۆڵەکانی مێشک هەیە، کاتێک شەپۆڵەکانی مێشک لە باری (گاما و بێتا) بێت ئەوا پێیدەوترێ عەقڵی ئاگا و کاتێک شەپۆڵەکان لە باری (ئەلفا و سێتا و دەلتا) بێت، ئەوا پێیدەوترێت عەقڵی نا ئاگا.

٢) مامۆستا دەتوانێت تەکنیکەکانی پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری بەکاربهێنێت بۆ ئەوەی پلەی معلم و مودەریس تێپەڕێنێت و بگات بە پلەی مودەریب. واتە ٨٠%ی زانیارییەکان لە مێشکی قوتابییان بچەسپێنێت.

٣) پەروەردەی مۆدێرن گوزارشتە لە فێربوون بەکردار، چونکە دەبیستم لەبیرم دەچێتەوە، دەبینم بەبیرم دێتەوە، بەڵام ئەنجامی دەدەم تا ماوەیەکی یەکجار زۆر لەبیرم ناچێتەوە.

٤) مامۆستا دەتوانێت بگات بە عەقڵی نائاگای قوتابییان و چارەسەری بەشێک لە کێشە و ئاریشەکانی قوتابیان بکات و قەناعەت و بیرو باوەڕی نەرێنی قوتابیان بگۆڕێت بۆ بیروباوەڕی ئەرێنی.

٥) مامۆستا دەتوانێت لە ڕێگای دیاریکردنی جۆری کەسایەتی قوتابییان لە ڕووی وەرگرتنی زانیارییەکان هاوکاری و یارمەتی پێشکەشی قوتابییان بکات بەوەی کام ڕێگاو شێوازی وانەوتنەوەو کام ئامرازی وانە وتنەوە بەکاربهێنێت بۆ ئەوەی بە ئاسانترین شێوە زۆرترین زانیاری بگەیەنێتە قوتابییان.

٦) شارەزابوون لە بنەماکانی پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری کاریگەری هەیە لەسەر بابەتی ڕێکخستنی پۆل. ڕەخساندنی کەشێکی ئارام لەناو پۆل، کە بنەمایە بۆ فێربوون، ئەنشتاین دەڵێت: من هەرگیز هەوڵ نادەم قوتابییەکانم فێربکەم، تەنها هەوڵدەدەم کەشی فێربوون بڕەخسێنم بۆ قوتابییەکانم.

٧) کارامەیی و لێهاتوویی لە کەسێکەوە دەگوازرێتەوە بۆ کەسێکی تر، بە گرتنە بەری هەمان ستراتیژ، (یەحیا غەوسانی) توانی لە ڕێگای کۆمەڵێک پرسیار کەوا ئاڕاستەی کەسێکی کردبوو کە لەماوەی ٥٥ ڕۆژ هەموو قورئانی لەبەر کردبوو،

گەیشتە ئەو ستراتیژیەتە کە ئەو کەسەی بەکاریهێنابوو، ئێستا هەمان ستراتیژیەت بۆ قوتابییەکانی خۆی پەیڕەو دەکات بۆ لەبەرکردنی قورئانی پیرۆز.

٨) پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری یارمەتی مامۆستا دەدات بۆ ئەوەی گەشە بەتواناکانی خۆی بدات، پلانی ستراتیژی تاکە کەسی بەکاربهێنێت بۆ ئەم مەبەستە، چونکە ئەگەر کەسێک خۆی هیچی لەلا نەبێت ناتوانێت هیچ ببەخشێت، بۆیە مامۆستا ئەگەر بیەوێت ببێتە پەروەردەکارێکی سەرکەوتوو و پێشەنگ بێت بۆ قوتابییەکانی دەبێت خۆی زۆر باش پێبگەیەنێت لە هەموو لایەنێکەوە.

پێشنیازەکان:

پێشنیاز دەکەین ئەم بابەتە، پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری (N.L.P) وەکو مەنهەج لە زانکۆ و قوتابخانەکان بخوێندرێت و وەزارەتی پەروەردە و خوێندنی باڵا چەند مامۆستایەکی پسپۆر لەو بوارە پێبگەیەنێت، ئەوسا کادیر و دەرچووی لێهاتوو کارامە لە زانکۆکان دەردەچن و لە کۆمەڵگا خزمەت دەکەن، زۆر بەوردی دەتوانن گۆڕانکاری ئەرێنی لە کۆمەڵگا دروستبکەن.

سەرچاوەکان:

- فەقێ، ئیبراهیم (٢٠١٣) ،NLP و هونەری کۆمەنیکەیشنی بێ سنوور، و: گەرمیان موحەمەد، چوارچرا، سلێمانی.
- ـــــــ (٢٠٠٩)، کۆنترۆڵی هەستەکانت بکە، و: سەروەر حەسەن، خانەی چاپ و پەخشی ڕێنما، سلێمانی.
- مستەفا، ئەنوەر احمد (٢٠١٢)، چۆن دەبیتە قوتابییەکی سەرکەوتوو لە سەرجەم قۆناغەکانی خوێندندا، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، چاپی چوارەم، هەولێر.
- بۆزان، تۆنی (٢٠١٢)، مێشک... بەکارهێنانی توانا بێ سنوورەکانی، و: بەختیار ئەحمەد، چاپخانەی گەنج، سلێمانی.
- بۆکانی، سابیر (٢٠٠٦)، لەنێوان هەست و نەستدا، چاپخانەی ڕەنج..
- حوسێن، عەبدوڵلا (٢٠٢١)، وانەکانی زمانەوانی کارەکی، قۆناغی ماستەر، کۆلێژی زمان زانکۆی سەلاحەددین.
- تکریتی، محمد (٢٠٠٨)، ئاسۆی بێ سنوور، و: سەروەر حەسەن، چاپەمەنی گەنج، سلێمانی..
- صباغ، عبدالرحمن (٢٠١٤)، شێوازەکانی سەعیکردن و هونەرەکانی لەبەرکردنی خێرا، و: تاریق نەجیب، ناوەندی ڕاگەیاندنی ئارا، سلێمانی.
- قەرەچەتانی، کەریم شەریف (٢٠١١)، سایکۆلۆژیای گشتی، چاپی سێیەم، چاپخانەی دیلان، سلێمانی.

نامەکان:

- محەمەدئەمین، ئەژین ئەکرەم (٢٠١٤) ڕۆڵی NLP لە بەرەو پێشبردنی خوێندنی زانکۆییدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەددین، کۆلێژی زمان.
- صالح، دەروون عەبدولڕەحمان (٢٠١٤)، ڕۆڵی زمان لە ئاڕاستەکردنی لایەنی دەروونی تاکدا، نامەی دکتۆرا، سکوڵی زمان، زانکۆی سلێمانی.
- حەمەد، یارا قادر ،٢٠١٤، گیروگرفتەکانی گوتن و چارەسەرکردنیان، نامەی دکتۆرا، فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان، سکوڵی زمان، زانکۆی سلێمانی.

گۆڤارەکان:

- سەعید، یوسف شەریف (٢٠١١)، NLP پڕۆگرامی زمانەوانی دەماری، گۆڤاری زانستی مرۆڤایەتی، ژمارە ٤٨، لاپەڕە ٣٤٥ ـ ٣٦١.
- بن شهداء، محمد اسماعيل (٢٠١٥)، انتاج اللغة في الدماغ (دراسة في علم اللغة العصبي)، گۆڤاری Lisanu ad-Dhad، ژمارە ٢.
- بوخميس، بوفوله (٢٠١٧)، علم اللغة العصبي والاضطرابات اللغوية العصبية، گۆڤاری النفسانيات، ژمارە (٥٤ ـ ٥٥) (هاوین ـ پایز).

خولەکان:

ـ خولی پلانی ستراتیژی تاکەکەسی، ئەکادیمیای عەرەبی نێودەوڵەتی، ٢٠١٤

ـ خولی ناسینی جۆری کەسایەتییەکان، ئەکادیمیای عەرەبی نێودەوڵەتی، ٢٠١٤

ـ خولی بریتش کاونسڵ، وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠١٥

ـ خولی مامۆستای پێشکەوتووخواز، قوتابخانەی لێزانی ناحکومی، هەولێر، ٢٠٢١

ـ خولی بەهێزبوونی یادگە، ئەکادیمیای بونیاد، ٢٠١٦

سەرچاوە عەرەبییەکان:

- الفقي، ابراهيم (٢٠١٤)، الذاكرة والتركيز (وصناعة التركيز والخرائط الذهنية)، دار الراية للنشر والتوزيع، مصر.
- ـــــــــــ (٢٠١٠) علم التنويم بالايحاء، العالم مؤسسة بداية، القاهرة ـ المصر.
- حجازي، احمد توفيق، (٢٠١١)، العقل الباطن قوة خارقة في اعماق الانسان، دار كنوز المعرفة العلمية، عمان ـ الاردن.
- اغا، كازم ولي (١٩٨١)، علم النفس الفسيولوجي، دار الافاق الجديدة، بيروت لبنان.
- التكريتي، محمد، (٢٠٠٣)، افاق بلا حدود (بحث في هندسة نفس الانسانية)، الملتقي للنشر والتوزيع، سورية.
- الكلاب، مريد، (٢٠١٣) ٩ مهارات الاقناع باستخدام لغة الاحاء، دار الراية للنشر والتوزيع، مصر.
- احمد، عطيه سليمان (٢٠١٩)، اللسانيات العصبية (اللغة في الدماغ)، الآكاديمية الحديثة للكتاب الجامعي، القاهرة.

- قطامي، يوسف وعدس، عبدالرحمن،٢٠٠٢، علم النفس العام، دار الفكر، الاردن.
- حنصالي، مريامه (٢٠١٥)، تشريح وفسيولوجيا الجهاز العصبي المركزي، جامعة : محمد خيضر-بسكرة.
- علم النفس العصبي: ٢٠٠١ جامعة الامارات، الطبعة الاولى.
- دويدار، عبدالفتاح محمد (٢٠٠٦) الأساس البيولوجي و الفيزيولوجي للشخصية من المنظور السيكولوجي، دار المعرفة الجامعية، مصر.
- كامل، عبدالوهاب محمد (١٩٩٤) علم النفس الفيسيولوجي - مقدمة في الأسس السيكوفسيولوجية و النيورولوجية للسلوك الانساني، ط٢، المصطفى.
- الشقيرات، محمد عبدالرحمان (٢٠٠٥) مقدمة في علم النفس العصبي، دار الشروق للنشر و التوزيع. عمان الأردن.

الملخص

اللسانيات العصبية، وأثر (NLP) في البناء المعرفي لدى مدرسي اللغة الكوردية (مدارس أربيل أنموذجا)

هذا البحث الموسوم ب (اللسانيات العصبية، وأثر (NLP) في البناء المعرفي لدى مدرسي اللغة الكوردية -مدارس أربيل أنموذجا) يحمل في طياته رسالة بنّاءة، تهدف إلى تطوير قدرات المدرسين، الذين هم قدوة المجتمع ورواده، يبغي من خلالها تطوير قطاع التربية والتعليم، وبناء جيل مثقف شغوف للعلم، وصاحب رؤية ورسالة وهدف مقصود، كل ذلك من أجل تنمية وإصلاح المجتمع الكوردي. تتكون هذه الدراسة من قسمين، نتناول في القسم الأول منها: اللسانيات العصبية، ونعرض فيه معلومات أساسية عن دماغ الإنسان، وموجات الدماغ، والفصين اللذين يمتلكهما كل إنسان، والعقل الواعي والعقل اللاواعي.أما في القسم الثاني فأتحدث عن أثر(NLP) في تطوير ورفع قدرات مدرسي اللغة الكوردية، كما أحاول عرض الفروقات التي تكمن بين مدرسين، دخل أحدهما دورة (NLP)، والآخر ليس له أي معلومات عن هذه التقنية، كما يتناول هذا القسم: التخطيط الاستراتيجي الشخصي، لغرض تطوير قدرات المدرسين، كما يولي أهمية بطرق اكتساب المعارف والمعلومات، وأتكلم أيضا فيه عن تقوية الذاكرة واسترجاع المعلومات، كذلك أتعرض فيه عن عملية تبادل المعلومات بين المدرسين والطلاب. هذه الدراسة تندرج في إطار ما يسمى ب (اللسانيات العصبية والنفسية)، والتي هي فرع من فروع اللسانيات التطبيقية.

الكلمات الدالة: اللسانيات العصبية، NLP، المدرس صاحب رؤية ورسالة وهدف مقصود، التربية العصرية الحديثة، اعاده البناء المعرفي للمدرس.

Abstract

Neurolinguistics and the Role of N.L.P in Rebuilding Kurdish-Language Teachers - Erbil schools as an Example

This study is titled (Neurolinguistics and the Role of N.L.P in Rebuilding Kurdish-Language Teachers - Erbil schools as an Example); its aim and purpose is to improve teachers' abilities because teachers are considered the leaders of the nation, through whom the education sector develops and creates a generation of intellectuals, scientists, visionaries, and goals. All of them are in the service of revival and renaissance in the Kurdish community. This paper includes two parts. The first part talks about Neurolinguistics and some information about the human brain and the waves of the brain and both halves of the brain and then the mind.

The second part talks about the role of the NLP in improving the skills and potentials of Kurdish language teachers, as well as the difference between the two teachers are explicitly shown. One of whom has experienced the NLP course, whereas the other one has no experience in the field. The individual's strategic plan is also discussed to further enhance the teachers' abilities. The methods of receiving information and strengthening the memory and focus are discussed. We will also talk about the process of exchanging information between teachers and students. This study falls within the frame of (Neurolinguistics and psycholinguistics), which is a part of the applied linguistic.

Key words: Neurolinguistics, N.L.P, Kurdish language teachers, modern education, Rebuilding.

سەدیق دەمەلووجی ژیاننامە و ڕێبازا وی د نڤێسینا مێژوویێدا (١٨٨٠-١٩٥٨)

بەردل عەبدولفەتاح عەلی
بەشی مێژوو/ فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان
زانکۆی زاخۆ
bardilabdulfattah87@gmail.com

پ. د. شێرزاد زەکەریا محەمەد
بەشی مێژوو/ کۆلیژی پەروەردە
زانکۆی زاخۆ
sherzad.mohamad@uoz.edu.krd

تێبینی: ئەڤ ڤەکۆلینە پشکەکە ژ نامەیا ماستەرێ لژێر ناڤونیشان (سەدیق دەمەلووجی ١٨٨٠-١٩٥٨ خواندنەك د ژیان و نڤیسینێن وی یێن مێژوویی‌دا)

پوختە

توێژەر و ڕووناکبیر و کارگێڕ سەدیق ئەلدەمەلووجی یەکێکە لەو نووسەرە گەورانەی خزمەتێکی باشی مێژووی عێراقی بەگشتی و مێژووی کورد و کوردستان بە شێوەیەکی تایبەتی کردووە، نووسینە مێژووییەکانی بایەخێکی گەورەی هەیە، بەو پێیەی هاوسەردەمی ئەو ڕووداوە مێژووییانەیە کە لەبارەیانەوە نووسیوە، لەبەر ئەوەی نووسینەکانی لەبارەی کوردەوەیە، ئەوا خەڵکانی نەتەوەپەرستی عەرەبی نابابەتی تووڕە کردووە" بۆیە خۆی و نووسینەکانی توێژینەوەیان لەبارەیەوە نەکراوە، هەر ئەوەش یەکێك لەو هۆیانە بوو لەبارەی خۆی و ڕێبازی لە نووسینی مێژوودا بنووسین.

ئەو توێژینەوەیە هەوڵێکە بۆ توێژینەوە لە سەربردەی ژیانی ئەلدەمەلووجی، کارگێڕ و نووسەر و ڕۆژنامەنووس و مێژوونووس، لەگەڵ هەڵوێستی لە هەمبەر دەوڵەتی عوسمانی و دوماهیش داگیرکاری بەریتانی بۆ عێراق، بە پاڵپشتی گرنگترین نووسراوە مێژووییەکانی، لەگەڵ لەسەر بایەخی و لەسەر بیروبۆچوون و ئەو لێکدانەوانەی کە لە ئێستادا خراونەتەڕوو.

پەیڤێن سەرەکی: سەدیق دەمەلووجی، کورد، ئێزیدی، عوسمانی، بەهدینان.

پێشەکی

مێژوونڤیس و رەوشەنبیرێ عەرەب یێ عیراقی، سەدیق سەعید عەبدولرەحمان دەمەلووجی وەك ئێك ژ کەسایەتیێن دیار دهێتە هژمارتن، یێن کو خزمەتەکا زۆر پێشکێشی مێژوویا عیراقێ ب ئاوایەکێ گشتی و مێژوویا کوردی ب تایبەتی کری. ئەڤ ڤەکۆلینە یا تایبەتە ب ژیاننامەیا سەدیق دەمەلووجی و رێبازا وی یا نڤێسینا مێژوویێ، نڤێسینێن ناڤبری گرنگیەکا مەزن هەیە، ژبەرکو ئەو هەڤچەرخێ زۆربەی ئەوان رویدانێن مێژوویی بوویە ئەوێن د نڤێسینێن خۆدا باس کرین، هەروەسا نڤێسینێن وی پێزانینێن گرنگ و دەگمەن ل دۆر مێژوویا کوردی و ژیانا وان یا جڤاکی ل دەڤەرا بەهدینان ب خۆڤە دگریت، ژلایەکی دیڤە دەمەلووجی د نڤێسینێن خۆدا باس ل کێشەیێن گرنگ یێن گرێدای کوردێن ئێزدی و هۆزێن کوردی کریە، دیسان د ئەڤێ ڤەکولینێدا دێ دیاربیت کا چەوا دەمەلووجی هەولدایە راستیێن مێژوویی دیار بکەت، هەروەسا راستییا ئەوان پێزانینێن خەلکی باوەری پێ ئینای دێ دیاربیت، کو گەلەك ژ ئەوان نە راستن.

ئەڤ ڤەکۆلینە ئەوا لژێر ناڤ و نیشانێ "سەدیق دەمەلووجی (١٨٨٠- ١٩٥٨) ژیاننامە و رێبازا وی د نڤێسینا مێژوویێدا" ل سەر چوار تەوەران هاتیە دابەشکرن: تەوەرێ ئێکێ بۆ ژیاننامە و مالباتا سەدیق دەمەلووجی و گرنگترین پۆستێن وی یێن کارگێری تا سالا ١٩٢٧ هاتیە تەرخانکرن، تەوەرێ دووێ باس ل بەرهەمێن سەدیق دەمەلووجی یێن چاپکری دکەت، کو ژ چوار پەرتووکان پێکدهێتن، دوو ژوان ل دۆر کوردان هاتینە نڤێسین ب ناڤێ (امارة بهدينان الكردية او امارة العمادية) و (اليزيدية)، زێدەباری هەردوو پەرتووکێن دیتر لژێر ناڤێ (مدحت پاشا) و (الانقاض). دیسان تەوەرێ سیێ بۆ رێبازا سەدیق دەمەلووجی د نڤێسینا مێژوویێدا هاتیە تەرخانکرن، تەوەرێ چوارێ و دویماهیێ باس ل دیتن و بۆچوونێن نڤێسکار و مێژوونڤێسان ل دۆر دەمەلووجی و رێبازا وی یا مێژوونڤێسینێ دکەت، و ل دویماهیێ ژی ئەنجامێن ڤەکۆلینێ د دویماهیێدا هاتینە نڤیسین، زێدەباری پەراوێز و لیستا ژێدەران، و کورتیا ڤەکۆلینێ ب هەردوو زمانێن عەرەبی و ئینگلیزی هاتیە رێزکرن.

تەوەرێ ئێکێ:

ژیاننامەیا سەدیق دەمەلووجی و گرنگترین پۆستێن وی یێن کارگێری

ئێك: مالباتا دەمەلووجی و بنەکوکا وان

مالباتا دەمەلووجی ب ئێك ژ مالباتێن ناڤدارێن باژێرێ مووسل دهێتە هژمارتن، و بنەکوکا ئەڤێ مالباتێ بۆ گوندێ (دەمەلووج) یێ نێزیکی باژێرێ تەعز ل باکوورێ وەلاتێ یەمەنێ ڤەدگەریت، د بنەڕەتدا ئەڤ مالباتە سەر ب خێلا شەریفات ژ هۆزا عەنزە یا عەرەبینە، کەڤنترین ئاماژەدان و ناڤهاتنا مالباتا ناڤبری بۆ سەردەمێ سۆلتان موورادێ چوارێ (١٦٢٣- ١٦٤٠) ڤەدگەریت، کو ل وی سەردەمی دەولەتا عوسمانی مالباتا دەمەلووجی ب سەروکاتیا باپیرێ وان یێ مەزن سلێمان ئاغا یێ ئێکێ ئینانە باژێرێ مووسل و هاتنا وان بۆ باژێرێ ناڤبری ب دوو قۆناغان دەربازبوویە، ل قۆناغا ئێکی ئەڤ مالباتە ژ وەلاتێ یەمەنێ بەرەف کوردستانا باکوور- تورکیا- کوچبەربووینە و ل دەڤەرێن ماردین و نسێبین ئاکنجی بووینە، ل دویڤدا ل قۆناغا دووێ بۆ باژێرێ مووسل هاتینە ڤەگۆهاستن. ئێکەم کەسێ ئەڤێ مالباتێ ب ناڤێ سلێمان ئاغایێ دووێ هاتیە نیاسین، و ل سەردەمێ سۆلتان عەبدولحەمیدێ ئێکێ (١٧٧٤- ١٧٨٩) بوویە ئێك ژ سەرکردێن تیپێن ئینکیشارییان، کو دەڤەرا شنگال پێ هاتیە بەخشین، پاشان کوری وی شێخ یوسف ب هەمان شێوەی بابێ خۆ بوویە جهێ گرنگی پێدانێ ژلایێ سۆلتان و میرێن عوسمانیانڤە. و ل سەردەمێ سۆلتان سەلیمێ سیێ (١٧٨٩-١٨٠٧) سەرکردایەتیا ئێك ژ تیپێن ئینکشاریان وەرگرتیە و ل دواییا سەردەمێ سۆلتانێ ناڤبری کەلها وانێ پێ هاتیە بەخشین (الغلامی، ١٩٥٢، ٥؛ الدملوجي، ٢٠١٠،ط٢، ١٢). پشتی مرنا شێخ یوسفی، کوری وی شێخ مستەفا جهێ بابێ خۆ دگریت و ل باژێرێ مووسل دبیتە ئێك ژ سەرکردێن تیپێن ئینکشاریان، ل دویڤدا کورەکێ شێخ مستەفای ب ناڤێ شێخ عەبدوللا شەمسەدین دهێت، کو ئێك ژ زانایێن بەرنیاسێن مووسل بوویە و گەهشتیە پلا سەروکاتیا زانایێن ئایینی ل مووسل، و خودانێ چەندین بەرهەمێن نڤێسی و پەرتووکان بوویە، ژوان: پەرتووکا (كف المعارض ببراءة ابن عربي وابن الفارض) و

پەرتووکا (شرح عصام في علم الوضع)، شێخ عەبدوللا جهەکێ تایبەت هەبوویە ل دەڤ والیێ مووسل محەمەد باشا ئینجە بەیرەقدار (١٨٣٥- ١٨٤٣) ئەوێ بەرنیاس ب ستەم و زۆرداریێ هەبوو، لێ شێخ عەبدوللا شیا ب ریێا دەستهەلاتا خۆ چەندین کەسێن بێ گونەهـ ژ وەریسێ سێدارەدانێ ژدەستێ بەیرەقداری قورتال بکەت (یحیی،١٩٨٩، ١٥٥). شێخ عەبدوللا ل دویڤ خۆرا کورەکی ب ناڤێ عەبدولرەحمان ئەفەندی بجهـ دهێلیت، ئەوی ژی دوو کور هەبوون ب ناڤێ (مستەفا و سەعید)، مستەفا بوو سەروکێ ئەوقافا مووسل و بۆ ماوەیەکی درێژ ل باژێرێ زاخۆ ئاکنجی بوو (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٥)، سەبارەت برایێ وی سەعید ئەفەندی بابێ سەدیق دەمەلووجی ئەوێ ل سالا ١٨٤٨ ژ دایك بووی، گرنگیەکا زۆر ب لایەنێ ئەدەبی و خواندن و فێرکرنێ ددا، و ب درێژیا ژیێ خۆ چەندین پلە و پۆستێن کارگێری ل سەردەمێ عوسمانیاندا وەرگرتینە، و ژبەر خزمەت و دەستپاکیا وی د کارێێن خۆدا، جهەکێ تایبەت دناڤ خەلکیدا هەبوویە و رەنگە ژبەر ڤێ چەندێ ژی دەولەتا عوسمانی نانسناڤێ (ئەفەندی)[1] پێ بەخشیبیت (الازیرجاوی، ٢٠١٤، ٧). ل دویڤ سالنامەیا ویلایەتا مووسل یا سالین ١٨٩٢- ١٨٩٣، وسالنامەیا سالێن ١٨٩٤- ١٨٩٥، دیار دبیت کو سەعید بابێ سەدیق دەمەلووجی وەك ئەندام د جڤاتا ئەوقافا مووسلدا کارکریە، و ئەڤ فەرمانگەهە ب وەزارەتا ئەوقافێ ل پایتەختا عوسمانیڤە دهاتە گرێدان، (موصل ولایت جلیله سنه مخصوص سالنەمەدر، دفعه ٢، ١٣١٠هـ، ٨٣؛ دفعه ٣، ١٣١٢هـ، ١٣٢). پشتی مرنا سەعید ئەفەندی پێنج کوران ل دویڤ خۆرا هێلان، ئەوژی: سەدیق (تەوەرێ ڤەکۆلینا مە)، فاروق، نیعمەتوللا، عەبدوللا و توفیق. مالباتا دەمەلووجی ب بوورینا سالان شیایە پاراستنێ ل سەر شێوازێ خۆ یێ ئایینی و جهێ خۆ یێ جڤاکی دناڤ مالباتێن مووسلێ دا بکەت، و ب مالا رێڤەبەری دهاتنە ناسکرن (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٥).

پێزانین ل دۆر مێژوویا مالباتا دەمەلووجی، هەر ژ ماوەیێ حۆکمداریا عوسمانیان تا سەردەمێ داگیرکرنا عیراقێ ژلایێ بەریتانیا ڤە دکێمن، سەرەرای وێ چەندێ کو ئەڤێ مالباتێ ئاراستێ خۆ ژ کارێن لەشکری بۆ کارێن رەوشەنبیری

گوهارتییە، لێ سەدیق دەمەلووجی هیچ تشتەك دەربارەی بنەكوكا مالباتا خۆ نەنڤێسایە، ژبەركو ئەو د وێ باوەرییێدا بوویە كو شانازیكرن و خۆ مەزنكرن ب باب و باپیران چارەسەركرنەكا دروزنانەیە و شیفایێ نەخۆشییان ناكەت (الدملوجي، ١٩٥٤، ١١). ژ سیاسەتێن دەولەتا عوسمانی ب تایبەتی ل سەدێ شازدێ، ئینانا پێش یا هندەك مالباتێن خودان دەستهەلات بوویە ژ دەرڤەی مووسل بۆ ناڤا باژێرێ ب خۆ ژ پێخەمەت زالبوونا وان ل سەر كاودانێن وێ یێن ناڤخۆیی و رێكخستنا بەلانسا هێزێ، هەروەسا بەلاڤكرنا مەزهەبێ حەنەفی كو مەزهەبێ فەرمیێ دەولەتێ بوویە (علی، ٢٠١١، ٦٧ - ٦٨)، لەورا دوور نابینین مالباتا دەمەلووجی ژی ئێك ژ وان مالباتان بیت یێن كو كەفتینە د چوارچوڤێ ئەڤێ جورە سیاسەتێدا، نەخاسمە پشتی راگرێ ئەڤێ بنەمالێ سەروكاتیا ئێك ژ تیپێن ئینكشارییان وەرگرتی.

سەبارەت ناسناڤێ دەمەلووج، چەندین بۆچوونێن جیاواز ل دۆر ڤێ پەیڤێ هەنە، ل دویڤ فەرهەنگا (المعجم الوسيط) یا كوورێ زمانێ عەرەبی، پەیڤا دەمەلووج ب رامانا بازنكا ل دۆر زەندكی دهێت، (المعجم الوسيط، ٢٠٠٨، ٢٩٧)، هەروەسا (سوعاد سەدیق دەمەلووجی)[٢] ددەتە دیاركرن كو پەیڤا دەمەلووج ژ گوندێ دەمەلووج هاتیە ب رامانا عەردێن رەق یێن خۆلگەهی (الاراضي الصلبة المستديرة) (يحيى، ١٩٨٩، ١٥٥). رەنگە بۆچوونا سوعاد دەمەلووجی پتر یا لوژیكی بیت، ژبەركو سوعاد هەر ژ زاروكینیا خۆ ب بابێ خۆڤە یا گرێدای بوویە، و دبیت پتر ژ جارەكێ ئەڤ پرسیارە ژ خودی سەدیق دەمەلووجی كربیت، ب هەر ئاوایەكی بیت پرانیا ژێدەرێن مێژوویی و ژێدەرێن دی ئاماژە ب گوندێ دەمەلووج ل یەمەنێ ددەن، وەسا دیارە ئەڤ مالباتە ب بوورینا دەمی هەر ب ئەڤی ناسناڤی ناڤدار بووینە هەر ژ سەدەمێ هاتنا باپیرێ وان سلێمان ئاغایێ تا نوكە.

دوو: ژدایك بوونا سەدیق دەمەلووجی و پێگەهشتنا وی

ژێدەرێن مێژوویی و یێن دی یێن جودا جودا ل دۆر مێژوویا ژ دایك بوونا سەدیق سەعید عەبدول رەحمان دەمەلووجی د ناكوكن، بەشەك ژ وان مێژوویا ژدایك بوونا وی بۆ سالا ١٨٧٧ ڤەدگەرینن (بصري، ٢٠٠٤، ٥١٦)، لێ پرانیا ژێدەرێن دی

تەکەزێ دکەن کو دەمەلووجی ل شوباتا سالا ١٨٨٠ ل تاخێ جولاق نێزیك هەردوو تاخێن سەرچخانە و مزگەفتا مەزن - مزگەفتا نوری- ل باژێرێ مووسل ژ دایك بوویە (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٥؛ الدملوجي، ٢٠١٠، ط٢، ١٢). بابێ سەدیق دەمەلووجی ل سالا ١٩٠٠ وەغەرا دویماهیێ کریە، و دایکا وی خەدیجە کچا شێخ عەبدول ڕەحمان عەقراوی ژمالباتەکا بەرنیاس بوون ل باژێرێ مووسل و د بنەرەتدا مالباتا دایکا سەدیق دەمەلووجی کوردن و خەلکێ ئاکرێنە، (تەوفیق دەمەلووجی)[٣] د بیرەوەریێن خۆدا پەسنا دایکا خۆ دکەت و دیار دکەت کو ژنەکا وەفاداربوویە، و شیایە پشتی مرنا بابێ وان وێ ڤالاهیێ پربکەت و ب باشترین شێوە زاروکێن خۆ پەروەردە بکەتـ تا مرنا وێ ل سالا ١٩١٦، خێزانا سەدیق دەمەلووجی ژ پێنج برا و دوو خویشکان پێك دهاتن، سەدیق برایێ مەزن بوو و ل دویڤدا فاروق، نیعمەتوللا، عەبدوللا و تەوفیق دهاتن، و هەردوو خویشکێن وی ب ناڤێن (ئامینە و فاتمە) بووینە (الدملوجي، ٢٠٠٠، ١٣). سەدیق دەمەلووجی ژ خێزانەکا دەولەمەند و ئەرستوکراتی و خودان سەروەت و سامان بوون، و دکارێ بازرگانیدا بەرنیاس بووینە زێدەباری هەبوونا زەڤیێن چاندنێ یێن بەرفرەهـ ل دەڤەرێن جودا جودا یێن باژێری مووسل مینا شنگال و گوندێ قابووسیە ل روژئاڤا مووسل و ل چەندین دەڤەرێن دیتر، هەلبەت ئەڤ چەندە ژی فاکتەرەکێ سەرەکی بوویە کو ژیانا وان یا جڤاکی د سەقامگیرییێدا ببیت و ژ ئاریشێن ئابووری د دویربن (دیدار ل گەل محەمەد تەوفیق فەخری[٤]، ٢٠٢٢/١/٥).

سێ: قۆناغێن خواندنا سەدیق دەمەلووجی

ژبەر کو بابێ سەدیق دەمەلووجی خودان مێشکەکێ ڤەکری بوو و پوویتە پێدانەکا زۆر ب لایەنێ خواندن و فێرکرنێ ددا، لەورا هەموو ئەندامێن خێزانا خۆ دانایە بەر خواندن و نڤێسینێ، و کورێ خۆ یێ مەزن سەدیق دەمەلووجی د ژیێ حەفت سالییێدا ل گەل برایێ وی (فاروقی)[٥]ی ئەوێ سالەکێ ژ وی بچووکتر هنارتینە قۆتاپخانەیا (آلاباء الدومینیکان) ل باژێرێ مووسل و دەست ب خواندنێ کریە (الدملوجي، ٢٠١٠، ط٢، ١٣). پشتی هەردوو برایان خواندنا خۆ ل قۆناغا بنەرەتی دویماهی ئینابن، ل دویڤدا بۆ ئامادەییا مووسل یا ب ناڤێ (موصل اعدادی

مکتبی) هاتنە ڤەگوهاستن، و هەردوو برا ل ڤێ قۆتابخانێ دەرچووینە، سەدیق شیا رێزبەندێ ئێکی ب نمرا نایاب ل سەر هەڤالێن خۆدا ب سەرکەڤیت و برایێ وی فاروقی رێزا دووێ ب دەستخۆڤە ئینا (الدملوجي، ٢٠١٠، ط٢، ١٣).

سەرەرای زلهێزی و بەرفرەهبوونا دەستهەلاتا دەولەتا عوسمانی، لێ د ئەوی سەردەمیدا ب تنێ ئێك زانکۆ ل ئیستانبولێ هەبوو، و گومان تێدا نینە سەدیق ژ بەربژارێن ئێکێ بوویە ل ویلایەتا مووسل ل زانکۆیا ناڤبری بهێتە وەرگرتن، لێ د راستیدا بابی وی ل بەردەم چوونا وی بۆ ئیستانبولێ ب مەرەما دویماهی ئینانا خواندنا خۆ رێگر بوویە، و دەما پرسیارا ئەگەرێ نەهنارتنا وی ژ بابی وی هاتە کرن؟ بەرسڤدا و گوت: "کورێ من هەڤدژی دەولەتا عوسمانی بوو و ئەز ترسیام عوسمانی وی قەید بکەن و پاڤێژنە دناڤ دەریایی دا"، ئانکو وی ب خەندقینن و ژناڤ ببەن، هەر چەندە بەخت یاوەرێ سەدیق دەمەلووجی نەبوویە تا بشێت بەردەوامیێ بدەتە خواندنا خۆ و ببیتە خودان باوەرنامەیەکا بلند هەر وەك ئەندامێن دی یێن خێزانا خۆ، لێ ناڤ و دەنگیا سەدیق دەمەلووجی وەکر ببیتە پێشەنگێ خێزانا خۆ و بنەمالا وی ب ناڤی وی بهێنە ناساندن. (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٦؛ الدملوجي، ٢٠١٠،ط٢، ١٤).

چار: گرنگترین پوستێن کارگێری یێن سەدیق دەمەلووجی

سەدیق دەمەلووجی دناڤ ژینگەهەکا رەوشەنبیریدا پێگەهشتی و مەزن بوویە، و ل دویڤ ئاستێ زانستی یێ وی سەردەمی باش فێربوویە، لەورا ئەڤ چەندە بوویە رێکخۆشکەرەك کو ببیتە فەرمانبەرەکێ مەزنێ عوسمانی، ب تایبەتی پشتی ژلایێ بابی وی ڤە رێك لێ هاتیە گرتن ژ بۆ دویماهی ئینانا خواندنا خۆ، لەورا دەمەلووجی بەرێ خۆ دا کار و خزمەتێن مەدەنی ل ویلایەتا مووسل، ئەو بوو د ژیێ نۆزدە سالیێدا ل قەزا شنگالی بوویە نڤێسکارێ نڤێسینێ (تحریرات کاتبی)[٦]، و ئەڤ چەندە ژی دبیتە ئێکەم دیدارا وی ل گەل ئێزدیێن دەڤەرێ، و دماوەیەکی کێمدا جهێ خۆ دناڤ واندا کریە، ژبەرکو وی پەیوەندیێن هەڤالینیی ل گەل بچووك و مەزنیێن وان هەبوویە (الدملوجي، ٢٠١٠،ط٢، ١٤).

د بەلگەنامەیەکا عوسمانیدا دیاردبیت، پشتی کارکرنا سەدیق دەمەلووجی ل شنگالی ل ٢٠ نیسانا ١٩٠٤ بۆ ناحیا (قزلجە) ل دەڤەرا شارەزوور دهێتە ڤەگوهاستن[٧] و وەك ڕێڤەبەرێ ناحیا قزلجە دهێتە دامەزراندن (داخلیە مکتوبی قلمی، ١٣٢٠رومی). ل دویڤ وان زانیاریێن بەردەست دیار دبیت دەمەلووجی بۆ ماوەیەکی کورت ل ڤێ دەڤەرێ کار کریە، چونکە پشتی سالەکێ یان کێمتر و ب هەمان پۆست بۆ دەڤەرا بەهدینان دهێتە ڤەگوهاستن و ل سالا ١٩٠٥ دبیتە ڕێڤەبەرێ ناحیا مزووری کو ناڤەندا وێ بازیرێ (ئەترووش)[٨] بوویە، ئەڤە ژی دبیتە ئێکەم پوستێ وی یێ کارگێری ل دەڤەرا بەهدینان، دەمەلووجی بۆ ماوەیەکی درێژ ل ناحیا مزووری مایە، رەنگە دەمەلووجی زێدەتر ژ پێنج سالان ڕێڤەبەرێ ناحیا ناڤبری بوویە، لێ نە پێنج سالێن ل دویڤ ئێك بەلکو هندەك جاران بۆ چەند جهێن دی هاتیە ڤەگوهاستن و پاشی ڤەگەرییایە ناحیێ ڤە (دیدار ل گەل دکتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی، ٢٠٢٢/١/٢٣).

دیسان دەمەلووجی د نڤێسینێن خۆدا ئاماژە ب وێ چەندێ کریە، کو ل سالا ١٩٠٧ بوویە قایمەقامێ قەزا ئامیدیێ ب وەکالەت، و ل دویڤدا بۆ ماوەی دوو سالان بوویە ڕێڤەبەرێ ناحیا داوودیێ[٩] یا سەر ب قەزا ئامیدیێڤە، لێ ئاماژە ب مێژوویا دامەزراندنا وی ل ناحیا ناڤبری نە دایە، رەنگە دناڤبەرا سالێن ١٩٠٩ تا ١٩١١ دا بیت (الدملوجي، ١٩٩٩، ط٢، ٨١؛ ١١٠) ژبەرکو دەمەلووجی جارەکا دی ل ٣ کانوونا دووێ سالا ١٩١١ وەکو ڕێڤەبەرێ ناحیا مزووری دیاردبیت، پۆستێ ریڤەبەرێ ناحیا مزووری ب دویماهی پۆستێ سەدیق دەمەلووجی ل دەڤەرا بەهدینان دهێتە هژمارتن (النجاح، ١٣٢٩هـ، ٥). پشتێ ب دویماهی هاتنا کاری وی ل دەڤەرا ناڤبری بۆ ناحیا تەللەعفەر دهێتە ڤەگوهاستن و دبیتە ڕێڤەبەرێ وێ ناحیێ کو ل وی دەمی سەر ب قەزا شنگالڤە بوویە. (موصل ولایت جلیله سنه مخصوص سالنامەدر، دفعە٤ ١٣٣٠هـ، ٢٢١)، و تا سالا ١٩١٤ ل سەر وی پۆستی بەردەوام دبیت (وهب، ١٩٦٧، ج١، ٣٢٧).

ژبەر کو ناحیا تەللەعفەر دکەڤیتە نێزیك ناڤەندا ویلایەتا مووسل، ئەڤ چەندە بۆ دەمەلووجی بوویە پالدەرەك کو دبیاڤێ رۆژنامەگەرییێدا کاربکەت و ببیتە

سەرنڤێسەرێ بەردەوام د رۆژناما (النجاح)[١٠]دا کو زمانحالێ پارتا ئازادی و ئیئتلاف بوو و ب هەڤرکێ کومەلا ئیتحاد و تەرەقی دهاتە هژمارتن، ب تایبەتی پشتی کومەلا ناڤبری ل ١٩٠٨ دەستهەلات گرتیە دەست، و ژ ئەنجامێ سیاسەتا وان یا تورانیزمێ بەرامبەر نەتەوەیێن نە تورك، ئەوبوو دەمەلووجی بۆ چەندین جاران روی ب روی ئەڤێ کۆمەلێ بوویە تا ل دویماهیێ دهێتە دەستەسەرکرن و ژ کاری خۆ دهێتە دویرئێخستن و پاشان ژ ئەگەرێ سیاسەتا ئیتحادیان بۆ ماوەیەکێ درێژ خۆ ڤەدشێریت تا پشتی داگیرکرن و هاتنا هێزێن بەریتانیا بۆ باژێرێ مووسل ل چریا دووێ ١٩١٨ (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٦-١٥٧)، لێ پشتی دامەزراندنا دەولەتا عیراقێ دووبارە ڤەگەرییایە کارێ فەرمانبەرییێ، و ئێکەم کاری وی ل سالا ١٩٢٣ بوو، کو وەك موفەتش ل رێڤەبەریا ئەوقافا مووسل هاتە دامەزراندن (دار الکتب و الوثائق، البلاط الملکی، ١٩٢٣). و ل حوزەیرانا هەمان سالدا دبیتە قایمەقامێ قەزا نەجەف کو ل وی دەمی سەر ب موتەسەرفیا لیوا کەربەلا ڤەبوو. و ل دەستپێکا مەها ئەیلولا ١٩٢٣ بێ دیارکرنا هیچ ئەگەران بۆ پۆستێ قایمەقامێ قەزا (شەترە) دهێتە ڤەگوهاستن[١١]، پاشان ل ئایارا ١٩٢٤ دبیتە قایمەقامێ قەزا سەماوە، و ل دویماهیێ ل تیرمەها ١٩٢٥ دبیتە قایمەقامێ قەزا قورنە، لێ ژبەر دژایەتیا وی یا بەردەوام بەرامبەر سیاسەتا بەریتانیا[١٢] ل سالا ١٩٢٧ ژ کارێ خۆ دهێتە دویر ئێخستن بێ کو هیچ مووچەیەکی خانەنشینی بۆ بهێتە دابینکرن، و ژێ خۆ یێ مایی ب کارێ چاندن و خودانکرنا تەرش و کەوالی ڤە دبورینیت، زێدەباری وێ چەندێ دەمێ خۆ دایە کارێ نڤێسینێ تا رۆژا مرنا وی ل ١٥ نیسانا ١٩٥٨ (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٧-١٥٨).

تەوەرێ دووێ:

بەرهەمێن سەدیق دەمەلووجی یێن چاپکری

دەمەلووجی هەموو بەرهەمێن خۆ د ماوەی شەش سالاندا بەلاڤکرینە، و کومکرنا بابەتێن بەرهەمێن وی بۆ ماوەیێ نیڤ چەرخێ ڤەکێشایە، هەروەسا دەمەلووجی ب زمانەکێ سادە و زانستیانە ب رەخنەگرتن ل ژێدەرێن رەسەن و لاوەکی بەرهەمێن خۆ پێشکێشی خواندەڤانان کرینە، و ل پێشەکیا هەر پەرتووکەکا خۆ ئارمانج و هۆکارێ پالدانێ بۆ نڤێسینێ رۆهنکرینە، و بەردەوام ئارمانجا ژ پەرتووکێن خۆ دایە دیارکرن کو ئەوژی چارەسەرکرن و رۆهنکرنا هندەك پرس و کێشەیێن مێژوویی و جڤاکی یێن وەلاتی بووینە. (الدملوجی، ١٩٩٩،ط٢، ی). گرنگترین بەرهەمێن وی ب ئەڤی شێوەی خوارینە:

ئێك: اليزيدية

ئەڤ پەرتووکە ژ پێنج سەد و چل لاپەران پێکدهێت، ل سەر شێوازێ قەبارێ مەزن، و دوو جاران هاتیە چاپکرن، چاپا ئێکێ ل سالا ١٩٤٩ ل باژێرێ مووسل، و چاپا دووێ ل سالا ٢٠١٠ بوویە و سەباح سەدیق دەمەلووجی[١٣] پێشەکیەك ل چاپا دووێ زێدەکریە، هەژی گوتنێیە دەمەلووجی زێدەتر ژ چاریکا چەرخەکی سەرقالێ کۆمەڤەکرنا بابەت و دەقێن وێ بوویە، و بزاڤێن مەزن د نڤێسینا وێدا مەزاختینە، هەروەسا پشتبەستن ل سەر پرانیا وان پەرتووك و ڤەکولینا کریە ئەوێن ل سەر ئێزیدیان هاتینە نڤێسین (يحيى، ١٩٨٩، ١٤٩؛ الدملوجي، ٢٠١٠، ط٢، ١٠ - ١١). دیسان دەمەلووجی مەبەستا خۆ یا سەرەکی ددانا ئەڤێ پەرتووکێدا دیارکریە کو ژ پێخەمەت وێ روی ب روی مەترسی و ماندیبوونێ بووی و بۆ دوو فاکتەران دزڤرینیت ئەوژێ: راوەستاندنا رایا گشتی ل سەر راستی و دروستیا ئەڤی مللەتی ئەوێ بۆ چەندین چەرخان ژیان تێدا دەربازکری بیێ کو هیچ کەسەك پێزانین یان ژی مێژوویا وێ و رویدان و نەهامەتیێن ب سەردا هاتین بزانیت، هەروەسا ژلایەکی دی ئاڤریدانا دەستهەلاتداران ل سەر هەبوونا مللەتەکێ پەراوێزکری کو ئەوی مللەتی ب شێوەیەکی گشتی پێدڤی ب رزگارکەرەکی هەیە. (الدملوجي، ٢٠١٠، ط٢، ٤٠).

ب شێوەیەکی گشتی پەرتووکا ناڤبری باسی بیروباوەرێن ئێزیدیان دکەت و چینێن وان یێن روحانی و میر و شێخێن وان دیارکرینە، و ئاماژە ب داب و نەریت و عەشیرەت و پەرستگەهێن وان دایە، هەروەسا باسی ئالیێ دەروونی یێ ئێزیدیان کریە و ئەو گەریانێن کو دەمەلووجی پێ رابووی و جڤات و دیدار و گەنگەشێن وی ل گەل مەزن و شێخێن وان ئەنجامداین، و ژلایەکی دیڤە شاشی و خەلەتیێن نڤیسکارێن عەرەب و یێن روژهەلاتی و روژئاڤایی ئەوێن لدور ئێزیدیان نڤیساین رۆهنکرینە، دیسان د تەوەرەکی دیدا دەمەلووجی روناهیێ ئێخیتە ل سەر وان فەتوایان ئەوێن ژلایێ هندەك زانایێن ئایینی یێن ئیسلامێ دەرحەقێ ئێزیدیان هاتینە دەرکرن و کارتێکرنا ئەوان فەتوایان ل سەر کاودانیێن جڤاکی یێن ئێزدیان و ل دویماهی پەرتووکێ باسێ مێژوویا ئێزیدیان دکەت نە بتنێ ل دەڤەرێن شێخان و شنگال بەلکو ئاماژە ب ئێزدیێن دەرڤەی دەولەتا عیراقی ژی کریە مینا ئێزدیێن ئەرمینیا، باکو، و تەفلیس و ئیریڤانی. (الدملوجي، ١٩٤٩).

هەژی گوتنیە هەر ل گەل بەلاڤبونا پەرتووکا (اليزيدية)، رەنگڤەدانەکا کاریگەر دناڤ تەخا خواندەڤان و رەوشەنبیران پەیداکر و خواستنەکا بەرچاڤ ل سەر هەبوو، ژبەرکو پەرتووکا ناڤبری ئێکەم پەرتووکا مەیدانی کو ل دۆر ئێزیدیان هاتبیتە نڤێسان دهاتە هژمارتن، لێ ژلایەکی دیڤە ئەڤ پەرتووکە ببوو جهێ نەرازیبوون و دلگرانیا بەشەك ژ زەلامێن ئایینی و مێرێن ئێزیدیان، لەورا وان ژلایێ خۆڤە فشارەکا زۆر ئێخستە سەر وەزارەتا ناڤخۆیا عیراقێ ب مەرەما ڤەکێشانا وێ دناڤ بازاریدا، تا ل دویماهیێ پشتی بەلاڤبونا وێ ب چەند مەهەکان وەزارەتا ناڤبری داخوازییا وان ب ڤەکێشانا پەرتووکێ دناڤ پەرتووکخانە و بازاریدا ب تومەتا تێکدان و هەرەشێ ل سەر ئاسایش و ئارامیا وەلاتی جێبەجێکر (الدملوجي، ٢٠١٠،ط٢، ١١). و دەنگ و باسێن ڤەکێشانا ئەڤێ پەرتووکێ ل بەرپەرێن رۆژنامەیێن عیراقی و ب تایبەتی ل باژێرێ مووسل هاتنە بەلاڤکرن (الروافد، ١٩٤٩، ٣). ب بیهیستنا دەنگ و باسێن ڤەکێشانا پەرتووکی، دەمەلووجی هەست ب نە ئارامی و دلتەنگیێ کر، و ئەڤ خەمە هەتا دویماهیا ژیێ وی ل گەلدا دژیا و چەند بیر ل

چیرۆکا ڤەکێشانا پەرتووکێ کربا زێدەتر پێ نەخوش دبوو، چونکە وی هەست کر کو ماندیبوونا سیهـ سالان ب هەدر چوویە، لەورا ل دۆر دەست بسەرگرتنا پەرتووکا وی رەخنەیێن دژوار ل وەزیری ناڤخۆیا عیراقێ کر ئەوێ هێز و ماندیبوونا وی پەراوێزخستی، و ژلایەکی دیڤە دەمەلووجی، بەشەك ژ میرێن ئێزیدیان ب بەرتیل کرنا بەرپرسان تومەتبارکرن تاکو بشێن پەرتووکا وی راگرن و ژ بازاری ڤەکێشن (الدملوجي، ١٩٥٤، ١٠).

دوو: مدحت باشا

دووەم پەرتووکا سەدیق دەمەلوجییە، ژ دوو سەد و پێنجی و هەشت لاپەران ژ قەبارێ ناڤنجی پێکدهێت، و دناڤبەرا سالێن (١٩٥٢- ١٩٥٣) ل بەغدا هاتیە چاپکرن، پەرتووکا ناڤبری باسی مێژوویا دەولەتا عوسمانی ل دەستپێکا چەرخێ نۆزدێ دکەت، و ب تێرو تەسەلی ل سەر ژیاننامەا مەدحەت پاشا و بزاڤ و هزر و بیرێن وێ یێن دەستووری راوەستیایە، ل گەل خواندنەکا بەرفرەهـ ل دۆر لادان و کوشتنا سۆلتان عەبدولعەزیزی (١٨٣٠- ١٨٧٦)، هەروەسا پەیوەندیێن مەدحەت پاشای و سۆلتان عەبدولحەمیدی دووێ (١٨٧٦- ١٩٠٩) ئێك ژ تەوەرێن گرنگێن پەرتووکا وی بوویە، ل دویڤدا دەمەلووجی بابەتێ زیندانکرن و دادگەهکرنا پاشای و دویماهی رۆژانێن وی ل زیندانی تا کوشتنا وی دیارکریە، ئەڤ پەرتووکە نە بتنێ ل دۆر ژیاننامەیا کەسەکییە، بەلکو ڤەکۆلینەکا تۆمارکەرە ل دۆر وێ بزاڤا چاکسازیی ئەوا ل دویماهیێن سەدێ نوزدێ ل دەولەتا عوسمانی پەیدا بووی (الدملوجي، ١٩٥٢- ١٩٥٣).

سێ: اماره بهدينان الكردية أو امارة العمادية يبحث عن حياة الأكراد التاريخية و السياسية و الاجتماعية في بهدينان و مايتعلق بهم من اخبار و حوداث

ئەڤ پەرتووکە ژ سەد و حەفتێ و شەش لاپەران ژ قەبارێ ناڤنجی پێکدهێت، ل سالا ١٩٥٢ ل مووسل هاتیە چاپکرن، و ب ئێکەم پەرتووك یا ل دۆر مێژوویا بەهدینان هاتیتە نڤێسان دهێتە هژمارتن، وپێزانینێن گرنگ دەربارەی کاودانێن دەڤەرێ ژلایێ سیاسی و ئابووری و جڤاکی وکارگێری ل سەردەمێ عوسمانیان

بخۆڤە دگریت زێدەباری زانیارییان ل دۆر باژێر و عەشیرەتێن بەهدینانڤە، هەروەسا پێزانینێن ب بوها و گرنگ ل دۆر مێژوویا نوویا مووسل و پەیوەندیا والیێن مووسل ب دەستهەلاتدارێن بەهدینانڤە ب خۆڤە دگریت، و گرنگیا پەرتووکێ د وێ چەندێدایە، کو نڤێسەر هەڤچەرخ و دیدەڤانێ زۆربەی رویدانێن دەڤەرێ بوویە و دناڤدا ژیایە، و ڤیانەکا زۆر بۆ ملەتێ کورد هەبوویە (الدملوجي، ١٩٥٢).

ل دەستپێکێ دەمەلووجی ئەگەر و پالدەرێن نڤێسینا پەرتووکا ناڤبری رۆهنکرینە دەمێ دبێژیت: "پرانیا گەلێ مە یێ عیراقێ زانیاری ل دۆر دەڤەرا بەهدینان نینن... و نزانن کا شیانێن وێ د ئاڤاکرن و پێشکەفتنێدا چەندە؟ ... زۆربەی وان کەسان ئەوێن چووینە ئەوروپا و ل دویڤدا بەهدینان ژنێزیك ڤە دیتین ب وەلاتێ سویسرا شوبهاندینە ژ ئەگەرێ هینکاتیا کەش و هەوا و جوانیا دیمەنێن وێ یێن سروشتی"، هەروەسا دەمەلووجی زێدەتر دبێژیت: " پەیڤا بەهدینان بۆ پارچەیەکا مەزن ژ وەلاتێ مە دهێتە گوتن کو پازدە سالان ژ ژیێ من بریە... روژانێن پری رویدان بووینە... لەورا ل سەر من پێدڤی بوو ئەڤان رویدان ل سەر کاغەزان تۆمار بکەم، داکو ل ئایندەیی بەرزە نەبیت و رەنجا من ب هەدر نەچیت" (الدملوجي، ١٩٥٢، ٥-٦).

چوار: الانقاض

پەرتووکا ناڤبری ژ حەفتی و شەش لاپەران ژ قەبارێ مەزن پێکدهێت، و ل سالا ١٩٥٤ ل باژیرێ مووسل هاتیە چاپکرن، کو کومەکا گۆتارێن جڤاکناسی و مێژوویی و ئەدەبێ ب خۆڤە گرتیە، هەروەسا دەمەلووجی بەشەکێ ئەڤێ پەرتووکێ بۆ بیردانکا خۆ تەرخان کریە و تێدا چەندین پێزانینێن گرنگ ل دۆر راستی و هەتکبەریا سیستەمێ عوسمانیان یێ دەرەبەگی و داب و نەریتێن خێلەکی و جڤاکی یێن ستەمکار ئاشکرا کریە (یحیی، ١٩٨٩، ٦٢)، سەبارەت هەلویستێ زەلامێ کورد ژ وێ ئازادییا ئیتیحادیان راگەهاندین دەمەلووجی دبێژیت: "زەلامێ کورد یێ ژیرمەندە و هەست ب رویدانان دکەت، و یێ کێم خەلەتیە... و یێ لێزانە د گەهشتنا ئەنجاماندا... لێ وی خۆ دناڤ حوکمێ دەرەبەگایەتیا زۆردار دیتیە و دناڤ

کاودانیێن وێدا ڤەمایە...، لێ ب ئازادییا وان راگەهاندی نەهاتیە خاپاندن و دەست بۆ وان نە ڤۆتاینە، بەلکو ژ دویر دویڤچوونا رویدانان کریە (الدملوجي، ١٩٥٤، ١٨).

هەژی گوتنییە پەرتووکا (الانقاض) ل بازاری نە هاتە بەلاڤکرن و نەکەفتە بەر دەستێ خواندەڤانان[١٤]، بەلکو پشتی چاپ بوونا وی ژ چاپخانێ هاتە ڤەکێشان، و ڤەکێشانا وێ ژلایێ کەس و کارێن مالباتا سەدیق دەمەلووجی ب خۆ بوویە، تایبەت ژی برایێ وی عەبدوللا دەمەلووجی، چونکە ب دیتنا وان ئەڤ پەرتووکە نە ل ئاستێ پێدڤێ بوویە و نەوەکی بەرهەمێن وی یێن بوری بوویە، و ژلایەکی دیڤە ناڤ و دەنگیا هندەك ژ مالباتێن مووسلێ شێلاندیە (یحیی، ١٩٨٩، ١٦٠). رەنگە عەبدوللا دەمەلووجی[١٥] ژ پێخەمەت بەرژەوەندی و پێگەهێ خۆ یێ سیاسی ئەڤ کارە ئەنجام دابیت، و دبیت سەباح دەمەلووجی ژی ئەگەرێ نە ئاماژەپێکرنا پەرتووکا ناڤبری د پێشەکیا خۆدا ل چاپا دووێ ژ پەرتووکا (الیزیدیة) بۆ وان هۆکارن ب زڤرینیت ئەوێن مالباتا وی تێدا ئاشکرا کرین.

ژبلی ئەڤ هەر چوار بەرهەمێن سەدیق دەمەلووجی ئەوێن مە ئاماژە پێکرین، دەمەلووجی ب دەهان گۆتار و ڤەکۆلینێن مێژوویی و جڤاکی ل رۆژنامە و گۆڤارێن عیراقی و ب تایبەت ژی یێن مووسلی و ل ڤۆناغێن جودا جودا بەلاڤکرینە، مینا گۆڤارا (الجزیرة) و روژنامەیێن (النجاح) و (الروافد) و (صدی الروافد)، و هەر یەك ژ ئەڤان گۆتاران گرێدایی هەل و مەرجێن خۆ یێن تایبەت بووینە، و ژ بۆ هەر گۆتارەکا خۆ هۆکارێ نڤێسینا وێ دیارکریە، ناڤەرۆکا گۆتارێن دەمەلووجی ژی ل دۆر لێکدانەڤە ئانکو شرۆڤەکرنا بارێ سیاسی و جڤاکی و ئابووری یێ چەرخێن بوری و سەردەمێ ئەو تێدا ژیایی بوویە، هەروەسا دەمەلووجی بەشەکێ بەرچاڤێ گۆتارێن خۆ ل پەرتووکێن خۆ بەلاڤکرینە مینا (امارة بهدینان الکردیة...) و (الیزیدیة) و (الانقاض). (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٤).

تەوەرێ سێیێ:
رێبازا سەدیق دەمەلووجی د نڤێسینا مێژوویێدا

ئێك: مێژوو د دیتنا دەمەلوجیدا

ژبەرکو مێژوو پێدڤی بیردانك و ئالاڤ و رێبازانە و وەك سیستەم د قوناغێن خواندنێدا دهێتە پەیرەوکرن، لەورا دێ بینین دەمەلووجی هەر د دەمەکێ زوویدا گرنگی ب مێژوویێ و نڤێسینا وێ دایە، رەنگە ئەو ژ کەسێن دەستپێکێ بیت ئەوێن مێژوو وەك زانست ل قەلەم دای (دملوجي، ١٣٢٩هـ، ٤) بەروڤاژی وان کەسان ئەوێن دبینین کو مێژوو نە زانستە (لوغوف، ٢٠١٧، ١٧١). دەمەلووجی تەکەز ل سەر وێ چەندێ دکەت، کو نڤێسینا مێژوویێ نە کارەکێ ب ساناهیە، بەلکو بەرپرسیارەتیا وێ دکەڤیتە ستویێ مێژوونڤیسی، لەورا دەمەلووجی د وێ باوەرییێدایە کو مێژوو وەك زانست پێدڤیێ راڤە کرنێیە ـ ئانکو پێدڤیە بهێتە کومکرنکرن د ناڤبەرا ڤەگێران و راڤەکرنێدا. هەروەسا دەمەلووجی دبینیت کو مێژوو د بنیاتدا ئەوە یا هاتیە رویدان، نەك ئەوا دهێتە ڤەگێران، بەلکو ئەوا هاتیە رویدان ئەو مێژوویە و پێدڤیە ب تنێ ب چاڤێ مێژوویێ بهێتە دیتن، دویر ژ بەرچاڤ گرتنا هەر تایبەتمەندیەکا کەسی و جڤاکی یان سیاسی و ئایدیولوژی (دملوجي، ١٣٢٩هـ، ٤-٥). ئانکو مەبەستا دەمەلووجی وەسا دیاردبیت: ئەگەر مێژوو تەنها نڤێسین و ڤەگێران بیت، کەواتە هەموو کەس مێژوو نڤێسن، لەورا پەیاما دەمەلووجی یا رۆهن و ئاشکرایە ئەوژی پێداگیری کرنە ل سەر خاسیەتێن بنەرەتیا مێژوونڤێسی کو پێدڤیە یێ بێ لایەن بیت و خۆ ژ هەست و سۆز و سەرسامبوون و کەرب و کین و هەڤدژیێ دویربێخیت.

دەمەلووجی د گۆتارەکا خۆدا ئەوا ب ناڤێ (في علم التاريخ) دیتنا خۆ ل دۆر مێژوویێ دیارکریە و ب هزرا وی مێژوو گەنجینا نهێنیانە و ڤەشارتگەها گەوهەر و شوینەوارانە و گەنجینا دەنگ و باسانە، و مێژوو نهێنی و لایەنێن نە ئاشکرا یێن چەندین سەدان بەلاڤەدکەت، لەورا ب هیچ رەنگەکی نابیت دەستبەرداریێ ژ مێژوویێ بهێتەکرن، هەر دیسان دەمەلووجی زێدەتر دبێژیت: "هیچ مللەتەك ل سەر روویێ جیهانێ پێشکەفتن و پێشڤەچوونێ ب خۆڤە نابینیت، ب تنێ ب زانست و

رێزگرتنا زانایان نەبیت"، دەمەلووجیێ ئەڤێ گوتنێ ب پێشڤەچوونا عەرەبان ڤە گرێدەت ئەوێن ل چەرخێ زێرین د چەرخێن ئیسلامیدا گەهشتینێ، و دخوازیت جارەکا دی مەزناهیا وان یا بوری ڤەگەریتەڤە (دملوجي،١٣٢٩هـ، ٤-٥).

دوو: رێبازا سەدیق دەمەلووجی د نڤێسینا مێژوویێدا

مەبەست ژ رێبازا ڤەکۆلینا مێژوویی ئەو پشکنین و شرۆڤەکرنا هویرە و گرنگیدانە ب تۆمارکرن و وەسفکرنا رویدانێن رابردوویی، و شرۆڤەکرنا وێ ل سەر بنەمایێن زانستی و بابەتی، و ئارمانج ژ ڤێ یەکێ تێگەهشتنە د نوکەدا و پێشکێشکرنە بۆ ئایندەی، رێبازا نڤێسین و ڤەکۆلینا مێژوویێ ل سەدێ بیستێ جهێ خۆ موکمتر لێ کریە، لەورا ژێدەر و لێڤگەرێن رەسەن و ژمارە و سەرژمێر بووینە شیرازەیا ڤەکۆلینان. میتۆدا مێژوویێ یان ڤەکۆلینا زانستی یا گرێدای مێژوویا هزرکرنیە، ژبەرکو ڤەکۆلین واتا هزرکرن و رێباز ژی واتا رێك ئانکو شێواز، و هەر هزرکرنەکا دەستپێکی یان نە دەستپێکی بیت، رەسەن یان نە رەسەن بیت، گۆمان تێدا نینە دڤێت پشتبەستنێ ب شێواز و رێکەکێ بکەت، داکو بگەهیتە ئەنجامان، لەورا فەرە ئەو کەسێ گرنگیێ ب مێژوویێ ددەت و ل سەر کار دکەت دەستپێکی میتۆد و چاروچوڤێ وێ دیاربکەتن (عومەر، ٢٠١٩، ٢٥). مێژوونڤێس عیماد عەبدولسەلام رەئووف[١٦] دبێژیت: "هیچ رێبازەکا جوراوجور د ڤەکۆلینێن مێژوویيدا نینە، بەلکو ب تنێ ئێك رێباز هەیە ئەوژی (رێبازا زانستی)[١٧]، هەلبەت ئەگەر ڤەکۆلەر ب دروستی ل دویڤ بچیت دێ گەهیتە راستیان"، هەروەسا رێبازا ڤەکۆلینا مێژوویی ب دیتنا وی: ژ ئەنجامێ ئەزموونێن چەندەها مێژوونڤیسان دماوەیێ قۆناغێن جودا جودا پەیدابوویە و ئەو کارێ مێژوو نڤێسان ژێك جودا دکەت رێبازا ئەوان یا زانستیيە (مجید، ٢٠١٦، ٨٢).

سالۆخەتێن مێژوونڤیسەکێ خودان شیان و هەستەکێ مێژوویی یێ بەرز ل دەڤ دەمەلووجی هەبووینە، کو هەردەم ل راستییان دگەریا، راستگۆییا هزرێن وی و ویرەکیا وی د ئازراندنا بابەتێن مێژوویيدا وەلێکریە بەرهەنگاری رویدان و شرۆڤەکرنا وان ببیتن، لەورا مێژوو ژ ل دەڤ ئەوی نە ب تنێ نڤێسین و تۆمارکرنا هندەك

رویدانانە، بەلکو مێژوو ژ ئەوێ چەندێ مەزنترە، لەورا هەردەم یێ بەرهەڤ بوویە، کو ل سەر دەرئەنجامێن خۆ یێن مێژوویی بەرپرس بیت، ژبەرکو دەمەلووجی د نڤیسینێن خۆدا ل چوارچوڤێ ڕێبازا زانستی د نڤیسینا مێژووییدا کارکریە، و بزاڤێن مەزن مەزاختیە، داکو بۆ نڤیسینێن خۆ ڤەگەریتە ژێدەرێن رەسەن و بکارئینانا وان ژێدەرێن بەردەست د چوارچوڤێ رەوشەنبیریا وی دەمێ ئەوێ ئەو تێدا د ژیایی (یحیی، ١٩٨٩، ١٤٧). دەمەلووجی هەموو بەرهەمێن خۆ د ماوەی شەش سالاندا بەلاڤکرینە، و ب زمانەکێ سادە و زانستیانە نڤیسینە، هەروەسا رابوویە ب رەخنەگرتنا ژێدەرێن رەسەن و یێن لاوەکی و پێشکێشی خواندەڤانان کریە، و ل پێشەکیا هەر پەرتووکەکێ ئارمانج و هۆکارێ پالدانێ بۆ نڤیسینێ رۆهنکریە، و بەردەوام دایە دیارکرن کو ئارمانجا وی ژ پەرتووکێن وی چارەسەرکرن و رۆهنکرنا هندەك پرس و کێشەیێن مێژوویی و جڤاکی یێن وەلاتی بووینە. (الدملوجي، ١٩٩٩،ط٢، ٨٣).

دەمەلووجی د شرۆڤەکرنا رویدان و ڤەگێرانێن مێژووییدا یێ زانستی و بابەتیانە بوویە، وی وەسا دیت کو نابیت پشتبەستنێ ب نۆچەیەکی بهێتە کرن کو بتنێ مێژوونڤیسەکێ ڤەگێران بۆ کربیت و چ کەسێن دی باس نەکریبیت، ئانکو دەمەلووجی نە ب تنێ بوویە ڤەگێرێ دەنگ و باسان یان تۆمارکەرێ رویدانان، بەلکو ئەو وەك ڤەکۆلەرەکێ ژێهاتی و رەخنەگرەکێ خودان شیان دەرکەفتیە، و پێکولا ئاشکراکرنا هندەك دیاردە و رویدانێن مێژوویی کریە، تەنانەت رەخنە ل خودانێن ژێدەران کرینە و کەفتیە گەنگەشێ ل گەل ئەوان، و بەلگە و گرۆڤە و دیدەڤان ب مەرەما پەسەندکرن و نە پەسەندکرنا رویدانان بەرجەستە کرینە. (یحیی، ١٩٨٩، ١٤٧). گەر دەمەلووجی رویدانەکا مێژوویی ب گەلەك ڤەگێران و خواندنێن جیاواز دیتبا، دا پێکولا شرۆڤەکرن و خواندنا وێ کەت هەروەسا ئەو ژ باژیرەکێ بۆ باژیرەکی دیتر و ژ گوندەکێ بۆ گوندەکێ دی دچوو، و چاڤی وی ب گەلەك کەسان دکەفت و ل گەل وانان کۆم دبوو، ژ پێخەمەت دەستڤەئینانا راستیان، و ئەگەر گوهـ ل نووچەیەکی یان رویدانەکێ ببا، بێ گوهدانا ئاستەنگ و مەترسییان یان مەزاختنا پارەی دا خۆ گەهینتە جهێ مەبەست، و بۆ چەندین جاران ژیانا خۆ ئێخستیە

مەترسیێ ژ پێخەمەت ب دەستڤەئینانا هیڤیێن خۆ و گەهشتنا ئارمانجێ (الواعظ، ١٩٥٨، ٢).

ژ پێخەمەت وێ چەندێ کو کار و ئەرکێن وی ب باشترین شێوە بهێنە ئەنجامدان و پێ ژێ رازیبیت، دەمەلووجی گوهـ ل ماندیبوونا گەشتێن خۆ یێن ماوە و مەودا درێژ نە ددا، و هەر دەمێ گولێ ببا کو کەسەکی پەرتووکەك یان زانیاریەك ل دەڤ هەیە، ل دەڤ وی ئاسایی بوو خۆ بگەهینتە وی کەسی، یان زۆر جاران ژ بەر ڤەکۆلینێن خۆ، دا چیتە نهال و جهێن سەخت ئەوێن ب درێژیا مێژوویی شەر تێدا دهاتنە رویدان، ئەڤە ژی ب تنێ دابگەهیتە ئەنجامان (یحیی،١٩٨٩، ١٤٧). هەژی گوتنێیە، دەمێ د ژیێ بیست سالیێدا سەرەدانا چیایێ (تور عابدین) ل دەڤەرا بۆتان کری، دەمەلووجی مرن ب چاڤێن خۆ دیت، ئەوژی ب مەرەما ڤەکۆلینا ئاکنجیێن ئێزدییێن دەڤەرا ناڤبری و هایداربوونا نێزیك ژ وان[١٨]، هەروەسا دەمەلووجی بۆ ماوەی سێ سالان ل کۆچکا میری ئێزدیان ل ناوچەیا باعەدرێ، ژ بۆ ڤەکۆلینا کاودانێن جڤاکی و ئابووری و ئایینی یێن ئێزدییان ژنێزیك ڤە مایە. (الدملوجي، ٢٠١٠،ط٢، ١٤٧). ژبەر گرنگی و پۆیتە پێدانا دەمەلووجی بۆ راستیا رویدان و دەنگ و باسێن مێژوویی، و راوەستیانا وی ل سەر هندەك بۆچوونێن مێژوونڤێسان ب تایبەت ژی ل سەر پرسگرێکێن گرنگ، لەورا دێ هەولدەین هندەك نموونەیان دەینە دیارکرن:

دەمێ دەمەلووجی ل سالا ١٩٢٨ بەرەڤ باژێرێ حیجازێ ژ بۆ رازیکرنا برایێ خۆ عەبدوللای داکو بزڤریتە عیراقێ و خزمەتا مللەتێ خۆ بکەتن گەشتکریە، لەورا مانا خۆ ل وێرێ ب دەلیڤە دبینیت ڤەکۆلین و بەریخودانەکێ ل سەر وان ڤەگێرانێن مێژوویێ بکەتن ئەوێن د هندەك ل دۆر کوشتن و سەربرینا مەدحەت پاشایی پەرتووکاندا هاتینە ڤەگۆهاستن، دەمەلووجی دڤیا خۆ ژ مرنا مەدحەت پاشایی پشت راستکەتن، هەروەسا داکو ژ گۆمانێن راستی و دروستیا وان راپۆرتێن فەرمی یێن ب فەرمانا سۆلتان عەبدولحەمیدێ دووێ (١٨٧٦-١٩٠٩) هاتینە دەرکرن ل دۆر ژێکڤەکرنا کلوخی سەری وی ژ لەشی وی پشتراست ببیت، تاکو ژمرنا وی دلنیابیت.

لەورا دەمەلووجی ژ بۆ ڤێ یەکێ پرسیارا شێخ ماجدێ کوردی دکەت کو ل وی دەمی ئێك ژ مەزنە شێخێن مەککەهێ بوویە، و شێخی ناڤبری بەرسڤا وی دا و گوتێ: "دەمێ گوری مەدحەت پاشایی پشتێ کودەتایا ئیتحاد و تەرەقی ل سالا ١٩٠٨ هاتیە ڤەکرن، مە ددانێت زێری یێن پاشایی دیتن"، لەما دەمەلووجی گەهشتیە وێ ئەنجامێ کو ئەڤ دەنگ و باسە دویرە ژ راستیێ کو سەری وی ژ لەشی وی هاتبیتە ژێڤەکرن و رەوانەی سۆلتانی کربیت (الدملوجي، ١٩٥٢-١٩٥٣، ٢٢٦-٢٢٧).

سەبارەت ئەو ڤێککەفتنێن خویناوی ئەوێن ل بوهارا سالا ١٨٣٢ دناڤبەرا میر محەمەد پاشا – میرێ کورە- میرێ میرگەها سۆران و ئێزدییان ل دەڤەرا بەهدینان رویداین کو ژ ئەگەرێ هاندان و کاریگەریا فەتوایا ئێك ژ زەلامێن ئایینی بوویە، لەورا مێژوونڤیس را و بۆچوونێن جیاواز ل سەر دەستنیشانکرنا ژێدەرێ وێ فەتوایێ هەنە، لەورا دەمەلووجی سەرەرای سەختیا رێکا هاتن و چوونێ ل سالا ١٩٣٢ قەستا گوندێ خەتێ یێ نێزیك باژێرێ شەقلاوە دکەت، ژ بۆ لێگەریان و ڤەکۆلینا وێ فەتوایێ ئەوا بوویە ئەگەرێ بەرپابوونا شەری دناڤبەرا میری سۆران و ئێزیدیان، لێ دەمەلووجی نەشیا وێ فەتوایێ ب دەستخۆڤە بینت، و خەلکێ گوندێ ناڤبری بۆ دەمەلووجی دانە دیارکرن: کو ئەو فەتوایە ژلایێ مەلا یەحیا مزووری[١٩] ڤە هاتیە دەرکرن، لێ دەمەلووجی ب هۆشیاری سەرەدەری د گوتنێن خەلکێ خەتێدا کر، و بۆ وی دیاربوو کو خەلکێ دەڤەرێ دڤیان مەلا خەتێ[٢٠] ژ ڤی تومەتی بێ گونەهـ بکەن ئەوا بوویە ئەگەرێ کوشتنا هژمارەکا زۆر ژ کوردێن دەڤەرێن بەهدینان و سۆران (یحیی، ١٩٨٩، ١٤٨).

دەمەلووجی دەرئەنجامێ گەشتا خۆدا بۆ گوندێ خەتێ دیاردکەت: میری رەواندز بەرسڤا داخوازیا مەلا یەحیا مزووری بجهئینایە ل سەر دەست ب سەرداگرتنا وی بۆ دەڤەرا بەهدینان، لێ وی نەدایە خویاکرن کو ئەڤ کارە یێ هەڤدژە ل گەل شەریعەتی، لەورا میری رەواندزی رابوویە ب راوێژکرنا زانایێ خۆ کو مەلا خەتێ بوویە ب وەرگرتنا فەتوایەکی بۆ وێ یەکێ، هەروەسا دەمەلووجی دبینیت کو ئەو فەتوایا خەتێ ل سەر حەرامکرنا شەرێ لەشکرێ عوسمانیان دەرکری ئەوێن ب

دوورپێچکرنا رەواندزی پایتەختێ میرگەها سۆران ل تەباخا ١٨٣٦ رابووین ژ هۆکارێن سەرەکییێ کەفتنا میرگەها سۆران بوویە[٢١] (الدملوجي، ١٩٩٩،ط٢). هەر ل دۆر ئێزدییان و گوتنا هەبوونا تاووسێ ل مۆزەخانا بەریتانا، دەمەلووجی شیا پشتی دویڤچوونەکا هویر و ب بەلگەیێن مێژوویی ب سەلمینت کو وێ گوتنێ هیچ راستی بۆ نینە، و ل دۆر ڤێ یەکێ دەمەلووجی بخۆ پەیوەندی ب زەلامێ ئایینی (ئەنستاس کرمیلی)[٢٢] کریە ئەوێ ئەڤ دەنگوویە بەلاڤکری بێ کو خۆ ژێ پشت راست کەتن و شرۆڤەکرنێ بدەتێ و ب بەلگە بێختە بەردەم خواندەڤانان (الدملوجي، ١٩٤٧، ٤-٥).

د هژمارێن سێ و چوار و پێنج و حەفت ل گۆڤارا (الجزيرة)، دەمەلووجی چەند گۆتارەکێن ل دویڤ ئێك ل ژێر ناڤ و نیشان (الكردينال اوجين تسران) بەلاڤکرینە، کو تێدا رەخنە ل سەر چەندین پێزانینێن مێژوویی دناڤ پەرتووکا کردینالی دکەت ئەوا ب ناڤێ (الخلاصة التاريخية للكنيسة الكلدانية)، و ژ رەخنە و هەلسەنگاندنا وی بۆ پەرتووکا ناڤبری دیاردبیت کو دەمەلووجی خودان پێزانینێن بەرفرەهە دەربارەی مێژوویا مەغوول و تەتاران، هەروەسا مێژوویا ئایینان و بەلاڤبوونا وێ ل جیهانێ (يحيى، ١٩٨٩، ١٤٨). ل دۆر بابەتێ خۆگەهاندنا مللەتێ عەرەب و کوردان ب نڤشێ سەرکردێ مۆسلمانان خالد کورێ وەلیدی یان ژی خولەفایێن عەباسیان، دەمەلووجی ب پشت بەستنا ژێدەرێن رەسەن و یێن باوەر پێکری ئەڤێ یەکێ ل گۆتارەکا خۆ ئەوا ب ناڤێ (الخالديون والعباسيون) رەت کریە، هەروەسا دەمەلووجی ب پشت بەستنا ژێدەرێن ب هێز و ئەزموونا خۆ یا کەسایەتی ب رێکا کومەکا گۆتارێن ل دویڤ ئێك گەلەك شاشی ئەوێن د پەرتووکا (عشائر العراق) یا مێژوونڤیس عەباس عەزاوی راستڤە کرینە و ب تایبەت ژی ئەوێن گرێدای ب عەشیرەتێن دەڤەرا بەهدینانڤە (يحيى، ١٩٨٩، ١٤٩).

تەوەرێ چوارێ:

دیتنا نڤێسکار و میژوونڤێسان ل دۆر دەمەلووجی و رێبازا وی یێ نڤێسینا مێژوویێ (ستایش و رەخنە)

ئێك: کریکور ئیبراهام ئیستارجیان (١٨٨٥-١٩٨٠)

نۆژدار و مێژوونڤیسێ ئەرمەنی ئیستارجیان، و خودانێ پەرتووکا ناڤدار (تاریخ الامة الارمنية)، د یادەوەرییێن خۆدا باس ل دەمەلووجی کریە و ب کەسەکێ خودان هزر و بیرێن پاشڤەمایی و دەمارگیری سالۆخ دایە، هەروەسا دایە دیارکرن کو شێوازی وی دویرە ژ سنوورێن رەخنەگرتنێ و ئارمانجا وی ب تنێ تیکدانە و نە راستڤەکرنە، هۆکارێ دلتەنگیا ئیستارجیانی بۆ گۆتارەکا دەمەلووجی دزڤریت، کو دەمەلوجی ئیمپراتوریا ئەرمەنان ئەوا ژلایێ ئیمپراتور دیکرانێ دووێ (٩٥ - ٥٤ ب.ز) ڤە هاتیە دامەزراندن رەت کریە، و دایە دیارکرن کو هیچ ئیمپراتوریەك بناڤێ ئەرمەن نینە ب تنێ هەکە د مێژوویا خورافات و خەونێن ئەرمەناندا نەبیتن، ئیستارجیان د یادەوەرییێن خۆدا بەرسڤا دەمەلووجی ددەت و دبێژیت: "دەمەلووجی شارەزایێ هیچ زمانەکێ ئەوروپی نینە، ژبەر هندێ ئەو نەشیایە پێداچوونێ ب ژێدەرێن ئەوروپی بکەتن تا بگەهیتە راستیان، چونکە فەرمانگەهێن مەعاریفا فرەنسی و تۆمارگەهێن مێژوویی ل ئەوروپا، هەموو وێ چەندێ دووپات دکەن کو ئەرمەن خودان ئیمپراتوریەت بووینە و دامەزرینەرێ وی دیکرانێ دووێ بوویە ... و بۆ ماوەی سیهـ سالان ئیمپراتوریا وان ڤەکێشیایە، لەورا دەمەلووجی نەیێ ئاگەهدارە ل سەر مێژوویا گەلێ ئەرمەنی (استارجیان، ٢٠٠٤، ١١٧-١١٨).

هەر ل دۆر ڤێ مژارێ ئیستارجیان درێژەدانێ پێدەت و دبێژیت: " گەنگەشە و دانوستاندنێن من ل گەل دەمەلووجی بۆ ماوەیەکی درێژ ڤەکێشا و ل بەرپەرێن رۆژنامەیاندا دهاتنە بەلاڤکرن، تا ل دویماهیێ ئێك ژ هەڤالێن من یێن نێزیك ئەز هایدارکرم کو ئیدی بەرسڤێ ل سەر گۆتار و رەخنەیێن دەمەلووجی ب دویماهی بینم ژبەرکو ئەو کەسەکێ رکوویە و مێژوونڤێسەکێ لاغەرە، لەورا من ئەڤ مژارە ب دویماهی ئینا (استارجیان، ٢٠٠٤، ١١٧ - ١١٨). تا رادەیەکێ ل گەل هندەك ژ

بۆچوونێن ئیستارجیانی هەڤراینە ل دۆر نە شارەزاییی و نەزانینا دەمەلووجی بۆ زمانێن ئەورووپی، لێ دهەمان دەمدا دڤێت بهێتە رۆهنکرن کو کێشەیا سەرەکی یا دەمەلووجی نە نەزانینا وی بۆ زمانێن ئەورووپی بوویە، بەلکو پشتبەستن نەکرنا دەمەلووجی د بکارئینانا ژێدەرێن بیانیدا بوویە، چونکە ب دیتنا وی بەشەك ژ ژێدەرێن ئەورووپی د راستگۆ و باوەرپێکری نینن، بەلکو بۆ مەرەمێن سیاسی هاتینە دەستکاریکرن، تایبەت ئەوێن ژلایێ مزگینداراناڤە هاتینە نڤێسین (الدملوجي، ١٩٤٦، ٤-٥).

دوو: سلێمان سائیغ (١٨٨٦-١٩٦١)[٢٣]

سەرەرای رەخنەگرتنا نڤێسەر و مێژوونڤیس سلێمان سائیغ بۆ دەمەلووجی دەربارەی بابەتێ (کردینال ئوجین تسران) ئەوێ ل گۆڤارا جەزیرە بەلاڤکری و شێوازی وی ب نە زانستیانە ل قەلەم دایی[٢٤]، لێ ژلایەکی دیڤە سائیغی ل سەر داخوازیا دەمەلووجی رابوویە ب پێداچوونا رەشنڤێس و هەلسەنگاندنا پەرتووکا وی یا ب ناڤێ (اليزيدية) و بۆچوونا خۆ ل سەر دایە و دیارکریە کو پەرتووکا ناڤبری یا دلڤەکەرە و ژکومەکا ڤەکۆلینێن گرنگ پێکدهێت، و دەمەلووجی ب شێوەیەکی دروست و زانستیانە ل سەر کێشەیێن مللەتێ ئێزیدیان راوەستیایە، تا وێ رادەی کەس نەشیایە بەری نوکە ئەڤی کاری ئەنجام بدەت، نڤێسەری ڤەکولینێن خۆ یێن مێژووی دەربارەی جڤاك و ئایینی یێن ڤی مللەتی ب شێوازێ ئینانا دیدەڤانان یان ڤەگۆهاستنا دەنگ و باسێن وان ئەنجام دایە. (يحيى، ١٩٨٩، ١٤٩).

سێ: عەباس ئەلعەزاوی (١٨٩٠- ١٩٧١)[٢٥]

مێژوونڤێس و پارێزەرێ عیراقی عەباس ئەلعەزاوی، هەڤچەرخێ دەمەلووجی بوویە، عەزاوی د پەرتووکەکا خۆدا ئەوا ب ناڤێ (موسوعة تاريخ العراق بين احتلالين) ل بەرگێ حەفتێ رەخنە ل دەمەلووجی گرتیە و دیارکریە کو پەرتووکا (امارة بهدينان الكردية...) یا سەدیق دەمەلووجی ژ کەسەکێ دی ڤەگۆهاستیە لێ ئاماژە ب ئەوی ژێدەری نەدایە، سەرەرای وێ چەندێ کو ئەوی قەدەغەکریە کو نڤێسینێن وی بهێتە ڤەگۆهاستن یان هندەك ژێ بهێتە وەرگرتن، ئانکو ئەڤ نڤێسینە

وەك دیدەڤان دەربرین ژێ کریە، هەروەسا نڤێسەری پتر ب هزرا خۆدا چوویە و هندەك دیتنێن خۆ یێن گرنگ و یێن نە گرنگ دیارکرینە، لێ ئەو نڤێسینێن ژبلی دیتنێن وی ئاماژە ب ژێدەرێن رەسەن ئەوێن ژێ ڤەگۆهاستین نەدایە هەروەکی ل دەڤ وی دیاردبیت کو "رەخنەگرتن قەدەغەیە"، هەردیسان عەزاوی د وێ باوەرییێدایە کو ژ ئەگەرێ نەبوونا تێکستێن دروست و ئاشکەرا، شاشی و راستییێن پەرتووکا دەمەلووجی ناهێتە زانین، تشتێ سەیر ئەوی ژ یاسین ئەلعومەری یێ مێژوو نڤێس ڤەگۆهاستیە و هەر شاشی و کێماسی ل سەر وی هژمارتینە، رەنگە ئەڤ چەندە کربیت داکو ڤەگۆهاستنا خۆ پێ بەرزە بکەت (العزاوي، ٤٥). راستە دەمەلووجی ل سەر بەرگێ پەرتووکا خۆدا دایە دیارکرن کو نابیت پەرتووك بهێتە ڤەگۆهاستن یان ژی بهێتە وەرگرتن، لێ رامانا وی نینە د روویێ خواندەڤانان‌دا قەدەغەکربیت، بەلکو مەبەستا وی ئاماژە پێکرنە ب ناڤێ وی ل دەمێ بکارئینانێ، هەروەسا دەمەلووجی د هزرا خۆدا نەچوویە هەروەك عەزاوی ئاماژە پێدای بەلکو دەمەلووجی ب حوکمێ ئەزموونا خۆ یا کارگێری ل دەڤەرا بەهدینان، هەروەسا وەك دیدەڤانێ رویدان و پێشهاتێن دەڤەرا ناڤبری ئەڤ پەرتووکە نڤێسیە، و ژلایەکی دیڤە چ راستی بۆ وێ چەندێ نینە کو دەمەلووجی د نڤێسینا خۆدا ئاماژە ب یاسین عومەری نەدابیت، لێ پشت بەستنەکا تمام ل سەر ناڤبری نەکریە، بەلکو د هەمان دەمدا دەمەلووجی د پەرتووکا خۆدا هێرش کریە سەر عومەری و ب مێژوونڤیسەکێ پێنووس فروش ل قەلەم دایە، چونکە ب دیتنا وی ناڤبری بەرامبەر مێژوویا کوردان یێ نەزان بوویە و گوتنێن بێ بنەما داینە پال وان (الدملوجي، ١٩٥٢، ٢٥-٢٦).

چار: ئیبراهیم بەگ ئەلواعز (١٨٩٣-١٩٥٨)(٢٦)

مافپەروەر و تورە نڤێسێ عیراقی ئیبراهیم بەگ ئەلواعز، هەڤچەرخێ دەمەلووجی بوویە و دهەمان سالا وەفاتا دەمەلووجی ل سالا ١٩٥٨ وەغەرا دویماهیێ کریە، واعز ل سالا ١٩٤٤ هەڤنیاسین ل گەل دەمەلووجی کریە، ل وی دەمی سەروکی دادگەها مووسل بوویە، و ل دۆر رەوشەنبیریا دەمەلووجی یا هەمە لایەنی دبێژیت: "ب درێژیا ژیێ خۆ ج جاران وان شەڤ و رۆژان ژبیرناکەم ئەوێن

من ل نێزیکی وی دەربازکرین... و خۆشی و چێژ ژ گۆتنێن وی وەرگرتین... و مفا و زانیاری و پێداچوونا وی یا بەرفرەهـ دیتی... دڤێت راستی بهێتە گوتن کو پەرتووکخانا وی یا دەولەمەندبوویە و هەموو زانست و هۆنەران ب خۆڤە دگریت ... دەمەلووجی خودان رەوشتەکێ بەرز و زانایەکی سادە و تۆیژینەوەرەکێ هویربین و روح سڤك بوویە و هەردەم دیوانا وی یا پر بوو ژ کەسانێن رەوشەنبیر... و تام ژ سوحبەتێن وی دهاتە دیتن... لەورا دەمەلووجی ب راستی فەیلەسووف بوویە". (الواعظ، ١٩٥٨، ٤).

پێنج: جەرجیس فەتحوڵلا (١٩٢٣-٢٠٠٦)[٢٧]

نڤێسکار و پارێزەر و سیاسەتمەدار جەرجیس فەتحوڵلا ل دویماهی ژیێ دەمەلووجی هەڤنیاسین ل گەل کریە، و زێدەتر ژ جارەکی سەرەدانا مالا وی کریە، و دبەرامبەردا دەمەلووجی نێزیکی دوو تا سێ جاران سەرەدانا ئوفیسا فەتحوللای ل مووسل کریە، فەتحوللا دەربارەی دەمەلووجی و ڕێبازا وی دبێژیت: "دەمەلووجی شیانێن سەرسورهێنەر هەبووینە، و زمانێ تورکی ب باشی دزانی، و شێوازێ نڤێسینا وی زۆر نێزیکی شێوازی نڤێسەرێ تورك (نامق کەمال)[٢٨] بوویە، هەروەسا فەتحوللا درێژەپێدانێ ب گوتنێن خۆ دەربارەی دەمەلووجی ددەت و دبێژیت: "خوین و شیانیێن گەنجاتیا وی د دەمارێن ویدا دگەرییان، و هەمیشە یێ پێداگیر و سەر گەرم بوویە، و ئەگەر بیروکە و هزرەك ب دلی وی بایە دا بەرەف وێ هزری چیت و دارێژیت، و دژوار و رەقترین دەربرین هەلدبژارتن، لەورا ئەوا وی دنڤێسی ناڤداری و مال بۆ نەمان بەلکو ب دەستڤە نەهات، ب تنێ ئاریشە بۆ مان (فتح الله، ١٩٥٨، ٦).

هەر دیسان ل دۆر نڤێسینێن دەمەلووجی، فەتحوللای دیارکریە: کو دەمەلووجی ل پێش چاپکرن و بەلاڤکرنا هەر پەرتووکەکا خۆ پێداچوونەکا باش و زانستیانە ئەنجام دایە، و ناڤبری نموونەیەکێ ل سەر ڤێ یەکێ دهینیت و دبێژیت: "دەمەلووجی پێش پەرتووکا خۆ ئەوا ب ناڤێ (امارة بهدينان الكردية ...) چاپ بکەت، رادەستی من کر و داخواز ژ من کر پێداچوون و خواندنەکا باش ل سەر پەرتووکا ناڤبری بکەم و ب تایبەتی ژی ژلایێ زمانیڤە و دیتن و بۆچوونێن خۆ تێدا دیاربکەم"، فەتحوللا ئەگەرێ رادەستکرنا رەشنڤێسا پەرتووکێ بۆ وێ یەکێ دزڤرینت، کو خواندنا

دەمەلووجی ب زمانێ عەرەبی هندەك لاوازی تێدا هەبوویە، ئەوژی ژ ئەگەرێ لاوازیا خواندنا وی سەردەمی ئەوی دەمەلووجی تێدا دەربازکری، ژبەرکو ماموستاییێن وی تورك بووینە و د زمانێ عەرەبیدا بسپور نەبیوونە (البوتانی، ٢٠١٧، ص٣٥٧).

شەش: پ. د. ئیبراهیم خەلیل ئەحمەد ئەلعەلاف[٢٩]

مێژوونڤیسی مووسلی دکتور ئیبراهیم عەلاف، زێدەتر ژ گۆتارەکێ دەربارەی سەدیق دەمەلووجی و رێبازا وی یا نڤێسینا مێژوویێ ل بەرپەرێن رۆژنامە و گۆڤارێن عیراقێ بەلاڤکرینە، و دەمەلووجی ب "مێژوونڤیسی مووسلی یێ مەزن" دایە نیاسین، هەروەسا ئەو ب نڤێسین و ئەزموونا وی یێ مێژوویی سەرسام بوویە، (دیدار ل گەل دکتۆر ئیبراهیم عەلافی ، ٢٠٢٢/٦/٢٨).

عەلاف ل دۆر رێباز و نڤێسینێن دەمەلووجی دیاردکەت: کو ناڤبری د نڤێسینا مێژوویێدا خودان شێوازەکێ تایبەت بوویە زۆر نێزیکی شێوازی زانستیێ بەربەلاڤ بوویە، ژبلی ڤەگەریانێ بۆ ژێدەرێن رەسەن، بەلکو ئەو هەردەم یێ بەرهەڤ بوو ژ گوندەکێ بۆ گوندەکێ دی، و ژ باژێرەکێ بۆ باژێرەکی دی بچیت و کۆمبوونێ ل گەل کەسێن جودا بکەت، ژ پێخەمەت دەستڤە ئینانا زانیاریان، و ئەگەر زانیبا دێ هندەك زانیاری دەستکەڤن، هەموو رێك بۆ ڤێ یەکێ بکاردینان و چ تشت بەرامبەری وی نە دبوونە ئاستەنگ و رێگر (العلاف، ٢٠١١، ١٤٥). هەروەسا عەلاف ل سەر شێوازی رەخنەیا دەمەلووجی دبێژیت: "دەمەلووجی ب چاڤەکێ رەخنەیی تەماشای ژێدەر و سەرهاتیان دکر، و پێکول و هەڤبەرکرن و شرۆڤەکرنا پێزانینان دکر، داکو بگەهیتە راستیان و ب شێوازەکی زمانڤانی یێ سڤك و جوان دنڤێسا، دیسان دەمەلووجی گەلەك گرنگی ددا ئەگەرێن نڤێسینا پەرتووکێن خۆ و بەردەوام ئەو یەکە دیاردکر کو ئارمانج ژ نڤێسینێن وی چارەسەرکرنا هندەك ئاریشە و کێشەیێن مێژوویی و جڤاکی یێن وەلاتینە. دیسان دەمەلووجی ب رێکا نڤێسینێن خۆ تەخا گەنجان ئاراستە دکر کو بەرەڤ رێکا زانستی بچن و خۆ ژ رەوشت و داب و نەریتێن بەربەلاڤ ئازاد بکەن، هەروەسا دەمەلووجی هەستەکێ رەخنەیی یێ ب هێز هەبوو

و دانوستاندنێن گەرم ل گەل هندەك نڤێسەرێن هەڤچەرخێ خۆ هەبوون ژ وانا: مێژوونڤێسێ ئەرمەنی ئیستارجیان و مێژوونڤێس عەباس عەزاوی و سلێمان سائیغ و چەندین کەسایەتیێن دی. (العلاف، ٢٠١١، ١٤٥-١٤٦).

حەفت: پ.د. خەلیل عەلی موراد[٣٠]

مێژوونڤیسێ کورد دکتۆر خەلیل، دەمەلووجی ب ڤەکۆلەرەکێ بێهن فرەهـ دایە ناسکرن و ل دۆر رێبازا وی یا نڤێسینا مێژوویێ دبێژیت: دماوەیێ خواندنا من بۆ هەردوو پەرتووکێن دەمەلووجی (الیزیدیة) و (امارة بهدینان الکردیة...)، بۆ من دیاربوو کو ئەز ل هەمبەر ڤەکۆلەرەکێ خۆدان شیان و بابەتیانە و بێ لایەن راوەستیایمە، ئەڤە ژبلی شێوازی وی یێ نەوازە د نڤێسینێدا، و ل دویڤ کار و بزاڤێن وی دیار دبیت، کو ئەو ڤەکۆلەرەکێ بیهن فرەهـ بوویە، و ل دەمێ نڤێسینا ڤەکۆلینان ب هویری و ب هۆشیاری سەردەری ل گەل زانیاریان کریە، و نە ب تنێ پشت بەستن ل سەر پەرتووکان کریە، بەلکو زۆر جاران ب شێوەی مەیدانی ژی کارکریە، و ئەڤ چەندە ژی ب باشی د پەرتووکا (الیزیدیة)دا دهێتە دیتن، ژبەرکو دەمەلووجی د پێشەکیا پەرتووکا ناڤبریدا دووپاتی ل سەر گرنگیا تیکەل بوونێ ل گەل ئەڤێ ئولێ کریە، و ب باشی دەربارەی ئایین و کەلتوور و داب و نەریتێ وان شرۆڤەکریە، هەروەسا دەمەلووجی خۆ فێری زمانێ وان کریە، و ل گەل زەلامێن وان یێن ئایینی کۆمبوویە و کەفتیە دانووستاندنێ، زێدەباری سەردانێن وی بۆ دەڤەرێن شنگال و شێخان و جەزیرە و تۆر عابدین و نسیبینێ، زێدەباری ماناڤەیا وی بۆ ماوەی سێ سالان ل گوندێ باعەدرێ، و ب ڤی رەنگی دەمەلووجی شیایە زۆرترین زانیاریان ل دۆر ئێزیدیان کۆم بکەت و بۆچوون و زانیارێن وان نڤیسەران ئەوێن ل دۆر ڤێ ئولێ نڤیساین راستڤە بکەت (دیدار ل گەل دکتۆر خەلیل عەلی موراد ٢٠٢٢/٩/٥،).

هەر دیسان موورادی دایە دیارکرن: دەمەلووجی هەر ژ دەستپێکا چەرخێ بیستێ ب حۆکمێ کارێ خۆ یێ کارگێری ل دەڤەرێن جودا جودا ل بەهدینان، هەروەسا کاری وی وەك سەرنڤیسەرێ رۆژنامەیا (النجاح) ئەوا دویماهیا سالا ١٩١٠

ل مووسل دەرچووی، دیاردبیت کو ناڤبری ئاگەهیەکا باش ل دۆر سرۆشت و خرابیا کارگێری و سیاسەتا عوسمانیان د دەڤەرێدا هەبوویە، ب تایبەتی د سەردەمێ ئیتیحادیان (١٩٠٨-١٩١٨)دا، و دڤی بیاڤیدا پێزانین خۆ ب شێوەیەکێ جوان د پەرتووکا (امارة بهدينان الكردية) دارێشتینە (دیدار ل گەل دکتۆر خەلیل عەلی موراد ب رێیا پەیوەندییێن تۆرێن جڤاکی، ٢٠٢٢/٩/٥).

هەشت: پ. د. عەبدولفەتاح عەلی یەحیا بۆتانی[٣١]

مێژوونڤیسی کورد دکتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی ب هەڤال دوستێ مالباتا سەدیق دەمەلووجی دهێتە هژمارتن، و ل دویماهی سالێن هەشتییان و دەستپێکا سالێن نۆتان ژ چەرخێ بیستێ سەرەدانا مالباتا ناڤبری ل مووسل و بەغدا کریە، و پەیوەندییێن باش ل گەل ئەندامێن مالباتێ هەبووینە، ب تایبەت ژی کچا وی سوعاد سەدیق دەمەلووجی، هەر ب رێکا وێ بۆتانی شیایە چەندین زانیاری و نڤێسین و بەلگەنامەیێن گرێدای دەمەلووجی و مالباتا وان بدەست خۆڤە بینیت، هەروەسا بۆتانی پتر ژ گۆتارەکێ ل دۆر دەمەلووجی ل بەرپەرێن رۆژنامە و گۆڤارێن عیراقی و هەرێما کوردستانێ بەلاڤکرینە، تەنانەت پێداچوون و پێشەکیەك بۆ چاپا دووێ ژ پەرتووکا بەهدینان نڤێسایە، و رۆهنکرن و راستڤەکرن ل سەر شاشیێن دەمەلووجی دایە و ل پەراوێزێن پەرتووکا ناڤبری داریشتیە. (دیدار ل گەل بۆتانی، ٢٠٢٢/٥/٣).

بۆتانی ل دۆر نڤێسینێن دەمەلووجی دایە دیارکرن: کو دەمەلووجی بەردەوام دنڤێسینێن خۆدا پشتا لایەنێ دادیێ و راستیێ گرتیە دژی ستەم و ستەمکار و دەرەبەگان، ژبەرکو ئەو وەك نڤێسکار و مێژوونڤێس خودان دیتن و هزرێن روون و جودا بوویە، و ب بانگەوازیا خۆ یا ویرەك ب تایبەتی ژی د ئازراندنا بابەتێن هەستیاردا پێش سەردەمێ خۆ کەفتیە، و شێوازی وی ب رۆهنیا بینینا هزری یێ ناوازەبوویە، ئەڤجا شێوازی وی رۆهن و پری بەهانە و بەلگە و نیشانێن ڤەبری و سڤکاتیپێکرن ب هزرێن کەڤنارە و بۆچوونێن نادروست بوویە، لەورا دەمەلووجی بوویە جهێ رێز و ڤیانی ژ لایێ خەلکی ب گشتی و خواندەڤانان ب تایبەتی (البوتاني، ٢٠٠٣، ١١٧). هەروەسا دەمەلووجی ب هیچ شێوەیەکی خۆ ژ راستیان

نەدایە پاش، و پێداگیریا وی ل سەر گوتنا راستیان بوویە ئەگەرێ دوژمنکاریا راستەقینە و گونەهبارکرنا وی ب گوتنێن بێ بنەما ژلایێ دەستهەلاتدارێن عوسمانی و عیراقی و بەریتانیا ڤە و هەروەسا کەسێن خودان هزرێن بەرتەنگ، لەورا نڤێسینێن دەمەلووجی ب ساناهی نەدهاتنە بەلاڤکرن بەلکو چەندین ئاستەنگ و تەگەرە د ئێخستە بەردەم نڤێسینێن وی تەنانەت قەدەغەکرنا بەلاڤبوونا پەرتووکێن وی و ڤەکێشانا بەرهەمێن وی ل پەرتووکخانەیێن بازاری ژلایێ دەستهەلاتدارێن عیراقی و تەنانەت ژلایێ خودی مالباتا دەمەلووجی بخۆ ژی مینا هەردوو پەرتووکێن وی (اليزيدية) و (الانقاض) (يحيى، ١٩٨٩، ص١٤٩-١٥٤).

بۆتانی د گۆتارەکا خۆدا دایە دیارکرن و دبێژیت: گەر بەرێخودانەکی بۆ بەرهەم و ڤەکۆلین و گۆتارێن دەمەلووجی ژلایێ زانستی و بابەتی ڤە بکەین، هەروەسا ل بەر رۆشناییا سەردەمی وی تێدا دەربازکری، ئەم دشێین بێژین: هەر چەندە پەرتووك و نڤێسینێن وی کێم و کورتێ تێدا هەنە، لێ ئەگەرێ ڤێ چەندێ بۆ کێمبوونا ژێدەر و لێڤەگەران دزڤریتن، لێ سەرەرای ڤێ چەندێ دەمەلووجی دچیتە دناڤا بازنا مێژوونڤێسێن ژێهاتی یێن خودان تایبەتمەندی و سالۆخەتێن گرنگ، کو ژ نڤێسەرێن چاخی وی دهاتە جوداکرن، بەلکو زۆر ژوان نەگەهشتینە ئاستێ دەمەلووجی، و بەلگە ل سەر ڤێ چەندێ ئەوە پەرتووك و گۆتارێن وی بووینە جهێ گرنگی پێدانێ ژلایێ خەلکی و تەخا رەوشەنبیران و سازیێن فەرمی ڤە (يحيى، ١٩٨٩، ١٤٧). هەروەسا ژلایەکی دیڤە دەمەلووجی شارەزایی د چەندین زمانان‌دا هەبوویە، ژبلی زمانێ عەرەبی، زمانێ فارسی و تورکی و کوردی ب باشی دزانی و یێ ب شعرێن هەردوو هۆزانڤانێن فارسی (حافز و سەعدی) شیرازی داخبار بوو (الدملوجي، ٢٠١٠،ط٢، ٩).

نڤێسینێن دەمەلووجی ب ژێدەرێن بهادار و باوەرپێکری دهێنە هژمارتن، ب تایبەتی ئەو دیدەڤان و هەڤچەرخی زۆربەی رویدانان بوویە یێن کو د نڤێسین و ڤەکۆلینێن خودا بەلاڤکرین، ل گەل ڤێ چەندێ ژی دەمەلووجی ماوەیەکی باش ژ ژیانا خۆ دناڤ گەلێ کورد دەربازکریە و گەلەك ژ کەسایەتیێن کوردی نیاسینە مینا

محەمەد ئەمین زەکی و تەوفیق وەهبی و چەندین کەسایەتیێن دیتر و پەیوەندیێن دۆستایەتی ل گەل وان هەبوویە[٣٢]، لەورا بەشێ هەرە زورێ نڤێسینێن دەمەلووجی بۆ گەلێ کورد تەرخان کریە، تایبەت ژی کوردێن ئێزیدی، و ژئەگەرێ رەوشت و سەرەدەریا وی یا پاك جهەکێ تایبەت ژ لایێ ئەڤی مللەتی ناڤبری هەیە (دیدار ل گەل بۆتانێ، ٢٠٢٢/٥/٣). بۆتانی ل دویماهی گۆتنا خۆ ل سەر دەمەلووجی دبێژیت:" د راستیدا پیشاندانا دیدەڤانیێ و ئینانا نموونەیان ل سەر زانستی و میتودا دەمەلووجی د نڤێسینا مێژوویێدا پێدڤی ب دەهان لاپەران هەیە، هەرووەسا پێدڤیە خواندەڤان ب خۆ بەرێخودانەکێ ل سەر نڤێسینێن وی بکەت، تاکو مفایی ژ شرۆڤەکرنا وی یا نەوازە و گەنگەشێن وی یێن و شیانێن وی یێن حێبەتیکەر ل دەربرینان و ئینانا گروڤەیان بکەت، و ئەگەر باشترین تشت هەبیت و پێشکێشی نموونەیێن مینا دەمەلووجی بهێتە کرن ئەوژی بەرهەم و نڤێسینێن وان بهێتە کۆمکرن و دووبارە بهێتە چاپکرن (یحیی، ١٩٨٩، ١٤٩).

نەهـ: پ. د. سیار کەوکەب عەلی جەمیل[٣٣]

مێژوونڤیس دکتۆر سیار جەمیل، دەمەلووجی ب ئێك ژ مێژوونڤێسێن هەرە دیارێن مووسلێ ل قەلەم دایە، و ئاشکرا کریە کو ئەو یێ ژ هەژی و بژارەیە ل سەر وی بهێتە نڤێسین، لێ ل گەل ڤێ چەندێ ژی ئەو ب "مێژوونڤێسەکێ پەراوێزخستی" ناڤکریە، چونکە ب دیتنا وی مافی دەمەلووجی نەبتنێ ژلایێ خەلکێ باژێرێ مووسل ڤە هاتیە خوارن، بەلکو دهەمان دەمدا ژلایێ هەموو رەوشەنبیر و مێژوونڤێسێن عیراقێ ڤە (دیدار ل گەل دکتور سیار جەمیل ،٢٠٢٢/١/٢٥).

و ل دۆر شێوازێ دەمەلووجی یێ نڤێسینا مێژوویێ جەمیلی دیارکریە: کو سەرەرای هەلویستێ دەمەلووجی یێ رەق و رۆکمان و نە دەستبەردانا وی بۆ را و بۆچوونێن کەسانێن دیتر، لێ یاگرنگ دەمەلووجی خۆدان هزرەکا بەرز بوویە و ب هووربینیا خۆ یا زانستی بەرنیاس بوویە، ئەو ژی ژ ئەنجامێ خواندنا وی یا هەمەرەنگی د چەندین زماناندا، ژبەرکو دەمەلووجی ژبلی زمانێ عەرەبی، شارەزایی د زمانێن تورکی و فارسی ژیدا هەبوویە، و دبێژن شێوازی وی ب زمانی تورکی ژ یێ

عەرەبی باشتربوویە، رەنگە ئەڤ چەندە هاریکاربوویە کو دەمەلووجی ئاشنایێ رەوشەنبیریا وەلاتێن دی ژی ببیتن، (الجمیل، ٤تموز ٢٠٢٢). سەبارەت پەرتووکا (الیزیدیة) جەمیلی دایە دیارکرن: کو دەمەلووجی ئێکەم کەس بوویە کۆ ڤەکۆلینەکا ئەنسروپولوژی ل دۆر ئێزیدیان ئەنجام دابیت، و پەرتووکا ناڤبری ب ئینسکلوپیدیایەکا مێژوویی هژمارتیە، چونکە ب دیتنا وی گەلەك راستیێن ڤەشارتی ئاشکراکرینە کو هیچ ژ روژهەلاتناسان و تەنانەت مێژوونڤێسێن عیراقی ژی نەشیانە بگەهنە ئاستی وی د تۆمارکرنا راستیاندا، بەلکو دەمەلووجی شاشیێن وان مێژوونڤێسان راسڤەکرینە ئەوێن ل دۆر ئێزیدیان نڤێسین. هەروەسا دەربارەی پەرتووکا وی ئەوا ب ناڤێ (مدحت باشا) جەمیلی ئاشکراکریە کو پەرتووکا ناڤبری ب ئێك ژ رەواترین بەرهەمێن دەمەلووجی بوویە، کو زانیاریێن گرنگ ل دۆر والی و وەزیری عوسمانیێ ناڤدار مدحەت پاشا بخۆڤە دگریت، لێ ب مخابنیڤە پەرتووکا وی ژلایێ کەسەکیڤە هاتیە دەستکاریکرن و دووبارە هاتیە چاپکرن، و ناڤێ خۆ دایە ل گەل دەمەلووجی و ناڤێ وی ب دکتور سەدیق دەمەلووجی ئینایە، بیێ کو بزانیت کو دەمەلووجی بۆ رۆژەکێ ژی پەیوەندی ب زانکۆیێ نەکریە. (دیدار ل گەل دکتۆر سیار جەمیل، ٤ تموز ٢٠٢٢).

دویماهی

دەمەلووجی وەکو ئێك ژ مێژوونڤێس و نڤێسکارێ هەرە دیارێن عیراقێ دهاتە هژمارتن، ژبەرکو ئەو خودان بەهرە و شیانێن دەولەمەند بوویە، و گۆمان تێدا نینە کو زەلامەکێ خۆ دروستکەر بوو کو شیا ڕێکا خۆ بەرەڤ سەرکەفتنێ و ناڤدارییێ ببریت، و بگەهیتە قۆناغێن پێشکەفتنێ د پێگەهشتنا هزریدا ب پشتبەستن ل سەر خۆ، و ب خواندن و ڤەکۆلین و هویرکاریا بەردەوام ژ بۆ گەهشتن ب ڕاستییێ، بارودوخێن کەڤنە خوازیی یێن پری تەپەسەرکرن و نە داد پەروەرییێ نەشیانە کارتێکرنێ لێ بکەن یاخۆد ڕێکێ بەرەڤ مەزن بوونێ لێ بگرن، و حەزێن وی یێن نیشتمانی و هەڤدژیا زالبوونا عوسمانی و بەریتانی هەر ژ گەنجیاتیا ویدا دیاربوون، هەر دیسان دەربارەی ڕێبازا وی یا نڤێسینا مێژوویێ دیار دبیت، کو ئەو دنڤێسینا مێژوویێدا خودان پێنووس و شێوازێ تایبەتیێ خۆ بوویە، و هەموو ئالاڤێن نڤێسینێ دابین کرینە، و د دەمێ خوییێ گۆنجایدا بکارئینانە، و هەردەم دەمەلووجی ب گۆمان بەریخۆدایە ڕویدانێن ڕابردوو و یێن هەڤچەرخێ خۆ، و نە کەڤتیە ژێر باندوورا ڕایا گشتی یا خەلکی، یان لایەنەکێ دیارکری، و چاڤەرێ هیچ یاداشت و ئافەرینا نەبوویە، لێ دهەمان دەمدا دەمەلووجی وەك هەر مێژوونڤێسەکێ دیتر یێ دویر نەبوویە ژ هەبوونا شاشیان ب تایبەت ژی د کارئینانا سالێن مێژوویێدا، ئانکو زۆر جاران دەمێ باسی ڕویدانەکێ کربیت ئاماژە ب سالا وێ نەدایە، یان ژی دناڤبەرا مێژوویا زاینی و مشەختیدا هەڤبەرکرن نەکریە، چونکە ڕویدانێن مێژوویی هەر چەند یا گرنگ بیت، پێدڤیە مێژوونڤێسی جەخت ل سەر دانانا سالا مێژوویی بکەت، هەر دیسان دەمەلووجی ژ ئەگەرێ کەللە ڕەقیا وی هەردەم پێداگری ل سەر بۆچوونێن خۆ کریە، ئانکو دەستبەرداری هزرێن خۆ نەبوویە، و زۆرجاران ژێدەرێن بیانیان ڕەت کرینە، لێ سەرەرای وان کێم و کاسیان ئەوێن مە ئاماژەپێکری، دەمەلووجی دچیتە دناڤ بازنا مێژوونڤێسێن ژێهاتی یێن خودان تایبەتمەندی و سالۆخەتێن گرنگ کو ژ نڤێسەرێن چاخی وی دهاتە جوداکرن، لەورا نڤێسینێن وی جهێ خۆ ل دەڤ خواندەڤان و ڕەوشەنبیران کریە.

پەراوێز

(١) پەیڤا ئەفەندی بۆ فەرمانبەرێن دەولەتا عوسمانی، هەروەسا بۆ دەرچوویێن قوتابخانەییێن عوسمانیان دهاتە بکارئینان. بۆ پتر پێزانیان بنێرە: (الوردی، ٢٠٠٨، ٩٠).

(٢) سوعاد دەمەلووجی ل سالا ١٩٢٨ ل باژێرێ مووسل ژ دایک بوویە، و قوناغێن خواندنا خۆ ل مووسل دەربازکریە، و بوویە ماموستا و نێزیکی (٣٢) سالان دکەرتێ پەروەردە وفێرکرنێدا کارکریە، خانم سوعاد تا رادەیەکی شیایە نڤیسین و بەرهەمێن بابێ خۆ سەدیقی ب پاریزیت و هەر ژ زاروکینیا خۆ ب بابێ خۆڤە یا گرێدایێ بوو، و ل دەستپێکا سالا ٢٠١١ ل مووسل وەغەرا دویماهیێ کریە. (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٨؛ دیدار ل گەل سەباح سەدیق دەمەلووجی ل ٢٠٢٢/١/٢٥).

(٣) تەوفیق بچووکترین برایێ سەدیق دەمەلووجی بوو، ل سالا ١٨٩٤ ل مووسل ژ دایک بوویە، و خواندنا خۆ ل کۆلیژا سەربازییا عوسمانی ل ئیستانبوولێ دەربازکریە، و بەشدار د شەرێ جیهانیێ ئێکێ (١٩١٤-١٩١٨)دا بەرامبەر هێزێن رووسی ل ئاخا ئیرانێ کریە و هەر ل وێرێ هاتیە ئێخسیرکرن، و ل ئادارا ١٩٢١ ڤەگەرییایە عیراقێ، و هەر ل گەل دانانا فەیسەلێ کورێ حسێنی ل ١٩٢١ وەک شاهـ ل سەر عیراقێ دبیتە زێرەڤانیێ وی یێ تایبەت و د هاتن و چوونێن ویدا ل گەلدا بوویە، و ل سالا ١٩٨٣ وەغەرا دویماهیێ کریە. (البوتاني، ٢٠١٧، ٦١-٦٢).

(٤) محەمەد تەوفیق نوعمان فەخری ل سالا ١٩٤٤ ل باژێرێ مووسل ژ دایک بوویە، و ل سالا ١٩٦٥ خواندنا خۆ ل بەشێ کارگێریا گشتی ل زانکۆیا بەغدا دویماهێک ئینا، فەخری ب دەهان ڤەکۆلینێن بەلاڤکری ل گۆڤارێن زانکۆیێ هەنە و ب چەندەها ڤەکۆلینان بەشداری کونگرە و کۆربەندێن زانکوویێ بوویە، و نها ل باژێرێ مووسل نیشتەجێیە (دیدار ل گەل فەخری ٢٠٢٢/١/٥).

(٥) فارووق دەمەلووجی یێ بەرنیاس ب فاروقێ بەیتار ل سالا ١٨٨١ ل مووسل ژدایک بوویە، و ل سالا ١٩٠٠ خواندنا خۆ ل زانکۆیا ئیستانبوول دویماهی ئینایە و بوویە نۆژدارێ ڤێتەرنەرییێ، و ل سالا ١٩٣٣ بوویە رێڤەبەرێ گشتی یێ ڤێتەرنەریێ ل عیراقێ، ل دویڤدا ژیێ خۆ یێ مایێ ژ بۆ خواندن و ڤەکۆلینێن ئایینی تەرخان کریە تا مرنا وی ل ١٩٥٧، و دڤی بیاڤیدا بوویە خودانێ چەندین بەرهەمێن زانستێن ئایینی یێن جودا جودا (الطالب، ٢٠٠٨، ٤٠٤-٤٠٥).

(٦) نڤیسکارێ نڤێسینێ (تحریرات کاتبی) ئێک ژکارێن فەرمانبەریێ بوویە ل دەولەتا عوسمانی، و دسیستەمێ کارگێریێ قەزایاندا پشتی رێڤەبەرێ دارایی دهێت و ئەرکێ وی رێکخستنا هەموو کاروبارێن نڤیسکاریێ یە ژ هنارتی و هاتی و هەروەسا نڤێسارێن دناڤبەرا قەزایێ و لیوا و ناحییێن سەر ب قەزایێ ڤە. بنێرە (موراد، ٢٠١٧، ٤٥).

(٧) ناحیا قزلجە دکەڤیتە نێزیک سنوورێ عیراق – ئیران، و ل دویڤ دابەشکرنا کارگێریا سالا ١٢٨٤مش/١٨٦٧ز سەر ب قەزا گول عەنبەر ل سەنجەقا سلێمانیێ بوویە، ود نوکەدا سەر ب قەزا پێنجوینە ل پارێزگەها سلێمانیێ. بنێرە (رؤوف، ٢٠٢٠، ٥٢٩؛ غەفور، ٢٠٢٠، ب٢، ٧١٥).

(٨) ئەترووش سەنتەرێ ناحیا مزووری، دکەڤیتە روژهەلاتێ پاریزگەها دهۆکێ، وب (١٨) کم ژ قەزا شێخان دوورە، ل دویڤ دویماهی سالنامەیا ویلایەتا مووسل یا سالا ١٣٣٠مش/١٩١١سەر ب قەزایا دهوک ڤە بوویە، نها ژی سەر ب پارێزگەها دهۆک ڤەیە. بنێرە: (موصل ولایت جلیلەسنە مخصوص سالنامەدر، ١٣٣٠هـ ٢٠١؛ غەفوور، ٢٠١٩، ٢٩ – ٣٠).

(٩) داوودیە دکەڤیتە باکوورێ پارێزگەها دهۆکێ، ل دویڤ دویماهی سالنامەیا ویلایەتا مووسل یا سالا ١٣٣٠مش/ز١٩١١ ئێک ژ ناحیێن قەزا ئامیدیێ بوویە، نها گوندەکە سەر ب ناحیا بامەرنێ ل پارێزگەها دهۆکێ (موصل ولایت جلیلەسنە مخصوص، ١٣٣٠هـ ٢٠٩؛ غەفوور، ٢٠١٩، ٢٧١).

(١٠) النجاح روژنامەیەکا حەفتیانە بوو ل ویلایەتا مووسل، و زمانحالێ پارتا حوریە و ئیئتلاف بوویە، ل ١٢ چریا دووێ ١٩١٠ ئێکەم ژمارا وێ دەرچوویە، و گۆتارێن وێ ب هەردوو زمانێن (عەرەبی و تورکی) دهاتە بەلاڤکرن، بەردەوام رەخنە ل سیاسەتا ئیتحادییان دگرت، و ئارمانجا وێ پێداگری ل سەر دەستووری و داخوازکرنا لامەرکەزیەتیێ بوویە. بۆ پتر پێزانینان بنێرە: (احمد، ١٩٨٢، ٤٧-٥٣).

(١١) شەترە ئێک ژ قەزایێن پاریزگەها زیقارە ل باشووری عیراقێ و ب دویریاتیا ٤٥کم ژ باژێرێ ناسرییە، (بابان، ١٩٨٩ ، ١٧٦-١٧٧).

(١٢) حەزێن دەمەلووجی یێن نیشتمان پەروەری و سەرەدەریا وی یا نەرینی هەمبەر ئەفسەرێن ئینگلیزان، بوونە جهێ دلتەنگیا حکوومەتا عیراقێ تایبەت ژی ل سەر ئاستێ بلند، تەنانەت مالباتا دەمەلووجی ژی، و ژبۆ ڤێ یەکێ چەندین جاران هۆشداری داینە دەمەلووجی کو گهورینێ د رەفتارێن خۆدا هەمبەر ئینگلیزان بکەت، لێ د بێ ئەنجام بوون، تا ل دوایێ دەمەلووجی ل سەر کاری خۆ دهێتە لادان بێیێ کو هیچ مووچەیەکی خانەنشینێ بۆ بهێتە تەرخانکرن. (یحیی، ١٩٨٩، ١٥٧).

(١٣) سەباح سەدیق دەمەلووجی ل سالا ١٩٣٧ ل باژێرێ مووسل ژ دایک بوویە، و ل سالا ١٩٥٤ چوویە وەلاتێ بەریتانیا و ل وێرێ ئەندازیاریا میکانیکی خواندیە، نێزیکی بیست سالان د کەرتێ نەفتێدا کارکریە، هەروەسا بوویە شیرەتکار ل پەیمانگەها راهینانێن پەترولێ ل رێکخراوا ئوپێک، سەباح دەمەلووجی نێزیکی سێزدە بەرهەمێن وەرگێرانێ ژ زمانێ ئینگلیزی بۆ عەرەبی هەنە، و نها ل عەممان پایتەختێ ئوردنێ نیشتەجێیە. (دیدار ل گەل سەباح دەمەلووجی ، ٣/١٥؛ ٤/١١/ ٢٠٢٢).

(١٤) دانەیێن پەرتووکا (الانقاض) ژلایێ مالباتا سەدیق دەمەلووجی ڤە هاتیە پاراستن، و دکتور بوتانی ل سالا ١٩٨٧ شیایە ب رێیا سوعاد سەدیق دەمەلووجی چەند دانەیێن ئەڤێ پەرتووکێ ب دەستخۆڤە بینیت، هەروەسا بوتانی دایە دیارکرن: کو دانەیەکا پەرتووکا ناڤبری ل پەرتووکخانا نیشتمانی ل بەغدا هاتیە دیتن. (یحیی، ١٩٨٩، ١٦٠).

(١٥) عەبدوللا سەعید یێ بەرنیاس ب (دکتۆر عەبدوللا)، برایێ بەری دویماهیێ یێ سەدیق دەمەلووجی بوویە، و ل سالا ١٨٩٠ ل مووسل ژ دایک بوویە، ناڤبری دەرچوویێ کۆلیژا حەیدەر پاشا یا لەشکری ل ئیستامبوولێ بوو، و د گەرم و گرییا شەرێ جیهانیێ ئێکێ چوویە د خزمەتا مالباتا سعوود ل باژێرێ نەجد ل وەلاتێ سعودییێ، و بوویە جهێ باوەرییێ ل دەڤ مالباتا ناڤبری، لەورا چەندین پۆستێن گرنگ و هەستیار پێ دهێتە بەخشین، مینا نۆژدار و شیرەتکارێ شاهـ عەبدولعەزیز ئال سعوودی، پاشان بوویە بەرپرسێ کاروبارێن سیاسی و دەرڤە د حکۆمەتا نەجد دا، و ل سالا ١٩٢٨ ل ژێر کارتێکرن و داخوازیا سەدیق دەمەلووجی ڤەدگەریتە عیراقێ، و چەندین پلە و پۆستێن بلند د حکوومەتێن عیراقیدا وەرگرتیە مینا کونسلێ گشتی یێ عیراقێ ل وەلاتێ مسرێ و ل دویڤدا ل سالا ١٩٣٤ دبیتە وەزیرێ دەرڤە یێ عیراقێ و چەندین پوستێن دیتر وەردگریت، لێ پشتی رویدانێن ١٤ تیرمەها ١٩٥٨ ژیانا وی یا سیاسی ب دویماهی دهێت و ب ئەگەرێ نەخۆشیا پەنجەشیری ل سالا ١٩٧١ وەغەرا دویماهیێ کریە. بۆ پتر پێزانینان بنێرە: (الازیرجاوی، ٢٠١٤).

(١٦) عیماد عەبدولسەلام رەووف (١٩٤٨-٢٠٢١)، ل باژێرێ بەغدا ژدایک بوویە، هەر ل هەمان باژێرێ ناڤبری ڤوناغێن خۆ یێن خواندنێ دەربازکریە، و ل وەلاتێ مسرێ هەردوو باوەرنامەیێن ماستەر و دکتورا بدەستڤەئینانە، رەووف ب ئێک ژ مێژوونڤیسێن هەرە دیارێن عیراقێ دهێتە هژمارتن، رولەکێ کاریگەر د پێشئێخستنا مێژوویێدا هەبوویە، و بەرهەمێن وی بۆ چەندین زمانێن بیانی هاتینە وەرگێران، و بەشداری ب دەهان ڤەکۆلینان ل گۆڤارێن زانستی و ئەکادیمی ل وەلاتیێ جودا جودا دا بوویە. بۆ پتر پێزانینان ل دۆر ژیاننامە و کارو بەرهەمێن وی بنێرە: (مجید، ٢٠١٦).

(١٧) رێبازا زانستی (المنهج العلمی): ئەو رێکە یان شێوازێ خواندەڤەیی – استقرائی- و شێوازێ هەلینجانی – استنباتی- کوم دکەت، ئانکو دناڤبەرا هزر و تێبینیێ و دناڤبەرا پیڤەر و خواندەڤەیێ کوم دکەت. بنێرە: (العزاوي، ٢٠٠٧، ٢٣-٢٤).

(١٨) مەبەستا دەمەلووجی کو ژیانا خۆ ئێخستیە مەترسیێ ژ ئەگەرێ چوونا وی بوویە بۆ چیایێ تور عابدین دەمێ تووشی رێکێن سەخت و چیایێن وێ یێ ب ترس و تاری بووین، و ژلایەکی دیڤە سەرەدەریەکا خراب ژلایێ هندەک کەسێن دەڤەرا ناڤبری ل گەل هاتە کرن و بێزاریا خۆ ژ وان پرسیارێن ئاراستەی وی دهاتنە کرن دەربریە ب حوکمێ

وێ چەندێ کو ئەو کەسەکێ موسلمان بوویە. بۆ پتر پێزانینان بنێرە (الدملوجي، ٢٠١٠، ط٢، ٤١١-٤١٨).

(١٩) مەلا یەحیا مزووری ل سالا ١٧٧٢ ل گوندێ بالەتە ل ڕۆژهەلاتێ دهوکێ ژدایک بوویە، و ژمالباتەکا ئایینی بوویە، و ل سەردەستێ مامۆستایێن ئایینی یێن مەزن ل ئامیدی و مووسل و بەغدا خواندیە، و ل سالا ١٨٣٩ ل بەغدا وەغەرا دویماهیێ کریە، بۆ پتر پێزانینان بنێرە: (يحيى، ١٩٨٦، ١٤٩-١٥٨).

(٢٠) محەمەد ئەحمەد عەبدولرەحمان یێ بەرنیاس ب مەلا خەتێ ل نیڤا دووێ ژ چەرخێ هەژدێ ل گوندێ خەتێ نێزیک شەقلاوە ژ دایک بوویە، و ل سەردەستێ هژمارەکا ماموستایێن ئایینی خواندیە و پێگەهشتیە، و ب ئێک ژ کەسانێن نێزیکی میری کۆرە دهاتە هژمارتن، و پۆستی شێخ ئەلئیسلام وەرگرتیە، بنێرە: (قەفتان، ١٩٨٥، ٥٦).

(٢١) نەشیێن گۆتنێن دەمەلووجی ل دۆر دانا فەتوایێ پەسەند بکەین، چونکە تا نها ژی هیچ فەتوایەک ب ڤێ رەنگی نەهاتیە دیتن، ئانکو پرانیا مێژوونڤیسان نەگەهشتنە هیچ خالەکێ ل دۆر ئەڤی بابەتی، رەنگە خەتێ داخوازا ئاشتی و راگرتنا شەری کریبیت و نەڤیابیت خوین بهێتە رێژتن، هەروەسا نەیا بەر ئاقلە میرگەهەکا مەزن ب ئەگەرێ فەتوایەکێ هاتبیتە ژناڤبرن، بەلکو هۆکارێن مەزنتر دەربارەی کەفتنا میرگەها سۆران هەبووینە، بنێرە (نەبەز، ٢٠٠٣، ٢٤٧- وما بعدها).

(٢٢) پوترس میخائیل ماری یێ بەرنیاس بـ(ماری کرمیلی) ل سالا ١٨٦٦ ل بەغدا ژ دایک بوویە، و گۆڤارەک ب ناڤێ (لغة العرب) دەرئێخستیە، وەک ئەندامەک د کۆرێ زانیاریا عەرەبی ل شامێ هاتیە هەلبژاردن، هەروەسا ئەندام بوویە د کۆرێ زانیاریا عەرەبی ل قاهیرە و ل سالا ١٩٤٧ وەغەرا دویماهیێ کریە. (بصري، ١٩٩٤، ٢٦٧-٢٦٨).

(٢٣) سلێمان داوود سائیغ ل سالا ١٨٨٦ ل مووسل ژدایک بوویە، سەرنڤیسەرێ رۆژنامەیا (الموصل)بوویە، و ل سالا ١٩١٤ بوویە رێڤەبەرێ ئامادەیا کلدانی، و ل سالا ١٩٢٥وەک ئەندام دنڤیسینا بەشێ مێژوویێ بۆ لیژنا چارەنڤیسا پرسا مووسل بەشداربوویە، و ل سالا ١٩٥٤ بوویە مەتران و وەک جێگرێ پاتریاکا کلدانی هاتیە دامەزراندن، خودانێ چەندین بەرهەمێن ناڤداربوویە مینا (تاريخ الموصل) و (تاريخ الكنيسة الكلدانية) و ل سالا ١٩٦١ وەغەرا دویماهیێ کریە (العلاف، ٢٠٠٧، ٢٦٨-٢٧١).

(٢٤) بنێرە: (صائغ، ١٩٤٦).

(٢٥) مێژوونڤیس عەزاوی ل سالا ١٨٩١ ل پاریزگەها دیالا ژ دایک بوویە، و ل سالا ١٩٢١ کولیژا ماف ب دویماهی ئینایە، و دەست ب کارێ پارێزەریێ کریە، هەروەسا بوویە ئەندامەکێ کارا ل کۆرێ زانیاریا عیراقێ، عەزاوی دەهان بەرهەم و بەلگەنامە هەبووینە، و ژ دیارترین پەرتووکێن وی ئەوژی: (العشائر العراق) کو چوار بەرگان بخۆڤە دگریت

و پەرتووکا (تاريخ العراق بين احتلالين) کو ژ هەشت بەرگان پێکدهێتن، و ل سالا ١٩٧١ وەغەرا دویماهیێ کریە. (العلاف، ٢٠١١، ١٨٧-١٩٠).

(٢٦) ئیبراهیم ئەدهەم کوڕێ مستەفا ئەلواعز، ل سالا ١٨٩٣ ل پاریزگەها بابل ژ دایک بوویە، قوناغێن خواندنا خۆ ل قوتابخانەیێن ئایینی و یێن فەرمی ب دویماهی ئینایە، پاشان ل سالا ١٩٢١ کولیژا ماف ل بەغدا ب دویماهی ئینایە، و د دوو خولاندا بوویە نوینەرێ باژێرێ ناڤبرێ ل جڤاتا دامەزرینەرا عیراقێ و ل ئەیلولا ١٩٤٤ بوویە سەروکێ دادگەها مووسل، واعز دەهان شیعر و پەرتووک و گوتار بەلاڤکرینە، و ل سالا ١٩٥٨ وەغەرا دویماهیێ کریە، بۆ پتر پێزانینان بنێرە (بصري، ١٩٩٤، ٤٨١-٤٨٤).

(٢٧) نڤیسەر و سیاسەتمەدار جەرجیس فەتحوڵلا ل سالا ١٩٢٣ ل مووسل ژ دایک بوویە، و ل سالا ١٩٤٤ کولیژا مافناسی ب دویماهی ئینایە و بوویە پارێزەر، سەرنڤێسەرێ چەندین روژنامەیێن عیراقێ بوویە، پشتی کودەتایا بەعسیان ل سالا ١٩٦٣ دهێتە زیندانکرن، و ل سالا ١٩٦٨ ل ژێر گڤاشتنا سەرکردایەتیا شورەشا کوردی دهێتە ئازاد کرن و دگەهیتە شورەشا کوردی (ئەیلولێ ١٩٦١-١٩٧٥)، پشتی خوپانا ١٩٧٥ ل ئیرانێ ئاکنجی دبیت، ل دویڤدا دچیتە وەلاتێ سوید، و ل سالا ٢٠٠٦ وەغەرا دویماهیێ کریە، فەتحوڵلا خودانێ چەندین بەرهەمێن چاپکری و وەرگیرانییە. بۆ پتر پێزانینان بنێرە: (فتح الله، ٢٠١٢، ١١-١٠١؛ عەزیز، ٢٠٠٢، ٢٨-١٠٠).

(٢٨) ئەدەبنڤیس و شاعیرو روژنامەڤانێ تورک نامق کەمال ل سالا ١٨٤٠ ژدایک بوویە، و ب ئێک ژ پیشەنگێن نەتەوەیا تورکی دهێتە هژمارتن، ل سالا ١٨٨٨ ل گزیرتا کریت وەغەرا دویماهیێ کریە، بۆ پتر پێزانینان ل دۆر کەسایەتیا نامق کەمالی بنێرە: (بهاء الدين، ١٩٦٥، ٢٤-٣٨).

(٢٩) مێژوونڤیس عیراقی ئیبراهیم خەلیل ئەحمەد یێ بەرنیاس ب (ئیبراهیم ئەلعەلاف) ل سالا ١٩٤٥ ل مووسل ژ دایک بوویە، ژ بەشێ مێژوویێ ل کولیژا پەروەردە ل زانکویا بەغدا دەرچوویە و هەر ل هەمان زانکۆ هەردوو باوەرنامەیێن بلند ماستەر و دکتورا بدەستڤەئینانە، و دناڤبەرا سالێن ١٩٨٠- ١٩٩٥ بوویە سەروکێ بەشێ مێژوو ل کۆلیژا پەروەردە ل زاکۆیا مووسل ، عەلاف دەهان پەرتووک و ڤەکۆلین و گۆتار بەلاڤکرینە، و سەرپەرشتیاری ل سەر دەهان نامە وتێزێن ماستەر و دکتواریێ کرینە. بۆ پتر پێزانینان بنێرە: (الجبوري، ٢٠١٨).

(٣٠) خەلیل عەلی موراد مەندەلاوی، ل سالا ١٩٥٠ ل باژێرێ کەرکووکێ ژ دایک بوویە، و ل سالا ١٩٧٣ باوەرنامەیا بەکالورویوسی دبیاڤێ مێژوویێدا ل کولیژا ئادابێ ل زانکۆیا بەغداد ب دەستڤەئینایە، هەر ل هەمان کولیژە ل سالا ١٩٧٦ باوەرناما ماستەرێ ب دەستڤە ئینایە، ل دویڤدا ل ١٩٧٩ بوویە خودانێ باوەرناما دکتورایێ، و دناڤبەرا سالێن (١٩٧٩-١٩٨٥) ل زانکۆیا بەسرە دەست ب وانەگۆتنێ کریە و لدویڤدا بۆ زانکۆیا مووسڵ

هاتیە ڤەگۆهاستن و ل سالا ١٩٩٠ پلا پروفیسوریێ بدەستڤە ئینایە، پاشان ل سالا ٢٠١٠ بۆ زانکۆیا سەلاحەدین دهێتە ڤەگوهاستن تا خانەنشینا وی ل سالا ٢٠٢٠، دکتور خەلیل خودانێ چەندین بەرهەمێن نڤێسییە، و بەشداری د چەندین کۆنفراسێن زانستی و کۆربەندان کریە، زێدەباری وێ چەندێ سەرپەرشتی ل سەر سەدان نامە و تێزێن دکتورایێ کریە. بۆ پتر پێزانینان بنێرە: (احمد، ٢٠٢١).

([٣١]) عەبدولفەتاح عەلی یەحیا بوتانی ل سالا ١٩٥٠ ل گۆندێ گردەپان سەر ب ناحیا بەردەرەش ژ دایک بوویە، دەرچوویێ بەشێ مێژوویێ بوویە ل کولیژا ئاداب ل زانکویا مووسل، و دناڤبەرا ١٩٩٠ - ١٩٩٥ هەردوو باوەرنامەیێن ماستەر و دکتورا ل زانکۆیا مووسل بدەستڤەئینانە، ل سالا ١٩٩٥ پەیوەندی ب زانکۆیا دهۆک کریە و د ماوێ (١٩٩٦-٢٠٠٢) بوویە راگری کولیژا ئادابێ و ل ٢٠١٥ وەک سەروکێ ئەکادیمیا کوردی هاتیە هەلبژاردن و تا نها ل سەر کارێ خۆ یێ بەردەوامە، بوتانی زێدەتر ژ (٣٥) بەرهەمێن پەرتووک دەربارەی کوردستان و عیراقێ بەلاڤکرینە، و پتر ژ (٤٥٠) گۆتار و ڤەکۆلین بەلاڤکرینە، و سەرپەرشتیاری ل سەر دەهان نامە و تێزێن ماستەر و دکتورایێ کریە، دیسان بەشداری چەندین کونگرە و کۆنفرانسێن زانستی ل ناڤخۆ و دەرڤەی کوردستانێ کریە. (جمال بابان، اعلام الكرد، ٢٠١٢، اربيل، ص٢٩٧-٢٩٩؛ دیدار ل گەل بۆتانی، ٢٠٢٢/٧/٢).

([٣٢]) ئەڤە ژبلی پەیوەندیێن وی یێن رەوشەنبیری ل گەل نڤیسەر و مێژوونڤیسێن هەڤچەرخی وی مینا: عەباس عەزاوی، عەبدولرەزاق ئەلحەسەنی، سەعید دیوەجی، سلێمان سائیغ، جەرجیس فەتحوللا و چەندین کەسایەتیێن دیتر، (الدملوجي، ط٢، ١٩٩٩).

([٣٣]) مێژوونڤیس سیار جەمیل ل سالا ١٩٥٢ ل مووسل ژ دایک بوویە، ، و ل سالا ١٩٧٤ ل بەشێ میژوو ل کولیژا ئادابێ زانکۆیا مووسل دەرچوویە، و ل سالا ١٩٨٢ باوەرنامەیا دکتورایی د بیاڤێ فەلسەفێدا ل زانکۆیا سانت ئەندروس ل وەلاتێ ئیسکوتلەندا بدەست ڤەئینایە، و ل وەلاتێن ئوردن و قەتەر وانە گوتینە، و ل چەندین وەلاتێن عەرەبی و ئەورووپی بەشداری کۆنفرانسێن زانستی بوویە، و ب دەهان پەرتووک و گۆتار و ڤەکۆلین بەلاڤکرینە. (الطالب، ٢٠٠٨، ٢٣٦).

لیستا ژێدەران:

ئێك: نامەیێن ماستەرێ

- احمد، يونس عبدال (٢٠٢١)، خليل علي مراد و اسهاماته في التدوين التاريخي، رسالة ماجستير، كلية الاداب – جامعة الموصل، ٢٠٢١.
- الازيرجاوي، عباس علي جمعة (٢٠١٤)، عبدالله الدملوجي و دوره السياسي و الثقافي و الاجتماعي حتى عام ١٩٥٨، رسالة ماجستير، جامعة واسط – كلية التربية.
- الجبوري، احمد هادي حسين (٢٠١٨)، ابراهيم خليل العلاف واسهاماته في الكتابة التاريخية المعاصرة، رسالة ماجستير، جامعة سامراء – كلية التربية.
- مجيد، نوشيروان محمد (٢٠١٦)، منهج الكتابة التاريخية عند المؤرخ عماد عبدالسلام رؤوف، رسالة ماجستير، جامعة صلاح الدين، اربيل.

دوو: سالنامە

- موصل ولايت جليله سنه مخصوص سالنامەدر، دفعه ٢، ١٣١٠هـ .
- ـــــــــــــــــ، دفعه ٣، ١٣١٢هـ .
- ـــــــــــــــــ، دفعة ٤، ١٣٣٠هـ .

سێ: بەلگەنامە

- (BOA,DH,MKT,D.no:844,G.no:41-1
- دار الكتب و الوثائق، البلاط الملكي، اقتراح المفتش صديق افندي الدملوجي حول توسيع صلاحية المجلس العلمي، رقم التصنيف: ٣٢١٦/٤٤٢، ١/٥، ١٩٢٣.

چار: پەرتووك ب زمانێ عەرەبی

- احمد، ابراهيم خليل (الدكتور)، (١٩٨٢)، نشأة الصحافة العربية في الموصل، الموصل.
- البوتاني، عبدالفتاح علي، (٢٠١٧)، صفحات من تاريخ الموصلية، اربيل.
- الدملوجي، صديق، (١٩٥٢)، امارة بهدينان الكردية او العمادية، الموصل.
- ـــــــــــــــــ، (١٩٥٢-١٩٥٣)، مدحت باشا، بغداد.
- ـــــــــــــــــ، (١٩٥٤)، الانقاض، الموصل.
- ـــــــــــــــــ، (١٩٩٩)، امارة بهدينان الكردية او العمادية، ط٢، اربيل.
- ـــــــــــــــــ، (٢٠١٠)، اليزيدية، ط٢.
- الطالب، عمر محمد (٢٠٠٨)، موسوعة اعلام الموصل في القرن العشرين، الموصل.
- العزاوي، رحيم يونس كرو (٢٠٠٧)، منهج البحث العلمي، عمان.
- العلاف، ابراهيم خليل (الدكتور)، (٢٠١١)، موسوعة المؤرخين العراقيين المعاصرين، ج١، الموصل.
- ــــــــ، (٢٠٠٧)، تاريخ الموصل الحديث دراسات و مقالات، الموصل.

- المعجم الوسيط (٢٠٠٨)، ط٤، القاهرة.
- الوردي، علي (٢٠٠٨)، لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، ج٣، بغداد.
- استارجيان، (٢٠٠٤)، مذكرات دكتور استارجيان ١٨٨٥-١٩٨٠، ت: كاريكين وارتانيان، تعليق: سهيل بطرس قاشا، لبنان.
- -بابان جمال، (١٩٨٩)، اصول أسماء المدن و المواقع العراقية، ج١، بغداد.
- ---------، (٢٠١٢)، اعلام الكرد، ج٢، ط٢، اربيل.
- بصري، مير، (٢٠٠٤)، أعلام السياسة في العراق الحديث، ج٢، لندن.
- ---------، (١٩٩٤)، اعلام الادب في العراق الحديث، ج١، تقديم: جليل العطية، لندن.
- رؤوف، عماد عبدالسلام (الدكتور) (٢٠٢٠)، مراكز الادارة و الاسر الحاكمة في العراق في القرون المتأخرة، ط٢، اربيل.
- علي، علي شاكر (٢٠١١)، ولاية الموصل العثمانية قي القرن السادس عشر، دراسة سياسية، ادارية، اقتصادية، عمان.
- فتح الله، جرجيس (٢٠١٢)، رجال و وقائع في الميزان، اربيل.
- الدملوجي، توفيق سعيد، (٢٠٠٠)، العقيد توفيق سعيد الدملوجى و الذكريات، عمان – الاردن.
- لوغوف، جاك، (٢٠١٧)، التاريخ و الذاكرة: ترجمه عن الانكليزية: جمال شخيد، بيروت.
- نەبەز، جمال (٢٠٠٣)، الامير الكردي مير محمد الرواندزي الملقب ب" ميرى كوره"، ترجمة: فخري سلاحشور، ط٢، اربيل.
- وحيدالدين بهاء الدين، اعلام من الادب التركي، ١٩٦٥، بغداد.
- وهب، محمد يونس (١٩٦٧)، تاريخ تلعفر قديما و حديثا، ج١، الموصل.

پێنجەم: پەرتووك ب زمانێ كوردی

- عەزیز، حوسێن محەمەد، خولانەوە لە بازنەیەكی بۆشدا، چاپ٢، سلێمانی.
- قەفتان، كاویس (١٩٨٥)، چەند لێكۆڵینەوەیەک لە مێژووی بابان سۆران بۆتان، پێشەكی: كەمال مەزهەر ئەحمەد، بەغدا.
- عومەر، سەروەر عەبدولرەحمان (دكتۆر) (٢٠١٩)، رێبازی لێكۆڵینەوەی مێژوویی، سلێمانی.
- غەفوور، عەبدوڵلا (٢٠١٩)، فەرهەنگی جوگرافیایی دهۆک، هەولێر.

شەشەم: گۆتار و ڤەكۆلین ب هەردوو زمانێن عەرەبی و كوردی

-البوتانی، عبدالفتاح علی (الدكتور)، صديق الدملوجى و هولاكو خان، مەتین"گۆڤار"، هژمار(١٣٢)، دهوک، كانوونا دووێ.
- الجميل، سيار (الدكتور) (٢٠٢٢)، المؤرخ صديق الدملوجي ١٨٨٠- ١٩٥٨ اول من بحث التاريخ الانثربولوجي في كتابه الموسوعي عن "اليزيدية" گۆتار د مالپەرێ وی یێ فەرمی د فەیسبووكی دا، ٤ تموز.

- الدملوجي، صديق (١٣٢٩هـ)، داخلية ناظري طلعت بک حضرتلرينة ـ اضيق مكتوب النجاح "جريدة"، نومرو(١١)، ١٢صفر
---------------، في علم التاريخ، النجاح "جريدة"، نومرو(١٢)، ١٨ صفر، الموصل
---------------، (١٩٤٦)، الكردينال اوجين تسران، الجزيرة"مجلة"، العدد(٣)، ١ تموز. الموصل
- الروافد، العدد(١١)، ٢اب ١٩٤٩.
- الصائغ، سليمان، (١٩٤٦)، ايضاح على مقال"لمؤرخ فاضل"، الجزيرة"مجلة"، العدد(٦)، ١ ايلول، الموصل.
- الغلامي، عبدالمنعم، (١٩٥٢/٧/١١)، من اسر الموصل العريقة ال الدملوجي، صدى الاحرار "جريدة"، الموصل، العدد(١٦٧).
- الواعظ، ابراهيم، (١٩٥٨)، الرائد "جريدة"، الموصل، العدد(٤)، ٧ حزيران.
- فتح الله، جرجيس، (١٩٥٨)، صديقي الراحل، الرائد، "الجريدة" العدد(٢)،٢٤ ايار.-
موراد، خەلیل عەلی (دكتۆر)، (٢٠١٧)، كارگێریا ئوسمانی ل دهوكێ ١٨٤٢-١٩١٨، ئینسكلوپیدیا پاریزگەها دهوكێ، ب٣، دهۆک.
- يحيى، عبدالفتاح علي (١٩٨٦)، ملا يحيى المزوري وسقوط امارة بهدينان، كاروان "گۆڤار"، هەولێر، ژمارە(٤١)، شوبات.
---------------، نيسانى (١٩٨٩)، صديق الدملوجي ١٨٨٠-١٩٥٨ دراسة في حياته وكتاباته التأريخية، القسم االثانى، كاروان"گۆڤار"، هەولێر، ژمارە (٧٤)، ساڵی حەوتەم.
---------------، (١٩٨٩)، صديق الدملوجي ١٨٨٠-١٩٥٨ دراسة في حياته وكتاباته التأريخية، القسم الاول، كاروان"گۆڤار"، هەولێر، ژمارە (٧٣)، ساڵی حەوتەم.

حەفتەم: دیدار

-دیدار ل گەل دكتۆر عەبدولفەتاح بۆتانی، ڕێککەفتی ٢٠٢٢/١/٢٣؛ ٢٠٢٢/٥/٣.
-دیدار ل گەل دكتۆر سیار جەمیل ب ڕیێا تۆرێن پەیوەندییێن جڤاکی، ڕێککەفتی١/٢٥/ ٢٠٢٢؛ ٤ /٧/ ٢٠٢٢ .
-دیدار ل گەل محەمەد تەوفیق فەخری ب ڕیێا تۆرێن پەیوەندییێن جڤاکی، ڕێککەفتی ٢٠٢٢/١/٥ .
-دیدار ل گەل دكتۆر ئیبراهیم عەلاف ب ڕیێا تۆرێن پەیوەندییێن جڤاکی، ڕێککەفتی ٢٠٢٢/٦/٢٨.
- دیدار ل گەل دكتۆر خەلیل عەلی موراد ب ڕێیا تۆرێن پەیوەندییێن جڤاکی، ڕێککەفتی ٢٠٢٢/٩/٥.
- دیدار ل گەل سەباح سەدیق دەمەلووجی ب ڕێیا تۆرێن پەیوەندییێن جڤاکی، ڕێککەفتی ٣/١٥؛ ٤/١١/ ٢٠٢٢.

الملخص

صديق الدملوجي ١٨٨٠–١٩٥٨
حياته و منهجه في كتابة التاريخ

يعد الباحث و الاداري صديق الدملوجي من الكتاب البارزين الذين قدموا خدمات جيدة لتاريخ العراق بصورة عامة و تاريخ الكورد و كوردستان بصورة خاصة و تعد كتاباته التأريخية ذات أهمية كونه عاصر الوقائع التاريخية التي كتب عنها، ولان كتاباته عن الكورد قد اغضبت غير الموضوعيين من القوميين العرب، فقد ظل هو و كتاباته بعيدا عن البحث، و كان هذا احد اسباب الكتابة عنه و عن منهجه في كتابة التاريخ.

هذه الدراسة محاولة للبحث في سيرة الدملوجي الاداري و الكاتب و الصحفي و المؤرخ و مواقفه من الدولة العثمانية و من بعدها الاحتلال البريطاني للعراق، بالاستناد على اهم مؤلفاته التاريخية و الوقوف على اهميتها و على الافكار و التحليلات التي تضمنتها.

الكلمات الدالة: (صديق الدملوجي، كورد، ايزيدي، عثمانية، بهدينان)

Abstract

Siddiq Al-Damluji (1880 – 1958) :
His life and method of writing history

Siddiq Al – Damluji is a well-known writer, intellectual and administrative personality in contemporary Iraq. Al-Damluji's books and articles provided a great service to the history of Iraq in general and the history of the Kurds and Kurdistan in particular. The importance of his writings is due to the fact that he was a witness to the historical events he wrote about, but it seems that his writings about the Kurds did not satisfy the hardline Arab nationalists. Al-Damluji and his writings remained far from research, this was one of the reasons to write this research about him and his method of writing history.

This research is an attempt to shed light on Siddiq Ai-Damluji's life as an administrator, historian, a journalist, and his attitudes towards the Ottoman state and the British Occupation of Iraq. This research relied on Al-Damluji's main historical writings with a reference to its importance, and the main ideas and analyses it contained.

Key words:(Siddiq Al-Damluji, Kurd,Yazidi, Ottoman, Bahdinan)

لێبردنی ئەدەبی
لە چیرۆکی خورشید-ی نورەدین زازا دا

د. بوشرا قادر کاکە محەمەد

زانکۆی سلێمانی/ کۆلێژی زمان/ بەشی کوردی

Bushra.kaka@univsul.edu.iq

پوختە:

ئەم باسەی ئێمە کە بە ناونیشانی ((لێبردنی ئەدەبی لە چیرۆکی خورشیدی نورەدین زازا دا))یە، کارمان لەسەر چیرۆکی "خورشید"ی نورەدین زازا کردووە. لە سەرەتادا لە چەمك و زاراوەی لێبردن دواوین، پاشان لە چوارچێوەی تیۆری ئەدەبیدا، ئاماژەمان داوە بەو زاراوانەی هاوسێیەتییان لەگەڵ لێبردندا هەیە، وەك: وەرگرتن، ئەدەبی بەراوردکاری، دەقئاوێزان، تێهەڵکێش، وەرگێڕان، لاساییکردنەوە. هەر یەکە لەمانە مانای جیاوازیان هەیە لە لێبردن، لەو ڕوانگەوەی لێبردن چەمکێکە، بەرامبەر بە بارێك بەکاردێت، کاتێك نووسەرێك، بەرهەمی نووسەرێکی تر بە دەقاودەقی وەك خۆی، یان بە کەمێك دەستکارییەوە، بەبێ ئاماژەدان بە سەرچاوەکە، بەناوی خۆیەوە بڵاوبکاتەوە. بەو جۆرەی کە دەست ببات بۆ بەرهەمی کەسێکی تر و وەك هی خۆی بیناسێنێت. لەم دیدەوە کارمان لەسەر چیرۆکی خورشیدی نورەدین زازا کردووە، کە وەرگیراوە لە چیرۆکی باوکی "بیۆرنس بیورنسۆن" بێ ئەوەی ئاماژە بە بردنەکە بدات. ئێمە هەردوو دەقەکەمان بەراوردکردووە و دەقە ڕەسەنەکەشمان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و لە کۆتایی باسەکەدا هەردووکیمان داناوە. ئەوەشمان نیشان داوە، کە دەستکاریکردنی چیرۆکەکە لە چ ئاستێکدا بووە و بە چ مەبەستێك بووە. لە باسەکەدا پەیڕەوی ڕێبازی بەراوردکاریمان کردووە.

وشەی سەرەکی: دزیی ئەدەبی، وەرگرتن، چیرۆك، دەقئاوێزان، لێبردن.

یەکەم: چەمک و زاراوە

زاراوەی لێبردنی ئەدەبی، کە هەندێك جار وشەی بە قەرزهێنانیشی لەگەڵ بەکاردێت، لە زمانی ئینگلیزیدا وشەی (Plagiarism) پلیجیریزمی بۆ دانراوە و هاوتای وشە گریکییەکەیە. بەکارهێنانی بەم مانایەی ئەمڕۆ دراوەتە پاڵ شاعیری داشۆرین: مارکۆس ڤالیرۆس مارتیلیۆس لە سەدەی یەکی زاییندا، وشەکەی وەك نازناوێك بۆ ئەو کەسانەی بەکاردەهێنا کە شیعرەکانی ئەویان دەدایە پاڵ خۆیان و مەبەست لێی تالانکەر و فریودەر بوو. لە زمانی عەرەبیدا وشەی (السرقة الادبية) و فارسی (دزدی ادبی، سرقت ادبی) و زمانی کوردیش (دزیی ئەدەبی) بۆ دانراوە و ئێمە پێمان وایە دەشێت لێبردنی ئەدەبیش بکەینە هاوواتای. کە ماناکەی بردنی بەرهەمی هزری کەسێکی ترە و وەك بردنی هەر شتێکی تر کە لە ژیانی ئاساییدا ڕوودەدات، بە دز-ی دەناسرێت ((کەسێکە بەپەنهانی شتی ئەم و ئەو ببا)) (خاڵ، ٢٠٠٥، ١٨٦) وەك چەمکیش لێبردنی ئەدەبی: ((دزی بیرۆکەیەکە دەکرێت پلۆتی گێڕانەوەیەك یان شانۆیەك بێت یان پارچەیەك لە دەقێکی نووسراو، کە تێدا بێ ئاماژەدان بە سەرچاوە سەرەکییەکەی وەك بەرهەمی خود بناسرێن. دزیی ئەدەبی هەمیشە بە ئاسانی جیاناکرێتەوە، لە لاسایی و کاریگەری و وەرگرتن، بەڵام دەتوانرێت بەهۆی مەبەستی ناپاك و ساختەکارییەوە بناسرێتەوە. ئەو کەسەی ئەم کارە دەکات، پێیدەوترێت، دزی ئەدەبیات.)) (Cuddon،2012,194). دزی یان لێبردنی ئەدەبی بەو بارە دەوترێت، کە کەسێك بەرهەمی نووسەرێك، دەقاودەق یان بە کەمێك دەستکارییەوە وەربگرێت و بەناوی خۆیەوە بیخاتەڕوو، کەسەکە وەك دز ناودەبرێت، کە دەستدرێژی کردۆتە سەر کەسێك و بەرهەمەکانی بۆ خۆی بردووە. سنووری دزی ئەدەبی، فراوانە و پەیوەستە بە چەندان لایەنی ترەوە بۆ نموونە جۆرەکانی لاسایی: (لاسایی شێواز، بابەت، قاڵب). و جۆرەکانی دەقاوێزانیش دەگرێتەوە، کە ئەمانە لە لای نووسەرانی ڕۆژئاوایی وەك ڕووی ئەرێنی تەماشا دەکرێن و بە هۆکاری بەرەوپێشچوونی نووسەر ئەژمار دەکرێن و پرۆسەکەش وەك قەرزکردن یان خواستن تەماشا دەکەن. (داد، ١٣٨٣،٢٩٠). دزی ئەدەبی لە ڕەخنەی

کۆندا، جۆرەکانی دیاری کراوە، شەمس قەیسی ڕازی، چوار جۆری دیاری کردووە کە بریتین لە: (انتحال، سلخ، المام، نقل) (رازی، ٤٦٠)

- **دانەپاڵ (انتحال):** بەو مانایەی کەسێك بەرهەمی کەسێکی تر، دەقاودەق، یان بە گۆڕانێکی زۆر کەمەوە بداتە پاڵ خۆی و وەك بەرهەمی خۆی بیناسێنێت.

- **داماڵین/ گروون (سلخ):** هێنانی مانای شیعر یان بەرهەمەکەی، بە جۆرێك کە دەستکاری پێکهاتەکەی بکرێت، یان ئاڵوگۆڕی دەستەواژە و بڕگەکان بکرێت.

- **توخن کەوتن، دەسبۆبردن (المام):** بەو مانایەی بابەت و ناوەڕۆکی بەرهەمەکە وەربگیرێت و بە جۆریکی تر دابڕێژرێتەوە.

-**گواستنەوە (نقل):** بەو مانایە دێت، کە بەرهەمێك وەربگیرێت و بەڵام بە ئاقارێکی تردا ببرێت، یاخود لەم بابەتەوە بگوازێتەوە بۆ بابەتێکی تر، بە تایبەت لە شیعری کلاسیکدا ئەمە بەرجەستە دەبوو.

عەلائەدین سەجادی لە بارەی دزیی ئەدەبی لە پەخشان و هۆنراوەدا دەڵێت: ((کابرا دێنێ هۆنراوی یەکێکی تر ئەکا بە هی خۆی و ناوی خۆی لێ ئەنێ، وە یا تۆزێ سەر و گوێلاکی ئەکا و ئەڵێ ئەمە هی منە!. هەروەها لە پەخشانیشا ئەم ئیشە ئەکرێ. ئەم هی یەکێکی تر بە هی خۆکردنە لە دزی ماڵ و سامان خراپترە، چونکە فیکردزین، دزینی مێشکێکی ڕۆحییە، ماڵ دزین سامانی ماددییە، ڕۆح لە ماددە بەنرخترە)) (سەجادی، ١٩٨٧، ١٥١) پاشان جیای دەکاتەوە چی وەك دەقئاوێزان (کە ئەو بە وەرگرتن ناوی دەبات) دەناسرێت و چیش وەك تێهەڵکێش.

هەر یەك لە زاراوەکانی لاساییکردنەوە، ئەدەبی بەراورد و دەقئاوێزان، پەیوەست دەبنەوە بە باسی دزیی ئەدەبییەوە و لە ئێستا و ڕەخنەی نوێدا دەقئاوێزان جێی بە زۆرێك لە زاراوەکانی تری ئەم بوارە لێژ کردووە. بۆ بەرچاوڕوونی ئاماژە دەدەین بەو زاراوانەی مانایان ناڕاستەوخۆ بەستراوەتەوە بە دزیی ئەدەبییەوە و زۆر جار تێکەڵکردنی لێدەکەوێتەوە.

دووەم: زاراوەی هاوسێ

١.لاساییکردنەوە/ میمیسیس

زاراوەی لاساییکردنەوە، بەرامبەر بە (محاكات و میمیسیس)ە، هەندێك لە نووسەران پێیانوایە وشەکە بۆ زمانی کوردی پڕاوپڕی مانا گریکییەکەی نییە، چونکە لاساییکردنەوە لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە ماناکەی سووکایەتیکردن دەگەیەنێت و کەسێك لاسایی کەسێکی تر بکاتەوە، ئەو مانایە دەگەیەنێت کە ویستوویەتی سووکایەتی پێبکات و لەبەردەم ئەوانی تردا ڕسوای کات (سیوەیلی: ٢٠٢١، ٤٥)، هەرچەند مانای لاسایی لە زمانی کوردیدا تەنها نەرێنی نییە بۆ کەسی بەرامبەر، جاری وایە، لەنگییەکە بۆ کەسەکەی لاسایی دەکاتەوە، پێی دەوترێت لاساییکەرەوە. دواجار وشەکە دەشێت لە بەکارهێنانەکەیدا هاوواتای تەقلید و دەرهێنانەوە و دووبارەکرنەوە بگەیەنێت.

زاراوەی میمیسیس بۆ یەکەم جار وەك چەمکێکی ئەدەبی لە لایەن ئەرستۆوە لە کتێبی هونەری شیعر (ئەرستۆ، ٢٠٠٤)دا خرایە ڕوو. بەر لەو ئەفلاتوون سەبارەت بە شاعیرەکان وتبووی: کە ئەوان لاساییکەرەوەن، لاسایی لاسایی دەکەنەوە، بەو مانایەی توانای سەلماندنی ئەوەیان نییە کە دەیڵێن. بەڵام کاتێك ئەرستۆ "هونەری شیعر"ی نووسی، وشەی لاسایی لە مانا نەرێنییەکەوە گواستەوە، بەوەی کە هەموو هونەرەکان لاساییکردنەوەن و هاوتا دەشێت داهێنانیش بن. چونکە مرۆڤ بە سروشتی خۆی مەیلی لە لاساییکردنەوە هەیە، ئەمەش پاڵنەرێکی گرنگی فێربوون و گەشەکردن و بیرخستنەکارە. فێربوون چێژێکی زۆری تێدایە، بۆیە کەسانی سادە تا هونەرمەند و شاعیر و فەیلەسوف، چێژ لە فێربوون و لاساییکردنەوە وەردەگرن. ئەرستۆ پێی وایە هەموو بەرهەمێکی هونەری لاساییکردنەوەیە بە جۆرێك لە جۆرەکان، بەواتایەکی تر((هەموو بەرهەمێکی هونەری جۆرێکە لە میمیسیس، واتە دووبارەکردنەوە. بە تایبەتی دووبارەکردنەوەی یاخود تەقلیدکرنەوەی شتە ئاساییەکان)). (سیوەیلی، ٢٠٢١،٤٦).

٢.ئەدەبی بەراوردکاری:

ئەمە وەك زانستێك كار لەسەر بەراوردكردنی ئەدەبی دوو نەتەوە دەكات و جەختی تەواوی لەسەر كارتێكردن و كاریگەرییە بە ڕەچاوكردنی كات و شوێن. بە دوای سەرچاوەی كارتێكەردا دەگەڕێت. بەو مانایەی ((لە هاوپەیوەندیی ئەدەبی جیاجیا، دەكۆڵێتەوە. بە واتایەكی تر خەریكی توێژینەوەی پەیوەندیی ڕاستەوخۆ، كاریگەری، ئاڵوگۆڕ و لێك وەرگرتن، چوونیەكی پۆلێنكاری، هەروەها پرۆسەی تایبەتمەندی گۆڕانی ئەدەبی نەتەوەییش دەبێت.)) (قادر محەمەد، ٢٠١١، ٨٢). ئەوەیشی دەیبەستێتەوە بە بابەتی دزی ئەدەبییەوە، فراوانیی بوارەكەیە، كە تەنها نابەسترێتەوە بە خواست و قەرزوەرگرتنی ڕاستەوخۆی بەرهەمی نووسەری نەتەوەیەكی ترەوە، بەڵكو شێواز و قاڵب و ناوەڕۆكیش دەگرێتەوە. نەك هەر هێندە، بەڵكو هەڵمژینی بەرهەمی نووسەری نەتەوەیەكی تر و داڕشتنەوەی بە جۆری تر دەگرێتەوە. كە دەشێت زۆرجار ئەمە بە ڕاڤە بدرێتە قەڵەم. كە نووسەرێك تێگەشتنی خۆی بۆ بەرهەمێكی تر دەخاتەڕوو بە فۆڕمی ئەدەبی. (محمدی، ١٣٨٩، ٦٧). ئەدەبی بەراورد، چاولێكەری و كاریگەری بە هۆكارێك دەزانێت، بۆ گەشەكردنی ئەدەبی نەتەوەیی، چونكە ئەدەبی نەتەوەیی بەهۆی ئەدەبی جیهانییەوە بەرەو كرانەوە و گەشەسەندن دەچێت. ((ئەم ئەدەبیاتە دەتوانێت یارمەتی ناساندنی یەكێتی ئەدەبی نەتەوەكان بدات و لە ڕاستیدا ئەم هەنگاوە، گەورەترین خزمەت دەبێت بە ئەدەبیاتی جیهانی)) (ساجدی،١٣٨٧، ٦٩). نموونە بۆ ئەم جۆرە لە ئەدەبی كوردیدا، كاریگەری حافزی شیرازییە لەسەر زۆرێك لە شاعیرانی كلاسیك وەك: مەلای جزیری، نالی، مەحوی. یان لە ئەدەبی هاوچەرخدا، كاریگەری هیریك و كیتس و شیللی لەسەر گۆران (بەرزنجی، ٢٠٠٦)، لە ئەدەبی نوێشدا كاریگەری سوهراب سپهری لەسەر شاعیرانی نوێی پاش ڕاپەڕین بە تایبەت دلاوەر قەرەداغی، جێی سەرنجە (كەسنەزانی، ٢٠١٢)

٣.دەقئاوێزان:

زاراوەی دەقئاویزان، بە مانای تێکەڵبوون و کارلێکی دەقەکان لەگەڵ یەك دێت. جەخت لەسەر پەیوەندیی دەقێك لەگەڵ دەقەکانی تر دەکاتەوە. ئەم تیۆرە لەو بڕوایەدایە کە هەموو دەقێك لەسەر بنەمای دەقەکانی بەر لە خۆی بونیاد دەنرێت، لە جیهاندا هیچ دەقێك نییە سەربەخۆ و تاقانە هاتبێتە بوون، هەمیشە کەوتۆتە ژێر کاریگەری دەقەکانی بەر لە خۆیەوە، جا ئەمە دەشێت بە ئاگایی یان لە نائاگاییدا کاری خۆی بکات. لە ڕوانگەی دەقئاوێزانەوە وا لە دەق دەڕوانرێت کە ((بریتییە لە هەڵمژینی دەقە نادیار و نائامادەکانی دی. هەموو دەقێك مەحکومە بە دەقئاوێزان. لێرەوە دەق یەك خوێندنەوە هەڵناگرێت و بونیادێکی دیاریکراویشی نییە، بەڵکو ژمارەیەکی بێشومار بونیادی هەیە)) (ئەسوەد،٢٠١١، ٨١). جیاوازی دەقاوێزان لەگەڵ دزیی ئەدەبیدا لە چەندان ڕووەوە جێی بایەخە، یەکێك لەوانە ئەوەیە کە دزیی ئەدەبی بە زۆری دەکەوێتە بونیادی ڕووکەشی دەقەوە، بەڵام دەقئاوێزان جەختکردنە لەسەر بونیادی قووڵ و دەلالەتە شاراوەکانی ناو دەق. وێڕای ئەوەی کە دزیی ئەدەبی دوورە لە پڕۆسەی داهێنانەوە، بەڵام دەقئاوێزان پڕۆسەیەکی داهێنانە و پێویستی بە شارەزایی و کارزانی هەیە (مەحمود، ٢٠١٢، ٧٥). دەقئاوێزان دەشێت بە شێوەی ڕاستەوخۆ بێت و نووسەر ئەدەب و بەرهەمی ئەوانی تر بخاتەوە ناو دەقەکەی. یا خود دەشێت بە شێوەی ناڕاستەوخۆ بێت و لە نائاگاییەوە بەرهەمەکانی تر بەشێوەی بیر یان ڕاڤە یان شێوازی تر بێنەوە ناو دەقەکەی. نموونەیەك بۆ دەقئاوێزانی گێڕانەوە باس بکەین کە بە شێوەی ئاگایی و مەبەستدارانە ئەنجامدراوە، دەقئاوێزانی تیۆری داروین و بۆچوونە دەروونشیکارییەکانی زیگمۆند فرۆیدە سەبارەت بە تەوتەم و تابوو و داڕشتنەوەی بە شێوەی نۆڤلێت لە لایەن شێرزاد حەسەنەوە ((بە گوێرەی تیۆرەکەی داروین لە نێو ڕەوە سەرەتاییە مرۆییەکاندا تەنها ڕووبەڕووی باوکێکی تووڕە و ئینکار دەبینەوە، کە گشت مێینەکانی ناو گرووپی بۆ خۆی تەرخانکردووە و بەرەبەرە کە کوڕەکانی گەورە دەبن، لە ڕەوەکە دەریان دەکات)) (فرۆید، ٣٠٧) داڕشتنەوەی تیۆرەکە لای فرۆید لە پێناو نیشاندانی تەوتەم و تابوودا، بەم جۆرەی

لێدێت: ڕۆژێک کوڕ و برا دوورخراوەکان لە دەوری یەک کۆبوونەوە، باوکیان کوشت و خواردیان و بەم جۆرە بوونی باوکیان تێدابرد، کاتێک یەکیان گرت، بوێرییان دروستبوو و لە ڕاستیدا ئەو کارەی کە بە تەنیایی نەیاندەتوانی ئەنجامی بدەن، بە کۆمەڵ ئەنجامیاندا، ئەگەری ئەوەیە پێشکەوتن یان دروستکردنی چەکێک بووبێتە هۆی هەستکردن بە جیاوازییان و بەرەوپێشچوونیان.)) (فرۆید، ٣٠٧).

کۆی بونیادی نۆڤلێتی حەسارو سەگەکانی باوکم لەسەر بنەمای ئەم بۆچوونانە داڕێژراوە، باوکی سمێڵ بابڕ و بە زەبر و خاوەن دەسەڵات، وەك سەرۆکی بێ ڕکابەر و خاوەن دەسەڵاتی ڕەها، حەسارێکی گەورەی لەژێر دەستدایە، کە خۆی خاوەنی ژنەکانە و کچەکانی ڕۆژ تائێوارە خەریکی شوشتن و پاککردنەوە دوورین و کارکردنن، کوڕەکانیشی لارەمل و بێدەسەڵات و خەسێنراو، هەمووان تەمەنای هەڵاتن و کۆتاییهێنان دەکەن، کوڕی گەورە هان دەدەن و بەوی دەکوژن، بەڵام دواتر هەمووان پاش ئازادی پشت لەم دەکەن و ئەمیش لە تاوانی کارەکەی و کردە پەشیمانیدا تووشی وڕێنە و باری دەروونی قورس دەبێت، گەلە هاودەستەکەشی سەرگەردان و پەرتەوازە دەبن: ((دایکانی دیلم، لە دەڵەمەیەکەوە منیان کرد بەو کورە چەلەنگەی خەنجەر لە کالان دەرکێشم و بیوەشێنم و تا ئەو شەوە هانیاندام لەناوی ببەم و بیکوژم و لەتوکوتی بکەم و فڕێیدەمە دەرەوەی حەسار، تا قەل و داڵ چاوانی هەڵکۆڵن، ئەو چاوانەی هەر ئافرەتێکی جوانی دیبا، دەبوو بۆ هەفتەی داهاتوو بیکڕێت وەك هەر ماینێکی جوان، چەندین جار خوشکەکانم ویستیان دەرمانخواردی بکەن، وەلێ بێهوودە بوو..)) (حەسەن،٢٠١٤، ٨)

٤. تێهەڵکێش

لە زانستی ڕەوانبێژیدا، زۆر جار دەقئاوێزان لەگەڵ (تێهەڵکێش)دا ئاماژەی پێدەدرێت، بەڵام عەلائەدین سەجادی بەوە جیایان دەکاتەوە: ((کە وەرگرتنی تێهەڵکێش لە نیوە هۆنراو کەمتر نییە، هی لێی وەرگرتن"دەقئاوێزان" پارچەیە. وە لەمدا، هێما ناکا بە لێی وەرگیراوەکە. زیاتر ئەم لێی وەرگرتنەش هەر ڕووبەڕووی "قرآن" و "حدیث" ئەبێتەوە.)) (سەجادی، ١٩٨٧، ١٥١) بۆ نموونە سالم دەڵێت:

لەقا خواهیش دەکەم دائیم کە بنوێنێ وەلێ ناچار
ڕەزام حەرفی لە جوابت بشنەوم با لن ترانی بێ

سالم ئاماژەی بە سەرچاوەکە نەکردووە، چونکە لە ناو چوارچێوەی مەعریفەی ئیسلامیدا، ئاماژەکان دەناسرێنەوە. لن ترانی، ئەو دەستەواژەیە کە لە (سورەتی ئەعراف)دا هاتووە، خودا لە وەڵامی پێغەمبەر موسا دا کە داوای بینین، دەکات دەیفەرموێت.

بەڵام لە تێهەڵکێشدا، بەیتێك یان پارچەیەکی زۆرترە ((تێهەڵکێش ئەوەیە کە هۆنەر نیوە هۆنراو وە یا پارچەیەك لە هی یەکێکی تر ئەخاتە ناو هۆنراوی خۆیەوە و گەلێ جار ناوی هۆنەرە لێوەرگیراوەکەش ئەهێنێ، وەیا لەبەر ناوبانگی هۆنراوەکە هیچ باسی هۆنەرەکەی ناکا. جا ئەو هۆنراوە وە یا ئەو پارچەیە لە هەر زمانێکا بێت)) (سەجادی، ١٩٦٨، ١٠٢). وەك هێمن لە ناڵەی جوداییدا تێهەڵکێشی بەیتە بەناوبانگەکەی مەولانا جەلالەدینی ڕوومی دێنیتەوە و وێڕای ئەوەش ئاماژەی پێدەدات: (موکریانی، ٢٧٠٨، ٢٧٩)

جا کە سەرخۆش بووم بە دەنگێکی نەوی بۆت دەڵێم ئەو شیعرە بەرزەی مەولەوی
"بشنو از نی چون حکایت می کند از جدائی ها شکایت می کند"

هەندێك جار ئاماژەی ڕاستەوخۆی پێ ناکرێت، بەڵام هۆنراوەکە هێندە ناسراوە، پێویست بە ناوهێنان ناکات، بۆ نموونە زۆرێك لە شاعیرانی کورد بەیتەکانی حافزی شیرازییان بە شێوەی جۆراوجۆر هێناوەتەوە ناو هۆنراوەکانیانەوە، هەندێکی وەك گفتوگۆ، هەندێك وەك تەواوکاری، هەندێکیشی وەك گۆڕین و دەستکاریکردن. بۆ نموونە سالم (سالم، ٢٠١٦، ٧٤) بەشێوەی تەواوکاری و گفتۆگۆ نیوەبەیتی دووەمی غەزەلە بەناوبانگەکەی حافزی هێناوەتەوە نێو غەزەلێکی:

ئەگەر ئومێدی دڵ بێنێتە جێ ماهی جیهان ئارا
بە خال هندوش بخشم سمرقند و بخارا را
لە بن خاری موغەیلان وەسڵ ئەگەر بێ، ئارەزوو ناکەم
کنار آب رکن آباد و گلگشت مصلا را

جگە لە تێهەڵکێش، لە ئەدەبی کلاسیکیدا، کاتێك شاعیرێك سەرسام بوایە بە شاعیرێکی دیکە، ئەو شاعیرە هاوزمان یان زمانی تر بوایە، غەزەلێکی لەبەردڵانی دەهێناو لەسەر بنەمای ئەو غەزەلە هۆنراوەی دەهۆنییەوە، بە شێوەی پێنج خشتەکی. بەو واتایەی بۆ هەردوو نیوە بەیتی غەزەلی شاعیرە دێرینەکە، ئەم سێ بەیتی لەسەر بناغەکەی دادەنا بە هەمان سەروای ئەو. ئەم جۆرەش ناوی شاعیرەکە دیار بوو، وەك بەشێك لە سەرسامی و شانلەشاندان دەردەکەوت. کە ئەم دەتوانێت شانلەشانی ئەو شاعیرە بدات و شیعرێك لەسەر ئەوەی ئەو بونیاد بنێت. بۆ نموونە: شێخ ڕەزای تاڵەبانی، پێنج خشتەکییەکی لەسەر غەزەلێکی حافزی شیرازی نووسیوە. غەزەلەکەی حافز لە بنەڕەتدا ئەویندارانەیە، بەڵام شێخ ڕەزا بە وەستاییەکی وردەوە گونجاندوویەتی بۆ داشۆرین و بە شێوەیەکی تابووشکێنی سێکسی هۆنراوەکەی بونیاد ناوە، ئاراستەی مەلا مەعرووف کاتیبی بیدایەت-ی کردووە:

مەعرووفی بێ دیرایەت گووت کردە ناو بیدایەت
چیت پێ بڵێم قوڕمساغ هەردوو گونم بە دایەت
گونـمی بە تڕ شەهید کرد، ....م ئـەکـا ڕیعایەت
"زان یـار دلــنـوازم شـکـریـسـت با شکـایت
گر نکـتە دان عشقی خـوش بشنو این حکایت"

(تاڵەبانی،٢٠١٠، ٤١)

٥.کردنەوە (حل)

ئەم شێوازە وەرگرتنی بابەتێکی ناو هۆنراوەیە و داڕشتنەوەیەتی بە شێوازی پەخشانی بە ئاماژەدان بە سەرچاوەکە، ئەم جۆرە لە ڕەوانبێژیی کۆندا وەك کاری هونەرمەندانە ئاماژەی پێدراوە، لە ئێستادا زۆرێك لە ئەدەبی کلاسیکی جیهانی کە بە شیعر هۆنراونەتەوە، بە پەخشان دادەڕژرێنەوە و ڕەوانتر و ڕوونتر دەخرێنە بەردەست، بە جۆرێك کە بۆ تێگەیشتن ئاسان بێت. نموونەی ئەم جۆرە لە ئەدەبی کوردیدا، گۆڕینی مەم و زین-ی ئەحمەدی خانییە، لە هۆنراوە بۆ هەقایەت و داڕشتنەوەیەتی بە پەخشان لە لایەن مەلا مەحموودی بایەزیدییەوە. (پیربال،٢٠٠٠)

٦. هۆنینەوە (عقد):

پێچەوانەی کردنەوەیە، مەبەست لێی بە هۆنراوەکردنی بەرهەمێکی پەخشانی نووسەرێکی ترە، دەشێت ئاماژەی پێبدرێت ئەو دەم لە چوارچێوەی کاریگەری و دەقاوێزاندا دەمێنێتەوە، ئەگەر ئاماژەی پێ نەدرێت ئەوە وەك دزیی ئەدەبی ئەژمار دەکرێت. بەشێکی زۆری ئەدەبی فێرکاری ئەم شێوازە بەکاردەهێنێت، هەندێك جار بابەتێکی زانستی یان دانراوی کەسێکیان بە هۆنراوە دەهۆنییەوە، تا ئاسان بێت بۆ لەبەرکردن و تێگەیشتن و دەماودەمکردن. نموونەیەکی هۆنینەوە و وەرگرتن، شیعری "گوڵی خوێناو"ی "گۆران"ە، کە وەرگیراوە لە چیرۆکی "بولبول و گوڵ"ی ئۆسکار وایڵد. بەسەرهاتەکە لای وایڵد بە شێوەی چیرۆکە و بەڵام گۆران وەك شیعری شانۆیی هۆنیویەتییەوە. (بەرزنجی، ٢٠٠٦، ١٠٢)

٧. وەرگێڕان:

وەرگێڕان زانستێکی سەربەخۆیە و کاری گۆڕینی بەرهەمێکە لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر، بە ئاماژەدان بەسەرچاوەکە وەك خۆی و گواستنەوەی زانیارییەکان بە ئەمانەتدارییەوە. هەندێك جار وەرگێڕان دەقاودەق وەك خۆی لە زمانێکەوە دەخرێتە سەر زمانێکی تر، هەندێك جاریش وەرگێڕ، دەست دەخاتە دەقەکە و بە ویستی خۆی داڕشتنەوەی بۆ دەکات، لە هەندێك ناوەندیشدا دەستکاری ناونیشان یان ناوی کتێبەکە دەکەن و بگرە کورتکردنەوەش دەکەن. ئەم بوارە بە هەموو جۆرەکانییەوە پرۆسەیەکی دانپێدانراوە، هۆکارێکە بۆ نزیککردنەوەی بیرە جیاوازەکانی دنیا، کە بە زمانی جیاواز نووسراون، کەسی زمانزان وەریدەگێڕێت تا سوودمەند بن لەو بەرهەمە. وەرگێڕان وەك زانستەکە لە چوارچێوەی دوو زمانی جیاوازدایە، بەڵام جاری وایە لە زارێکەوە بۆ زارێکی تر ئەمە ڕوو دەدات، کە ناوی گۆڕینی بۆ دانراوە نەك وەرگێڕان. بۆ نموونە گۆڕینی شیعرەکانی مەولەوی لە گۆرانییەوە بۆ کرمانجی ناوەڕاست لە لایەن پیرەمێردەوە. گۆڕینی مەم و زینی خانی، لە کرمانجی ژوورووەوە بۆ کرمانجی ناوەڕاست لە لایەن هەژار موکریانییەوە. گۆڕینی چوارینەکانی بابا تاهیری هەمەدانی، لە لوڕییەوە بۆ کرمانجی ناوەڕاست لە لایەن ڕازییەوە.

٨. کورتکردنەوە:

جۆرێکی باوی ناو ئەدەبیاتی کۆن بوو، نووسەرێك پوختەیەکی لە بەرهەمی نووسەرێکی تر ئامادەکرد، ئەگەرچی ئاماژەی بە بەرهەمە ڕەسەنەکە دەدا، بەڵام جاری وابوو پوختە و کورتکراوەکە ناوی زیاتر دەبوو لە بەرهەمە ڕەسەنەکە. زۆر جار ئەمە بۆ ئەو بەرهەمانە دەکرێت، کە زنجیرەن و زۆرن. زۆرێك لەو کتێبانەی کورتکراونەتەوە وەك: مێژووی شارستانییەت، کۆمیدیای یەزدانی، ئەلیادە، ئۆدیسە، گلگامیش. نموونەیەکی ئەدەبی کوردی، کورتەی ئۆدیسەیە، لە لایەن هێمنی شاعیرەوە. (هێمن،١٤٠٠) پیرەمێردی شاعیر کورتکردنەوەی وەرگێڕانی بەشێوەی ئاوێتە لە چیرۆکەشیعرێکدا کۆکردۆتەوە. دەگێڕێتەوە کە باوکی بە گەشتێك سەردانی ئێرانی کردووە و هەندێك کتێبی بۆ هێناوە کە تیایاندا کتێبی "مشك و پشیلە"ی تیابووە. دیارە بەیتی مشك و پشیلە لە نووسینی شاعیری فارسی عوبەید زاکانییە (١٣٠٠-١٣٧١ ز)، پیرەمێرد لە دوای ئەو سەرەتایەوە کورتەیەك لە ناوەڕۆکی کتێبەکە بە هۆنراوە دەخاتە ڕوو. (پیرەمێرد، ٣٨٨)

لە بیرمە جارێک باوکم بۆ ئێران　　بە سەفەر چووبوو سەفەری خێران
هەندێ کتێبی بۆ من هێنا بوو　　بەیتی پشیلە و مشکیشی تیا بوو
نووسیبووی ڕۆڵەی خاوەن عەقڵ و هۆش　　بیخوێنەرەوە بەیتی گوربە و موش
پشیلە مشکی توخن نەدەکەوت　　بە فێڵ خۆی خستە کونجێکی مزگەوت
مشکان بە شایی و بە تلی لی لی　　دیارییان بۆ برد بە قلی و بلی
مژدەیان ئەدا پشیلە عابدە　　نەزەر لە مێچکە ناکات زاهیدە
بە دڵێکی ساف لێی گردبوونەوە　　بە دەست لەملان لێی وردبوونەوە
ئەیانوت: ئۆخەی، ئەو سمێڵ جوانە　　چۆتە کلیلە، ئەو دەم و دانە
زۆریان پێ خۆش بوو کە نایانگرێ　　پەلاماری دان کەچی لە پڕێ
چوار و پێنجی گرت، بە ڕاست و بە چەپ　　سێ و چوارێکیشی هاویشتە ژێر لەپ
تۆڵەی ئەو بەینەی پێشووی لێ سەندن　　بە زیکە و جووکە سەری هەڵکەندن
هەرچەند کە سۆفی بە کەوڵ و پۆست بێ　　چۆن باوەڕ ئەکەی جانەوەر دۆست بێ

خوویەک سروشتی ئەزەل بیبەخشێ   بــە هیچ ناگۆڕێ بە هیچ نانەخشێ
ئاین و ئۆینیش زوو دەردەکـەوێ   درۆزن زەحمەتە نـاشتای بەرکەوێ

چیرۆکی مشك و پشیلەی عوبەید زاکانی "٩٥" بەیتە و بە دوورودرێژی باسی تەفرە و فێڵی پشیلەی کردووە، کە بە ناوی تۆبەکردن و ڕووکردنە خودا و مزگەوتەوە، لای مشکەکان متمانە بۆ خۆی دروست دەکات، بەڵام دواتر دەست بە ڕاوکردنیان دەکات و جەنگێك بەرپا دەبێت لە نێوان تایەفەی مشکان و تایەفەی پشیلەکاندا، پشیلەکە بە ئەسیری دەگیرێت، پادشای مشکەکان فەرمانی لە سێدارەدانی دەردەکات، بەڵام پشیلەکە کاتێك ئەوە دەبیستێت غیرەتی دەجووڵێت و داوەکانی دەپچڕێنێت و پادشای مشکەکان لە تاوا هەڵدێت و مشکەکانیش هەموویان لە ناودەچن. ئەم چیرۆکە گێڕانەوەیەکی تەنزئامێزانەیە بۆ کەسانێکی بە ڕەچەڵەك بەد، کە خۆیان دەخەنە ناو چوارچێوەی ئایینەوە و لە ڕێگەی ئەوەوە کاری ناڕەوا دەکەن:

اگر داری تو عقل و دانش و هوش   بیا بشنو حدیث گربه و موش
بخوانم از بـرایــت داستانی   که در معنای آن حیران بمانی
ای خـردمنـد عـاقـل و دانـا   قصه موش و گربه برخوانا
قصه موش و گربه منظوم   گـوش کـن همچو در غلطانا
از قضای فـلـک یکی گـربه   بـود چـون اژدهـا به کرمانا
شکمش طبل و سینه‌اش چو سپر   شـیر دم و پــلنـگ چـنـگانـا
از غـریوش بـه وقت غریدن   شیــر درنــده شـد هراسـانـا
سر هر سفره چون نهادی پای   شیـر از وی شـدی گـریـزانـا
روزی انـدر شرابخانه شدی   از بــرای شکــار مــوشـانــا

{زاکانی، ٣٣٠}

چوارەم: کاری بەراوردکاری

- نورەدین زازا (١٩١٩-١٩٨٨)

نورەدین زازا لە ساڵی ١٩١٩ لە مەعدەن-ی کوردستانی تورکیا لە دایك بووە، وەك یەکێك لە ڕۆشنبیرە خەباتگێڕەکانی کورد دەناسرێت، کە باجی کوردبوونی، زیندان و دەربەدەری و لە تاراوگە ژیان بووە. کۆمەڵێك بەرهەمی هەن لە ناویاندا کۆمەڵێك چیرۆك بۆ ئێمە جێگای باسە کە بە ناوی (کەسکوسۆر) بڵاوکراوەتەوە.(Ceweri، 72 ,2018). لە ناویدا چیرۆکێك هەیە، بە ناوی خورشیدەوە، کە ساڵانێکی زۆر لە پرۆگرامی خوێندندا لە خوێندنگەکاندا لە بەشی ئەدەبی کوردیدا دەخوێنرا. چیرۆکەکە سەرنجڕاکێشە و باس لە چارەنووسی باوکێك دەکات، کە ژیانی وابەستەی کوڕەکەیەتی. نورەدین زازا چیرۆکی خورشید، وەك یەکەمین چیرۆکی بە ناوی نورەدین یوسف-ەوە لە ژمارە بیست و حەوتی گۆڤاری هاواردا بڵاودەکاتەوە، کە ئەو کات تەمەنی بیست و دوو ساڵ بووە. لەم بارەیەوە فەرات جەوەری پێی وایە ((سەرنجڕاکێش ترین کارێك کە زازا ئەنجامی دابێت، چیرۆکەکانییەتی، ئەو لە بواری چیرۆکنووسیندا زۆر بە توانا، تێگەیشتوو و لەچاو ئەو ڕۆژگارانەی خۆیدا نوێکار بوو)). سەبارەت بە چیرۆکی خورشیدیش پێی وایە لەو دەمانەدا مایەی خۆشحاڵیی خوێنەرەکانی بووە (جەوەری،٢٠١٦).

- بیۆرنس بیورنسۆن

بیۆرنس تێرن بیورنسۆن (١٨٣٢-١٩١٠) نووسەری نەرویجی، یەکێکە لە نووسەرە نەتەوەدۆستەکان و براوەی خەڵاتی نۆبڵە بۆ ساڵی ١٩٠٣. خاوەنی چەندان شانۆنامە و چیرۆك و شیعرە، ناوبانگی زۆری لە وڵاتەکەیدا دەگەڕێتەوە بۆ سروودی نیشتمانیی نەرویج، کە نووسراوی ئەوە. چیرۆکی باوك، یەکێکە لە چیرۆکە دیار و جێی سەرنجەکانی و بۆ زۆرێك لە زمانەکانی جیهان وەرگێڕدراوە، ئەم نووسەرە لە ڕۆژهەڵات بە گشتی و لە کوردستان زۆر کەم ناسراوە.

چیرۆکی باوك، لە بارەی پیاوێکی باڵابەرزی بۆشناخەوەیە، لە گوندێکدا نیشتەجێیە و لە ماوەی ژیانیدا کە ماوەی ناو گێڕانەوەی چیرۆکەکەیە، چوار جار

سەردانی کەنیسەی گەورەی ناوچەکە دەکات و لەگەڵ قەشەی کەنیسەکە چەند گفتوگۆیەك دەکات و داواکاری جیاجیای لێ هەیە. چیرۆکەکە، ڕیتمێکی خێرای هەیە و کۆی ژیانی باوکەکە دەگرێتەوە کە وابەستەی کوڕەکەیەتی. دەستپێکردنی چیرۆکەکە بەشێوەی گرێچنی مێژووییە و لە دەمی هاتنەدنیای کوڕەکەیەوە دەست پێدەکات و بە مردنی کوڕەکەشی کۆتایی دێت. یەکەمین جار کە باوکەکە دێت، داوا دەکات، غوسڵی تەعمید بۆ کوڕە تازە لەدایکبووەکەی بکات، دووەم جار، کوڕەکەی بووە بە شانزە ساڵ و داوا دەکات وەك تاکی مەسیحی بیناسێنێت، جاری سێیەم هەشت ساڵ دواترە، دەیەوێت پەیمانی هاوسەرگیری بۆ کوڕەکەی ئیمزا بکات، دواجاریش ئەو دەمەیە کوڕەکەی مردووە و دەیەوێت بڕە پارەیەکی زۆر بدات بە کەنیسە بۆ خزمەتکردن.

کاتێك تەماشای بونیادی چیرۆکەکە دەکەین، هەست بە ڕیتمێکی دووبارەی دەرکەوتنەوەی باوکەکە دەکەین، دەرکەوتنی لە چوار قۆناغی جیاوازدا، قۆناغەکانی ژیانی "تورد" وەك باوك و کوڕەکەی نیشان دەدات، وەك چیرۆکیش، گێڕانەوەکە لەسەر بنەمای دووبارەیی وێنەکان، لە مەودایەکی کورتی گێڕانەوەدا وایکردووە هەست بە درێژیی ماوەکە بکەین، وەك "یاکوب لۆتە" دەڵێت: دووبارەیی لە چیرۆکەکەدا دەبێتە توخمێکی گرنگ تا دواجار چیرۆکەکە لە هەڵکشانەوە بەرەو گرێ و دواجار داکشانەوە دەچێت: ((هەر یەك لەم دیدارانە قۆناغی گرنگی ژیانی توردن، هەموویان یارمەتیدەرن بۆ ئەوەی ڕووداوی نوقومبوونی کوڕەکەی، خاڵی هەڵکشان و گەشتنە لوتکە، وەك گەمەیەکی دەستی چارەنووس دەربکەوێت)) (لۆتە، ١٣٨٨، ٨٤). لە هەموو ئەو ماوانەدا کە دەچێت بۆ کەنیسە، باوکەکە بڕێکی باش پارە پێشکەش بە کەنیسەکە دەکات، تاوەکو سوپاسگوزار بووبێت بەرامبەر بەو ئەرکانەی کەنیسە بۆی ڕادەپەڕێنن. چیرۆکەکە بەهۆی دووبارەیی و کەمیی دیالۆگ و وێنەکانەوە، چیرۆکێکە بە فەزایەکی کپەوە، وەك هێڵکاریی دڵ لە هەندێك شوێندا بەرز دەبێتەوە بەڵام بە گشتی یەك ترپەیە. وەك مەغزای پشت چیرۆکەکەش، بەر کەسێتییەك دەکەوین، کە خۆی سپاردووە بە ژیان، لە دەستی قەدەردایە، هەر

خەڵاتیکی نارد، سوپاسگوزارە، لێشی سەندەوە توورە نییە، چونکە ئەو لە ناو بازنە فراوانەکەی ژیاندا دەزانێت، دەرگایەك بۆ دەربازبوون نییە. بۆیە لە کۆتایی چیرۆکەکەدا وەك چۆن لە سەرەتاشدا وترابوو، قەشەکە و باوکەکە هاتن و ڕۆشتنی کوڕەکە بە بەرەکەتی خودایی دەزانن.

بە تێڕوانین لە کۆی زاراوە هاوسێکان لێبردنی ئەدەبی دەبینین کە چیرۆکی خورشید، لە چیرۆکی باوکەوە براوە، بە دەستکاری چەند شتێکی کەمەوە خراوەتە سەر زاری کرمانجی. کە یەك یەك ئاماژەیان پێدەدەین:

١.**گۆڕینی ناوی کارەکتەرەکان:** کارەکتەری باوك ناوی توردە، لە چیرۆکەکەی زازادا ناوی، خورشیدە و کە لە زمانی ئێرانی کۆندا بە مانای ڕووناکی هاتووە ئێستاش مانای خۆر دەگەیەنێت. لە باوکدا کوڕە بە ناوی باپیرییەوە ناو دەنرێت فین، لە خورشیددا، مەلای گوندەکە بە ناوی خۆیەوە کوڕەکە ناودەنێت جەمشید، کە ناوێکی کۆنی ئێرانە.

٢.**گۆڕینی سیمای ئایینی:** لە چیرۆکی باوکدا کەسێتی ئایینی باوکی پیرۆز و قەشەیە، ئەو شوێنەشی هەموو جار سەردانی دەکات کەنیسەی گەورەی ناوچەکەیە، چونکە کەنیسەی بچووکی بۆ بەجێهێنانی فەرزی دینی هەفتانە جیایە. لە چیرۆکی خورشیددا کەنیسە کراوە بە مزگەوت و قەشەش بە مەلا.

٣.**گۆڕینی مەبەست:** لە چیرۆکی باوکدا، باوکەکە پاش شانزە ساڵ دێتەوە تا کوڕەکەی وەك گەنجێکی مەسیحی بناسرێت و تەمەنی باڵقبوون و پێگەیشتوویی نیشان بدرێت، بەڵام لە خورشید پاش شانزە ساڵ دێتەوە دەڵێت، خوێندنی تەواو کردووە. کە لە ڕاستیدا نە خوێندنی حوجرە نە هی ئەکادیمی بەو ماوە کەمە تەواو ناکرێن.

٤.**گۆڕینی کۆتایی:** لە چیرۆکی باوکدا، باوك ئەو برە پارەیەی پاش فرۆشتنی کێڵگەکەی دەیهێنێت بۆ قەشەکە، تەسلیمبوون و سپاردنە، بێ ڕێگا بۆ دانان، بەڵام لە خورشیددا، پارەکە دادەنرێت بۆ پێگەیاندنی منداڵانی گوند و خوێندەوارکردنیان: مەلاکە دەڵێت: ((جەمشید کوڕێکی باش بوو و خوا لێی خۆشبێت، دەبینم زۆر

کاری تێکردوویت، ئەو شتە لە منیش ڕووی داوە، وەرە با ئەو خۆشەویستییەی خۆمان بدەین بە منداڵانی گوند و لەوان لاوی بە توانا و هەڵکەوتوو پێ بگەیەنین. خورشید لەسەر ئەو قسانەی مەلا برێك بیری کردەوە و پاشان سەری بەرزکردەوە و سەیرێکی مەلای کرد، لە چاوەکانیدا تروسکاییەکی دژوار هەبوو، خورشید تەواوی دی خۆی دابووە منداڵانی گوند.

٥.**چیرۆکی پەیامدار:** ئەوەی چیرۆکەکەی باوکی وەك خۆی هێشتۆتەوە، نەبوونی پەیامی ڕاستەوخۆ و زەقە، بەڵام لە خورشیددا چیرۆکەکە کۆتاییەکی پەیامداری داخراوی دەبێت بەوەی، کە پارەکە خراوەتە خزمەت خوێندن و منالان پاش ئەو چەند ساڵە پێگەیشتوون: ((خورشید بە ماڵ و سامانی، مەلا بە زانستەکانی خۆی بەشیبوویانە میللەت، پاش شانزە ساڵ و لە گوند شایی پێگەیاندنی چل لاوی هەڵکەوتوو و هێژا و خوێندەوار و نیشتمانپەروەر ساز کرا و لەوێدا سەرچۆپی شاییەکەی گرتبووە دەست.))

دواجار ئەوەی لەو گۆڕانکارییە بچووکانەدا دەبینرێت، هەستی نەتەوایەتی زازایە، بۆ هاندان و خستنەڕووی چیرۆکێکی کوردانە، کە ئەو خاوەنی نییە، بەڵام خۆی کردۆتە خاوەنی تاوەکو وەك ڕێنمایی و بەرچاوکرانەوە بۆ کوردی بخاتە ڕوو، هەستی نەتەوایەتیی خۆی دەربخات و هاندەری کوردانی تری ناوچەکە بێت، چونکە لەو دەمەوە تا ئێستاش زمانی کوردی بەردەوام قەدەغە دەکرێت و وەك زمانێکی ڕەسمی دانی پێدانانرێت، بۆیە کاتێك کوڕەکەی دەبێت بە شانزە ساڵ و مەولوودی بۆ دەکات ئاماژە بەوە دەدات، کە بە زمانی کوردی مەولوودەکە دەخوێنرێت، مەلا دەڵێت: جەمشید بەڕێزە، دەبێت ئەو مەولوودەی بە کوردیی بۆ بخوێنم.)). نورەدین زازا لە ژیاننامەکەیدا زۆر لە بارەی ئەوەوە دواوە، کە چۆن نەتەوەکانی تر تەماشای کورد دەکەن، بە تایبەت تورك و عەرەب لە بەشێکدا کە گفتوگۆیەك لەگەڵ ژن و پیاوێکی مامۆستادا دەکەن، دەڵێن شتێك بە ناوی کوردستان نییە، ئەوەی هەیە تەنها خۆرهەڵاتی تورکیایە و هیچی تر: ((... ئەو کوردییەی تۆ باسی دەکەیت هیچ نییە جگە لە زاراوەیەکی تورکی، لە تورکیاش هەروەك هەموو وڵاتانی جیهان زمانی

فەرمی هەیە و لەگەڵ زاراوەی خۆماڵی و بە بڵاوکردنەوەی خوێندەواری ئەو زاراوانە لەناو ئەچن)) (زازا، ٢٠١٢، ١٥١).

پێنجەم: چیرۆکەکان

چیرۆکی باوك

بیورنس تیرن بیورنسۆن

ئەو کەسەی چیرۆکەکە لە بارەیەوەیەتی، دیارترین کەسی ناو حەوزەی کەنیسەکەی (مەبەست لەو دەستە کەنیسەیەیە کە لە ناوچەکەدا هەن و یەکێکان بە گەورەتر دادەنرێت) خۆیان بوو و ناوی تورد ئۆراس بوو. ڕۆژێك هاتە لای قەشە، بەژن زراف دەردەکەوت و بە ڕژدییەوە وتی: من بوومەتە خاوەنی کوڕێك. تکا دەکەم غوسڵی تەعمیدی بۆ بکە.

- ناوی چییە؟

- فین؛ هاوناوی باوکم.

- ئەی باوك دایکە تەعمیدییەکانی؟

تورد ئۆراس، ناویانی برد. ئەم باوك و دایکە تەعمیدییانە، لە باشترین ژنان و پیاوانی ئاواییەکە و خزمانی بوون.

قەشەکە تەماشایەکی کرد و پرسی: قسەی ترت هەیە؟

پیاوە گوندەکییەکە کەمێك وەستا و وتی: تکات لێدەکەم، بە تەنها، غوسڵی بۆ بکە.

- واتە ئەوەی کە لە ڕۆژێکی ناوەڕاستی هەفتەدا، نەك لە یەکشەممەدا، غوسڵی بۆ بکەین. شەممەی داهاتوو، سەعات دوازدەی نیوەڕۆ.

- قەشەکە پرسی: هیچی تر هەیە؟

گوندەکییەکە وتی "نا، هیچی تر نییە" و کڵاوەکەی وەرگێڕا، وەك ئەوەی بیەوێت بڕوات.

قەشەکە هەستا و وتی: چەند وشەیەکم دەویست بیڵێم. و بەرەو لای تورد ڕۆشت. دەستی گرت و تەماشای چاوی کرد و وتی: "ئەم منداڵە بەرەکەتێکە خودا داویەتی بە تۆ!"

شانزە ساڵ دواتر، تورد، دووبارە هاتەوە لای قەشە. قەشە هیچ گۆڕانێکی تیێدا نەدی و وتی: تورد، چەنێك باشە، هەر وەك خۆت ماویەتەوە!

تورد وەڵامی دایەوە: "چونکە هیچ خەمێکم نییە".

قەشەکە بێدەنگ بوو، بەڵام پاش کەمێك پرسی: هیچ کارێکت هەیە وا ئەمشەو هاتوویت بۆ ئێرە؟

- بەهۆی کوڕەکەمەوە هاتووم، سبەی ڕێوڕەسمی تەئیدەکەی (دانپێدانان وەك تاکی مەسیحی) لە کەنیسەکەدا بەڕێوە دەچێت.

- ئەو کوڕێکی ورىایە.

- بەر لەوەی هەقی قەشەکە بدەم، دەمەوێت بزانم کە ئەو، لە ڕێوڕەسمەکەدا چەندەم کەسە؟."

- ئەو یەکەم کەسە.

- تێگەیشتم. ئەمەش دە دۆلار بۆ قەشەکە.

قەشەکە تەماشایەکی توردی کرد و پرسی: هیچی ترت هەیە؟

تورد وتی: هیچی ترم نییە" و ڕۆیشت.

هەشت ساڵی تر تێپەڕی و ڕۆژێك، لە بەردەم ژوورەکەی قەشەکەدا، دەنگەدەنگ بەرز بووەوە، کەسانێکی زۆر هاتبوون و توراد لە پێش هەموویانەوە بوو. قەشەکە کە بینینی توردی ناسییەوە و وتی: " ئەمشەو خەڵکانێکی زۆرت لەگەڵ خۆت هێناوە".

" من هاتووم تا داوات لێکەم، لە کەنیسەکەدا ڕاییگەیەنیت کە کوڕەکەی من لەگەڵ کارن ستۆرلید هاوسەرگیری دەکات. ئەو کچی گودمۆندە و گودمۆند ئێستا لە پاڵ مندا وەستاوە.

- ئەو دەوڵەمەندترین کەسی ناوچەکەیە"

- گوندەکییەکە وتی: وا دەڵێن. و قژی بە دەستی ڕێکخست.

قەشەکە کەمێك وەستا و کەوتە بیرکردنەوە. هیچی نەوت و ناوەکانیانی لە ناو دەفتەرەکەیدا تۆمار کرد. ئەو دووانەش لە ژێریدا ئیمزایان کرد. تورد سی دۆلاری لەسەر مێزەکە دانا و ڕۆیشت.

قەشەکە وتی: یەك دۆلار بەسە.

- دەزانم؛ ئەو تاقە منداڵی منە، دەمەوێت ئەم کارە بەباشی بەڕێوە بچێت.

قەشەکە پارەکەی هەڵگرت.

- تورد، ئەمە جاری سێیەمە کە لەبەر کوڕەکەت دێیت بۆ ئێرە.

تورد وتی: بەڵام ئەمجارە، کارەکەمی لەگەڵ تەواو ئەکەم. جزدانەکەی هەڵگرت و خواحافیزی کرد. هاودەمەکانیشی لەگەڵی ڕۆیشتن.

چواردە ڕۆژ دواتر، باوك و کوڕ سوار بەلەمێك بوون تا بڕۆن بۆ ستۆرلیدن و لە بارەی زەماوەندەکەوە بدوێن. هەوا ساف بوو، کوڕەکە وتی: جێگەکەم متمانەی لەسەر نییە، هەستا تا کەمێك ڕێکی خات. ئەو تەختەیەی کە لەسەری وەستابوو، خزا. دەستەکانی بەرەو هەردوو لا کرانەوە و هاوارێکی کرد و کەوتەوە ناو ئاوەکە.

باوکی هەستا و سەوڵەکەی بەرەو کوڕەکەی درێژ کرد و هاواری کرد: سەری ئەو سەوڵە بگرە. کوڕەکە چەند جارێك هەوڵی دا سەوڵەکە بگرێت، بەڵام بەهۆی سەرماوە بێ هۆش بوو.

باوکی هاواری کرد: بوەستە، سەوڵی لێ دا و بەرەو لای ڕۆیی. کوڕەکە پێچێکی دەخوارد و دەکەوتە سەرپشت. تەماشایەکی قووڵی باوکی دەکات و بەرەو ژێر ئاوەکە دەڕوات.

تورد باوەڕ ناکات، بەلەمەکە بە ئارامی ڕادەگرێت و ڕادەمێنێت بە دیار ئەو شوێنەوەی کە کوڕەکەی لێ نوقوم بوو، بەڵکو بێتەوە سەر ئاوەکە. چەند بڵقێك هاتنە سەر، چەند دانەیەکی تریش. لە کۆتاییدا یەك بڵقی گەورە هاتە سەرەوە و تەقی. دەریاچەکە دووبارە وەك ئاوێنە ئارام بوویەوە.

سێ شەو و سێ ڕۆژ، خەڵکی ئەو باوکەیان ئەدی کە سوار بەلەمەکەی بووە و بە دەوری ئەو شوێنەدا دەگەڕا کە کوڕەکەی لێ نوقوم بووە. خەو و خۆراکی نەبوو و بە دوایدا خۆی ئەکرد بە بنی ئاوەکەدا. بەیانی ڕۆژی سێیەم، کوڕەکەی دا بە شانیدا و بە گردەکەیا هەڵزنا و بەرەو کێڵگەکەی هاتەوە.

ساڵێك بەسەر ئەو ڕۆژەدا تێپەڕی. شەوێکی پایزی، درەنگە وەخت. قەشەکە گوێی لە دەنگێك بوو. کەسێك لەبەردەم دەرگای چوونە ژوورەوەدا بوو و ئارام تەقولبابی دەکرد، قەشەکە دەرگاکەی کردەوە. ئەو هاتە ژوورەوە، باڵا بەرز و چەماوە بوو. لاواز و سەرسپی. قەشەکە وتی: بەم درەنگە وەختە هاتووی؟ و بە بێدەنگی لەبەردەمیدا وەستا.

تۆرد وتی: بەڵێ ، درەنگە و دانیشت.

قەشەکەش دانیشت و چاوەڕوانی دەکرد. بێدەنگیەکە درێژەی کێشا. پاشان تورد وتی: شتێکم لەگەڵ خۆم هێناوە کە دەمویست خەرج بکرێت بۆ بێنەوایان. و پاشان هەستا و پارەکەی خستە سەر مێزەکە و دووبارە دانیشتەوە. قەشەکە پارەکەی ژمارد و وتی: بڕێکی زۆرە

- نرخی نیوەی کێڵگەکەمە؛ ئەمڕۆ فرۆشتم.

قەشەکە ماوەیەکی زۆر، بە بێدەنگی لە شوێنەکەی نەجوولا. ئەوسا بە نەرمی پرسی: بیرت لەوە کردۆتەوە کە دەتەوێت چی بکەیت؟

- کارێکی باشتر دەکەم.

ئەوان ماوەیەکی زۆر بە بێدەنگی مانەوە. تورد تەماشای تەختی ژوورەکەی دەکرد و قەشەش تەماشای ئەو. ئەوسا قەشەکە بە نەرمییەوە وتی: لەو بڕوایەدام کە کوڕەکەت، خێر و بەرەکەتی بۆ هێناویت.

تورد وتی: منیش وەها بیر دەکەمەوە، تورد تەماشایەکی کرد و دوو دڵۆپ فرمێسکی گەورە کەوتنە سەر گۆناکانی (بازیار، ١٣٩٩) .

چیرۆکی خورشید

نورەدین زازا

کوڕێکی باڵابەرز و چەلەنگ و بەخۆ بوو، ڕۆژێکیان لەبەر دەرگای ماڵی مەلا ڕاوەستا و گوتی:

- کوڕێکمان بووە، ناوێکی خۆش و جوانم لێت دەوێت، مەلاش کەمێك بیری کردەوە و پاشان سەری بەرزکردەوە و گوتی: با وەك ناوەکەی من ناوی (جەمشید) بێ و ئەو ناوەش لە گوندەکەدا تاکە، ئەوەش بە دڵی منە. بڕۆ پەنا بە خوا کوڕەکەت بۆ خۆت و بۆ میللەتەکەت بە سوود بێت.

خورشید، پاش ئەوەی کە سوپاسی مەلای کرد، هاتەدەر و بە دڵخۆشییەوە گەڕایەوە ماڵ.

پاش شانزە ساڵ ڕۆژێکیان خورشید دیسانەوە چووە بەر دەرگای ماڵی مەلا و وەك جاران بەهێز و شەنگ بوو، مەلای لێی پرسی:

- دیسانەوە چییە میرزا خورشید؟

- ئەمساڵ جەمشیدی کوڕم خوێندنی خۆی تەواو کرد و لە نێو هاوڕێکانیدا بەیەکەم دەرچوو، من دەمەوێ ئەمڕۆ بەو بۆنەیەوە، مەولوودێکی بۆ بخوێنمەوە، هیواخوازم ئەمشەو سەری خۆیتان بیەشێنن و بێنە ماڵمان و بە دەنگە خۆشەکەتان ئەو مەولوودەمان بۆ بخوێنن.

- جەمشید بەڕێزە، دەبێت ئەو مەولوودەی بە کوردی بۆ بخوێنم.

هەشت ساڵی دی تێپەڕین، خورشید جارێکی دی بە چەند پیاوێکەوە لەبەردەم ماڵی مەلا ڕاوەستا، مەلا لێی نواڕی و گوتی:

- تۆ ڕۆژ بەڕۆژ جوانتر دەبی، لە ڕوخسارت گەنجێتی و ژیان دەردەکەون، چییە ئەوە؟

- بێ کێشەم سەیدا، بۆچی پیر ببم؟

- من دەمەوێ تۆ هەروا بمێنیتەوە، ئادەی پێم بێژە، دیسانەوە چی هەیە؟

- من بۆ کوڕەکەم کچی پیاوچاکێکم خواستووە، دەوڵەمەندە و پارەی زۆریشی داوا کردووە، بەڵام کوڕەکەم تاقانەیە و دەیهێنێ، بە کەرەمی خۆتان، بەڵکو مارەییەکەی ببڕن.

مەلا مارەیی بڕی و پیرۆزبایی لێکردن.

پاش چەند هەفتەیەك خورشید و جەمشید بە سواری بەلەمێکی بچووکەوە بەسەر چەمێکەوە بەرەو باژێڕ دەچوون، ئاوی چەمەکە خوڕ و قەڵبەزە بوو، لە دەوری مانگی گوڵاندا ئەمبەر و ئەوبەری چەمەکە بە گوڵ و سەوزایی ڕازابووەوە، خورشید تەماشای کوڕەکەی خۆی دەکرد و لەوێدا خۆی بە بەختیارترین کەسی دنیا دەزانی.

جەمشید وەك ئەوەی لە خەونێکدا بێت، بە باسکە بەهێزەکانی سەوڵی بەلەمەکەی دەهێناو دەبرد و بەلەمەکەی بەسەر ئاوەکەدا بەڕێ دەکرد، بەڵام هەندێك جار ئاگای لە خۆی نەدەما، خەیاڵی دەچوو بۆ شوێنێکی دی.

لە ناکاو سەوڵی بەلەمەکە دەترازێت و دەکەوێتە ئاوەکەوە، جەمشید بە زوویی دەستی برد بۆ سەوڵەکە تا بیگێڕێتەوە، لەم کاتەدا دەستەکەی دیشی بۆ سەوڵەکە دەبات و ئیدی خۆی بۆ ناگیرێ و دەکەوێتە ئاوەکەوە. بەڵام جەمشید مەلەوانی نەدەزانی، هەر بۆیە بە یەکجاری نوقمی ئاوەکە دەبێت و لەبەرچاو ون دەبێت، جارێك دەردەکەوێ و دەیکاتە هاوار، باوکیشی دەستی بۆ ڕادەکێشێ، بەڵام پێی ڕاناگات و جەمشید لەبەر چاوی باوکی دەکەوێتە بن ئاوەکە، جارێکی دی نایەتەوە سەر.

خورشید بە چاوی خۆی باوەڕی نەدەکرد و چاوەڕوانی دەرکەوتنەوەی کوڕەکەی خۆی دەکرد، وەلێ جگە لە چەند بڵقەبڵقێکی ئاو زێتر هیچ شتێکی دی بەدیار نەکەوت.

خورشید سێ شەو و سێ ڕۆژان لەو شوێنەدا مایەوە، بۆ سێیەم ڕۆژ جەستەی کوڕە خنکاوەکەی بە کۆڵی پشت بردەوە ماڵەوە، بۆ ڕۆژی پاشتر ناشتی.

پاش ساڵێك شەوێکیان لە دەرگای ماڵی مەلا دەدا، مەلاش لەبەردەمی خۆیدا مرۆڤێکی درێژ، پیر، ڕیش سپی و پشت چەماوەبووی بینی، سەرەتا نەیناسییەوە،

پاشان مەلا وردتر لێی نواڕی و گوتی:

- ئەرێ ئەوە تۆ خورشید نیت؟ بەم نیوەشەوە خێرە هاتوون!

- بەڵی منم، هاتووم بە ناوی جەمشیدەوە شتێکت بدەمێ، بۆ خوێندنی منداڵە هەژارەکانی گوندەکە، خورشید هەستا و کیسەیەك پارەی خستە سەر مێزەکە، مەلا گوتی:

- ئەم پارانە زۆرن.

- بەڵی، ئەمڕۆ من نیوەی زەوییەکانم فرۆشت، جەمشید دەیویست بە دەستی خۆی لە پێناو میللەتەکەی کارێکی گەورە بکات. بەڵام خوا نەیهێشت، ئێستاکە من قەرزەکەی ئەو دەدەمەوە.

مەلا دەستی گرت و بە دەنگی نزم پێی وت:

- جەمشید کوڕێکی باش بوو خوا لێی خۆشبێت، دەبینم زۆر کاری تێکردوویت، ئەو شتە لە منیش ڕووی داوە، وەرە با ئەو خۆشەویستییەی خۆمان بدەین بە منداڵانی گوند و لەوان لاوی بە توانا و هەڵکەوتوو پێبگەیەنین. خورشید لەسەر ئەو قسانەی مەلا برێك بیری کردەوە و پاشان سەری بەرزکردەوە و سەیرێکی مەلای کرد، لە چاوەکانیدا تروسکاییەکی دژوار هەبوو، خورشید تەواوی دی خۆی دابووە منداڵانی گوند.

خورشید بە ماڵ و سامانی، مەلا بە زانستەکانی خۆی بەشیبوویانە میللەت، پاش شانزە ساڵ لە گوند شایی پێگەیاندنی چل لاوی هەڵکەوتوو و هێژا و خوێندەوار و نیشتمانپەروەر ساز کرا و لەوێدا سەرچۆپی شاییەکەی گرتبووە دەست (زازا:٢٠١٦، ژ٥).

ئەنجام

لە کۆتایی باسەکەدا و پاش خستنەڕووی چەمکە جیاوازەکانی کێڵگەی واتای لێبردن و وەرگرتن، دەبینین ئەم چیرۆکەی نورەدین زازا، لە چوارچێوەی لێبردنی ئەدەبی لە جۆری دەستکاریکراودا، جێی دەبێتەوە، چونکە تا ئێستا لە هیچ بەرهەمێکیدا ئاماژەی بەوە نەداوە کە ئەمە وەرگێڕان بێت، بەڵکو وەکو دەقی ڕەسەنی خۆی و وەك نوێنەری سەرەتاکانی چیرۆکی کوردی دەرکەوتووە. ڕەنگە ڕۆژگارێك بەڵگەیەك یان شتێك بدۆزرێتەوە پێچەوانەی ئەمەی ئێمە بێت، بەڵام تا دەمی توێژینەوەکەمان، لەم پۆلێنەدا دەمێنێتەوە، کە چیرۆکەکە وەك ناوەرۆك و هێڵی گرێچن و لایەنی تەکنیکی گێڕانەوەش لێبردنە و تەنها لەگەڵ کۆمەڵگای کورددا گونجێنراوە بە گۆڕینی ناوی کەسێتی و شوێنەکان.

سەرچاوەکان:

زمانی کوردی:

١. ئەرستۆ (٢٠٠٤)، هونەری شیعر، عەزیز گەردی، چاپ و پەخشی ڕێنما، سلێمانی.

٢. بەرزنجی، عومەر مارف (٢٠٠٦)، گۆران و ئەدەبی ئینگلیزی، چاپی یەکەم، چاپخانەی شڤان، سلێمانی.

٣. پیربال، فەرهاد (٢٠٠٠)، مەلا مەحمودی بایەزیدی، چاپی یەکەم، دەزگای ئاراس، هەولێر.

٤. پیرەمێرد ٢٠٠٧)، دیوانی پیرەمێرد، محەمەد ڕەسول هاوار، چاپی یەکەم، چاپخانەی شڤان، سلێمانی.

٥. حەسەن، شێرزاد ٢٠١٤)، حەسارو سەگەکانی باوکم، ناوەندی غەزەلنووس، سلێمانی.

٦. خاڵ، شێخ محەمەد ٢٠٠٥، فەرهەنگی خاڵ، چاپی دووەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.

٧. زازا، نورەدین ٢٠١٢)، ژیانی کوردەواریم، باست حەمە غەریب، چاپی دووەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

٨. سیوەیلی، ڕێبوار ٢٠٢١)، کتێبی گۆران، چاپ یەکەم، کوردستان، ڕێکخراوی زەریاب.

٩. سەجادی. عەلائەدین (١٩٦٨)، ئەدەبی کوردی و لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی مەعاریف، بەغداد.
١٠.سەجادی، عەلائەدین (١٩٨٧)، خۆشخوانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی مەعاریف، بەغداد.
١١.فرۆید، زیگمۆند (٢٠٠٥)، تەوتەم و تابۆ، ڕەزا منوچێهری، چاپی یەکەم ، چاپ و پەخشی ڕێنما.
١٢.قادر محەمەد، ئەنوەر (٢٠١١)، پرەنسیپەکانی ئەدەبناسیی بەراورد، چاپی یەکەم، بەڕێوەبەرایەتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، سلێمانی.
١٣.کەسنەزانی، بوشرا (٢٠١٢)، ئاستانەی سبەینێ، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.
١٤.سالم (٢٠١٦)، دیوانی سالم، مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس. فاتح عەبدولکەریم. محەمەی مەلا کەریم، چاپی یەکەم، بنکەی ژین، سلێمانی.
١٥.هێمن (٢٧٠٨)، دیوانی هێمن، چاپی یەکەم، پەخشانگای ئازادی، سلێمانی.
١٦.هێمن (١٤٠٠)، وتار و پەخشان ٢، چاپی یەکەم، دەزگای خانی، سەقز.
١٧.مەحموود، شنۆ محەمەد (٢٠١٢)، دەقئاوێزان لە شیعری نوێی کوردیدا، چاپی یەکەم، ناوەندی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، سلێمانی.
١٨.ئەسوەد، نەوزاد ئەحمەد (٢٠١١)، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی و ڕەخنەیی، چاپی یەکەم، ناوەندی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، سلێمانی.
١٩.زازا، نورەدین (٢٠١٦)، مەریوان عومەر دەوڵەت، گۆڤاری ئیلیان، مەلەفی چیرۆکە کورمانجییەکان "کەسکەسۆر"، ژمارە (٥)، کەلار.
٢٠.تاڵەبانی، شێخ ڕەزا (٢٠١٠)، دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، شکور مستەفا، چاپی دووەم، دەزگای ئاراس، هەولێر.
21. Cewerî,firat (2018), Antolojiya çîrokên Kurdî, çapa duyame,stembol, avesta

زمانی فارسی:

٢٢.داد، سیما (١٣٨٥)، فرهنگ اصطلاحات ادبی، چاپ سوم، انتشارات مروارید، تهران.
٢٣.اتابکی، پرویز (سال؟)، کلیات عبید زاکانی، انتشار کتابفروشی زوار، تهران- شاه اباد.

٢٤.ساجدی، طهمورث (١٣٨٧)، از ادبیات تطبیقی تا نقد ادبی، چاپ اول، تهران، انتشارات امیر کبیر.
٢٥.محمدی، ابراهیم (١٣٨٩)، مبانی نزری ادبیات تطبیقی، چاپ اول، انتشارات قهستان، بیرجند.
٢٦.لوته، یاکوب (١٣٨٨)، مقدمه‌ای بر روایت در ادبیات و داستان، امید نیك فرجام، چاپ دوم، انتشارات مینوی خرد، تهران.
٢٧.بیورنسون، بیورنستیرنه مارتینیوس (١٢٩٩)، ایلیا بازیار، کانون فرهنگی چوك،
http://www.chouk.ir/anjoman-dastan/dastane-tarjomeh/

زمانی ئینگلیزی:

28.J. A. Cuddon, A DICTINORY OF LITERARY TERMS AND LITERARY THEORY, First published:6 December 2012

الملخص

السرقة الأدبية في قصة "خورشيد" لـ "نورالدين زازا"

هذا البحث بعنوان ((السرقة الأدبية في قصة "خورشيد" لـ "نورالدين زازا"))؛ عملنا على قصة "خورشيد" لـ "نورالدين زازا". في البدء تحدثنا عن مفهوم ومصطلح (السرقات/ السرقة الأدبية)، ثم في إطار النظريات الأدبية اشرنا إلى تلك المصطلحات المتشابهة والمتقاربة من مصطلح السرقة الأدبية منها: الاقتباس، الأدب المقارن، التناص، التضمين، الترجمة، التقليد. وكل من تلك المصطلحات تختلف من حيث المعنى عن "السرقة الأدبية"، لأن السرقة الأدبية مصطلح تُستخدم في موضعٍ معين، وذلك عندما يأتي الكاتب أو الأديب بأخذ نصٍ أو نتاج أدبي معين بدون تصرفٍ أو بقليل من التصرف بدون الإشارة إلى المصدر المأخوذ منه، ونشرهِ بإسمهِ. كأن يتصرف في نتاج شخص آخر وينشره ويُعرفه كما لو أن هذا النتاج له.

من هذا المنظور عملنا على قصة"خورشيد"لـ "نورالدين زازا"، لأنها مقتبس من قصة"أب" لـ"بيورنس بيورنسون" بدون الإشارة إليها. وقمنا بمقارنة كلا النصين أو القصتين وقمنا بترجمة النص الأصلي إلى اللغة الكوردية ووضعنا كلاهما في نهاية البحث. كما أظهرنا، مستوى التصرف في القصة ولأجل أي غرضٍ أو مقصدٍ كانت. كما أننا قمنا بالسير على المنهج المقارن في البحث.

الكلمات الدالة: السرقة الأدبية، التناص، القصة، السرقة، انتحال

Abstract

Plagiarism in The Story of Khurshid by Noordin Zaza

This paper is entitled “Plagiarism in The Story of Khurshid by Noordin Zaza”. we worked on the story of Khurshid by Noordin Zaza. Firstly we have explained the concept and terminology of (plagiarism/literary theft), and then within the framework of literary theories we pointed out similar and closely related terms about plagiarism including “citation, comparative literature, intertextuality, incorporation, translation, and mimicry” each of which gives different meaning about plagiarism, as for plagiarism is when an author commit literary theft by unauthorized use or close imitation of the language and thoughts of another author and the representation of them as one's own original work without referring to the source which it has been copied from. From this perspective, we worked on the story of “Khurshid” by Noordin Zaza which has been taken from Bjørnstjerne Bjørnson’s story “The Father” without any reference to it. We set the two texts or stories side by side and compared them along with translating the original text into the Kurdish language and placing both texts at the end of the paper.

In addition, we showed for what purpose and to which extent the altering has been done. We also used the comparative method in the paper.

Keywords: literary theft, plagiarism, story, intertextuality, theft

میتۆنیمی چەمکی: دەرکەوتن و بەرجەستەبوونی لە کەرەستەی زمانی کوردیدا

پ.د.هۆشەنگ فارووق جەواد
ئەندامی کارای ئەکادیمیای کوردی- هەولێر
مامۆستای زمانناسی لە زانکۆی سلێمانی
hoshang.jawad@univsul.edu.iq

پوختە

ئەم باسەی بەردەستت لە میتۆنیم دەکۆڵێتەوە وەکو دیاردەیەکی چەمکی لە چوارچێوەی زمانەوانیی کۆگنیتیڤدا. وەک دەزانرێ، میتۆنیمەکان وەکو شێوازێکی ئاخاوتن بەر لە هەزار ساڵ و بگرە زیاتریش لێیانکۆڵراوەتەوە، بەڵام لەم باسەماندا لەبەر ڕۆشنایی زمانەوانیی کۆگنیتیڤدا تیشکی دەخەینە سەر و چەندین لایەنی گرنگی دەردەخەین لەوانە تایبەتمەندییەکانی، جیاوازی لەگەڵ چەمکە دێرینەکەی سینێکدەکی (کینایە)، جیاوازی لەگەڵ مێتافۆر، جۆرەکانی و هەروەها پوختەیەکی وردی تیۆرییەکەی کۆڤێچێش و ڕادن (١٩٩٨) کە لە سەردەمی ئێستادا، بە گرنگترین تیۆری میتۆنیمی دادەنرێت لە چوارچێوەی زمانەوانیی کۆگنیتیڤدا. باسەکە بەسەر حەوت تەوەری سەرەکیدا دابەشکراوە کە بەم جۆرەیە: لەپێشدا سەرەتایەک کە تێیدا ئامانجی باسەکە و پرسیارەکانی باسەکە و ڕێبازی لێکۆڵینەوە و کەرەستەی باسەکە خراوەتە ڕوو. دواتر لە بەشی یەکەمدا، پێناسە و گرنگیی میتۆنیمی خراوەتە ڕوو و بەشی دووهەم و سێهەم تەرخانن بۆ باسکردنی میتۆنیم لە ڕوانگەی قوتابخانەی دێرین و دواتریش زمانەوانیی کۆگنیتیڤەوە. بەشی چوارەم تایبەتە بە جیاوازیی نێوان میتۆنیمی چەمکی و مێتافۆری چەمکی لە چوارچێوەی زمانەوانیی کۆگنیتیڤدا.

هەرچی بەشی پێنجەم و شەشەمن تەرخانکراون بۆ باسکردنی جۆرەکانی میتۆنمی چەمکی و پاشان چەند دیاردەیەکی میتۆنیمیی جیاواز. بەشی حەوتەم، کە گرنگترین بەشی باسەکەیە، پوختەیەکی چڕوپڕی تیۆرییەکەی کۆڤێچێش و ڕادن دەخاتە ڕوو لەبارەی جۆرە جیاوازەکانی میتۆنیمی چەمکی و دەرکەوتن و بەرجەستەبوونیان بە نموونە و کەرەستەی زمانی کوردی. لە کۆتاییشدا ئەنجامەکانمان خستۆتە ڕوو و کورتەیەکی باسەکەمان بەهەردوو زمانی ئینگلیزی و عەرەبی داناوە.

وشەی سەرەکی: میتۆنیم، مێتافۆر، زمانەوانیی کۆگنیتیڤ، تیۆری میتۆنیم، زمانی کوردی.

٠.١ سەرەتا

ا. ئامانجی ئەم باسە

ئامانجی ئەم باسە پێشکەشکردنی پوختەیەکی تیۆری میتۆنیمی چەمکییە لە ڕوانگەی زمانەوانیی کۆگنیتیڤەوە بۆ کوردزمانان بەتایبەتیش چونکە بابەتی زمانەوانی لە چوارچێوەی ئەم تیۆرە نوێیە زۆر دەگمەنە و بەتایبەتیش لەبارەی میتۆنیمە چەمکەکانەوە. بەم پێیە، باسەکە خوێنەرانی کوردزمان و پسپۆڕانی زمانناسی بەو چەمکە و بەو تیۆرییە ئاشنا دەکات.

ب. پرسیارەکانی باسەکە

ئەم باسە هەوڵێکە بۆ وەڵامدانەوەی چەند پرسیارێکی گرنگ، لەوانە:

١. جیاوازییەکانی نێوان میتۆنیم لەڕوانگەی قوتابخانەی دێرین و زمانەوانیی کۆگنیتیڤ چین؟
٢. جیاوازییەکانی نێوان میتۆنیمی چەمکی و مێتافۆری چەمکی چین؟ تایبەتمەندییەکانی هەریەکەیان چییە؟

٣. میتۆنیمی چەمکی چۆن لە زمانی کوردیدا دەردەکەوێت و بەرجەستە دەبێت؟ جۆرەکانی چین؟

ج. ڕێبازی لێکۆڵینەوەی باسەکە

ئەو ڕێبازە زانستییەی لەم باسەدا بەکارهاتووە، ڕێبازی وەسفی سینکرۆنیە بەپشتبەستن بە تیۆری میتۆنمی چەمکیی هەردوو زمانەوانی بواری زمانەوانیی کۆگنیتیڤ، کۆڤێچێش و ڕادن.

د. کەرەستەی باسەکە

کەرەستەی باسەکە بەگشتی بریتییە لە نموونەی زیندووی زمانی کوردی و لەهەندێ شوێنی کەمیشدا ئەو نموونانە دانراونەتەوە کە هەردوو زمانەوان کۆڤێچێش و ڕادن لە تیۆرییەکەیاندا بەکاریان هێناوە.

١.١ پێشەکی: پێناسە و گرنگیی میتۆنیمی Metonymy

هەر لە کۆنەوە میتۆنیمی، وەک هەندێ جۆری تری بیرکردنەوەی مەجازی، بە یەکێک لەو شێوازانەی ئاخاوتن ئەژمار کراوە کە کاریگەریی ڕەوانبێژییان هەیە هەروەک لە نوکتە و گاڵتە و گەپ و ئەدەبیات و شیعردا دەیانبینین. لەبنەڕەتیشدا میتۆنیمی فۆرمێکی زمانەوانیی تایبەتە. خۆی و هاوشانەکەی، کە مێتافۆرە، لە هەرە دیارترین و باوترین شێوازەکانی ئاخاوتنن لە زماندا. هاوشانی مێتافۆڕ، میتۆنیمیش فۆرمێکی زمانیی تایبەتە و بەیەکێک لە دیارترین شێوازەکانی ئاخاوتن دادەنرێت.

لە چوارچێوەی زمانەوانیی دێریندا، چەندین زمانەوان و پسپۆڕ لە دیاردەی میتۆنیمیان کۆڵیوەتەوە، لەوانە: شتێرن ١٩٣١، ئوولمان ١٩٥١، ١٩٦٢، واڵدرن ١٩٦٧. بەرلەوەی لە ڕا و بۆچوونی ئەم زمانەوانانە بەگشتی، بکۆڵینەوە، با جارێ بزانین میتۆنیمی واتای چییە و چۆن پێناسە کراوە و دەکرێت.

وشەی میتۆنیمی metonymy لە (میتۆنیمیا mytonymia)ی گریکییەوە هاتووە کە واتا حەرفییەکەی گۆڕینی ناوە. لە خوارەوە هەندێک لە پێناسە دیارەکانی

میتۆنیمی دەخەینە ڕوو کە هەر هەموویان دەچنە چوارچێوەی تێڕوانینی زمانەوانیی دێرینەوە:

- میتۆنیمی شێوازێکی ئاخاوتنە، خۆی لەوەدا دەبینێتەوە کە ناوێک لەبری ناوێکی دیکەدا بەکاردەهێنێ کە یا هەڵگری خەسڵەتێکی ئەوە، یانیش پەیوەندییەکی پتەوی لەگەڵیدا هەیە (بۆ نموونە **تاج** لەجیاتی هەموو ئەو خاک و قەڵەمڕەوەی سەر بە تاجی پاشایەتیە). (فەرهەنگی نێودەوڵەتی وێبستەر-چاپی ئەلیکترۆنی ٢٠٢٢)
- میتۆنیمی بریتییە لە شێوازێکی ئاخاوتن کە تێیدا ناوی شتێک یان چەمکێک دەگۆڕدرێت بە وشەیەک کە لەوەی بنەڕەتیەکەوە نزیکە یان لە وشە بنەڕەتیەکەوە سەرچاوە دەگرێ. (ئینسایکلۆپیدیای بەریتانی، ١٩٨٥)
- میتۆنیمی کرداری ئاماژەکردنە بە شتێک بەناوی شتێکی دیکەوە کە لێوەی نزیکە، بۆ نموونە، کۆشکی سپی لەباتی سەرۆکی ئەمریکا. (فەرهەنگی فێرخوازی پێشکەوتووی زمانی ئینگلیزی، چاپی ٢٠٢٠)

ئوولمان (١٩٧٩:٢٢٣) لە لێکۆڵینەوەیەکی لەبارەی کرتاندن ellipsis لە زماندا، ئاماژە بە گرنگیی میتۆنیمی دەکات و دەڵێت: " هەر چوار جۆرە سەرەکیەکەی شێوازەکانی ئاخاوتن و نووسین، واتە مێتافۆر و میتۆنیمی و کرتاندن و ئیتیمۆلۆجی، لە مەودا و سنووریاندا زۆر جیاوازن. هەڵبەت مێتافۆر لەهەر چوار دانەکەی دی گرنگترە، بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین کە میتۆنیمیش پرۆسەیەکی یەکجار باوە و بەشێوەیەکی بەرفراوان بەکاردێت". هەروەها دەڵێت:" زمان بەبێ کرتاندن و بەبێ ئیتیمۆلۆجیش هێشتا وەکو هۆکارێکی کاریگەری پەیوەندیکردن دەمێنێتەوە، لەکاتێکدا ناکرێ و ناشێ زمان بەبێ مێتافۆر و میتۆنیمی بوونی هەبێ. ئەم دوو هێزە رۆح و ناواخنی بنیاتی ئاخاوتنی مرۆڤ پێکدەهێنن" .

بەڵام بەپێی کۆڤێچێش و ڕادن (١٩٩٨:٣٨)، ئەم جۆرە تێگەیشتن و پێناسانەی سەرەوە بۆ میتۆنیمی دەربڕی کۆمەڵێک گریمانە و بنەمای بنچینەیی تێڕوانینی دێرینن

بۆ میتۆنیمی. ئەو گریمانە و تێڕوانینانەی زمانەوانیی دێرینیش دەکرێ بەم جۆرەی خوارەوە کورت بکرێنەوە:

١. میتۆنیمی بابەت و کەرەستەی وشەیە (زمانە).
٢. پرۆسەی میتۆنیمی بریتییە لە گوێزانەوەی واتای ئەو وشانەی ئاماژە بە شتێک دەکەن (واتە ناوی شتێک لەجیاتی ناوی شتێکی دیکە بەکاردەهێنرێت).
٣. میتۆنیمی بریتییە لە پەیوەندیی نواندن لەنێوان ناوەکاندا (پەیوەندیی لەبری دانان).
٤. میتۆنیمی پەیوەندیی نێوان دوو بوون یان قەوارەیە؛ ئەو پەیوەندییەش لەسەر بنەمای "لێک نزیکی" و "یەکانگیری"دامەزراوە.
٥. میتۆنیمی مشەخۆرە و لەسەر بەکارهێنانی زمان بەشێوەی حەرفی یان دەقاودەق، دەژی (واتە شێوازێکی ئاخاوتنە).

لە ڕوانگەی ڕەوانبێژییەوە، میتۆنیمی بریتییە لە شتێک کە هۆیەکی گواستنەوە (واتە vehicle) بەکاردەهێنێ بۆ نواندنی شتێکی دیکە کە بریتییە لە ئامانجەکە (target). بۆ نموونە ئەگەر بڵێین:

- من حەزدەکەم نالی بخوێنمەوە

مەبەستمان خوێندنەوەی خودی کەسەکە نییە بەڵکو بەرهەمەکانیەتی؛ بەو واتایەی کە نالی بەکاردەهێنم وەکو وەسیلەیەک بۆ نواندنی بەرهەمە نووسراوەکانی نالی کە ئامانجەکەیە. کەواتە نالی وەسیلەکەیە و بۆ نواندنی ئامانجێک بەکاردەهێنرێت. وەکو دواتریش بە وردی باسی دەکەین، ئەم نموونەیە بۆ جۆرێکی میتۆنیمی چەمکی بەکاردەهێنرێ کە پێیدەگوترێ: بەرهەمهێنەر بۆ بەرهەم، بەو واتایەی کە ئێمە وەکو قسەکەر ئاماژە بە بەرهەمهێنەرەکە دەکەین، ئەمەش وەکو هۆیەک یان وەسیلەیەک بۆ ناسینەوە و دەستنیشانکردنی بەرهەمەکە، کە لێرەدا شیعرەکانە. لەخوارەوە هەندێک نموونەی دیکەی میتۆنیمی دەخەینە ڕوو:

من حەزدەکەم نالی بخوێنمەوە	هۆ (وەسیلە) vehicle
نووسینەکانی (شیعرەکانی) نالی	ئامانج target
بەرهەمهێنەر بۆ بەرهەم (بەرهەمهێنەر بۆ نواندنی بەرهەم)	میتۆنیمی

هۆلیوود دەستی بەسەر سینەمای جیهاندا گرتووە	هۆ (وەسیلە) vehicle
سینەمای جیهان (بەرهەمی سینەمایی)	ئامانج target
بەرهەم بۆ چالاکی (دەست بەسەرداگرتن)	میتۆنیمی

بی بی سی هێشتا نەگەیشتۆتە کۆنفرانسە رۆژنامەوانییەکە	هۆ (وەسیلە) vehicle
ڕۆژنامەوانەکەی کەناڵی بی بی سی	ئامانج target
دامودەزگا بۆ کەس (دامودەزگا بۆ نواندنی کەس)	میتۆنیمی

٢.١ میتۆنیمی لە روانگەی قوتابخانەی دێرینەوە

ئەگەر لە ئەرستۆوە دەست پێبکەین، دەبینین کە لە کتێبی هونەری شیعرەکەیدا، میتۆنیمی بە چەشنێک یان پۆلێکی مێتافۆر دادەنێت. بەگشتی لای دێرینان، میتۆنیمی بە جۆرێک لە شێوازی ئاخاوتن لە قەڵەم دراوە کە تیایدا وشەیەک بە وشەیەکی دیکەی نزیک لەخۆی یان دراوسێی خۆی. بەم واتا بەرتەسکەشی، میتۆنیمی پتر تایبەتە بە ناوی کەس و ئاژەڵ و ناوی پیشەکان و شوێن و ئەو بابەتانە. ئەمانەی خوارەوە هەندێک نموونەن:

ناوی کەس:

- مامە سام Uncle Sam لەبری وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا
- جۆن بوڵ John Bull لەبری بەریتانیا
- ئیڤان Ivan لەبری خەڵکی رووسیا
- وڵاتی گاریباڵدی لەبری ئیتاڵیا
- وڵاتی بسمارک لەبری ئەڵمانیا

ناوی ئاژەڵ:

- کەڵەشێر لەبری فەرەنسا
- ورچ لەبری سۆڤیەتی جاران یان حکومەتی سۆڤیەتی (هەروەها رووسیای ئەمرۆ)
- کەنگەر لەبری ئوستراليا

ناوی ئۆرگانەکانی لەش:

- دڵ لەبری هەست و سۆز و خۆشەویستی
- مێشک لەبری ژیری و زیرەکی
- گوێ لەبری ئاگایی و گوێگرتن

ناوی شوێن و مەڵبەندەکان:

- کۆشکی سپی لەبری حکومەتی ئەمریکا یان سەرۆکەکەی
- کرێملین لەبری حکومەتی رووسیا یان سەرۆکەکەی
- پێنتاگۆن لەبری وەزارەتی بەرگری ئەمریکا
- پەکین لەبری حکومەتی چین

٣.١ میتۆنیمی لە ڕوانگەی زمانەوانیی کۆگنیتیڤەوە

لە ئەدەبیاتی زمانەوانیی هاوچەرخدا، بەگشتی دوو تێڕوانین بۆ لێکۆڵینەوە لە میتۆنیمی، بەرچاو دەکەون؛ یەکێکیان تێڕوانینی کۆگنیتیڤە Cognitive approachکە پتر بایەخ بە خەسڵەتە چەمکییەکانی میتۆنیمی دەدات، ئەوەی دیکەیان تێڕوانینی زمانییە Linguistic approach کە جەخت لەسەر چۆنیەتی کارکردنی میتۆنیمی دەکاتەوە لەناو زماندا. بەگشتیش ئەم دوو تێڕوانینەش هێندەی تەواوکەری یەکترن هێندە دژی یەکتر نین ئەگەرچی هەندێک ناتەباییش لەنێوانیاندا هەیە. با بە یەکێک لە دیارترین و بەرفراوانترین پێناسەکانی میتۆنیمی چەمکی دەست پێبکەین کە هی کۆڤێچێش (٢٠٠٦، ٩٩)ە:

(میتۆنیمی پرۆسەیەکی کۆگنیتیڤ یا مەعریفییە کە تیایدا یەک ڕەگەز یان بوونی چەمکیی (شتێک بێ یان ڕووداوێک بێ، یان سیما و تایبەتمەندییەک) دەبێتە هۆکارێک/وەسیلەیەک vehicle بۆ کردنەوەی دەروازەیەکی ئاوەزی بۆ بوونێکی چەمکیی دیکە (شت، ڕووداو، سیما یا تایبەتمەندی)، کە ئامانجەکەیە target، لەناو هەمان چوارچێوە یان بوار یان قاڵبی کۆگنیتیڤی نموونەییدا Idealized Cognitive (Model).

لەم پێناسەی کۆڤێچێشەوە، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ڕۆنان و پێکهاتەی میتۆنیم بەندە بەو پەیوەندییەی لە نێوان هەردوو بوون یان قەوارەکەی ناو هەمان بواردایە واتە هەمان ئەو تۆڕی زانیارییەی کە پسپۆڕانی بواری زمانەوانیی کۆگنیتیڤ (بەتایبەت لەیکۆف) بە قاڵبی کۆگنیتیڤی نموونەیی ICM ناوی دەبەن و لەخوارەوە وردتر باسی دەکەین.

لەیکۆف و جۆنسن لە کتێبەکەیان بەناوی **ئەو مێتافۆرانەی پێی دەژین**، لە میانی ئاماژەکردن بە مێتافۆری چەمکی، باس لەوە دەکەن کە میکانیزمێکی دیکەی چەمکی هەیە پەیوەستە بە مێتافۆری چەمکییەوە کە بەهەمان شێوەی ئەو پەیوەندییەکی مەرکەزی (سێنتراڵ) و توندوتۆڵی بە بیر و زمانی مرۆڤەوە هەیە،

ئەویش میتۆنیمی چەمکییە (conceptual metonymy). زۆر لە زمانەوانان و پسپۆڕانی دیکەی بواری زمانەوانی کۆگنیتیڤ گەیشتوونەتە ئەو بڕوایەی کە میتۆنیمی، پتر لە مێتافۆر، پەیوەندییەکی قووڵتری بە ڕێکخستنی چەمکی لە مێشکی مرۆڤدا هەیە، تەنانەت هەندێکیان بەئەندازەیەک قووڵبوونەتەوە لە بابەتەکە کە پێیانوایە سەرجەم مێتافۆرەکانیش بناغەیەکی میتۆنیمییان هەیە. با نموونەیەکی هاوشێوەی ئیڤانز (٢٠١٩، ٣٣٥) باس بکەین:

- لەفە مریشکەکە هەروا ئیشارەتمان بۆ دەکا!

ئەگەر ئەم ڕستەیەی سەرەوە لە خواردنگەیەکدا لەلایەن کارمەندێکەوە بەکاربهێنرێت لەکاتی دواندنی یەکێک لە کارگوزارەکان یان کرێکارەکان، ئەوا **لەفەی مریشک** لێرەدا بە دڵنیاییەوە نموونەیەکی زیندووی میتۆنیمی چەمکییە چونکە مەبەست لێرەدا کەسێکە کە داوای لەفەی مریشکی کردووە نەک خودی لەفەی مریشکەکە: دوو شت/بوون بەجۆرێک لێکدراون و پەیوەستکراون کە یەکێکیان (ئەو شتەی کڕیارەکە داوایکردووە) شتەکەی دیکە دەنوێنێ (خودی کڕیارەکە)؛ بەجۆرێکی دیکە شتە داواکراوەکە واتە لەفەی مریشک، خودی کەسی داواکار دەنوێنێت.

لەم نموونەی سەرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەش کە میتۆنیمی چەمکی بە سروشتیی خۆی ئاماژەیە یان ئاماژەپێکەرە referential، ئەمەش جیاوازییەکی گرنگی نێوان میتۆنیمی چەمکی و مێتافۆری چەمکیمان بۆ دەردەخات (ئیڤانز، ٢٠١٩، ٣٣٥).

ئەگەر بمانەوێ مێتافۆرێکی چەمکی لە نموونەکەی سەرەوەدا بەرجەستە بکەین، دەبێ لەفەی مریشکەکە لە ڕوانگەی خواردنێکەوە وێنا بکەین کە سیفات و تایبەتمەندیی مرۆیی هەبێت نەوەک وەکو دەربڕینێک کە ئاماژە بەو کڕیارە بکا کە لەفەکەی داوا کردووە، چونکە ئەمە دەیکات بە میتۆنیمی چەمکی نەوەک مێتافۆری چەمکی. ڕەنگە بپرسن باشە چۆن لەفەی مریشک تایبەتمەندی و خاسیەتی مرۆیی وەردەگرێ؟ بۆ ئەمە ئیڤانز نموونەی ئەوەی هێناوەتەوە کە لە فیلمێکی کارتۆنییدا،

دەشێ لەفەیەک لەسەر کورسییەک دابنیشێت و قاچ بخاتە سەر قاچ! بەم ڕاڤەکردنەبێ، بەڵێ دەکرێ تایبەتمەندیی مرۆیی بدرێتە لەفەی مریشکەکە؛ بەمەش مێتافۆرێکی چەمکییمان دەبێ لەجۆری: **بوونێکی بێ گیان کارایە** AN IMANIMATE ENTITY IS AN AGENT. کەواتە لە زمانەوانی کۆگنیتیڤدا دەتوانین بڵێین میتۆنیمی بریتییە لە پەیوەندییەکی چەمکی بەپێی هاوکێشەی X بریتییە لە نواندنی Y، مێتافۆریش بریتییە لە پەیوەندییەکی چەمکی بەپێی هاوکێشەی X لە ڕوانگەی Y ەوە نیشاندەدرێت و ڕوون دەبێتەوە.

٤.١ جیاوازی نێوان میتۆنیمی چەمکی و مێتافۆری چەمکی

بۆ خستنەڕووی جیاوازییەکانی نێوان میتۆنیمی چەمکی و مێتافۆری چەمکی، هەندێ لە زمانەوانانی کۆگنیتیڤ (لەیکۆف بۆ نموونە)، چەمکی بوار (domain) بەکاردەهێنن کە لەبنەڕەتدا هی لانەکەرە (Langacker 1987). بواریش، هاوشێوەی قاڵبی کۆگنیتیڤی نموونەییە (ICM) چونکە لەوەدا یەک دەگرنەوە کە بریتییە لەو پێکهاتەیەی زانیاری کە مرۆڤ لەبارەی هەر شتێک یان بوونێک هەیەتی و تا ئەندازەیەک جێگیر و ڕێکە. بەڵام جیاوازیی نێوان بوار و قاڵبی کۆگنیتیڤی نموونەیی لەوەدایە کە بوار هێندەی قاڵبەکە ئابستراکت و نموونەیی نییە. ئەوەی گرنگە لێرەدا ئەوەیە زۆربەی زمانەوانان پێیانوایە مێتافۆر پێویستی بە هاوگیرییەکە لەنێوان دوو بواری سەربەخۆ و جیاوازدا (Cross-domain mapping)، بۆ نموونە: جووڵەی بەرەوپێشەوەچوون لە زەمەندا دەکەینەوە وادەبینرێ وەکو ئەوەی لە پانتاییەکی فیزیکیدا بەرەو پێشەوە هەنگاو بنێین، بۆیەش مێتافۆری چەمکی لەبابەتی (خۆشەویستی گەشتەLOVE IS A JOURNEY) مان هەیە کە دەشێ بەرجەستەبوونی زمانیی وەکو ئەم نموونەی خوارەوەی لێبکەوێتەوە:

- پەیوەندییەکەیان کە هەر بەخاوی دەچووە پێشەوە، ئیدی گەیشتە خاڵی بنبەست.

لەم مێتافۆرەدا دەتوانین چەندین بواری چەمکی دەستنیشان بکەین وەکو **زەمەن** (time)، **پانتایی** (space)، **خۆشەویستی** (love) ، **گەشت** (journey) ، لێرەدا **زەمەن**

و پانتایی بە بواری بنەڕەتیتر و سەرەکیی تر دادەنرێن وەک لە **خۆشەویستی و گەشت**. لەهەردوو حاڵەتەکەدا، هاوگیرییەکی مێتافۆری لە بواری زەمەنەوە بۆ بواری پانتایی و هەروەها لەبواری خۆشەویستیشەوە بۆ بواری گەشت، هەیە (لیتڵمۆر، ٢٠١٥:١٤).

بەپێچەوانەی ئەمە، لە حاڵەتی میتۆنیمیدا، هاوگیرییەکە (mapping)، لەباتی لەنێوان دوو بواری سەربەخۆ و جیاوازدا ڕوودەدات، لە سنووری نێوان یەک تاکە بواردا ڕوودەدات؛ بۆیەشە پەیوەندیی میتۆنیمی لەسەر بنەمای لێکنزیکیی چەمکی دامەزراوە. ئەگەر جارێکی دیکە بگەڕێینەوە بۆ نموونەی باسەکەی پێشوومان (**لەفە مریشکەکە هەروا ئیشارەتمان بۆ دەکا!**)، بۆمان دەردەکەوێ کە ئامانجەکە واتە کڕیارەکە و هۆی گواستنەوەکەش کە لەفە مریشکەکەیە، هەردووکیان سەر بە هەمان بوارن کە بواری خواردنگە یان ڕێستۆرانە. بڕوانە ئەم هێڵکارییەی خوارەوە:

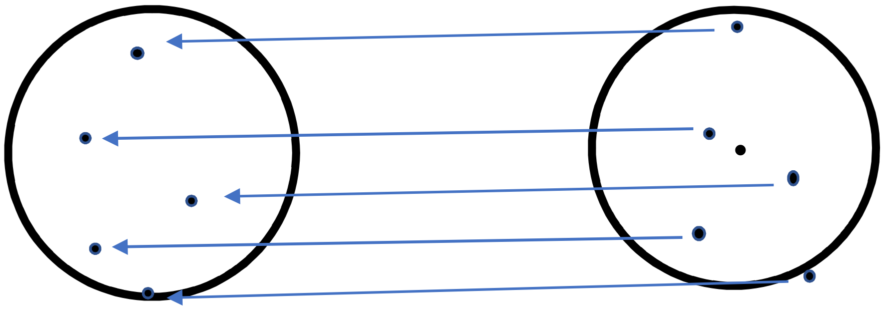

بواری ئامانج　　　　　　بواری سەرچاوە

(مێتافۆری چەمکی: هاوگیریی نێوان بوارەکان بۆ دروستکردنی مێتافۆری داڕێژراو)

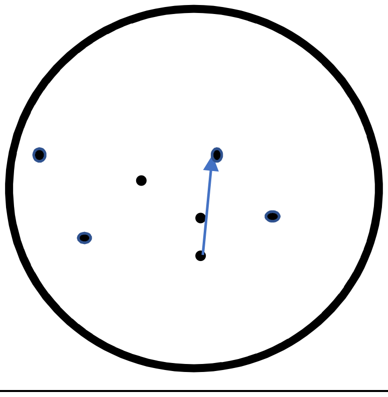

(میتۆنیمی چەمکی: هاوگیریی نێوان بوارەکان بۆ دروستکردنی هاوگیریی نێوان چەمکەکانی هۆ و ئامانج). سەرچاوە: (ئیڤانز، ٢٠١٩، ٣٣٦)

جیاوازییەکی دیکەی نێوان مێتافۆر و میتۆنیمی لەلایەن پێرسمان و خیرئێرتس (٢٠٠٦)ەوە خراوەتە ڕوو، ئەویش پەیوەندیی بە بیرۆکەی هاوشێوەیی لەبەرامبەر لێکنزیکییەوە هەیە (similarity vs contiguity). لە مێتافۆردا، پەیوەندیی هاوشێوەییمان هەیە (بۆ نموونە خۆشەویستی هاوشێوەی گەشتە)، لەبەرامبەردا لە میتۆنیمی، پەیوەندیی لێکنزیکیمان هەیە (سەرەتای هەر گەشتێک نزیکایەتی و تێکگیراوی هەیە لەگەڵ تەواوی گەشتەکە یان سەرجەم قۆناغەکانی دیکەی گەشتەکە). بۆ نموونە کاتێک دەڵێین:

- شازادەکە بەرەو ئەفریقا بەڕێکەوت بۆ جەنگ لەگەڵ دوژمنەکانی.

لێرەدا بەشێکی گەشتەکە (واتە بەڕێکەوتنەکە) ئاماژەیە بە تەواوی گەشتەکە کە بریتییە لە جەنگ لەگەڵ دوژمنەکان.

بەگشتی لە نێو ناوەندەکانی زمانەوانیی کۆگنیتیڤدا، میتۆنیمی هێندەی مێتافۆر بایەخی پێنەدراوە ئەگەرچی میتۆنیمی بناغەیەکی تۆکمەتر و بنەڕەتیتری هەیە وەک لە مێتافۆر چ لە رووی زمان و چ لە ڕووی درکپێکردنەوە.

بارسێلۆنا (٢٠٠٣، ٢١٥) بەم شێوەی خوارەوە باسی جیاوازیی نێوان میتۆنیمی و مێتافۆر دەکات:

"میتۆنیمی میکانیزمێکی کۆگنیتیڤە؛ بەپێی ئەم مێکانیزمە بێت، لەڕێگەی بوارێکی ئەزموونیی دیاریکراوەوە لە بوارێکی ئەزموونیی دیکە تێدەگەین بەجۆرێک کە هەردووکیان لەچوارچێوەی یەک بواری ئەزموونییدا بن واتە بوارە ئەزموونییەکە هاوبەش بێت". یان وەکو کرۆفت (١٩٩٣) دەڵێت، میتۆنیمی ڕوونکەرەوەی بوارە واتە ڕۆشنایی دەخاتە سەر بوارێک، هەرچی مێتافۆڕە پێویستی بە هاوگیریی بوارەکانە؛ یەکێک لەگەڵ یەکێکی دیکەدا هاوگیر دەکات. لە میتۆنیمیدا، بواری ئامانج ڕۆشنایی دەخرێتەسەر، واتە لەڕووی ئاوەزییەوە چالاک دەکرێت.

با نموونەیەکی لەیکۆف و جۆنسن (١٩٨٠) وەربگرین:

- واشنتن خەمساردە بەرانبەر بە پێویستییەکانی میللەت.

لێرەدا هەر لەنێو بواری گشتی پایتەختی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا، چەندین بواری وردتری ئەو شارە بەدی دەکەین، لەوانە: بواری شارەکە وەکو شوێن و پێگەی جوگرافی، بواری ئەو داوودەزگا سیاسییانەی لەو شارەدا بوونیان هەیە، بواری ئەو خەڵکانەی لەو شارەدا بڕیار دروست دەکەن و ئەو دەزگا سیاسیانە بەڕێوەدەبەن (سەرۆک و وەزیرەکان و سیناتۆر و کۆنگرێسمانەکان و هتد). هەر لەڕێگەی میتۆنیمییەوە، دەبینین یەکێک لەو وردەبوارانە (subdomain)، کە بواری داوودەزگا سیاسییەکانە، پتر لە خودی شارەکە وەکو پێگەی جوگرافی، تیشکی دەخرێتە سەر و ئاماژەی بۆ دەکرێت، واتە شارەکە وەکو ناوچەیەکی جوگرافی دەخرێتە دواوە. دەشکرێ بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ و لەڕێگەی میتۆنیمی ئاساییەوە (ناچەمکی)، خەڵکە گرنگەکانی ناو ئەو دەزگایانە چالاک بکرێن و تیشکیان بخرێتە سەر و ئاماژەیان پێبدرێت.

٥.١ جۆرەکانی میتۆنیمە چەمکییەکان

لە دیارترین پۆلێنکردنەکانی میتۆنیمی لە چوارچێوەی زمانەوانی کۆگنیتیڤدا ئەو پۆلێنکردنەی کۆڤێچێش و ڕادنە کە پێیانوایە میتۆنیم لە دووانەیەک پێکدێت کە بریتین لە ١. **قاڵبێکی کۆگنیتیڤی نموونەیی ICM بە سەرجەم بەشەکانیەوە**، ٢. **بەشەکانی سەر بە هەر قاڵبێکی کۆگنیتیڤی نموونەیی**. لێرەدا پێویستە هەندێک وردتر لەسەر چەمکی قاڵبی کۆگنیتیڤی نموونەیی بدوێین چونکە چەمکێکی مەرکەزی و گرنگە لە وەسفکردن و ڕاڤانی میتۆنیمدا. بەپێی لەیکۆف (١٩٨٧) و کۆڤێچێش و ڕادن (١٩٩٩)، ئەو قاڵبانە models بریتین لەو تۆڕی زانیارییانەی کە لەمێشکی مرۆڤدا هەن و سروشتێکی ئینسایکلۆپیدیک (موسوعی) و نەرم و جیڕ و تا ئەندازەیەک بێ یاسا و ڕێسایان هەیە، لەپاڵ ئەمەشدا تەواوی زانیاریی فەرهەنگی (کولتووریی) مرۆڤەکان لەخۆ دەگرن بەبێ ئەوەی تایبەت بن بە چوارچێوەی بەرتەسکی دنیای دەرەوە. کەواتە دەشێ ئەو قاڵبە کۆگنیتیڤیانە بیروبۆچوونی خودی و تاکەکەسیی قسەکەرەکانیش لەخۆبگرن لەبارەی چەمکە جیاجیاکان، لەهەمان کاتدا تا ئەندازەیەک بێ یاساوڕێسان چونکە بریتین لە تەجریدکردنی ئەزموونی

تاکەکەسەکان لەبارەی ئەو چەمکانەی باسمان کردن. لەلایەکی دیکەوە نەرم و جیڕن flexible و دەشێ هەم جوولاو بن هەمیش جێگیر یان هەردووکیان بن لەهەمان کاتدا، هەروەها نموونەیین idealized بەو واتایەی کە مەرج نییە 'راستەقینە' بن لە هەموو دۆخێکدا (لیتڵمۆر، ٢٠١٥، ١٠). بۆ پتر ڕوونکردنەوەی چەمکی قاڵبی کۆگنیتیڤی نموونەیی، نموونەی 'ئوتومبێل' دەهێنینەوە:

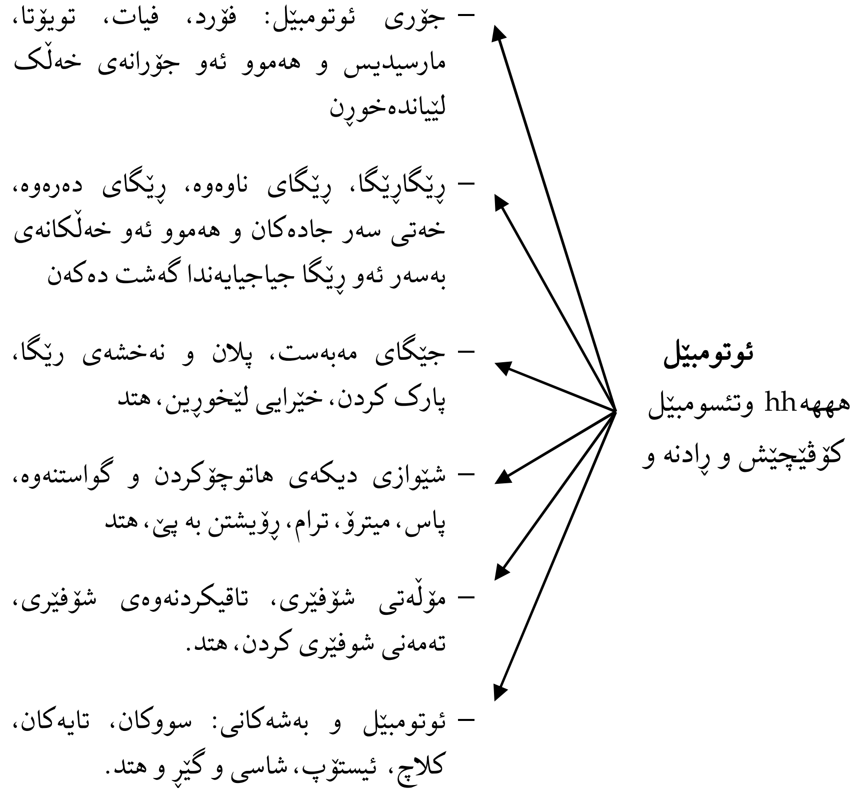

قاڵبی کۆگنیتیڤی نموونەیی بۆ 'ئوتومبێل'

لەبەر ڕۆشنایی ئەم قاڵبە کۆگنیتیڤیە، دەتوانین بڵێین کە میتۆنیمی دەشێ دەرگامان بۆ بکاتەوە بۆ ئەوەی بەشێک لەم قاڵبە کۆگنیتیڤیە بەکاربهێنین بۆ ئاماژەکردن یان دەستڕاگەیشتن access بە یەکێکی دیکە. هەر لە چوارچێوەی قاڵبی کۆگنیتیڤی **لێخوڕین**، دەشێ کۆمەڵێک میتۆنیمی دیکەمان دەست بکەوێت:

- هەر بەسەر سووکانەوە خەوی لێکەوتبوو! (لێرەدا سووکان، کە بەشێکی ئوتومبێلە، ئاماژەیە بۆ تەواوی ئوتومبێل)
- لە بازاڕەکانی هەرێمی کوردستان، تویۆتا و مەرسیدس زۆرترین ڕەواجیان هەیە.(تویۆتا و مەرسیدس ئاماژەن بۆ جۆری ئوتومبێل)
- ئازاد پێی لە بەنزین نابوو، لەسەر ١٥٠ لێیدەخوڕی! (خێرایی ئاماژە بە ئوتومبێل دەکات)
- نەوزاد هەستی بە خاویی شوفێرەکانی بەردەمی کرد، بۆیە خێراتر بەنێوانیاندا تێپەڕی و هەمووانی بەجێهێشت. (شوفێر ئاماژەیە بە ئوتومبێل)

٦.١ چەند دیاردەیەکی میتۆنیمی جیاواز

لە زمانەوانیی کۆگنیتیڤدا، زمانناسان چەندین دیاردە و تەرزی (patterns) جیاجیای زمانی و چەمکییان جیا کردۆتەوە کە بناغەیەکی میتۆنیمییان هەیە. ئەمانەی خوارەوە هەندێک لەو تەرزانەن (میتۆنیمەکان هێڵیان بەژێردا هاتووە): (بڕوانە ئیڤانز و گرێین، ٢٠٠٦، ٣١٣)

١. **ناوی شوێن لەبری دەزگا:**
   - ئەلیزێ دەستبەجێ تۆمەتەکانی ڕەتکردەوە.
   - کۆشکی سپی بڕیاریدا کۆمەکی زیاتری هەرێمی کوردستان بکات.

٢. **ناوی بەرهەمهێنەر لەبری بەرهەم:**
   - هاوڕێکەم هەفتەی پێشوو کیایەکی سپی کڕی.

- ئەو نالییەم بدەرێ، لەسەر ڕەفەی یەکەمە لای پێشەوە!
- ئەدیداسێکم بەدیاریی وەرگرت بەبۆنەی جەژنی لەدایکبوونمەوە.

٣. **ناوی شوێن لەبری ڕووداو:**

- ئەگەر یەکگرتوو نەبین، رەنگە هەڵەبجەیەکی دیکە چاوەڕوانمان بێت.
- هیرۆشیما هەرگیز لەبیری مرۆڤایەتی ناچێتەوە.

٤. **بەش لەبری گشت:**

- لەنیوەی ڕێگا، فیدپەمپەکەم وەستا.
- لە کۆبوونەوەکە، دەموچاوی تازەم بینی.
- خواردن ئامادەیە، فەرموو دەست درێژکەن (دەست ڕاکێشن)!

٥. **گشت لەبری بەش:**

- لە گەڕی دووەمی پاڵەوانێتییەکەدا، ئیسپانیا بە دوو گۆڵی بێبەرامبەر لە پورتوگاڵی بردەوە.
- ئەڵمانیا بڕیاری داوە بۆ ئەمساڵ پەناهەندەی زیاتر وەربگرێت.

٦. **ئەنجام بۆ هۆ:**

- کانی زەرد هەڵگەڕاوە.
- پیاوەکە وەک بی ناو ئاو دەلەرزی.
- دایکەکە بەبیستنی هەواڵەکە، دەموچاوی گەشایەوە.

٧. **کەرەستە (شت) لەبری بەکارهێنەر:**

- پیکابەکە بەخێرایی تێپەڕی بێ ئەوەی ئاوڕبداتەوە.
- قاوەکەی سەر مێزەکەی ئەوبەر هەروا چاوەڕێی حسابەکەی دەکا.

لە نموونەکانی تەرزی یەکەمدا دەبینین ئەلیزێ کە ناوی کۆشکی سەرۆکایەتی کۆماری فەرەنسایە لە پاریس، ئاماژە بە دەزگایەک دەکات کە حکومەتی فەرەنسایە؛

بەهەمان شێوەش کۆشکی سپی کە کۆشکی کۆماریی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایە لەبری دەزگاکە وایە حکومەتی ئەو وڵاتە بەکارهاتووە.

ئەگەر سەرنجی نموونەکانی تەرزی دووەم بدەین، دەبینین وشەی کیا، کە کۆمپانیای کیا-ی کۆرییە و بەرهەمهێنەری ئوتومبێلەکەیە لەبری ئوتومبێل بەکارهاتووە، هەروەها وشەی نالی ئاماژە بە بەرهەمهێنەری دیوانە شیعرییەکە دەکات نەوەک خودی دیوانەکە کە کتێبەکەیە؛ بەهەمان شێوەی کیاکەش، وشەی ئەدیداس، کە کۆمپانیای بەرهەمهێنەری پێڵاو و جلوبەرگی وەرزشییە، لەبری کاڵاکە بەکارهاتووە.

لە نموونەکانی تەرزی سێیەمدا سەرنج دەدەین کە ناوی شوێن لەبری ڕووداوێکی گرنگ بەکاردێت و وەکو میتۆنیم کاردەکات. هەڵەبجە و هیرۆشیما کە ناوی دوو شوێن یان دوو شارن، ئاماژە بە دوو ڕووداوی کارەساتباری مرۆیی دەکەن، کە یەکەمیان بە چەکی کیمیاوی و دووەمیشیان بە چەکی ئەتۆمی وێران کراون.

نموونەکانی تەرزی چوارەم تایبەتن بەبەکارهێنانی بەش لەبری گشت یان هەموو. لێرەدا سەرنج دەدەین کە فیدپەمپ (یان فیوڵ پەمپ) بەشێک یان پارچەیەکی ئوتومبێلە، بەهەمان شێوەش دەموچاو بەشێکی لەشی مرۆڤە و هەروەها دەستیش. هەریەک لەم سێ پارچە یان بەش یان ئۆرگانە بەجۆرێک بەکارهێنراون کە گشت ئوتومبێلەکە یان مرۆڤەکە بنوێنن نەک تەنها ئەو بەشەی ئاماژەی پێکراوە.

هەرچی نموونەکانی تەرزی پێنجەمە، ڕێک پێچەوانەی تەرزی چوارەمن لەوەدا کە لەجیاتی بەش لەبری گشت بەکاربێت، گشت لەبری بەش بەکاردەهێنرێت. بەگشتی، نموونەکانی ئەم تەرزە کەمترن وەک لە هی چوارەم. لەنموونەی یەکەمدا دەبینین، ئیسپانیا و پورتوگاڵ، کە مەبەست لێیان هەموو یان تەواوی وڵاتی ئیسپانیا و تەواوی وڵاتی پورتوگاڵە بۆ ئاماژەکردن بۆ بەشێکی ئەو دوو وڵاتە بەکارهاتوون کە بریتییە لە هەڵبژاردەی تۆپی پێی ئیسپانیا و هەڵبژاردەی تۆپی پێی پورتوگاڵ، کە هەریەکەیان بە یازدە یاریکەر یاری دەکەن. کەواتە ناوی تەواوی وڵاتێک ئاماژە بە بەشێکی ئەو وڵاتە دەکات کە تەنها تیپێکی تۆپی پێیە. بەهەمان شێوە، لە نموونەی

دووەمیشدا، ناوی وڵاتی ئەڵمانیا بۆ ئاماژەکردن بە بەشێکی ئەو وڵاتە بەکارهێنراوە کە ئەویش حکومەتی ئەڵمانیایە و لەبری هەموو وڵاتەکە بڕیاری وەرگرتنی پەناهەندەکانی داوە.

لە **نموونەکانی تەرزی شەشەمدا**، میتۆنیمی ڕەهەندێکی دیکەی وەرگرتووە کە بەرەنجام و ئاکامێکە کە بەهۆیەکی دیاریکراوەوە بەدیهاتووە. کاتێک دەڵێین ***کانی زەرد هەڵگەڕاوە***، زەردهەڵگەڕانەکە ئاماژەیە بە بوونی هۆکارێک لەپشتی ئەو زەردهەڵگەڕانەوە کە زیاتر نەخۆشی یان نالەباری و خراپیی دۆخی تەندروستی کەسەکە دەگرێتەوە. کاتێکیش دەگوترێت کەسێک وەک بی ناو ئاو دەلەرزێت، لەرزینەکە ئەنجامە و هۆکارەکەی پتر بەهۆی ترسە لە شتێکەوە. بەهەمان شێوەش گەشانەوەی دەموچاو ئەنجامە و هۆکارەکەی بیستنی هەواڵێکی خۆشە.

لە نموونەکانی دوایین تەرزیشدا کە **گرووپی حەوتەمە**، دەبینین شتێک یان کەرەستەیەک یان بوونێکی ماددی لەجیاتی خودی بەکارهێنەرەکە بەکاردەهێنرێت، بۆ نموونە پیکابەکە ئاماژە بە شوفێرەکە واتە بەکارهێنەری ئوتومبێلەکە دەکات، بەهەمان شێوەش قاوەکە، کە لەسەر مێزەکە دانراوە، لەو کۆنتێکستە دیاریکراوەدا، ئاماژە بە بخۆرەوەی قاوەکە یان ئەو کەسە دەکات کە قاوەکە دەخواتەوە.

ئەگەر سەرنجێکی گشتی لە تەرزە دیاریکراوەکانی سەرەوە و نموونەکانیان بدەین، پرسیارێک دێتە ئاراوە، ئەویش ئەوەیە: ئایا مەرجە هەموو هۆیەکانی گواستنەوەی میتۆنیمی هەمیشە تاکە دانەی فەرهەنگیی بن؟ وردتریش بڵێین، فرێزی ناویی بن؟

بۆ وەڵامی ئەمە دەگەڕێینەوە بۆ تێزێکی پانثەر و ثۆرنبێرگ (٢٠٠٣، ٤). ئەم دوو زمانناسە پێیانوایە کە دەکرێ کردە قسەییە ناڕاستەوخۆکانیش (Indirect speech acts) بە نموونەی تەواوی میتۆنیمی لە قەڵەم بدرێن. بۆ نموونە کاتێک دەڵێین:

- دەتوانی ئەو قەڵەمەم بدەیتێ؟

لێرەدا قسەکەر داوایەکی ناڕاستەوخۆ لە بەرامبەرەکەی دەکات، بەڵام ئەم داواکارییە لەڕێگەی پرسیارێکەوە دەکات لەبارەی توانای کەسەکە بۆ ئەنجامدانی

کارەکە (ئەم پرسیارەش بەهۆی جۆری ڕستەکە دەردەکەوێ کە پرسیارییە)، نەوەک ڕاستەوخۆ داواکاریەکە بکات (بەهۆی ڕستەیەکی داخوازییەوە، بۆ نموونە: ئەو قەڵەمەم بدەیە!). لەسەر ئەم بنەمایە، پانثەر و ثۆرنبێرگ (٢٠٠٣) وای دەبینن کە کردە قسەییە ناڕاستەوخۆکان میتۆنیمن چونکە پرسیارکردنەکە ئاماژە بە داواکاری یان داخوازی دەکات. بە جۆرێکی دیکە، دەتوانین بڵێین کە توانای ئەنجامدانی کارەکە پێشمەرجێکی گرنگ و پێویستە بۆ بەدیهێنانی داخوازییەکە و پرسیارکردنیش لەبارەی ئەو توانایە یەکسانە بە خودی داواکارییەکە یان داخوازییەکە.

٧.١ جۆرەکانی میتۆنیمە چەمکییەکان بەپێی پۆلێنکردنی کۆڤێچێش و ڕادن:

لەم بەشەدا هەوڵ دەدەین بە کورتی هەموو جۆرەکانی میتۆنیمی چەمکی بخەینە ڕوو بە پشتبەستن بە پۆلێنکردنەکەی کۆڤێچێش و ڕادن کە لە لێکۆڵینەوە بەناوبانگەکەیاندا بڵاوکراوەتەوە بەناوی **(بەرەو تیۆرییەکی میتۆنیمی) هەردوو چاپی ١٩٩٨ و ٢٠٠٧.** ئەو دوو زمانناسە لە توێژینەوەکەیاندا هەوڵ دەدەن بگەنە سەرچاوەی پەیدابوونی میتۆنیمی و چۆنیەتی هاتنەکایەوەی. بۆ ئەم مەبەستەش، دوو پرسیاری گرنگ دەکەن:

ا. چ جۆرە تەرزێک یان پەیوەندییەک دەبێتە هۆی دەرکەوتنی میتۆنیمی چەمکی؟

ب. چی شتێک دەبێتە هۆیەکی گونجاو بۆ دەرکەوتنی پەیوەندییە میتۆنیمییەکان؟

بۆ وەڵامی ئەم دوو پرسیارە، کۆڤێچێش و ڕادن پێیانوایە زانیاریی مرۆڤ لەبارەی جیهانی دەوروبەری خۆی، لەڕێگەی قاڵبە کۆگنیتیڤیە نموونەییەکانەوە ڕێکخراوە کە وەکو گشتێک دەبینرێن بە چەندین بەشەوە. لەمەوە، کۆڤێچێش و ڕادن پێشنیاز دەکەن کە ئەو پەیوەندییانەی میتۆنیمی بەرهەم دەهێنن، دەکرێ بەشێوەیەکی گشتی لەژێر دوو ڕێکخستنی چەمکیی ئاستی باڵادا بخرێنە ڕوو، کە ئەوانیش بریتیین لە:

١. **تەواوی قاڵبێکی کۆگنیتیڤی نموونەیی و بەشەکانی**

٢. **بەشەکانی سەر بە هەر قاڵبێکی کۆگنیتیڤی نموونەیی**

ڕێکخستنی یەکەم چەندین قاڵبی کۆگنیتیڤی نموونەیی جیاجیا دەگرێتەوە لەوانە: **قاڵبی شت-و-بەش، قاڵبی پێوانە، قاڵبی پێکهاتە، قاڵبی ڕووداوی ئاڵۆز، قاڵبی**

پۆلە وشە-و-ئەندام، قاڵبی پۆلە وشە-و-تایبەتمەندی هەروەها **قاڵبی داشکاندن** یان کەمکردنەوە. **ڕێکخستنی دووەمیش** بەسەر چەندین بەش و پارچەی جیاجیای قاڵبە نموونەییەکاندا جێبەجێ دەبن، لەوانە: **قاڵبی کردار، قاڵبی درکپێکردن، قاڵبی هۆکاری، قاڵبی بەرهەمهێنان، قاڵبی دەسەڵات یان کۆنترۆڵ، قاڵبی موڵکایەتی، قاڵبی لەخۆگرتن، قاڵبی لۆکەیشن، قاڵبەکانی هێما و ئاماژە و دوا دانەش قاڵبی گۆڕینە.** شایانی باسە ئێمە لەم باسەماندا دوو جۆرەکەی کۆتاییمان باس نەکردووە چونکە پێمانوایە هێندەی ڕەهەندی فەلسەفی و سیمانتیکی فۆرماڵییان هەیە، هێندە پەیوەست نیین بە زمانەوانیی کۆگنیتیڤەوە. لەخوارەوە بەکورتی باسی هەردوو ڕێکخستنەکە و دەرکەوتنەکانیان دەکەین بە پشتبەستن بە وتارەکەی کۆڤێچێش و ڕادن (١٩٩٨ و ٢٠٠٧) بەڵام بەپێی توانا هەوڵمانداوە بەسەر کەرەسەی زمانی کوردیدا جێبەجێیان بکەین:

١.٧.١ تەواوی قاڵبێکی کۆگنیتیڤی نموونەیی و بەشەکانی:

بە بۆچوونی کۆڤێچێش و ڕادن، ئەم پەیوەندییەی نێوان گشتێک و بەشێک بەشێوەیەکی تایبەتی بەسەر شتدا جێبەجێ دەبێت. شتیش لێرەدا ئاماژەیە بۆ هەموو کەرەستەیەک و ماددەیەکی فیزیکی و بەرجەستە (١٩٩٨، ٥٠). ئەو قاڵبانەش کە ئەم ڕێکخستنەی یەکەم دەیانگرێتەوە ئەمانەن:

ا. قاڵبی شت-و-بەش: Thing-and-Part ICM

ئەم قاڵبە دوو جۆر پەیوەندیی میتۆنیمی لێدەکەوێتەوە:

١. **تەواوی شتێک لەبری بەشێکی شتێک. بۆ نموونە: ئەمریکا لەبری وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا**

٢. **بەشێکی شتێک لەبری تەواوی شتێک. بۆ نموونە: ئینگلتەرە لەبری بریتانیای گەورە**

لەکاتی قسەکردنمان لەبارەی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە، کە تاقە وڵاتێکی کیشوەری ئەمریکا پێکدەهێنێت، پتر وەکو ئەمریکا ناوی دەهێنین. واتە

لێرەدا ناوی تەواوی کیشوەرەکە لەبری یەک وڵات بەکاردەهێنین. بەپێچەوانەی ئەمەشەوە، کاتێک دەگوترێ ئینگلتەرە یان ئینگلستان، مەبەست لێی تەواوی بریتانیای گەورەیە، کە جگە لە ئینگلتەرە، هەر یەکە لە سکۆتلاند و وێلز و ئێرلاندی باکووریش دەگرێتەوە. کەواتە لێرەدا ناوی بەشێک لەبری تەواوی وڵاتەکە بەکاردەهێنین.

ئەو میتۆنیمانەی سەر بە قاڵبی (تەواوی شتێک لەبری بەشێکی شتەکە)ن لە ژیانی ڕۆژانەماندا زۆر بەدی دەکرێن. ئەمانە ئەو جۆرەن کە لانەکەر (١٩٩٣، ٣١) بە ناوچەی چالاک (active zone) ناویان دەبات. بۆ نموونە کاتێک دەڵێین:

- کابرا لێیدام
- ئوتومبێلەکە پێویستی بە شوشتنە،

دەتوانین بڵێین هەردوو وشەی کابرا (کە تەواوی شتەکەیە) و ئوتومبێلەکە (ئەویش تەواوی شتەکەیە) بەتەواوی نوێنەرایەتی ئەو بەشانە دەکەن کە ناوچەی چالاکن لە هەردوو بارەکەدا، واتە (مستی کابرا) و (لاشەی ئوتومبێلەکە) یەک بەدوای یەک. لە ڕستەی یەکەمدا (کابرا لێیدام)، جەختکردنەکە لەسەر یەک بەشی جەستەی کابراکەیە کە مستەکەیە چونکە تەنها ئەو بەشەی لەشی بەکارهێناوە بۆ لێدانەکە. کەواتە **مست** ناوچەی چالاکە و تەواوی جەستەی کابرا دەنوێنێ وەکو میتۆنیم. بەهەمان شێوەش لە ڕستەی دووەمدا، مەرج نییە سەرجەم لاشەی ئوتومبێلەکە بشۆردرێت، بەڵکو هەندێ بەشی دیاریکراوی دەشۆردرێت، واتە دیسانەوە بەش دەبێتە نواندنی هەموو ئوتومبێلەکە. بەپێی لانەکەر، هەمان شت ڕاستە بۆ ناوی ئابستراکتیش چونکە ئەوانیش دەشێ چەند بەشێکیان هەبێ کە ناوچەی چالاک بن و وەک میتۆنیمی ڕەفتار بکەن. بۆ نموونە کاتێک دەگوترێ:

- با ئەمشەو بچین بۆ شانۆگەریەکە،

لێرەدا شانۆنامەکە (کە ئابستراکتە) وەکو ناوچەی چالاکی شانۆگەریەکە لەمێشکی مرۆڤدا رەفتار دەکات، بەڵام لە ڕستەیەکی وەکو:

- ئەمە شانۆی نیشتیمانی وڵاتەکەمانە،

پتر بیرمان بۆ بیناکە دەچێ وەکو ناوچەی چالاک نەوەک ئەو بەرهەمەی تێیدا نمایش دەکرێت.

جۆرەکەی دیکەی میتۆنیمی (بەشێکی شتێک لەبری گشت شتەکە) هەر لە کۆنەوە باسی کراوە و ناوی سینێکدۆکی لێنراوە (synecdoche) کە لە عەرەبیدا بە کنایە و لە کوردیشدا بە خوازە یان هەندێ جار درکە ناوی ڕۆیشتووە. هەندێ لەو بەش یان ئۆرگانانەی لەشی مرۆڤ کە وەکو میتۆنیم بەکاردەهێنرێن بریتیین لە **دەست، دەموچاو، سەر و قاچ** کە هەریەکەیان بۆ نواندنی تەواوی جەستەی کەسەکە بەکاردێن. بڕوانە ئەم ئیدیۆمە کوردییانەی خوارەوە:

- تۆش دەستێکت لەو کێشەیەدا هەیە! (دەست لەبری کەسەکە)
- بەشە دووکانەکەی پێفرۆشت و دەستی لە دەستی بووەوە. (دەست لەبری کەسەکان)
- لەو دەموچاوانەی لە هۆڵەکە بوون، هیچیانم نەناسی. (دەموچاو لەبری کەس)
- سەری دانا لەپێناوی بیروباوەڕەکانی. (سەر لەبری کەس)
- دوو سەر لە مەنجەڵێکدا جێیان نابێتەوە. (سەر لەبری کەس)
- وریابە! قاچ خوار دانەنێیت، ناحەزت زۆرن. (قاچ لەبری کەس)
- زۆر هەلپەرست و بەرژەوەندخوازە. هەمیشە قاچێکی لەمبەرە و قاچێکی لەوبەر.(قاچ لەبری کەس)

بەهەمان شێوە، هەندێ جار شتە ئابستراکتەکان لەڕێگەی بەشەکانیانەوە میتۆنیم دەنوێنن و دروست دەکەن. بۆ نموونە: سندووقی دەنگدان لەبری هەڵبژاردنی دیموکراتی، گوللە یان تفەنگ لەبری هێز، تاج لەبری پاشا یان مەملەکەت و هتد. کەواتە بەئاسانی دەتوانین میتۆنیمەکان لەم رستەیەی خوارەوەدا بدۆزینەوە:

- زۆربەی خەڵک سندووقی دەنگدان بەباشتر دەزانن لە گوللەی تفەنگ. کۆڤێچێش و ڕادن (٢٠٠٣، ٥٠)

واتا گشتییەکەی ئەوەیە کە زۆربەی خەڵک هەڵبژاردنی دیموکراتی بەباشتر دەزانن لە شەڕ.

دیسانەوە دەکرێ میتۆنیمەکانی **شوێن لەبری دەزگا (داوودەزگا)** و **شوێن لەبری ڕووداویش** هەر بخرێنە ناو میتۆنیمی **بەش لەبری گشت**. وەک پێشتریش باسمان کرد، میتۆنیمی **شوێن لەبری دەزگا** پتر بۆ ئەو دەزگا سیاسی و ئابووری و پەروەردەییانە بەکاردەهێنرێت کە شوێنەکەیان بەشێکە لە قاڵبە کۆگنیتیڤە نموونەییەکە، بۆ نموونە: واشنتن، پەکین، وۆڵ ستریت، کامبریج (سەرچاوەی پێشوو:١٠):

- واشنتن دوایین هەنگاوی پەکینی بەدڵ نەبوو.
- کۆرۆنا دۆخی وۆڵ ستریتی خراپ کرد.
- توێژینەوەکانی کامبریج سەلماندوویانە کۆرۆنا کاریگەریی خراپی دوورمەودای لەسەر تووشبوو دەبێت.

هەرچی میتۆنیمی **شوێن لەبری ڕووداوە**، پتر بۆ وەسفکردنی ئەو ڕووداوانە بەکاردێت کە لە شوێنێکی وادا ڕوودەدەن کە تایبەتە بە خودی ئەو ڕووداوانە. بۆ نموونە:

- ئازاد لە نەخۆشخانەیە. (لەبری ئەوەی بڵێین نەخۆشە)
- براکەم لە حەمامە. (لەبری ئەوەی بڵێین خۆی دەشوا)

ب. قاڵبی پێوەر: Scale ICM

پێوەر یان تەرازوو، جۆرێکی تایبەتی شتەکانە و یەکەکانی پێوانیش بەشێکی ئەو پێوەرانەن. بەشێوەیەکی گشتی لەم قاڵبەدا، پێوەرەکە وەکو یەکەیەکی گشتی بۆ نواندنی لای سەرەوەی بەکاردەهێنرێت، هەروەها لای سەرەوەشی بۆ نواندنی تەواوی پێوەرەکە یان تەرازووەکە بەکاردێت، ئەویش بەم جۆرەی لای خوارەوە:

١. **تەواوی پێوەرەکە لەبری لای سەرووتری پێوەرەکە.** بۆ نموونە لەکاتی ئوتومبێل لێخوڕیندا دەشێ یەکێک لە سەرنشینان بە شوفێرەکە بڵێ:

- **دیسان فڕاندت؟ دیسان هەموویت قەپات کرد؟** لەبری خێرا لێخوڕین.

٢. **لای سەرووتر لەبری تەواوی پێوەرەکە.** بۆ نموونە:

- شەقامەکە چەند پان دەبێ؟ (واتە تا چ ڕاددەیەک پانە؟). لێرەدا پانی، کە لایەکی یان ڕەهەندێکی شەقامەکەیە، لەبری تەواوی پێوانەی شەقامەکە بەکارهاتووە (هەم پانی و هەم تەسکیی شەقامەکە).
- دارەکە چەند درێژە؟ (واتە درێژیی دارەکە چەندە؟). بەهەمان شێوە پێوانەی درێژیی شەقامەکە هەردوو سەری (درێژی و کورتی) دەگرێتەوە، بەڵام لێرەدا تەنها درێژی لەبری تەواوی پێوەرەکە بەکاردەهێنرێت.

ج. **قاڵبی پێکهاتە:** Constitution ICM

ئەم قاڵبە، ماددەیەک یان کەرەستەیەک دەگرێتەوە کە ناواخنی شتێک یان بوونێک پێکدەهێنێت. ئەو ماددە یان کەرەستانەش، بەبۆچوونی کۆڤێچێش و ڕادن، سنوورێکی دیاریکراو و نیشانەکراویان نییە، بۆیەشە ناژمێردرێن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، دەکرێ ماددە وەکو شتێکی خاوەن سنوور و بەرهەست وێنا بکەین لە مێشکماندا، واتە وەکو بوونێکی بەرجەستە ببینین؛ ئەوکاتە دەرفەتی ئەوەشمان بۆ دەڕەخسێ کە وەکو ناوی ژمێردراو حسابی بۆ بکەین. بە پێچەوانەشەوە، دەشێ هەندێ شت هەبن کە ئێمە وەکو شتی سنوور دیارینەکراو یان بەرنەگیراو بیانبینین (واتە وەکو ماددە)، بەڵام دواتر وەکو ناوی نەژمێردراو حساب بکرێن. سەیرێکی ئەم دوو نموونە کوردییەی خوارەوە بکە بۆ هەردوو حاڵەتەکە:

١. **شت لەبری ئەو کەرەستەیەی کە ئەو شتە پێکدەهێنێت.**

- بۆنی پشیلە دەکەم لەم ناوە. (ئەو بۆنەی پشیلە دەری دەدات)

٢. ئەو کەرەستەیەی شتەکە پێکدەهێنێت لەبری شتەکە.

- زیو: دەشێ مەبەست سەعاتی زیو بێ، یان ملوانکەی زیو یان هەر شتێکی دیکە لە زیو دروستکرابێ. بۆ نموونە کاتێک کڕیارێک لە دووکانێکدا بەدوای ملوانکەیەکدا دەگەڕێت، فرۆشیارەکە پێیدەڵێت: زیوت دەوێ؟

لێرەدا مەبەستی فرۆشیارەکە ئەو جۆرە ملوانکەیەیە کە لە زیو دروستکراوە. کەواتە وشەی زیوی بەکارهێنا (کە ئەو کەرەستەیەیە ملوانکەکەی لێ دروستکراوە) لەبری ئەوەی ناوی ملوانکە بهێنێت.

د. قاڵبی ڕووداو: Event ICM

دەشێ تەواوی ڕووداوێک ببێ بە جێگرەوەی هەندێ لەو وردە ڕووداوانەی کە لە ڕووداوە سەرەکیەکەدا ڕوویانداوە؛ هەروەها بەپێچەوانەشەوە، دەشێ یەکێک لە وردە ڕووداوەکان لەبری ڕووداوە سەرەکیەکە بەکاربهێنرێت. ئەم دوو نموونەی خوارەوە هەردوو خاڵەکە ڕوون دەکەنەوە. نموونەکان هی کۆڤێچێش و ڕادنن (٢٠٠٧، ١٠) نەک هی نووسەری ئەم دێڕانە

١. تەواوی ڕووداوێک لەبری یەکێک لە وردە ڕووداوەکان

- بیڵ ماریوانا دەکێشێت.

٢. یەکێک لە وردە ڕووداوەکان لەبری تەواوی ڕووداوەکە

- مەریەم بە ئیسپانی قسە دەکات.

لە نموونەی یەکەمدا (بیڵ ماریوانا دەکێشێت)، دەبینین جگەرەی ماریوانا کۆمەڵێک وردە ڕووداوی بچووکتر لەخۆ دەگرێت، لەوانە: داگیرساندنی جگەرەکە و خستنە سەر لێوی کەسەکەی کە دەیکێشێت و هەڵمژینی دووکەڵەکەی و هتد. لەناو ئەم وردە ڕووداوانەدا، تەنها هەڵمژینی دووکەڵی جگەرەکە وەکو ڕووداوی سەرەکی و گرنگ هەستی پێدەکرێت، هەر ئەوەشە مەبەستی قسەکەرەکە لە ڕستەکەی

یەکەمدا. کەواتە ئێمە لەم نموونەیەدا تەواوی ڕووداوەکەمان (کە کێشانی ماریوانایە) لەبری یەکێک لە وردە ڕووداوەکان بەکارهێناوە کە ئەویش هەڵمژینی دووکەڵی جگەرە بێهۆشکەرەکەیە کە ماریوانایە.

لە نموونەی دووەمدا (مەریەم بە ئیسپانی قسە دەکات)، واتای گشتی ڕستەکە تەنها ئاماژە نییە بەوەی کە مەریەم توانای بەسەر زمانی ئیسپانیدا دەشکێ، بەڵکو کۆمەڵێک توانست و کارامەیی دیکەش دەگرێتەوە لەوانە **تێگەیشتن و خوێندنەوە و نووسین** بەو زمانە. بەڵام لەناو هەموو ئەو توانست و کارامەییانەدا تەنها **قسەکردن** یان ئاخاوتن دیارترین بەشی زانینی زمانە. کەواتە بەشێک یان وردە ڕووداوێک (کە قسەکردنە بە زمانەکە) بۆتە جێگرەوەی تەواوی ڕووداوەکە کە شارەزاییە لە زمانی ئیسپانی بە گشت ئەو توانست و کارامەیی و زانیارییانەی زانینی ئەو زمانە دەیخوازێ.

هـ- قاڵبی پۆلە وشە-و-ئەندامی پۆلە وشەکان Category-and-Member ICM

لەم قاڵبەدا، پۆلە وشەیەک (کاتیگۆری) لەگەڵ ئەندامەکانی ئەو پۆلە وشەیە دەچنە ناو جۆرە پەیوەندییەکەوە کە پێیدەگوترێت پەیوەندیی (جۆرێک لە). بۆ نموونە ئەلیف جۆرێکە لە بێ، یان X جۆرێکە لە Y. لە واتاسازییدا، ئەم جۆرە پەیوەندییە بە تاکسۆنۆمی (پۆلێنکردن) یان هەندێ جاریش بە هایپۆنیمی یان گرتنەوە ناودەبرێت.

١. **پۆلە وشە لەبری ئەندامێکی ئەو پۆلە وشەیە:**
   - **حەبەکە** لەبری حەبی ڤیاگرا.
٢. **ئەندامێکی پۆلە وشە لەبری پۆلە وشەکە:**
   - پانادۆڵ لەبری هەر حەبێکی ئازارشکێن و هێورکەرەوەی ئازار.

لەلایەکی دیکەوە، پەیوەندییەکی میتۆنیمی تایبەت لەنێوان ناوی گشتی و تایبەتیدا هەیە generic vs specific وەکو لەم نموونانەی خوارەوەدا دەیبینین:

١. **ناوی گشتی لەبری دۆخێکی تایبەت:**
   - کچان دڵیان ناسکە. (یان کچ دڵی ناسکە)

- ڕێوی لە کونی خۆی هەڵگەڕێتەوە، گەڕ دەبێ.
- ئەوەی لە مشک بێ، جەواڵ دەدڕێ.

٢. **ناوی تایبەت لەبری دۆخێکی گشتی:**

- هەرچی ئازادە هەروا زیرەکە!
- لە ڕستەکانی خاڵی یەکەمدا بۆ نموونە (کچان دڵیان ناسکە) بەگشتی باس لە رەگەزی کچ دەکەین کە دڵیان ناسکە بەڵام لەهەمان کاتدا هەموو حاڵەتێکی تایبەتیش دەگرێتەوە، واتە هەر کچێک لەهەر شوێنێک بێت دڵی ناسکە! (هەڵبەت بە بەراورد بە رەگەزی نێر دەنا ناتوانرێت بگشتێنرێت بەسەر هەموو کچێکدا). هەرچی لە دوو پەندەکەی دیکەیە، ئەوا دیسانەوە دوو ناوی گشتیمان بەکارهێناوە (ڕێوی و مشک) کە ئاماژە بۆ کۆی رەگەزی ڕێوی و مشک دەکەن لەهەموو شوێنێکی دنیادا. کەواتە دەرکەوتنی میتۆنیمەکە لەوەدایە ناوێکی گشتی لەبری هەندێ دۆخی گشتی بەکارهاتووە کە بریتین لە هەڵگەڕانەوە لە کون و جەواڵ دڕین.
- لە ڕستەکەی خاڵی دووەمدا، ناوێکی تایبەتمان بۆ ئاماژەکردن بە دۆخێکی گشتیی بەکارهێناوە. بەپێی زانیاریی نووسەر، ئەم جۆرە دەربڕینە لەزمانی کوردیدا زۆر کەم بەکاردێت بەڵام لەم ڕستەیەدا (هەرچی ئازادە هەروا زیرەکە!)، بەکارهێنانی وشەی ʻهەرچیʼ وایکردووە کە ئاماژەکردنەکە بۆ هەموو ناو ئازادێک بێت نەک کەسێکی دیاریکراو بەناوی ئازاد. کەواتە میتۆنیمەکە لەوەدایە کە ناوێکی تایبەتمان لەبری دۆخێکی گشتی، کە زیرەکییە، بەکارهێناوە. ئەم جۆرە لە میتۆنیمی هەندێ جار لەسەر جۆری **تاک بۆ پۆلە وشە** حساب دەکرێت (AN INDIVIDUAL FOR A CATEGORY).

و. قاڵبی پۆلە وشە-و-تایبەتمەندی: Category-and-Property

تایبەتمەندییەکان دەشێ وەکو مێتافۆر بەکاربهێنرێن بۆ پیشاندانی خاوەندارێتی کردنی شت (تایبەتمەندییەکان موڵکن)، یانیش بە شێوەی میتۆنیمی بەکاربهێندرێن وەکو بەشێکی شتێک یان بوونێک. کەواتە پۆلە وشەکان بەگشتی دەکرێ بەهۆی میتۆنیمییەوە لەبری یەکێک لە تایبەتمەندییە هەرە دەرکەوتوو و گرنگەکان بەکاربهێنرێن، بەهەمان شێوە، دەشکرێ یەکێک لە تایبەتمەندییە هەرە دەرکەوتوو و گرنگەکان بەشێوەی میتۆنیم لەبری پۆلە وشە گشتییەکە، بەکاربهێندرێت:

١. **پۆلە وشە لەبری تایبەتمەندیی هەرە گرنگ و دەرکەوتوو:**
   - **ئەقڵ لەبری زیرەکی**. بۆ نموونە:
     - بەشێک لە ئەقڵەکانی زانکۆکانی هەرێم بەهۆی جەنگەوە کۆچیان کرد بۆ هەندەران.

٢. **تایبەتمەندیی هەرە گرنگ و دەرکەوتوو لەبری پۆلە وشە:**
   - **ڕەشەکان لەبری خەڵکی ڕەشپێست**. بۆ نموونە:
     - ڕەشەکانی ئەمریکا هێشتا لە زۆر بواری ژیاندا، چەوساوەن.

ی. قاڵبی داشکاندن یان **کەمکردنەوە: Reduction ICM**

دوایین جۆری میتۆنیمی بەش لەبری هەموو، جۆرێکە کە لێکەوتەی داشکاندن یان کەمکردنەوەی فۆرمی وشەیەک یان دەربڕینێکی دیاریکراوە کە بەم شێوەی خوارەوە بەرجەستە دەبێت:

١. **بەشێکی فۆڕمێک لەبری هەموو فۆڕمەکە:**
   - **خاو لەبری نەوتی خاو**. بۆ نموونە:
     - نرخی خاوی برێنت ئەمڕۆ لە بازاڕەکاندا دابەزی.

٢.٧.١ بەشەکانی سەر بە هەر قاڵبێکی کۆگنیتیڤی نموونەیی:

بەشی پێشووی باسەکەمان تایبەت بوو بە **تەواوی قاڵبێکی کۆگنیتیڤی نموونەیی و بەشەکانی** واتە تەواوی هەر قاڵبێک و جۆرەکانیمان باس کرد لەڕوانگەی تیۆرەکەی کۆڤێچێش و ڕادنەوە. لەم بەشەشدا دەچینە سەر بەشەکانی سەر بە هەر قاڵبێکی کۆگنیتیڤی نموونەیی واتە لە پەیوەندیی نێوان ئەو بوونە چەمکییانەی وەک بەشێکی قاڵبەکان کاردەکەن لەگەڵ تەواوی قاڵبە کۆگنیتیڤیە نموونەییەکان.

ا. قاڵبی کردار: Action ICM

قاڵبە کۆگنیتیڤیەکانی کردار ئەو پەیوەندییانە دەگرنەوە کە لە نێوان کردارێک و ئەو هۆیانەی بۆ ئەنجامدانی کردارەکە بەکاردێن، هەروەها ئەوەی لەنێوان کردارێک و ئەنجامی ئەو کردارەدا هەیە و هتد. قاڵبی کۆگنیتیڤی کردار چەندین جۆری پەیوەندیی میتۆنیمی لەخۆ دەگرێت کە بەپێی سروشتی زمانەکان دەگۆڕێن. ئەمانەی خوارەوە هەندێکیانن:

١. **ا. ناوی کارا لەبری کردار**: نووسینی کتێب، بڕیاردان لەسەر شتێک
ب. کردار لەبری ناوی کارا: نووسەر، بڕیاردەر

٢. **ا. ئامێر لەبری کردار**: چەکوشکاریکردن، درووێنەکردن (بە داس یان ئامێری درووێنە)
ب. **کردار لەبری ئامێر**: (بە چەکوش) دادەکوتێ، (گەنم) درووێنە دەکات

٣. ا. **کەرەستە لەبری کردار**: لێفە بەخۆدادان، پێستە خۆشکردن
ب. **کردار لەبری کەرەستە**: بەخۆدادان، خۆشکردن یان خۆشەکردن

٤. **ا. ئەنجام لەبری کردار**: بەرهەمهێنان، هاوردەکردن
ب.**کردار لەبری ئەنجام**: بەرهەم دەهێنێ، دەیهێنێ لە دەرەوە

٥. **شێواز لەبری کردار**: لەسەر نووکی پەنجە ڕۆیشتن بە ژووردا

٦. **کات لەبری کردار**: زستانە گەشتێک بۆ گەرمیان (لە زستاندا گەشت بۆ گەرمیان دەکات)

لە نموونەکانی یەکەم هەتا چوارەم، دەبینین، دروستبوونی پەیوەندیی میتۆنیمی پتر لەڕێگەی گۆڕینی بەشەکانی ئاخاوتنەوەیە لە ناو بۆ کار و بەپێچەوانەشەوە. ئەم دیاردەیە پتر لەزمانی ئینگلیزیدا بەرچاو دەکەوێ تا وەکو زمانی کوردی بەڵام لە کوردیشدا زۆرجار بەکارهێنانی چاوگەکە ئاماژەیە بەخودی کردارەکە ئەمەش بەهۆی پەیوەندیی توندوتۆڵی واتایی لەنێوان کردارەکە و ئەو ناوەی کە کارەکەی لەسەر ئەنجام دەدرێت. بۆ نموونە کاتێک دەگوترێ دروێنەکردن، ڕاستەوخۆ دەزانین کە مەبەست لە دروێنەکردنی گەنم و جۆیە یان بەئەگەرێکی کەمترەوە گەنمەشامییە چونکە ئەمانە باوترن لە ژینگەی کوردستاندا. کەواتە پەیوەندییەکی میتۆنیمی هەیە لەنێوانیاندا لەڕێگەی ئاماژەدان بە کردارەکەوە. یان کاتێک بە یەکێک دەوترێ:

- خۆت داپۆشە! ئەمشەو باردە.

بێگومان ڕاستەوخۆ بیرمان بۆ بەتانی یان لێفە دەچێت چونکە مرۆڤ ئەو شتانە بەخۆیدا دەدات لەکاتی هەستکردن بە سەرما. کەواتە دیسان پەیوەندییەکی میتۆنیمی هەیە لەنێوانیاندا لەڕێگەی ئەو ئاماژە ناڕاستەوخۆیەوە. کاتێکیش دەگوترێ:

- بەخشکەیی و بەسەر نووکی پەنجەیدا دەڕۆیشت بە ژوورەکەدا.

پەیوەندییەکی میتۆنیمی لەنێوان ڕۆیشتن و شێوازی ڕۆیشتنەکەدا هەیە بەجۆرێک کە لەڕێگەی نووکی پەنجەوە دەزانین جۆری ڕۆیشتنەکە چۆن بووە.

ب. قاڵبی درکپێکردن: Perception ICM

کۆڤێچێش و ڕادن (٢٠٠٧، ١٤) پێیانوایە درکپێکردن ڕۆڵێکی یەکجار گەورەی هەیە لە جیهانی کۆگنیتیڤی مرۆڤدا، بۆیە ئەوە دەهێنێ قاڵبێکی کۆگنیتیڤی نموونەیی تایبەت بەخۆی بۆ تەرخان بکرێت. هەروەها پێیانوایە بەهۆی ئەوەی درکپێکردن دەشێ لە زۆر باردا بەمەبەست بێت، بۆیە لەهەندێ دۆخی دیاریکراودا بەیەکداچوون

هەیە لەگەڵ قاڵبی کۆگنیتیڤی کردار. لێرەدا دەتوانین چەند نموونەیەکی ئەو قاڵبە وەرگرین بەم شێوەیەی خوارەوە:

١. **ئۆرگانی درکپێکردن لەبری درکپێکردنەکە:**

- ئازاد بە لاچاوێکەوە سەیری کتێبخانە پەرش و بڵاوەکەی کرد.

٢. **شێوازی درکپێکردن لەبری درکپێکردنەکە:**

- بە چاوێکی کزەوە لە کاغەزەکەی بەردەمی ورد بووەوە.

ج. قاڵبی هۆیەتیی(هۆ و ئەنجام) Causation ICM

هۆ و ئەنجام هەمیشە دوو تای هاوکێشەیەکی پێکەوە گرێدراون؛ بوونی یەکێکیان بوونی ئەوەی دیکەش لەخۆ دەگرێت. بڕوانە ئەم میتۆنیمانەی خوارەوە:

١. **ئەنجام لەبری هۆ**، بۆ نموونە:

- **ڕاهێنانێکی تەندروست:** ئەو ڕاهێنانەیە کە دەبێتە هۆی تەندروستییەکی باش. کەواتە لێرەدا ئەنجامەکە (تەندروستی) لەبری هۆیەکە بەکارهاتووە کە ئەنجامدانی ڕاهێنانە.

٢. **هۆ لەبری ئەنجام**، بۆ نموونە:

- **پێستێکی تەندروست:** تەندروستییەکی باش بۆتە هۆی هێنانەکایەوەی پێستێکی گەش و جوان و تەندروست. کەواتە لێرەدا هۆیەکە (بوونی تەندروستیی باش) لەبری ئەنجامەکە بەکارهاتووە کە پێستێکی تەندروستە.

هەر بەپێی ئەم تیۆرییە، بەشێوەیەکی گشتی، ئەنجام گوێزەرەوەیەکی باشتری میتۆنیمە تاوەکو هۆ. ئەم ئارگیومێنتەش پتر لەم جۆرە لاوەکییانەی خوارەوە دەردەکەون کە هەموویان سەر بە میتۆنیمی (ئەنجام لەبری هۆ)ن:

١. **دۆخ/ڕووداو لەبری شتێک یا کەسێک یان دۆخێک کە دروستی دەکات:**

- (ئەوان) ماڵوێرانیی ئێمەن.

- (ئەو) بەختەوەریی من و خێزانەکەمە.

لێرەدا دۆخێک یان ڕووداوێک کە بریتییە لە ماڵوێرانی یان بەختەوەربوون لەبری ئەو کەسە بەکاردەهێنرێت کە دۆخەکەی دروستکردووە.

٢. **هەست و سۆز لەبری هۆی هەست و سۆزەکە:**

- (ئەو) خۆشیی ژیانمە. (لەبری ئەوەی بڵێین: ئەو دەبێتە هۆی دڵخۆشکردنی من)

٣. **دۆخی ئاوەزی/فیزیکی لەبری ئەو شتە یان ئەو کەسەی هۆکارەکەیەتی:**

- ئێوە دەرد و بەڵان بۆ ئێمە. (لەبری ئەوەی بڵێین: ئێوە تووشی دەرد و بەڵاتان کردووین)

٤. **هۆی فیزیکی/رەفتاری لەبری ئەو بارە سۆزدارییەی هۆکارەکەیەتی:**

- پیاوەکە ناڕەحەت بوو. (لەبری ئەو شتەی بۆتە هۆی ناڕەحەت بوونی)

د. قاڵبی بەرهەمهێنان: Production ICM

لە قاڵبی بەرهەمهێناندا ڕووداوێک هەیە و یەکێک لە بەشداربووانی ئەو ڕووداوە بەرهەمی خودی ڕووداوەکەیە. قاڵبی کۆگنیتیڤی بەرهەمهێنان چەندین پەیوەندیی میتۆنیمی لێدەکەوێتەوە کە تیایاندا ئەو شتەی بەرهەم دێت یان دێتە کایەوە دەبێتە ئامانج و مەبەستی پەیوەندییە میتۆنیمییەکە:

١. **بەرهەمهێنەر لەبری بەرهەم:**

- مارسیدیسێکم کڕیوە. (ناوی کۆمپانیای بەرهەمهێنەر لەبری بەرهەمەکە کە ئۆتومبێلە)

کۆڤێچێش و ڕادن لە تیۆریەکەیاندا باس لەوە دەکەن کە بەهۆی ئەو پەیوەندییە توندوتۆڵەی لەنێوان هونەرمەندان و بەرهەمە هونەرییەکانیاندا هەیە، یان لەنێوان داهێنەران و داهێنانەکانیاندا هەیە، چەندین پەیوەندیی میتۆنیمی دیکە دروست دەبن وەکو:

٢. **هونەرمەند لەبری کارەکەی** (بەرهەمەکەی):

- ئەمشەو لە ئاهەنگەکە مۆزارت دەژەنن. (ناوی هونەرمەند مۆزارت لەبری بەرهەمەکانی)

٣. **داهێنەر لەبری داهێنان:**

- چەندین ماکادەمی تازەیان بنیاتناوە. (ناوی ماک ئادەمی داهێنەری جۆرە ڕێگایەکە لەبری ڕێگاکە بەکارهاتووە)
- چوار ئەمپێر کارەبام ڕاکێشاوە. (ناوی داهێنەرەکە لەبری داهێنانەکە بەکارهاتووە)

٤. **هۆی گواستنەوە لەبری بەرهەم:**

- گوێت لەو فیکەیە بوو؟ (مەبەست دەنگی فیکەکەیە کە بەرهەمەکەیە)

٥. **بەرهەم لەبری هۆی گواستنەوە:**

- گەرمییەکە هەڵکە تکایە. (مەبەست لە ڕادێتەری ئوتومبێلەکەیە کە گەرمی دەبەخشێ. لێرەدا گەرمییەکە بەرهەمە و لەبری ڕادێتەر بەکارهاتووە کە هۆکاری گەرمییەکەیە)

ه. قاڵبی کۆنترۆڵ (دەسەڵات): Control ICM

ئەم قاڵبە کۆگنیتیڤیە کۆنترۆڵکەرێک دەگرێتەوە لەگەڵ ئەو کەسەی یان ئەو شتەی کۆنترۆڵ دەکرێت. لەم قاڵبەش دوو جۆر میتۆنیمی دروست دەبێت:

١. **کۆنترۆڵکەر لەبری کۆنترۆڵکراو:**

- ناپلیۆن ئەورووپای داگیرکرد.

لێرەدا ناپلیۆن میتۆنیمە چونکە لەبری تەواوی سوپای فەرەنسا بەکارهاتووە.

٢. **کۆنترۆڵکراو لەبری کۆنترۆڵکەر:**

- پیکابەکە گەیشت.

لێرەشدا پیکابەکە میتۆنیمە چونکە لایەنە کۆنترۆڵکراوەکە واتە پیکابەکە بەهۆی شوفێرێکەوە کۆنترۆڵکراوە و دەئاژووریٚ نەک لەخۆوە کار بکات و بگاتە شوێنی مەبەست.

و. قاڵبی خاوەندارێتی: Possession ICM

قاڵبی کۆگنیتیڤی خاوەندارێتیش پەیوەندیی میتۆنیمی لێدەکەوێتەوە. بۆ نموونە:

1. **خاوەن موڵک لەبری موڵکەکە:**

- دوو تایەم پەنچەر بوون. (خاوەن موڵکەکە پەنچەر نەبووە، بەڵکو موڵکەکەی کە ئوتومبێلەکەیەتی یان تایەکانی ئوتومبێلەکەیە، پەنچەر بووە)

2. **موڵک لەبری خاوەن موڵکەکە:**

- کچەکە شووی بە پارە کردووە. (پارە موڵکەکەیە و پیاوەکەش خاوەنی پارەکەیە. لێرەدا پارەی پیاوەکە لەبری خۆی بەکارهاتووە)

ز. قاڵبی لەخۆگرتن: Containment ICM

لە تیۆرییەکەی کۆڤێچێش و ڕادندا، قاڵبی کۆگنیتیڤی لەخۆگرتن، کە هەمیشە دۆخێکی سکیمای وێنەیی تێدا ڕەنگ دەداتەوە، وەکو پەیوەندییەکی میتۆنیمی شوێنی (Spatial) مامەڵەی لەگەڵدا کراوە. لەم بارەدا، جەختکردنەوەکە پتر لەسەر ناواخنی کۆنتەینەرەکە نەوەک خودی کۆنتەینەرەکە. بۆ نموونە نۆریک (١٩٨١، ٥٨) ئەم دوو پەیوەندییە میتۆنیمییەی دیاریکردووە لەڕوانگەی قاڵبی لەخۆگرتنەوە:

1. **کۆنتەینەر لەبری ناواخنی کۆنتەینەرەکە:**

- ئەو قاپەیان سارد بۆتەوە. (مەبەست چێشتی ناو قاپەکەیە)
- ئەم پیاڵە هێشتا گەرمە، بوەستە با سارد بێتەوە. (مەبەست چای ناو پیاڵەکەیە)

٢. **ناواخنی کۆنتەینەرەکە لەبری کۆنتەینەرەکە:**

- شیرەکە قڵپ بۆوە. (مەبەست شیرەکە نییە بەڵکو مەبەست بتڵەکەیە کە شیرەکەی تێدایە)

ح. قاڵبی لۆکەیشن[1]: Location ICM

شوێن ئەو پێگەیەیە کە دەشێ خەڵکێکی تێدا بژی یان دەزگایەکی دیاریکراوی تێدا بێت، یان ڕووداوێکی تێدا ڕووبدات یان بەرهەمێکی تێدا بەرهەم بهێنرێت، هتد. بڕوانە ئەم میتۆنیمانەی خوارەوە کە پەیوەستن بە شوێنەوە:

١. **شوێن لەبری دانیشتووان:**

- گوندەکە هەر هەمووی ڕژانە کۆڵانەکان بۆ دەربڕینی خۆشییان.(گوندەکە شوێنە و لەبری دانیشتووانی گوندەکە بەکارهاتووە)

٢. **دانیشتووان لەبری شوێن:**

- قەتەریەکان میوانداریی جامی جیهانی تۆپی پێی ٢٠٢٢ دەکەن.(دانیشتووان لەبری وڵاتەکە بەکارهاتووە)

٣. **شوێن لەبری داوودەزگا:**

- ئۆکسفۆرد هەزاران کتێبی نایابی چاپکردووە.(ئۆکسفۆرد کە زانکۆکە و شارەکەیە لەبری چاپخانەی ئۆکسفۆرد بەکارهاتووە کە دەزگای چاپەکەیە)

---

[1] خوێنەری ئازیز ڕەنگە بپرسێت بۆچی زاراوەی لۆکەیشنی ئینگلیزییم بەکارهێناوە لەجیاتی شوێن، کە وشەیەکی کوردییە. لە ڕاستیدا شوێن جیاوازی هەیە لەگەڵ لۆکەیشن. جیاوازییەکەش ئەوەیە کە شوێن ئاماژە بە تایبەتمەندیی فیزیکی و مرۆیی خاڵێکی دیاریکراو دەکات لەسەر نەخشەدا، هەرچی لۆکەیشنە، ئاماژە بە هێڵەکانی درێژی و پانیی شتێک دەکات لەسەر ڕووی زەوی یانیش وەسفی پێگەی شتێک دەکات بە بەراورد بە یەکێکی دیکە؛ واتە ڕێژەییە.

٤. **داوودەزگا لەبری شوێن:**

- من ماڵم بەتەنیشت زانکۆکەوەیە. (دەزگاکە کە زانکۆیە لەبری شوێن بەکارهاتووە)

٥. **شوێن لەبری ڕووداو:**

- هەڵەبجە و هیرۆشیما نابێ دووبارە ببنەوە. (ناوی شوێن لەبری ڕووداو بەکارهاتووە)

٦. **ڕووداو لەبری شوێن:**

- چاڵدێران شەڕێکی یەکلاییکەرەوە بوو. (چاڵدێران وەکو شەڕ لەبری ناوی شوێنەکە بەکارهاتووە)

٨.١ ئەنجام:

لە دیارترین ئەنجامەکانی ئەم باسەمان، ئەمانەی خوارەوەن:

١. لە زمانەوانیی هاوچەرخدا، بەگشتیی دوو تێڕوانین هەیە بۆ تێگەیشتن لە میتۆنیمی، یەکێکیان تێڕوانینی کۆگنیتیڤانەیە و ئەوەی دیکە تێڕوانینی زمانییە،

٢. بەپێی تێڕوانینی زمانەوانیی کۆگنیتیڤ، جیاوازیی بنچینەیی میتۆنیم لەگەڵ مێتافۆر لەوەدایە کە لە مێتافۆردا هاوگیری لەنێوان دوو بواری سەربەخۆ یان دوو قاڵبی کۆگنیتیڤی نموونەیی سەربەخۆدا هەیە لەکاتێکدا لەحاڵەتی میتۆنیمیدا، هاوگیرییەکە لە سنووری نێوان هەمان بوار یان قاڵبدا ڕوودەدات.

٣. پەیوەندیی مێتافۆری لەسەر بنەمای هاوشێوەیی یان وەکیەکیی بوارەکان (قاڵبەکان) دامەزراوە، کەچی پەیوەندیی میتۆنیمی لەسەر بنەمای نزیکایەتی یان لێکنزیکیی چەمکی دامەزراوە.

٤. ئەو پەیوەندییانەی میتۆنیمی بەرهەم دەهێنن، دەکرێ بەشێوەیەکی گشتی لەژێر دوو ڕێکخستنی چەمکیی ئاستی باڵادا بخرێنە ڕوو، کە ئەوانیش بریتیین لە تەواوی قاڵبێکی کۆگنیتیڤی نموونەیی و بەشەکانی هەروەها بەشەکانی سەر بە هەر قاڵبێکی کۆگنیتیڤی نموونەیی. هەر یەک لەم دوو ڕێکخستنەش چەندین جۆریان هەیە کە لە کەرەستەی زمانی کوردیدا بە ئاسانی دەدۆزرێنەوە و دەردەکەون.

سەرچاوەکان:

- Barcelona, Antonio. n.d. *Types of arguments for the metonymic motivation of conceptual metaphor*. Unpublished manuscript, Department of English, University of Murcia, Spain.
- Evans, V., and Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh University Press.
- Evans, Vyvyan. 2019. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh University Press.
- Kövecses, Zoltan and Günter Radden. 1998. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. In "*Cognitive Linguistics*" 9-1. PP 37-77. Walter de Gruyter.
- Kövecses, Zoltan and Günter Radden. 2007. Towards a theory of metonymy, In "*The Cognitive Linguistics Reader*". Edited by Vyvyan Evans, Benjamin Bergen and Jörg Zinken. London: Equinox. pp. 335-359.
- Lakoff, George and Mark Johnson. 1980 *Metaphors We Live By.* Chicago: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar.* Volume 1: *Theoretical Prerequisites.* Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. Active zones. In *Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar.* Berlin and New York: Mouton de Gruyter, 189-201.
- Littlemore, Jeannette. 2015. *Metonymy: hidden shortcuts in language, thought, and communication*. Cambridge University Press.
- Norrick, Neal R.1981 *Semiotic Principles in Semantic Theory*. Amsterdam and Philadelphia: Benjamins.

- Panther, Klaus-Uwe, Linda Thornburg. 1999. The Potentiality for Actuality metonymy in English and Hungarian. In K.-U. Panther, G. Radden (eds.), *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam and Philadelphia: Benjamins, 333-357.
- Ullmann, Stephen. 1972. *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford: Blackwell.

الملخص

تستكشف هذه الدراسة الكناية كظاهرة مفاهيمية في إطار اللغويات المعرفية. كما هو معروف، تمت دراسة ظاهرة الكناية منذ العصور القديمة، إلا أن هذه الدراسة تضعها في إطار تحقيق موجه معرفيًا حيث يسلط الضوء على بعض جوانبها الرئيسية مثل خصائصها ، واختلافها مع synecdoche ، وتمييزها مع الاستعارة ، وأنواعها بالإضافة إلى ملخص موجز نظرية الكناية لكوفيجيش ورادين (١٩٩٨) والتي تعتبر حاليًا أهم نظرية في معالجة الكناية المفاهيمية.

تم تقسيم الدراسة إلى سبعة أقسام. تقدم المقدمة الغرض من الدراسة وأسئلة البحث ومنهجية الدراسة وبياناتها بينما يلقي القسم الأول الضوء على تعريف وأهمية الكناية. علاوة على ذلك، تم تخصيص القسمين الثاني والثالث لمسح الكناية المفاهيمية داخل المدرسة التقليدية لعلم اللغة واللغويات المعرفية على التوالي. تم تصميم القسم الرابع للتمييز بين الاستعارة المفاهيمية والكناية المفاهيمية ضمن الإطار المعرفي. يهدف القسمان الخامس والسادس بشكل أساسي إلى التعامل مع أنواع الكناية المفاهيمية وبعض الظواهر المجازية المختلفة، ويقدم القسم الأخير لمحة موجزة عن نظرية كوفيسيس ورادين في الكناية من حيث أنواع الكناية المفاهيمية ومظاهرها في اللغة الكوردية.

الكلمات الدالة: الكناية، الاستعارة، اللغويات المعرفية، نظرية الكناية، اللغة الكوردية.

ABSTRACT

This study explores metonyms as a conceptual phenomenon within the framework of cognitive linguistics. As is known, metonyms have been studied since antiquity, yet this study brings it under a cognitively oriented investigation highlighting some of its major aspects such as its properties, its difference with synecdoche, its distinction with metaphor, its types as well as a brief summary of Kövesces and Radden's theory of metonymy (1998) which is currently seen as the most significant theory accounting for conceptual metonymy.

The study has been divided into seven sections. The prelude introduces the purpose of the study, the research questions, the methodology and the data of the study while the first section sheds light on the definition and the significance of metonymy. Moreover, the second and the third section are devoted to a survey of conceptual metonymy within the traditional school of linguistics and cognitive linguistics respectively. Section four is designed to distinguish between conceptual metaphor and conceptual metonymy within the cognitive framework. The fifth and sixth sections are mainly intended to deal with the types of conceptual metonymy and some different metonymical phenomena and the last section presents a brief overview of Kövesces and Radden's theory of metonymy in terms of conceptual metonymy types and their manifestations in Kurdish language.

Key words: metonymy, metaphor, cognitive linguistics, metonymy theory, Kurdish.

نووسین و وێنەی سەر کێلە گۆڕەکانی گۆڕستانی شێخ شێروان

(توێژینەوەیەکی شیکاری مەیدانییە)

د. زیاد ئەحمەد موحەممەد
بەشی شوێنەوار- کۆلێژی ئاداب
زانکۆی سەلاحەددین / هەولێر
ziyad.mohammed@su.edu.krd

پوختەی توێژینەوەکە:

گۆڕستانی شێخ شێروان کە گۆڕستانی (شێخ جامی)یشی پێدەڵێن، دەکەوێتە نزیک گوندی شێخ شێروان، لە بەشی باشووری ڕۆژئاوای شاری هەولێر بە دووری ۳۲کم لێیەوە، ئەم گۆڕستانە زیاتر لە هەزار کێلە گۆڕ لە خۆ دەگرێت، لەوانە بیست و یەک کێلە گۆڕ نووسین و وێنەیان لەسەر هەڵکۆڵدراوە.

مێژووی ئەم گۆڕستانە بۆ سەدەی ۱۲ک- ١٦ز. دەگەڕێتەوە، ئەمەش بە بوونی گڵکۆی کەسایەتییەک بە ناوی (دەروێش عەبدوڵڵا ئەندەلوسی) لەم شوێنە و مێژووەکەی لەسەر تۆمارکراوە کە لە ساڵی ١١١٤ک - ١٦٩٤ز. کۆچی دوایی کردووە. بەڵام کۆنترین کێلە گۆڕ کە مێژووی لەسەر تۆمارکراوە لەم گۆڕستانە بۆ ساڵی ١٢٨٢ک - ١٨٦٥ز. دەگەڕێتەوە.

لەم توێژینەوە کۆشش کراوە بە خوێندنەوەی نووسینەکان و شیکردنەوەی وێنەکانی سەر کێلە گۆڕەکان کە لە پێشدا بڵاونەکراونەتەوە، نووسراوی سەر کێلە گۆڕەکان بریتین لە ناو، مانگ و ساڵی کۆچکردنیان، جگە لە هەندێک دەستەواژە و شیعری ئایینی، لە بەناوبانگترین ئەو شیعرانە چەند دێڕێکە لە شیعرەکانی پێشەوا عەلی کوڕی ئەبی تاڵیب و پێشەوا شافعی.

بەشێک لە کێلە گۆڕەکان چەندین وێنەیان لەسەر نەخشکراوە بەشێوەیەکی نارێک و سادە، کە پێکهاتوون لە چەک و ئامڕازی شەڕکردن وەک دەمانچە و خەنجەر لەگەڵ توورەگەی بارووت و کەمەربەندی پشت، هەروەها وێنەی جام. لێرەدا گرنگی ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە کە شیکردنەوە بۆ وێنەکان و نووسینی سەر کێلە گۆڕەکان کراوە و هێڵکاری بۆ وێنەکان کێشراوە.

وشە کلیلییەکان: گۆڕستان، کێلە گۆڕەکان، نووسراوی سەر کێل، وێنەی سەر کێل.

پێشەکی

گرنگی توێژینەوە:

ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵێکە بۆ ناساندن و شیکردنەوەی نووسین و وێنەی سەر کێلە گۆڕەکانی گۆڕستانی شێخ شێروان بە شێوەیەکی مەیدانی، گرنگیی ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە کە بۆ یەکەم جارە بە شێوەیەکی مەیدانیی ئەکادیمی خوێندنەوە بۆ نووسینەکان و شیکردنەوە بۆ وێنەکانی ئەم کێلە گۆڕانە بکرێت. لەبەرئەوەی ئەم گۆڕستانە و چەندین گۆڕستانی تر لە کوردستان هیچ وتار و توێژینەوەیەکی ئەکادیمییان بۆ نەکراوە، هەروەها ئەم توێژینەوەیە هۆکارێکی گرنگە بۆ زانین و دەرخستنی مێژووی ئەم ناوچەیە بەگشتی و گوندی شێخ شێروان بە تایبەتی، ئەمە جگە لە بە دۆکیۆمێنتکردنی کێلە گۆڕەکان و پێش ئەوەی لە نێوبچن بە هەر هۆکارێک.

پێکهاتەی توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە پێکهاتووە لە دەستپێک و دوو باسی سەرەکی، لە دەستپێکدا تیشک خراوەتە سەر ناو و مێژوو و سنووری جوگرافیای گۆڕستانەکە و گوندی شێخ شێروان. لە باسی یەکەمدا کە بریتییە لە ناوەڕۆکی توێژینەوەکە، تایبەتکراوە بە خوێندنەوەی نووسینی سەر کێلە گۆڕەکان، کە پێکدێن لە ناو و مانگ و ساڵی کەسی کۆچکردوو، وە بە دیارخستن و شیکردنەوەی ئەو شیعر و دەستەواژانەی لەسەر

کێلەکان نەخشراون. هەر لەم باسەدا شیکردنەوە بۆ ئەو وێنانە کراوە کە لەسەر کێلە گۆڕەکان کێشراون و هێڵکارییان بۆ کراوە. لە باسی دووەمدا هەموو ئەو تایبەتمەندی و لێکچوونانە کە لەم کێلە گۆڕانەدا هەن خراونەتە ڕوو، وەشیکردنەوە بۆ وێنەکان کراون، هەروەها هەموو وێنەکان بەشێوەی مەیدانی لەلایەن توێژەر گیراون.

ڕێبازی توێژینەوە:

بۆ ئەم توێژینەوەیە بە شێوەیەکی سەرەکی پشت بەستراوە بە لایەنی مەیدانی و شیکردنەوەی بابەتەکان لەلایەن توێژەر، لەبەرئەوەی زۆرێک لە شوێنەوارەکانی کوردستان تا ئێستا هیچ وتار و توێژینەوەیان لەسەر ئەنجام نەدراوە.

سەرچاوەکانی توێژینەوە:

زۆربەی توێژینەوەکە بە شێوەیەکی مەیدانی ئەنجامدراوە، کە ئەمەش یەکێکە لە کارەکانی توێژینەوەی شوێنەواری، بەڵام بۆ دیارکردنی سنووری جوگرافی ناوچەکە و ڕاڤەکردنی شیعرە نووسراوەکانی سەر کێلە گۆڕەکان، توێژەر پشتی بە سەرچاوەی نووسراو بەستووە، لەگەڵ وەرگرتنی زانیاری لە خەڵکی ناوچەکە بە شێوەی چاوپێکەوتن و زارەکی.

کێشەی توێژینەوە:

لە کاری مەیدانی زۆرێک لە کێشە و گرفت بەرەو ڕووی توێژەر دەبێتەوە، بەتایبەت ئەو شوێنەوارانەی کە لە سەرچاوە نووسراوەکان ئاماژەیان پێنەکراوە، نەبوونی سەرچاوە یەکێک بوو لە کێشە گەورەکانی ئەم توێژینەوەیە، هەروەها لەناوچوون و شکانی هەندێک لە کێلە گۆڕەکان گرفتێکی تر بوون. سەرەڕای ئاستەنگ لە خوێندنەوە و دیاریکردنی وێنەکان بە هۆی داخوران و تێکچوونی نووسین و وێنەکانی سەر کێلە گۆڕەکان.

دەستپێک

دەربارەی گۆڕستان و گوندی شێخ شێروان

شوێنی شابان شارە، گۆڕستان و گوندی شێخ شێروان.
وەرگیراوە لە:https://www.google.iq/maps/place /

شابان شارە یان شەعبان شارە گوندێکی کۆن بووە، لە نزیک ئەم گۆڕستانەی ئێستای شێخ شێروان، بەڵام ئێستا ئەم گوندە نەماوە، بەشێک لە زەوییەکانی بەر گوندی شێخ شێروان و بەشەکەی تر بەر گوندی عەوێنە کەوتووە،ساڵانێک بەر لە ئێستا پیر و بەساڵاچووەکانی ئەم دەڤەرە پاشماوەی شوێنەواری ئەم گوندەیان بینیوە، ئەم گوندە جوولەکەنشین بوونە و لەلایەن کەسێک بە ناوی (شابان یان شەعبان) ئاوەدانی کردووە (عەبدوڵڵا، ٢٠٠٩، ٤١٠). بە گوێرەی وتەی خەڵکی ناوچەکە گۆڕستانی جوولەکان لە نزیک ئەم گۆڕستانە بوونی هەبووە (چاوپێکەوتن، لەگەڵ شاکر مولود) دوای لە ناوچوونی گوندی شابان شارە کەسێک بە ناوی شێخ شێروان هاتۆتە ئەو شوێنە و گوندی شێخ شێروانی ئاوەدان کردۆتەوە (گۆمەشینی، ٢٠٠٥، ٥٩). گوندی شێخ شێروان لە ڕووی سنووری جوگرافییەوە دەکەوێتە باشووری ڕۆژئاوای شاری هەولێر، بە دووری نزیکەی ٣٢کم لێیەوە، لە ڕووی کارگێڕییەوە گوندی شێخ شێروان سەر بە ناحیەی شەمامکە، هەریەکە لە گوندەکانی ماستاوە، سیراوە، عەوێنە و هێلەوە، دەکەونە دەوروبەری. (غەفور، ٢٠١٥، ٣٥٨).

نەخشەی گۆڕستان و گوندی شێخ شێروان. وەرگیراوە لە ڕێکخراوی یونسکۆ ـ نەخشەی گوندەکانی کوردستان

گۆڕستانی شێخ شێروان کە گۆڕستانی (شێخ جامی)یشی پێدەگوترێت، دەکەوێتە باکووری گوندی شێخ شێروان بە دووری ٢کم، ئەم گۆڕستانە مێژوویێکی کۆنی هەیە و پێش دروستبوونی گوندی شێخ شێروان بوونی هەبووە، بە بەڵگەی بوونی ئاوایی شابان شارە لە نزیک ئەم گۆڕستانە، هەروەها بوونی شەش گڵکۆی شێخەکانی ئەم ناوچەیە، کە کۆنترینیان گڵکۆی کەسایەتییەکە بە ناوی (دەروێش عەبدوڵلا ئەندەلوسی) ساڵی کۆچکردنەکەی بە ١١١٤ک/١٦٩٤ز لە نێو گڵکۆکەی لە سەر بەردێک هەڵکۆڵدراوە، جگە لە گۆڕی ئەم کەسایەتییە چەند گۆڕێکی تر لە نێو ئەم گڵکۆیەدا هەن، ئەوانیش بریتین لە کوڕ و نەوەکانی دەروێش عەبدوڵلا ئەندەلوسی، (شێخ مەحموود عەبدوڵلا ئەندەلوسی، شێخ حەسەن عەبدوڵلا ئەندەلوسی ناسراو بە عەبا ڕەش، شێخ موحەممەد شێخ حەسەن عەبدوڵلا ئەندەلوسی ناسراو بە شێخ موحەممەد عەزە، شێخ مەعرووف شێخ حەسەن عەبدوڵلا ئەندەلوسی، شێخ جامی شێخ حەسەن عەبدوڵلا ئەندەلوسی لە ساڵی ١١٢٨ک/١٨٤٨ز کۆچی دوایی کردووە) شێخ جامی نەوەی عەبدوڵلا ئەندەلوسییە و گۆڕستانەکە بە ناوی ئەو ناو دەهێندرێت. بەڵام پێنج گڵکۆکەی تر هی شێخەکانی دەوروبەری ئەم ناوچەیەن، بەهۆی هۆگری بۆ عەبدوڵلا ئەندەلوسی و نەوەکانی لەم گۆڕستانە نێژراون.

کێلە گۆڕەکانی ئەم گۆڕستانە کە ژمارەیان زیاترە لە هەزار کێل، بە گوێرەی شێوەی کێلەکان و کۆنی و تازەییان بۆ چەند جۆرێک پۆلێن دەکرێن.

گۆڕستانی شێخ شێروان (شابان شارە)

جۆری یەکەم: کە ژمارەیان لە هەمووان زۆرترە، ئەو کێلانەن کە بە شێوەیەکی سادە دروستکراون، بریتییە لە دوو پارچە بەرد، لە جۆری بەردی لمی کە لە ناوچەکە دەستدەکەوێت، درێژی هەریەکەیان لە نێوان نیو مەتر بۆ ٧٠سم دەبێت، واپێدەچێت ئەو گۆڕانە هی کەسانێکی ئاسایی و کەم دەرامەت بووبێت.

جۆری دووەم: کە ژمارەیان ٢١ کێلە گۆڕە و مەبەستی سەرەکی توێژینەوەکەمانە، ئەو کێلە گۆڕانەن کە بە شێوەی تایبەت دروستکراون و داتاشراون، بەشێکیان نووسینیان لەسەر کراوە، بەڵام بەشێکی تریان وێنەی لە سەر کێشراوە، ئەم گۆڕانە هی کەسانێکی ناودار و شێخ و خاوەن پلەو پایەی کۆمەڵایەتی ناوچەکەن.

جۆری سێیەم: گۆڕە تازەکانن کە تا ئێستاش بەردەوام خەڵکی گوندەکانی دەوروبەری، مردووەکانیان لەم گۆڕستانە دەنێژن، هۆکارەکەشی بۆ بوونی ئەو شەش گڵکۆی شێخە ناودارەکانی ناوچەکە دەگەڕێتەوە کە لەوێ نێژراون.

جۆری چوارەم: ئەم گۆڕانەن کە کێلیان نییە، کە ژمارەیان زۆر کەمە، ئەو گۆڕانەن کە کێلیان بۆ نەکراوە تەنها بە خشتی شێوە لاکێشەیی سەر گۆڕەکە داپۆشراوە، بە شێوەیەک خشتەکان لەسەر شێوەی لاتەنیشت داندراون، وا پێدەچێت ئەم جۆرەیان مێژووەکەیان زۆر کۆنتر بێت لە جۆرەکانی تر.

باسی یەکەم : کێلە گۆڕەکانی گۆڕستانی شێخ شێروان

گۆڕی یەکەم : کێلی ژمارە یەک

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٧٨ سم	٥٠ سم	٥ سم	کلس	ثلث

گۆڕی یەکەم : کێلی ژمارە یەک

یا رحیم
هذا قبر المرحومة المغفور لها
پسي بنت شیخ جواد
توفیت في جماد الاولی
سنة ١٣٧١ه

واتە
ئەی میهرەبان
ئەوە گۆڕی بەزەیی پێکراو [خودا] لێخۆشبوو
پەسێ کچی شێخ جەواد
کۆچی دوایی کردووە لە جەمادی یەکەم
ساڵی ١٣٧١ ک

تابلۆی گڵکۆی بابە شێخ

تابلۆی گڵکۆی بابە شێخ:
کل من علیها فان
هذا مرقد المرحوم المغفور له
بابه شیخ ابن شیخ حسین توفي في
شهر جماد الاخر سنة ١٣٣٨
واتە
(هەموو ئەو کەسانەی لەسەر رووی زەوین

هەر هەموو فەوتاو و تیاچووە و دەبێت بمرن) (ئەمین، بێ ساڵ، ٥٣٢١)
ئەوە گڵکۆی بەزەییپێکراو و [خودا] لێخۆشبوو
بابە شێخ کوڕی شێخ حوسێن کۆچی کردووە لە
مانگی جەمادی کۆتایی ساڵی ١٣٣٨

یەکەم دەکەوێتە نێو گڵکۆی بابە شێخ، لە بەشی باشووری گۆڕستانە سەرەکییەکە، بە دووری نزیکەی کیلۆمەترێک. بەناوەکەی دیارە کە نەوەی یەکێک لە شێخەکانە، کە شێخ جەوادە، وەهەروەها گۆڕەکە لە دەرەوە نییە بەڵکو لە نێو گڵکۆی بابە شێخە.

بە گوێرەی ئەو تابلۆیەی لە نێو دیواری گڵکۆکەدایە، بابە شێخ لە ساڵی ١٣٣٨ک ١٩١٩ زایینی کۆچی دوایی کردووە. بابە شێخ کوڕی شێخ حوسێن، یەکێکە لە شێخەکانی گوندی ماستاوە، کە گوندێکە دەکەوێتە بەشی ڕۆژئاوای گۆڕستانەکە. لە ناحیەی شەمامک لە پارێزگای هەولێر (غەفور،٢٠١٥، ٥٣٦).

ئەم گۆڕە دوو کێلی هەیە، بەڵام تەنها یەکێکیان نووسینی لەسەر کراوە، کێلەکە لە شێوەی لاکێشەییە، کۆتاییەکەی شێوە کەوانێکی بەش بەشە، نووسینەکەی بە ڕێنووسی (ثلث) بە شێوازی نگارین (نحت بارز) لە ناو لاکێشەیەک بە سێ دێڕ نووسراوە کە هەریەکەیان لە ڕێگەی هێڵێکی ئاسۆیی دەرپەڕیو لە ئەویتر جیاکراوەتەوە. لە بەشی سەرەوەی نووسینەکە وشەی (یارحیم) لەنێو شێوە گومبەدێک نووسراوە. لەگەڵ ئەوەی نووسینی سەر کێلەکە بە زمانی عەرەبییە، بەڵام لە ناوی کەسی کۆچکردوو پیتی (پ)ی کوردی تێدا بەکارهاتووە، ناوەکە بە(پسی) نووسراوە، لە بنەڕەتدا ناوی کەسەکە (بەسێ)یە بەڵام بوونی پیتی (پ) بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە هەندێک لە تیرە و هۆزی کوردستان لە ناوهێنانی هەندێک وشەی کە بە پیتی (ب) بێت دەیگۆڕن بۆ پیتی (پ).

گۆڕی دووەم : کێلی ژمارە یەک

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٧٧ سم	٥٢ سم	٦ سم	کلس	ثلث

گۆڕی دووەم : کێلی ژمارە یەک

یا رحیم
هذا قبر المرحومة المغفور
لها امینة بنت عبدالکریم
توفیت في ١٢ ذي الحجة
سنة ١٣٥٠ه
واتە
ئەی میهرەبان
ئەوە گۆڕی بەزەیی پێکراو و [خودا] لێخۆشبوو
ئامینە کچی عەبدولکەریم
کۆچی دوایی کردووە لە ١٢ زیلحجەی
ساڵی ١٣٥٠ک

گۆڕی دووەم دەکەوێتە نێوەڕاستی گۆڕستان، لە دوو کێل پێکهاتووە، کێلی یەکەم شێوەکەی لاکێشەییە، بەشی سەرەوەی کۆتایی هاتووە بە چەند کەوانێکی بچووک، نووسینەکەی پێکهاتووە لە ناو و ڕۆژ و مانگ و ساڵی کۆچکردوو، بە زمانی عەرەبی و بە ڕێنووسی (ثلث) لە شێوەی سێ دێڕ لە نێو لاکێشەیەک نووسراون کە هەریەکەیان لە ڕێگەی هێڵێکی ئاسۆیی دەرپەڕیو لە ئەویتر جیاکراوەتەوە، ساڵەکەشی لە نێو لاکێشەیەکی بچووک لە بەشی خوارەوەی نووسراوە.

شایانی باسە ڕۆژی کۆچکردنەکەی بە ژمارە (١٢) ئاماژەی پێکراوە، کە ئەم شێوە نووسینە لە کێلەکانی تر نییە، لە بەرئەوەی ئەمە مێژووەکەی نوێترە و پێشکەوتنی

پێوە دیارە. هەروەها نووسینی وشەی (یارحیم) لە بەشی سەرەوەی کێلەکە لەنێو شێوەیەکی گومبەدی. هەموو نووسینەکانی ئەم کێلەش بە شێوەی بەرزبۆوە و دیار نەخشکراوە.

گۆڕی دووەم : کێلی ژمارە دوو

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٨٣ سم	٥٢ سم	٦ سم	کلس	ثلث

یا غفار
الهي انت ذو فضل ومن
واني ذو خطايا فاعف عني
وظني فيك يا ربي جميل
فحقق يا الهي حسن ظني
واتە
ئەی لێخۆشبوو
ئەی پەرستراوم تۆ خاوەن چاکە و بەخششی
وە من خاوەن گوناهم لێمخۆش بە
گومانی جوانم بە تۆ هەیە ئەی پەروەردگارم
جێبەجێ بکە ئەی پەرستراوم گومانە جوانەکەم

گۆڕی دووەم : کێلی ژمارە دوو

کێلی دووەم پێکهاتووە لە چوار نیوە دێڕ کە یەکێکە لە ناوازەترین شیعری (امام علي) بە زمانی عەرەبی بە ڕێنووسی (ثلث) بە شێوەی نیگارین لە نێو چوار شێوە لاکێشەیی درێژ نووسراون کە هەریەکەیان لە ڕێگەی هێڵێکی ئاسۆیی دەرپەڕیو لە ئەویتر جیاکراوەتەوە. بە هەمان شێوەی کێلی

یەکەم لە بەشی سەرەوەی کێلەکە وشەی (یاغفار) لە نێو نیمچە گۆیەکی بنکە تەخت نووسراوە، کە ئەم وشەیە گونجاوە لەگەڵ مانای شیعرەکە.

ئەم شیعرە جۆرێکە لە داواکردن (دعاء) وە خۆ بەکەم گرتنە بەرامبەر بە خودا، زۆرێک لە ئەدیبان و مێژوونووسان ئەم شیعرە دەگێڕنەوە بۆ عەلی کوڕی ئەبی طالب، وەک محمد عبدالمنعم خفاجي لە تحقیقی دیوانەکەی (دیوان الامام علي) ئەم شیعرەی هێناوە. (ابی طالب، بێ ساڵ، ١٤٦).

گۆڕی سێیەم : کێلی ژمارە یەک

جۆری نووسین	جۆری بەرد	ئەستووری	پانی	بەرزی
ثلث	کلس	٦ سم	٥٥ سم	٦٩ سم

یارحیم
هذا قبر المرحومة بیان بنت
حاجي جرجیس توفیت في شهر
ربیع سنة ١٣٤١ الاول
واتە
ئەی میهرەبان
ئەوە گۆڕی بەزەیی پێکراو بەیان کچی
حاجی جەرجیس کۆچی کردووە لە مانگی
ربیع الاول ساڵی ١٣٤١

گۆڕی سێیەم : کێلی ژمارە یەک

گۆڕی سێیەم دەکەوێتە تەنیشت گڵکۆی شێخ حەسەن شێخ جامی ماستاوەیی، لە دوو کێل پێکهاتووە، کێلی یەکەم شێوەکەی لاکێشەییە و تاڕادەیەک پانترە، وە نووسینەکەی تێکەڵاو و باریکترە، ئەمەش لەبەر ئەوەیە کێلتاشەکە هەموو نووسینەکەی لە سێ دێڕ نووسیوە و لە سێ لاکێشە کۆی کردۆتەوە، هەریەکەیان بەهێڵێکی پانی دەرپەڕیو جیاکراوەتەوە، بە زمانی عەرەبی بە ڕێنووسی (ثلث) بە شێوەی نیگارین نووسراوە. بە هەمان شێوەی کێلەکانی پێشوو وشەی (یارحیم) لە نێو شێوە گومبەدێک لە بەشی سەرەوە نووسراوە.

گۆڕی سێیەم : کێلی ژمارە دوو

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٦٧ سم	٥٥ سم	٦ سم	کلس	ثلث

گۆڕی سێیەم : کێلی ژمارە دوو

یاغفور
یاایها الساري الى قبرنا
قف ساعة واقرئ لنا الفاتحة
سنة ١٣٤١
واتە
ئەی لێخۆشبوو
ئەی ئەو کەسەی ڕێگەت دەکەوێتە سەر گۆڕەکەمان
بوەستە ماوەیەک و بخوێنە بۆمان فاتیحەیەک
ساڵی ١٣٤١

کێلی دووەم شێوەکەی لاکێشەیە کەمێک پانە، کێلتاشەکە هەموو نووسینەکەی لە دوو دێڕ لە نێو دوو لاکێشەدا کۆکردۆتەوە. لەگەڵ نووسینی ساڵەکەی لە نێو لاکێشەیەکی بچووک لە ناوەڕاستی بەشی خوارەوە، وشەی (سنة) کەوتۆتە ژێر زەوی، لە بەشی سەرەوەش وشەی (یاغفور) نووسراوە، نووسینەکان بە ڕێنووسی (ثلث) نووسراون. ئەم جۆرە دەربڕینانە دەگەڕێتەوە بۆ ڕێبازی سۆفیگەری، زیاتر ئەو ڕێبازە باوەڕیان بە خوێندنی سورەتی (الفاتحة) هەیە، بە بۆچوونی ئەوان بە خوێندنی فاتیحە چاکە و پاداشتەکەی بۆ کەسی کۆچکردوو دەچێت.

گۆڕی چوارەم : کێلی ژمارە یەک

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٥٣ سم	٥٥ سم	٥ سم	کلس	ثلث

گۆڕی چوارەم : کێلی ژمارە یەک

شهر رجب سنة ١٣٣٦

واتە

مانگی رەجەب ساڵی ١٣٣٦

گۆڕی چوارەم دەکەوێتە نێو گۆڕستانە سەرەکیەکە، لە دوو کێل پێکهاتووە، کێلی یەکەم بەشی سەرەوەی شکاوە، جگە لەوە لە شوێنی خۆی دەرهێندراوە و لەسەر تەنیشت داندراوەتەوە، تەنها یەک دێڕ نووسینی ماوە، کە بریتییە لە مانگ و ساڵی کۆچکردوو، بە شێوەی نیگارین نووسراوە، واپێدەچێت ناوی تەواوی کەسی کۆچکردوو لەسەر ئەم کێلە بووبێت، بەڵام بە هۆی شکاوی کێلەکە لە ئێستادا نەماوە.

گۆڕی چوارەم : کێلی ژمارە دوو

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٧٣ سم	٥٥ سم	٥ سم	کلس	ثلث

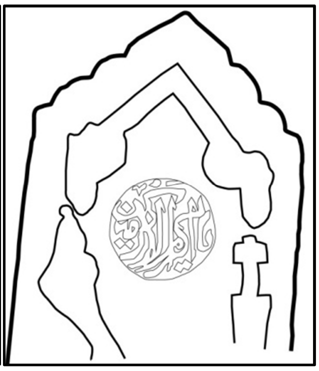

هێڵکاری کێلی ژمارە دوو

گۆری چوارەم : کێلی ژمارە دوو

یا اکرم الاکرمین

واتە

ئەی بەڕێز و ڕێزدارترین

کێلی دووەم لە نێوەڕاستیدا بە تێکەڵاوی لە نێو بازنەیەک بە ڕێنووسی (ثلث) نووسراوە (یاأکرم الاکرمین) کە ئەمەش جۆرێکە لە پێشەکی داواکردن. لە چواردەوری نووسینەکە بازنەیەکە چەند وێنەیەک کراوە بریتین لە دوو وێنەی دەمانچە لە هەردوولای کێلەکە

و لوولەکەیان بەیەکتر گەیەندراون، لەلای ڕاستی کێلەکە وێنەی خەنجەرێک کێشراوە، لەلای چەپیش وێنەی دەمانچەیەکی تر کێشراوە کە لوولەکەی بۆ خوارەوەیە. وێنەکان زۆر گرنگی پێنەدراوە لەلایەن کێلتاشەکە، چونکە بەناڕێکی کێشراون، تەنها بەهێڵێکی باریکن کە قووڵییەکەی کەمە و هیچ وردەکاری تێدا نەکراوە.

گۆڕی پێنجەم : کێلی ژمارە یەک

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٥٩ سم	٥٢ سم	٥ سم	کلس	ثلث

گۆڕی پێنجەم : کێلی ژمارە یەک

.....

.....مولود توفي في

شهر سنة ١٣٣٥ رجب

واتە

....

.......مەولود کۆچی کردووە لە

مانگی ڕەجەب ساڵی ١٣٣٥

گۆڕی پێنجەم دەکەوێتە نێو گۆڕستانە سەرەکییەکە و لای پێشەوەی گڵکۆی شێخ حەسەن شێخ جامی ماستاوەیی، ئەم کێلە بەشی سەرەوەی شکاوە، وادیارە لە سێ دێڕ نووسین بە شێوەی نیگارین لەناو سێ لاکێشە نووسراوە. بەڵام تەنها ناوی کۆتایی و مانگ و ساڵی کەسی کۆچکردوو دیارە.

گۆڕی پێنجەم : کێلی ژمارە دوو

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٤٥ سم	٥٢ سم	٥ سم	کلس	ثلث

کێلی دووەمیش بە هەمان شێوەی کێلی یەکەم بەشی سەرەوەی شکاوە، بەڵام ئەمەیان نووسینی لەسەر نەنووسراوە، بەڵکو تەنها دوو وێنەی لەسەر کێشراوە، یەکەمیان وێنەی خەنجەرێکە لەلای ڕاست و دەمەکەی بۆ خوارەوەیە، ئەوەیتریان لەوانەیە وێنەی توورەگەی بارووت بێت دەکەوێتە لای چەپی کێلەکە، ئەم وێنانەش بەشێوەی ناڕێک و گرنگی پێنەدراو هەڵکۆڵدراون.

گۆڕی پێنجەم : کێلی ژمارە دوو

هێلکاری کێلی ژمارە دوو

گۆڕی شەشەم : کێلی ژمارە یەک

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٥٤ سم	٤٧ سم	٥ سم	کلس	ثلث

گۆڕی شەشەم : کێلی ژمارە یەک

مولود قد توفي في شهر
جماد سنة ١٣٣٥هـ الاخر
واتە
مەولود کۆچی کردووە لە مانگی
جەمادی کۆتایی ساڵی ١٣٣٥ک

گۆڕی شەشەم دەکەوێتە نێو گۆڕستانە سەرەکییەکە، ئەم گۆڕە دوو کێلی هەیە، کێلی یەکەم بەشی سەرەوەی شکاوە تەنها

دوو دێڕ لە نووسین دیارە، لەگەڵ ئەوەی یەک ناو بە کێلەکەوە دیارە، بەڵام واپێدەچێت لە بەشی سەرەوەی نووسین نەبووبێت. بەگوێرەی ناوی کۆتایی (مەولود) لە کێلە گۆڕی پێنجەم، وادیارە پەیوەندییەکی خزمایەتی لەنێوان ئەم دوو گۆڕە هەیە.

گۆڕی شەشەم : کێلی ژمارە دوو

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٦٣ سم	٤٧ سم	٥ سم	کلس	ثلث

کێلی دووەم تەنها وێنەی لەسەر کێشراوە، کە بریتین لە وێنەی دوو دەمانچە لە هەردوو لای کێلەکە و لوولەکەیان بۆ سەرەوەیە و بەیەکتری گەیەندراون، لەژێر دەمانچەکان وێنەی کڵاوێک کێشراوە، کە لە جۆری کڵاوی دروستکراو لە خوری دەچێت، تا ئێستا لەلایەن گوندنشینان و هەندێ خاوەن پیشە بەکاردێت. هەروەها بوونی وێنەی توورەگەی بارووت لە نێوەڕاستی کێلەکە، وە وێنەی خەنجەرێک لە ژێر وێنەی دوو دەمانچەکە کێشراوە، دەمەکەی بۆ خوارەوەیە و لە جۆری خەنجەری ڕاستە.

شایانی باسە نموونەی ئەم جۆرە کێلە لە گۆڕستانی چراغ هەیە کە دەکەوێتە تەنیشت بازاڕی (شێخ عبداللە) لە ناوەندی هەولێر، کە هەمان وێنەی لە سەر هەڵکەندراوە و کەمێک هێڵەکانی قووڵترە، وا پێدەچێت لەلایەن یەک کێلتاش دروستکرابێت، لەوانەشە کارگە و شوێنی کێلتاشین هەر لە نێو شاری هەولێر بووبێت و گوندەکانی دەوروبەری هەولێر لەوێ کێلەکانیان دروستکردبێت.

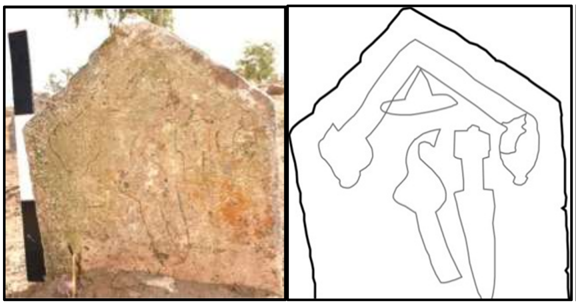

گۆڕی شەشەم : کێلی ژمارە دوو

نموونەی کێلە گۆڕێک لە گۆڕستانی چراغ

گۆڕی حەوتەم : کێلی ژمارە یەک

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٩٢ سم	٥٠ سم	٥ سم	کلس	ثلث

یا رحیم
هذا قبر المرحوم المغفورله
البسه الله جلابیب النور
شیخ علي ابن شیخ محي
الدین توفي في شهر شوال
سنة ١٣٣٠

واتە
ئەی میهرەبان
ئەوە گۆڕی بەزەیی پێکراو و [خودا]
لێخۆشبوو
لەبەری بکات خودا پۆشاکی ڕۆشنایی
شێخ عەلی کوڕی شێخ محێ دین
کۆچی کردووە لە مانگی شەوال
ساڵی ١٣٣٠

گۆڕی حەوتەم : کێلی ژمارە یەک

گۆڕی حەوتەم دەکەوێتە تەنیشت دیواری گڵکۆی شێخ حەسەن شێخ جامی ماستاوەیی، ئەم گۆڕە دوو کێل لەخۆ دەگرێت، کێلی یەکەم شێوەکەی لاکێشەییە، بەشی سەرەوەی بەشێوەی سێگۆشەیە، چوار دێڕ نووسین بەشێوەی نیگارین لە ناو چوارچێوەیەکی لاکێشەییە و لە چوار دێڕ پێکهاتووە کە هەریەکەیان لە ڕێگەی هێڵێکی ئاسۆیی پانی دەرپەڕیو لەوەی تر جیاکراوەتەوە. لەگەڵ بوونی وشەی (یارحیم) لە بەشی سەرەوەی کێلەکە، هەروەها ساڵی کۆچکردنەکەی لە کۆتایی خوارەوەی کێلەکە لەنێو لاکێشەیەکی بچووک نووسراوە.

ئەم گۆڕە نەوەی یەکێک لە شێخە ناودارەکانی ناوچەکەیە، دەستەواژەی (البسه الله جلابیب النور) لە پێش ناوەکەی نووسراوە، ئەم جۆرە دەستەواژانە بۆ کەسایەتی شێخ و ناودارەکان بەکاردەهێندرێت.

گۆڕی حەوتەم : کێلی ژمارە دوو

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٩٠ سم	٥٠ سم	٥ سم	کلس	ثلث

انا مذنب انا مسرف انا عاصي
هو غافر هو ارحم هو عافي
قابلتهن ثلاثة بثلاثة
وستغلبن اوصافه اوصاف(ي)
واتە
من گوناهکارم من زیادەڕۆکارم من سەرپێچیکارم
ئەو لێخۆشبووە ئەو بەبەزەییە ئەو لێبووردەیە
بەرامبەر یەکن سێیان بەرامبەر سێیان
بەڵام زاڵترن سیفەتەکانی ئەو بەسەر سیفەتەکانی من

گۆڕی حەوتەم : کێلی ژمارە دوو

کێلی دووەم زۆر نزیکە لە دیواری گڵکۆی شێخ حەسەن بۆیە نەتوانرا وێنەکەی بەشێوەیەکی ڕێک وەربگیرێت، کێلەکەش چوار دێڕی لەخۆ گرتووە، کە بە شێوەی نیگارین لە نێو چوار لاکێشەدا نووسراوە کە هەریەکەیان لە ڕێگەی هێڵێکی ئاسۆیی دەرپەڕیو لە ئەویتر جیاکراوەتەوە. بابەتەکەی ئەم کێلە بریتییە لە شیعرێک لە شێوەی خۆبەکەم گرتن و

خودا بە گەورە زانین، ئەم جۆرە شیعرە دەچێتەوە سەر ڕێبازی سۆفیگەری. ئەمە یەکێکە لە شیعرەکانی پێشەوا شافیعی کە دەربارەی گوناح و تەوبەکردن گوتوویەتی، وەک ڕاڤەکاری قورئان (الالوسی) لە ڕاڤەی ئایەتی (١٥٣) سورەتی (الاعراف) ئەم شیعرەی هێناوە (الالوسی، ١٩٩٤، ٦٧).

مەبەست لەم شیعرە و بەکارهێنانی ئەم جۆرە وشانە بە واتای ئەوە دێت کە خودا لە کەسی کۆچکردوو خۆش ببێت وە بەبەزەیی بێت وە لێبووردەبێت، وەک ئەوەی کەسی کۆچکردوو بڵێ (انا مذنب هو غافر) من گوناهکارم ئەو لێخۆشبووە (انا مسرف هو ارحم) من زیادەڕۆکارم ئەو بەبەزەییە (انا عاصي هو عافي) من سەرپێچیکارم ئەو لێبووردەیە، سێ سیفەتی خراپ لە خۆی و سێ سیفەتی چاک لە خودا، لە کۆتاییدا دەڵێ هەرسێ سیفەتەکان بەرامبەر یەکترن بەڵام سیفەتەکانی خودا بێگومان زاڵترن.

گۆڕی هەشتەم : کێلی ژمارە یەک

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٧٠ سم	٥١ سم	٦ سم	کلس	ثلث

گۆڕی هەشتەم : کێلی ژمارە یەک

یارحیم
هذا قبر المرحوم المغفور
قادر توفي في شهر رجب
سنة ١٣٢٩
واتە
ئەی میهرەبان
ئەوە گۆڕی بەزەیی پێکراو و [خودا]
لێخۆشبوو
قادر کۆچی کردووە لە مانگی ڕەجەب
ساڵی ١٣٢٩

گۆڕی هەشتەم دوو کێلی هەیە، کێلی یەکەم دوو دێڕ لە نووسین لەخۆ دەگرێت، کە لەنێو دوو شێوە لاکێشە، بە هەمان شێوەی کێلەکانی پێشوو وشەی (یارحیم) لە بەشی سەرەوەی نووسراوە و ساڵی کۆچکردنەکەی لە بەشی خوارەوە لە نێو لاکێشەیەکی بچووک نووسراوە. شایانی باسە لەم کێلە تەنها ئاماژە بە ناوی تاکی کەسی کۆچکردوو کراوە، بەبێ ناوی باوک و باپیری، ئەمەش بە شێوەیەکی دەگمەن دەبیندرێت لە کێلە گۆڕەکانی کوردستان، لەوانەیە بۆ کەمتەرخەمی و گرنگی پێنەدانی کێلتاشەکەوە بووبێت.

گۆڕی هەشتەم : کێلی ژمارە دوو

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٧٣ سم	٥١ سم	٦ سم	کلس	ثلث

گۆڕی هەشتەم : کێلی ژمارە دوو

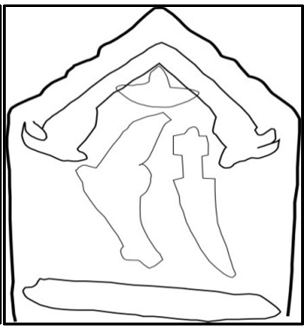

هێڵکاری کێلی ژمارە دوو

کێلی دووەم نووسینی لەسەر نییە، تەنها چەند وێنەیەکی لەسەر نەخشکراوە، کە پێکهاتووە لە وێنەی دوو دەمانچە لە بەشی سەرەوەی کێلەکە، لوولەکانیان بەیەکتری گەیەندراون، سەری دەمانچەکانیش لەسەر شێوەی ئاژەڵی ئاسک یان بزنی کێوی نەخشکراوە. لە ژێر دەمانچەکان وێنەی کڵاوێک کێشراوە، لە نێوەڕاستی کێلەکە وێنەی خەنجەرێک کێشراوە دەمەکەی لە جۆری لارە، لەگەڵ بوونی وێنەیەکی تر لە نێوەڕاست لە دەمانچە یان باروتدان دەچێت، لەبەر ئەوەی وێنەکان بەگرنگی و جوان نەکێشراوە زۆر روون نییە، ئەم کێلە لە کێلی ژمارە دوو لە گۆڕی شەشەم دەچێت. لە بەشی خوارەوەی کێلەکە وێنەیەکی شێوە لاکێشەیی نەخشکراوە کە بریتییە لە کەمەربەندی پشت، بەکارهاتووە بۆ جێگیرکردنی چەک و پێداویستییەکانی.

گۆڕی نۆیەم : کێلی ژمارە یەک

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٧٠ سم	٥٦ سم	٦ سم	کلس	ثلث

گۆڕی نۆیەم : کێلی ژمارە یەک

هذا قبر المرحوم شيخ محي
الدين ابن شيخ حسين توفي في
شهر سنة ١٣٢٣ رجب
واتە
ئەوە گۆڕی بەزەیی پێکراو شێخ محیٚ
ئەددین
کوڕی شێخ حوسێن کۆچی کردووە لە
مانگی رەجەب ساڵی ١٣٢٣

گۆڕی نۆیەم دەکەوێتە نێو حەوشەی گڵکۆی دەروێش عەبدوڵڵا ئەندەلوسی، پێکهاتووە لە دوو کێل، کێلی یەکەم سێ دێڕ نووسین لەخۆ دەگرێت، کە لەناو سێ شێوە لاکێشەیی بە شێوەی بەرزبۆوەی دیار نووسراوە، وشەی (یارحیم) لە بەشی سەرەوەی کێلەکە بە هەمان شێوەی نووسینی کێلەکانی تر نووسراوە. شایانی باسە ئەمە گۆڕی (شێخ محێددین کوڕی شێخ حوسێن)ە پەیوەندی هەیە لەگەڵ گۆڕی حەوتەم کە گۆڕی (شێخ عەلی کوڕی شێخ محێددین)ە واپێدەچێت گۆڕی حەوتەم کوڕی گۆڕی نۆیەم بووبێت، واتە (شێخ عەلی کوڕی شێخ محێددین کوڕی شێخ حوسێن).

گۆڕی نۆیەم : کێلی ژمارە دوو

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٧١ سم	٥٦ سم	٦ سم	کلس	ثلث

گۆڕی نۆیەم : کێلی ژمارە دوو

یا عفان
یاایها الساري علی قبرنا
قف ساعة واقرئ لنا الفاتحة
سنة ١٣٢٣
واتە
ئەی پاکترین
ئەی ئەو کەسەی ڕێگەت دەکەوێتە سەر
گۆڕەکەمان
بوەستە ماوەیەک و بخوێنە بۆمان فاتیحەیەک
ساڵی ١٣٢٣

کێلی دووەم بەهەمان شێوەی کێلی یەکەم شێوەی لاکێشەییە، بەشی سەرەوەی لە شێوەی سێگۆشەیە، وشەی (یاعفان) لە بەشی سەرەوەی نووسراوە، وە لەنێو دوولاکێشەی درێژ نووسینێکی تێکەڵ هەڵکۆڵدراوە بەشێوەی بەرزبۆوەی دیار، وە ساڵی کۆچکردنەکەی لە نێو لاکێشەیەکی بچووک لە بەشی خوارەوە نووسراوە. نووسراوی سەر ئەم کێلە هەمان شێوەی نووسراوی کێلی دووەمە لە گۆڕی سێیەم.

گۆڕی دەیەم : کێلی ژمارە یەک

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٨٠ سم	٥٤ سم	٦ سم	کلس	ثلث

یا رحیم
هذا قبر المرحومة المبرورة المغفور
لها زینب خان بنت شیخ علي میرکان
توفت في شهر ربیع الاول
سنة ١٣٠٧

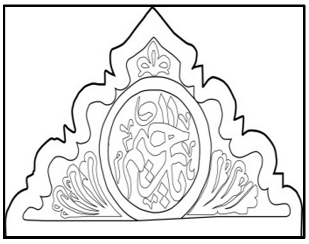

هێڵکاری بەشی سەرەوەی
کێلی ژمارە یەک

گۆڕی دەیەم : کێلی ژمارە یەک

واتە
ئەی میهرەبان
ئەوە گۆڕی بەزەیی
پێکراو و پاکبووە و
[لەگوناح] و [خودا]
لێخۆشبوو
زەینەب خان کچی شێخ
عەلی میرەکان
کۆچی دواییکردووە لە مانگی ربیع الاول
ساڵی ١٣٠٧

گۆڕی دەیەم دەکەوێتە بەردەرگای مزگەوتی شێخ جامی (گڵکۆی دەروێش عەبدوڵڵا ئەندەلوسی)، لە دوو کێل پێکهاتووە، کێلەکانی ئەم گۆڕە جیاوازە لەگەڵ هەموو کێلەکانی تری گۆڕستانەکە، لەوانەیە کێلتاشەکەی جیاواز بێت لەگەڵ ئەوانی تر، یان بە شێوەیەکی تایبەتی دروستکراوە، جیاوازیی ئەم کێلانە بوونی نەخش و جوانکارییە جگە لە نووسین، هەروەها نووسینەکە و ئەو لاکێشانەی لەنێویدا نووسراوە زۆر بە ڕێکوپێکی و جوان هەڵکۆڵدراون.

کێلی یەکەم شێوەی لاکێشەییە، بەشی سەرەوەی لە شێوەی چەند کەوانێکی بەش بەش نەخشکراوە، لە بەشی سەرەوەی لە ناو بازنەیەکی تەواو وشەی (یارحیم) نووسراوە، وە لە نێو سێ لاکێشەی ڕێک، ناو و مانگی کەسی کۆچکردوو نووسراوە، لە بەشی خوارەوەش لەنێو لاکێشەیەکی بچووکتر ساڵی کۆچکردنەکەی نووسراوە.

شایانی باسە تاکە کێلە لەم گۆڕستانە کە جوانترو ڕێکوپێکتر لەوانیتر دروستکراوە، هەروەها تاکە کێلیشە کە وێنەی نەخشی رووەکی لەسەر کراوە، بریتییە لە وێنەی دوو لقە گەڵای رووەکی هاوشێوە لە هەردوولای بازنەکەی بەشی سەرەوە، لەگەڵ وێنەی گەڵامێو لە بەشی سەرەوەی بازنەکە.

بە گوێرەی ناوەکەی، کەسی کۆچکردوو کچی شێخ عەلی میرەکانییە، (میرەکان) گوندێکە لە دەشتی هەولێر سەر بە شارەدێی قوشتەپەیە، بنەماڵەی شێخ عەلی خاوەنداریەتی ئەم گوندەن، لە پێشدا بنەماڵەی شێخ عەلی لە گوندەکانی کانی کەو و دێڵژەی ناوچەی قەرەداغ بوون و بە کۆچەری هاتوونەتە گوندی میرەکان، شێخ عەلی لە ساڵی ١٢٥٦ک/ ١٨٤٠ز لە شاری کۆیە کۆچی دوایی کردووە و هەر لەوێ نێژراوە، لە دێڕێکی فۆلکلۆری بەم شێوە ناوی هاتووە.

میرەکانی شێخ عەلی، قەدیم هەر جێی شێخانە

بەستی (شاقازی)م خۆشە وا دیارە لە بێستانە (عەبدوڵڵا، ٢٠٠٩، ٤٢٣)

گۆڕی دەیەم : کێلی ژمارە دوو

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٧٩ سم	٥٤ سم	٦ سم	کلس	ثلث

کل من علیها فان

واتە (هەموو ئەو کەسانەی لەسەر رووی زەوین

هەر هەموو فەوتاو و تیاچووە و دەبێت بمرن) (ئەمین، بێ ساڵ، ٥٣٢)

گۆڕی دەیەم : کێلی ژمارە دوو

کێلی دووەم هەمان شێوەی کێلی یەکەمی هەیە، شێوەکەی لاکێشەییە، بەشی سەرەوەی بەشێوەی کەوانی بەش بەش نەخشکراوە، بەڵام تەنها لە نێوەڕاستی ئایەتی (٢٦) لە سورەتی رەحمان لە قورئانی پیرۆز نووسراوە، لەنێو بازنەیەک بەشێوەی بەرزبۆوەی تێکەڵاو هەڵکۆڵدراوە. ئەم شێوە نووسینە لە بەشێک لە کێلە گۆڕەکانی گۆڕستانەکانی نێو هەولێر دەبیندرێت.

گۆڕی یازدەم : کێلی ژمارە یەک

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٣٦ سم	٣٥ سم	٤ سم	کلس	ثلث

هذا قبر المرحوم
غصهان بن سعدالله توفي
في ربيع الاول سنة ١٢٨٢

واتە
ئەوە گۆڕی بەزەیی پێکراو
غصهان کوڕی سعدالله کۆچی کردووە
لە ربيع الاول ساڵی ١٢٨٢

گۆڕی یازدەم : کێلی ژمارە یەک

گۆڕی یازدەم دەکەوێتە نێو گۆڕستانە سەرەکییەکە، نزیک گڵکۆی شێخ حەسەن شێخ جامی ماستاوەیی، ئەم گۆڕە لە ڕووی مێژووەکەیەوە کۆنترین گۆڕە لەم گۆڕستانە کە مێژوویان لەسەر بێت، مێژووەکەی بۆ (١٦١) ساڵ بەر لە ئێستا دەگەڕێتەوە، ئەم گۆڕە بە بەراورد لەگەڵ گۆڕی ئاسایی قەبارەکەی بچووکترە و درێژیەکەی کەمترە، هەردوو کێلەکەشی قەبارەیان بچووکترە لە تەواوی کێلە گۆڕەکانی لە پێشدا باسکراون. لەوانەیە گۆڕی نەوجەوانێک یان کەسێکی کەمێک باڵا کورت بووبێت.

بابەتی ئەم کێلە سێ دێڕ نووسینە، دێڕی یەکەم لە بەشی سەرەوە لەنێو سێگۆشەیەک نووسراوە، دوو دێڕەکەی تر لەنێو دوو لاکێشە بەشێوەی بەرزبۆووەی دیار نووسراون.

گۆڕی یازدەم : کێلی ژمارە دوو

بەرزی	پانی	ئەستووری	جۆری بەرد	جۆری نووسین
٣٤ سم	٣٥ سم	٤ سم	کلس	ثلث

کێلی دووەم تەنها وێنەی لەسەر کێشراوە، بە هەمان کێلە گۆڕەکانی پێشووە کە وێنەیان لەسەر کێشراوە، پێکهاتووە لە وێنەی دوو دەمانچە کە لوولەکەیان بۆ سەرەوەیە و بەیەکتری گەیەندراون. بوونی وێنەیەک لە نێوەڕاست لە شێوەی جام یان دەفر دەچێت، هەروەها وێنەی شێوە کەمەربەندێک لە بەشی خوارەوەی کێلەکە.

گۆڕی یازدەم : کێلی ژمارە دوو

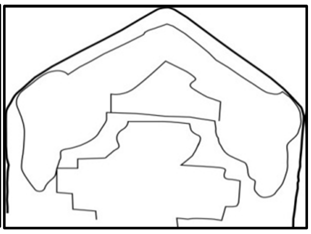

هێڵکاری کێلی ژمارە دوو

باسی دووەم : تایبەتمەندی کێلە گۆڕەکانی گۆڕستانی شێخ شێروان

لە کوردستان زۆرن ئەو گۆڕستانانەی کە مێژوویێکی کۆنیان هەیە، هەروەها کێلە گۆڕەکانیان سادە و ئاسایی نین، بەڵکو هەیانە کێلەکەی چەند مەترێک بەرزە، وە هەیانە چەندین نووسین و وێنەی جۆراوجۆری لە سەر هەڵکۆڵدراوە، بەڵام هەر گۆڕستانێک کێلەکانیان تایبەتمەندی خۆی هەیە و هەندێك جار کێلە گۆڕەکانی ناوچە نزیکەکان لە یەکتری، هاوشێوە و لێکچوونیان لە نێواندا هەیە، لەم چەند خاڵە تایبەتمەندی کێلە گۆڕەکانی گۆڕستانی شێخ شێروان شیدەکەینەوە.

یەکەم: گۆڕستانی شێخ شێروان نزیک بە هەزار کێلە گۆڕ لەخۆ دەگرێت، ئەوانەی مەبەستن لەم توێژینەوەیە ٢١ کێلەگۆڕە کە نووسین و وێنەیان لە سەر نەخشکراوە، لەم ژمارەیە چوار کێلە گۆڕیان شکاوە، لەوانەیە ژمارەیان زیاتر بووبێت، بەڵام بە تێپەڕبوونی ماوە و دەستکاری مرۆڤەکان بەشێکی نەمابێت.

دووەم: لە ڕووی زمانی نووسینی سەر کێلەکان هەموویان بە زمانی عەرەبی و بە ڕێنووسی (ثلث) نووسراون، نووسینەکانیش هەندێکیان تێکەڵە و بەشێکی پیتەکانی ئەستوور یان باریک نووسراوە، بە گوێرەی ڕووبەری کێلەکە. هەروەها نووسینەکان بەشێوەی نیگارین بە شێوەیەک دەوروبەری هەڵکۆڵدراوە و وشە و پیتەکان بە شێوەی بەرز دەرکەوتوون. سەبارەت بە بابەتی نووسینەکانیش بریتین لە ئایەتی قورئان، ناو، مانگ و ساڵی کەسی کۆچکردوو، وە هەندێک دەستەواژەی داواکردن وەک (یارحیم، یاغفور، یاعفان) هەروەها بەشێکیان جگە لەمانە چەند دێڕ لە شیعری ئایینی لە شێوەی داواکردن نووسراون.

سێیەم: نەخش و جوانکاری رووەکی بابەتێکی گرنگی سەر کێلە گۆڕەکانە، لەم گۆڕستانە تەنها یەک لە کێلەکان نەخشی رووەکی لە سەر کراوە، کە بریتییە لە کێلی ژمارە یەک لە گۆڕی دەیەم، پێکدێت لە دوو گەڵای رووەکی هاوشێوەی یەکتر و گەڵایەکی مێو لە نێوەڕاستی بەشی سەرەوەی کێلەکە، وێنەکە پەلکی گەڵاکەی پانە لە گەڵای خورما یان سنۆبەر دەچێت، لەوانەیە گەڵای سنۆبەر بێت، هەر لە کۆنەوە

درەختی سنۆبەر لای هەندێک لە گەلان و سەردەم پیرۆز بووە، وەک لە سەردەمی عوسمانی بە باوەڕی ئەوان دار و گەڵای سنۆبەر هێمای نەمرییە، چونکە چوار وەرزی ساڵ سەوزە، بۆیە هونەرمەندەکانیان لە زۆرێک لە نەخشەکانیان گەڵا و بەرهەمی سنۆبەر وێنە دەکێشن. (محمد، ١٩٧٧، ٧٥). لەلایەکی تر بوونی نەخشی گەڵا و گوڵی رووەکی لەسەر کێلە گۆڕەکان هێما و ئاماژەیە کە کەسی کۆچکردوو ئافرەتە، بۆ ئەوەی جیابکرێتەوە لە گۆڕی پیاوان.

چوارەم: سەبارەت بە وێنە کێشراوەکانی سەر کێلە گۆڕەکان، وێنەکان بە شێوەیەکی نارێک و گرنگی پێنەدراو تەنها بە کێشانی هێڵێکی باریک کێشراون، بابەتی وێنەکانیش پێکهاتوون لە وێنەی (دەمانچە، خەنجەر، توورەگەی باروت، کەمەربەندی پشت، کڵاوی لباد، دەفر یا جام).

بوونی دەمانچە یان خەنجەر یان هەر کەلوپەلێکی سەربازی ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە کەسی کۆچکردوو لە کاری سەربازیدا بوون، سەبارەت بەو کێلە گۆڕانەی کە وێنەی چەک و ئامرازی سەربازی لەسەرە، لەوانەیە ئەو کەسایەتیانە ئەو کاتە لە کاری سەربازی حکومەت بن یان پیشە و کاریان ڕاوکردن بووە، هەروەها هەندێک جار نەخشکردنی وێنەی کەلوپەلی سەربازی تەنها بۆ جیاکردنەوەی گۆڕی پیاوان لە ئافرەتان بووە، لەو سەردەمە و لە کۆمەڵگای کوردی بە زۆری پیاو دەمانچە یان خەنجەریان لەگەڵ خۆیان هەڵدەگرت، لەوانەیە بۆچوونی سێیەم نزیکتر بێت لە دروستی.

سەبارەت بە وێنەی دەفر یان شێوە جام لە سەر کێلی ژمارە دووی گۆڕی یازدەم، لەوانەیە پەیوەندی بە پیشەی کەسی کۆچکردووەوە هەبێت، لەو سەردەمە پیشەی گۆزەگەری و دروستکردنی کەلوپەلی پێداویستی ڕۆژانە لە قوڕ یان کانزای مس هەبوون.

پێنجەم: بوونی هاوشێوە و لێکچوون لە نێوان کێلە گۆڕەکانی ئەم گۆڕستانە لەگەڵ چەند گۆڕستانێکی نێو شاری هەولێر، وەک کێلی ژمارە دووی گۆڕی دووەم،

هەمان کێل لە گۆڕستانی بنەماڵەی عوزێرییەکان لە تەنیشت مزگەوتی شێخ مستەفا بوونی هەیە و هەمان ئەو دێڕە شیعرەی لە سەر نووسراوە، هەروەها کێلی ژمارە دووی گۆڕی سێیەم هاوشێوەی کێلە گۆڕێکە لە گۆڕستانی بنەماڵەی عوزێرییەکان و هەمان دەستەواژەی لەسەر نووسراوە، بە هەمان شێوە کێلی ژمارە دووی گۆڕی شەشەم کە چەند وێنەیەکی لەسەرە هەمان ئەو وێنانە لە سەر کێلە گۆڕێک لە گۆڕستانی چراغ هەیە، ئەم لێکچوونانە بەڵگەن لە سەر ئەوەی کە ئەم کێلە گۆڕانە لە یەک شوێن تاشراوە و نەخش و وێنەکانیان لە سەر کێشراوە.

لیستی سەرچاوەکان

ـ الآلوسي، ابي الفضل شهاب الدين السيد محمود (١٩٩٤)، روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني، ضبطه وصححه علي عبدالباري عطية، المجلد الخامس، الطبعة الاولى، دار الكتب العلمية بيروت ـ لبنان.

ـ ابي طالب، علي، (بدون سنة الطبع)، ديوان الامام علي، ديوان شعر امام البلغاء، تحقيق محمد عبدالمنعم خفاجي، دار ابن زيدون، مصر.

ـ ئەمین، بورهان محمد، بێ ساڵ، تەفسیری ئاسان بۆ تێگەیشتنی قورئان، چاپی شەشەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر.

ـ عەبدوڵڵا، هۆشیار (٢٠٠٩)، ناوی جوگرافی و مێژوویی هەندێ لە گوندەکانی هەولێر، ئینسکلۆپیدیای هەولێر، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی گرین گالۆری، لوبنان.

ـ غەفور، عەبدوڵلا (٢٠١٥)، فەرهەنگی جوگرافیایی هەولێر، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

ـ گۆمەشینی، فەرهاد (٢٠٠٥)، شەش گومبەدەکەی گوندی شێخ شێروان، (گۆڤاری ئاسۆی فۆلکلۆر)، ژمارە (١٣)، هەولێر.

ـ محمد، سعاد ماهر (١٩٧٧)، الخزف التركي، مصر.

ـ چاوپێکەوتن، لەگەڵ شاکر مولود، لەدایکبووی ٦-٣-١٩٦٠، خەڵکی گوندی شێخ شێروان، پیشەی چاودێری مزگەوت، ١٠-١٢-٢٠٢١، گوندی شێخ شێروان.

الملخص

الكتابة والصور على شواهد قبور مقبرة شيخ شيروان (دراسة تحليلية ميدانية)

مقبرة شيخ شيروان او ما يسمى بمقبرة شيخ جامي، تقع بالقرب من قرية شيخ شيروان، الى الجنوب الغربي من مدينة اربيل وعلى بعد ٣٢كم، تحتوي المقبرة على اكثر من الف شاهد قبر، فمنها احدى وعشرون شاهداَ عليها كتابات وصور. تعود تاريخ المقبرة الى القرن ١٢هـ / ١٦م وذلك من خلال وجود مزار شخص يسمى بـ(درويش عبدالله الاندلسي) المتوفي سنة ١١١٤هـ / ١٦٩٤م، بينما يعود اقدم شاهد قبر الى سنة ١٢٨٢هـ.

تستند هذه الدراسة على قراءة وتحليل الكتابات والصور المنقوشة على شواهد القبور غير المنشورة سابقاَ، يحتوي شواهد القبور على كتابات يتالف من اسم، وشهر مع سنة وفاة الشخص المتوفي، فضلا عن بعض العبارات التي تدل على الدعاء، بالاضافة الى ابيات الشعر التي يلتمس بها العبد التقرب من ربه، ومن اشهر الابيات الشعرية المكتوبة، بيتين من شعر الامام علي والامام الشافعي، جميعها كتبت باللغة العربية وتحديداَ بخط الثلث. تحتوي البعض من هذه الشواهد على صور منقوشة غير متقنة وبسيطة في نفس الوقت من قبل صانع الشواهد متمثلاَ بالاسلحة والآلات الحربية مثل المسدس والخنجر مع محفظة بارود و نطاق لحمل السلاح، والصحن ومن هنا جاءت أهمية البحث في دراسة وتحليل الصور والكتابات الموجودة عليها.

الكلمات الدالة: المقبرة، شواهد القبور، كتابات على شواهد القبور، صور على شواهد القبور

Abstract

Writing and Pictures on the Tombstones of the Tomb of Sheikh Shirwan

(Analytical field study)

The cemetery of Sheikh Shirwan, or what is called also the cemetery of Sheikh Jami, is located near the village of Sheikh Shirwan, to the southwest of the city of Erbil, 32 km away. The cemetery dates back to the 12th century AH / 16 AD, through the inscriptions of the grave of a person called Darwish Abdullah al-Andalusi, who died in 1114 AH / 1694 AD, while the oldest tombstone dates back to 1282 AH.

This study is based on reading and analyzing the inscriptions and pictures engraved on the tombstones that were not previously published. The tombstones contain writings that include the name, month and year of the death of the deceased person, with some phrases that indicate supplication, as well as the verses of poetry that the slave seeks to draw closer to his Lord. And among the most famous written poetic verses are two verses from the poetry of Imam Ali and Imam Shafi'i, all written in Arabic, specifically in the thuluth script.

Also, some of these tombstones contain intricate and simple engraved images by the maker of the evidence represented by weapons and war machines such as the pistol and dagger with a gunpowder purse and a scope for carrying weapons, hence the importance of research in studying and analyzing the images and writings on them.

Key words: cemetery, Tombstones, Writings on tombstones, Pictures on tombstones

هەڤتەرببیا پێکهاتەیی
د مەم و زینا ئەحمەدێ خانی دا

م. هـ. عصمەت مەحمود محەمەد
سەرۆکاتیا زانکۆیا دهۆک
ismat.xabur@uod.ac

پ. هـ. د. مەسعود جەمیل رەشید
زانکۆیا دهۆک/ کولیژا زمانان – پشکا زمانێ کوردی
masood.jameel@uod.ac

پوختە:

هەڤتەریبی، وەکو ئێک ژ تەکنیکێن دروستکرنا زمانێ شعری، ب تایبەتی ژی ریتما ناڤخۆیێ د ناڤ تێکستێ ئەدەبیدا، د ئەدەبێ کوردیدا تا رادەکێ باش پشتبەستن لسەر هاتیە کرن. ئەڤ تەکنیکە نە بتنێ گرێدای شعرێیە، بەلکو ڤەکۆلینێن دەستپێکی لدۆر ڤی بابەتی گرێدای تێکستێن ئاینی بوون. ب گۆتنەکا دی، هەڤتەریبی د هژمارەکا جۆرێن گۆتاراندا دهێتە بکارئینان بۆ جوانکرنا دەربرینێن زمانی و کارتێکرنێ ل وەرگری. ئێک ژ وان شاعرێن کورد یێن ب ئاوایەکێ سەرەکی پشتبەستن لسەر ڤێ تەکنیکێ کری، ئەحمەدێ خانی یە، ب تایبەتی د مەم و زینـا خۆدا. هەڤتەریبیێ رۆلەکێ مەزن د بەرهەمێ ناڤبریدا دیتیە و بوویە ئالاڤەکێ سەرەکیێ بنیاتنانا زمانێ شعری د ڤی بەرهەمیدا. ئەڤ ڤەکۆلینا ب ناڤێ (هەڤتەریبیا پێکهاتەیی د مەم و زینا ئەحمەدێ خانی دا) یا تایبەتە ب دەستنیشانکرن و شرۆڤەکرنا رۆل و جۆرێن هەڤتەریبیا پێکهاتەیی د مەم و زینا خانی دا، کو ژ دوو پشکا پێکدهێت. د پشکا ئێکێدا چارچۆڤێ تیۆری یێ هەڤتەریبیێ هاتیە دەستنیشانکرن و شرۆڤەکرن و کورتیەکا دیرۆکی، زاراڤ، تێگەهـ و دابەشکرنێن جۆرێن هەڤتەریبیێ بخۆڤە دگریت. پشکا دووێ ژی، پشکەکا ئاماری/شرۆڤەکاریە و تێدا ب ئاوایەکێ پراکتیکی جۆرێن هەڤتەریبیا پێکهاتەیی د بەرهەمێ ناڤبریدا هاتینە دەستنیشانکرن و شرۆڤەکرن.

- **پەیڤێن سەرەکی:** ریتم، هەڤتەریبی، هەڤتەریبیا پێکهاتەیی، دووبارەکرن، ئەحمەدێ خانی.

پێشەکی:

هەڤتەریبی ئێکە ژ ئالاڤێن گرنگێن دروستکرنا زمانێ شعرێ، کو د پرانیا شعرێن مللەتاندا ب شێوەیەکی ژ شێوەیان هەیە. ب گۆتنەکا دی، شاعران پشتبەستن لسەر هەڤتەرییبێ کریە بۆ خەملاندن و رێکخستنا شعرا خۆ و سەرنجا خواندەڤانان بۆ شعرا خۆ راکێشایە. ئێک ژ شاعرێن کلاسیکێن کورد یێن کو ب ئاوایەکێ زۆر پشتبەستن لسەر تەکنیکا هەڤتەرییبێ کری بۆ ئاڤاکرنا زمانێ شعرا خۆ؛ ئەحمەدێ خانی یە، ب تایبەت د داستانا خۆ یا ب ناڤودەنگ مەم و زینێ دا. ئەڤ ڤەکۆلینە یا تایبەتە ب دەستنیشانکرن و شرۆڤەکرنا جۆرێن هەڤتەرییبێ د مەم و زینا خانی دا، ب میتۆدەکا سالۆخکاری، ئاماری و شرۆڤەکاری، ب مەرەما زانینا چەوانیا بکارهاتنا ڤێ تەکنیکا شعری د داستانا ناڤبریدا.

هەر خواندەڤانەکێ مەم و زینا ئەحمەدێ خانی دخوینیت ئێکسەر هەست ب دیاردا هەڤتەرییبێ د دێرێن وێدا دکەت، ژبەرکو ئەوی پیشتبەستنەکا مەزن لسەر ئەڤێ تەکنیکێ کریە و ب رێکا وێ کێش و سەروا و هۆنەرێن رەوانبێژییێ بەردەست کرینە، بەلێ هەتا نوکە ب رەنگەکێ هویر و چڕ و زانستی ئەڤ تەکنیکە د مەم و زینێدا نەهاتیە هەلکۆلان و شرۆڤەکرن. ئەڤ ڤەکۆلینا ل ژێر ناڤ و نیشانێ (هەڤتەرییبا پێکهاتەیی د مەم و زینا ئەحمەدێ خانی دا) هەولەکە بۆ پێشچاڤکرنا ئەڤێ تەکنیکێ و رۆلێ وێ د دروستکرنا دێرێن مەم و زینێ دا.

ئەڤ ڤەکۆلینە ل دویڤ رێبازەکا (سالۆخکاری - شرۆڤەکاری – ئاماری) هاتیە ئەنجامدان، داکو بابەتێ تەکنیکێن هەڤتەرییبێ ب رەنگەکێ هویر و زانستی بهێتە دیارکرن و شرۆڤەکرن.

پرسێن سەرەکی یێن کو دێ ئەڤ ڤەکۆلینە ل بەرسڤا وان گەرییێت ئەڤەنە: ئایا ئەحمەدێ خانی تا چ رادە شیایە مفای ژ هەڤتەرییبێ ببینیت و بکەتە د خزمەتا دروستکرنا دێرێن هۆزانێدا؟ دیسان ئەو چ تەکنیکن ئەوێن خانی بکارئینایین بۆ بەردەستکرنا کێش و سەروایێن مەم و زینێ؟

هەرچەندە بابەتێ هەڤتەرێبیێ گەلەکێ بەرفرەهە و گەلەک تا و چەق ژێ دچن، بەلێ د ئەڤێ ڤەکۆلینێدا مە بتنێ جۆرێن (هەڤتەرێبیا پێکهاتەیی – التوازی الترکیبی) وەرگرتینە، چونکی خانی پشبەستنەکا زۆر لسەر ڤێ تەکنیکێ کریە بۆ ئاڤاکرنا زمانێ شعرا خۆ، هەروەسا بۆ ڤەکۆلینەکا ب ئەڤی رەنگی دەرفەت نابیت سەرجەم جۆرێن هەڤتەرێبیێ بهێنە وەرگرتن، ئەڤە دێ قەبارێ ڤەکۆلینێ مەزن کەت.

ئەڤ ڤەکۆلینە ژ دوو پشکان پێکدهێت: د پشکا ئێکێدا مە هەولدایە کورتیەکا مێژوویی ل دۆر باسکرنا هەڤتەرێبیێ ل دەف ئەوروپیان بکەین، پاشان ئەڤ زاراڤە ل دەف مللەتێن موسلمان چاوا هاتیە بەحسکرن و شرۆڤەکرن. د باسەکێ دی یێ ئەڤێ ڤەکۆلینێدا زاراڤ و پێناسەیێن هەڤتەرێبیی د زمانێن جودادا هاتیە بەحسکرن. د باسێ دوماهیێدا گرنگترین جۆر و دابەشکرنێن هەڤتەرێبیێ هاتیە دیارکرن یێن کو د پراکتیکێدا پشتبەستن لسەر هاتیە کرن.

پشکا دوویێ یا تەرخانکریە بۆ لایێ پراکتیکی و ئەو تەکنیکێن هەڤتەرێبیێ هاتیە دیارکرن یێن گرێدای هەڤتەرێبیا پێکهاتەی و ب زیقی د مەم و زینێدا ددیار، ئەڤ تەکنیکە ب هژمارە و رێژەیێن زانستی هاتیە پێشچاڤکرن و د خشتەیێن رێکوپێکدا هاتیە کورتڤەکرن.

١- هەڤتەرێبی:

ئەڤ پشکە گرنگیێ ددەتە چارچۆڤێ تیۆری یێ هەڤتەرێبیێ، ئەوژی ب رێکا باسکرنا کورتییەکا دیرۆکی لدۆر پەیدابوون و پێشڤەچوونا ڤی هەڤتەرێبیێ و هەروەسا دانەنیاسینا وی ژ لایێ زاراڤ و تێگەهی ڤە. دیسان د ڤێ پشکێدا دێ باس ل دابەشکرنێن سەرەکیێن جۆرێن هەڤتەرێبیێ هێتەکرن.

١-١- کورتییەکا دیرۆکی:

ژ لایێ دیرۆکی ڤە، ڤەکۆلینێن لدۆر هەڤتەرێبیێ ژ هۆزانا عیبری دەستپێکریە، کو پەیوەندی ب دابونەریتێن کەنعانی یێن نڤێسینێ ڤە هەیە (Fox, 2014, 4)

هەڤتەریبی وەکو زاراڤ بۆ جارا ئێکێ ل ناڤەراستا سەدێ ١٨ێ ژ لایێ قەشە و پرۆفیسۆرێ بریتانی (رۆبەرت لاوت Robert Lowth)ی ڤە هاتە بکارئینان. ناڤبری "زاراڤێ هەڤتەرییبیا ئەندامان parallelismus membrorum، کو ژ زمانێ لاتینی وەرگرتیە (Fox, 2014, 4)، ب مەبەستا هەڤتەرییبیا پێکهاتەیێن تێکستی، داکو جۆرێن جوداییێن وان هەڤگونجان و لێکچوونان سالۆخبدەت، ئەوێن د چارچۆڤێ ڤەکۆلینەکێدا د پێکهاتەیێن زمانییێن عیبریا تەوراتیدا دیتین" (Frog & Tarkka, 2017, 203). پاشی ڤەکۆلینێن لدۆر هەڤتەرییبێ بەرفرەهبوون، تاکو بەرهەمێن دێرینێن جودا بخۆڤەگرتین، وەکو بەرهەمێن ئوگارێتی، سۆمەری، مسرییێن کەڤن، ئاسیایی (ب تایبەت چینی)، ئەمریکایی یێن ناڤەراست، فینیقی، ئوسترالی، ئەفریقی و...هتد (Fox, 2017, 41-79).

ئێك ژ رەخنەگرێن کو ناڤی وی ب ئاوایەکێ گشتی ب هەڤتەرییبێ ڤە هاتییە گرێدان و رۆلەکێ سەرەکی د پێشڤەبرنا ڤی تێگەهیدا دیتی، (رۆمان یاکوبسون)ە. یاکوبسون باس ل تێگەهێ هەڤتەرییبیا پیڤەری Canonic parallelism دکەت و لدۆر دبێژیت: "ئەڤ تایبەتمەندییێن شعری، یێن کو ژ وەکهەڤیا زنجیرەیێن لدویڤ ئێکهاتی یێن زمانی بخۆڤەدگریت، پیڤەرینە و گرنگییەکا مەزن هەیە و د زمانێن جیهانێدا بەربەلاڤن، هەروەسا هەژی هندێنە کو ڤەکۆلینێن شعرییەتێ و شرۆڤەکرنێن زمانڤانی ب گشتی لدۆر بهێنە ئەنجامدان. ئەڤ جۆرێن کەڤنەشۆپی یێن هەڤتەرییبیا پیڤەری تێگەهشتنەکا هویر لدۆر پەیوەندییێ د ناڤبەرا لایەنێن جودا یێن زمانیدا پێشکێشی مە دکەت"(Fox, 2014, 4). ب شێوەیەکێ گشتی، "(یاکوبسون) تەماشای هەڤتەرییبێ دکەت وەکو تێگەهەکێ خورییێ بنیاتنانا تێکستی و ب ناڤێ (کۆمکرنا دوو یەکەیان the bringing together of two units) و پاشی ب (ڤەگەریانێن دووبارە recurrent returns) ناڤکر".(Frog & Tarkka, 2017, 203) نوکە ژی هەڤتەرییبی بوویە زاراڤەکێ گرنگ د ڤەکۆلینێن بنیاتگەریدا و وەکو پێکهاتەکێ سەرەکی یێ تێکستێ ئەدەبی ب گشتی و یێ شعری ب تایبەتی دهێتە هژمارتن.

١-٢- هەڤتەرییی وەکو زاراڤ:

وەکو هۆنەر و میکانیزم؛ هەڤتەرییی د کەڤندا ژ لایێ شاعران ڤە هاتیە بکارئینان و رەخنەگران ژی گرنگی پێدایە، بەلێ وەکو زاراڤ، هەڤتەرییی زاراڤەکێ نوییە، یانژی گەلەکێ کەڤن نینە.

أ- لدەف گریکیان ئەڤ زاراڤە نەبوویە، بەلێ هندەك تێگەهێن نێزیکی وی هەبووینە، بۆ نموونە "ئەرستۆ دبێژیت: (جۆرجیاسی) کۆمەکا رێکێن شعری و وێنەیێن رەوانبێژی دپەخشانێدا ڤەدیتینە کو دهێنە بەرامبەری هەڤتەرییێ، ئەوژی سێ دەستەنە: هەڤگونجان (التجانس) و (دویماهیا پارچەیان/ هەڤسەنگیا پارچەیان) و (وەکئێکی – الطباق) . هەر وەکی دیار ئەڤ هەرسێ دەستەیە نێزیکی تێگەهێ هەڤتەرییێنە، بەلێ وەکو زاراڤ ژ وی جودانە. لێ بۆ جارا ئێکێ زاراڤێ هەڤتەرییی Parallelism ژ لایێ رۆبەرت لاوت Robert Lowthی ڤە ل سالا ١٧٧٨ێ هاتە بکارئینان، دەمێ لسەر ڤی تێگەهی د عیبرییا تەوراتیدا کارکری (Mueller, 2015, 87). پاشی ل سەدێن ١٩ و ٢٠ دا، ئەڤ زاراڤە هێدی هێدی بەربەلاڤ بوو. دیسان د رەوانبێژییا ئیسلامیا کەڤندا دوو زاراڤێن نێزیکی تێگەهێ هەڤتەرییێ دهاتنە بکارئینان، ئەوژی زاراڤێن بەرامبەری (المقابله) و وەکئێکی (الطباق) (الهاشمي، ٢٠٠٥، ٢٩٢). زاراڤێ دووێ هەمان زاراڤێ دەستەیا سێیێ یا گریکییە، ئانکو هەمان تشتە. د رەوانبێژییا ئیسلامیدا هژمارەکا زاراڤێن دیژی هەنە کو بۆ هەمان تێگەهێ هەڤتەرییێ هاتینە بکارئینان، دشیاندایە ئەوان زاراڤان ب ئەڤی رەنگێ ل خوارێ لدویڤ بکارهێنەرێن وان دیاربکەین: (القاسمی، ٢٠١٠، ١٤)

ز	زاراڤ	نڤیسەر
١	المناسبه (گونجان)	ابن سنان الخفاجی ابن ابی الاصبع المصری أبو محمد القاسم السجلماسی
٢	استواء الاجزاء	أبو هيلال العسكری

٣	المزاوجه بين المعنيين (تێكهەلكرنا دوو رامانان)	عبدالقاهر الجورجانی
٤	الترتيب (دويڤئێكهاتن)	الآمدی
٥	التلاؤم (لهەڤهاتن)	حازم القرطاجنی

هەر وەكی د خشتەيدا ديار، د رەوانبێژييا ئيسلاميدا هژمارەكا زاراڤان بۆ هەڤتەرييبيێ هاتينە بكارئينان، "بەلێ يێ ژ هەميان نێزيكتر بۆ تێگەهێ وێ، زاراڤێ (المناسبه)يە" (القاسمی، ٢٠١٠، ١٧٨-١٧٩) د سەردەمێ نويدا، پرانيا رەخنەگرێن عەرەب زاراڤێ (التوازی) بكاردئينن و ئەڤی زاراڤی جهێ خۆ د ناڤ رەخنەيا عەرەبيدا گرتيە. هەرچەندە جاران زاراڤێن ديژی ديار دبن، بەلێ نەشيانە ببنە زاراڤێن زانستی و ب بەرفرەهی بهێنە بكارئينان، بۆ نموونە رەخنەگرێ عەرەب (محمد مفتاح) زاراڤێ (التشاكل) بۆ هەڤتەرييبيێ بكاردئينيت و دبێژيت: "ئەڤ زاراڤە گشتگيرترە ژ (التوازی)" (مفتاح، ٢٠٠٥، ٢٦-٢٧).

د فەرهەنگێن كورديدا و هەروەسا د رەخنەيا كوردی ژيدا زاراڤێ (هەڤتەرييبی) ب بەرفرەهی هاتيە بكارئينان. ب رامانەكا دی، نڤێسەر و رەخنەگرێن كورد لسەر زاراڤێ (هەڤتەرييبی) ئێككگرتينە، بۆ نموونە د فەرهەنگا (سەلاحەدين)دا ب ئەڤی رەنگی هاتيە باسكرن (د زمانێ ئنگليزيدا زاراڤێ (Parallelism) هەيە ئەوێ ب واتايا هەڤسۆيی، تەريباتی) دهێت، ئانكو دوو زاراڤ هەنە ئەوژی (تەريباتی) و (هەڤسۆيی)، بەلێ زاراڤێ ئێكێ پتر جهێ خۆ گرتيە (سەعدلا، ١٩٩٨، ٦١٢). ديسان د فەرهەنگێن كورديدا زاراڤێ (هەڤبەراتی) ژی بۆ هەڤتەرييبيێ هاتيە بكارئينان (دوسكی، ٢٠١٦، ٢٢٤)، بەلێ ئەڤی زاراڤی جهێ خۆ د ناڤ نڤێسينێن رەخنەيی و زمانيدا نەديتيە.

١-٣- تێگەهێ هەڤتەرييبيێ:

هەڤتەرييبی دوو لايەنان بخۆڤە دگريت، ئەوژی لايەنێ وەكهەڤيێ و لايەنێ هەڤدژيێ، لەورا ئەڤ تێگەهە ب گەلەك رەنگان هاتيە باسكرن و پێناسەيێن جودا بۆ

هاتینە ئەنجامدان، دبیت باشترین شرۆڤەکرن ژی بۆ تێگەهێ وێ هاتبیتەکرن، هەر ئەو بیت یاکو (رۆمان یاکوبسون)ی باسکری، دەمێ دبێژیت: "هەڤتەرییێ هەڤگونجانەك ژ رێکخستنێن بەردەوام لسەر هژمارەکا ئاستان هەیە: لسەر ئاستێ رێکخستنا بنیاتێن پێکهاتەیی، لسەر ئاستێ رێکخستنا شێوە و هەڤۆکێن رێزمانی و لسەر ئاستێ رێکخستنا پەیڤێن هەڤواتاییێن فەرهەنگی و هەڤگونجاییێن فەرهەنگییێن تەمامدا، ل دویماهیێ ژی لسەر ئاستێ رێکخستنا دەنگان و پێکهاتەیێن نەخشین، کو د ڤێ هەڤگونجانێدا دێرێن شعری یێن ب رێکا هەڤتەرییێ پێکڤەگرێدای، رێکخستنەکا دیار بدەست خۆڤە دئینن و جۆراوجۆرەیەکا مەزن ژی د هەمان دەمدا وەردگرن" (جاکبسون، ١٩٨٨، ١٠٦). ژ لایەکێ دی ڤە، ئێك ژ رەخنەگرێن دەستپێکێن باسێ هەڤتەرییێ کری، کو ئەوژی لاوت Lowthـە، کو ب ئەڤی رەنگی هەڤتەرییێ رۆنڤە دکەت: (هەڤتەریبی بۆ دابەشکرنا دووبارەکرنێ بۆ دوو رەگەزێن پرانیا جاران یەکسان و هەڤگونجای ژ لایێ رامان و دەنگی ڤە کاردکەت، رەگەزێ ئێکێ هزرەکێ یان هەستەکی بخۆڤە دگریت، ئەڤ هەستە یان هزرە بەرفرەهـ دبیت یان ب پەیڤێن جۆراوجۆر دووبارە دبیت، یانژی ب هەڤدژێ وان د رەگەزێ دوویێدا دهێتە قەرەبووکرن، ئەوژی ب رێکا بکارئینانا دوو رستەیێن ژ هەمان بنیات و هەمان هژمارا پەیڤان) (القاسمي، ٢٠١٠، ١٧٦).

وەکو پێناسەیەکا شرۆڤەکاری (یۆری لۆتمان) گەلەك ب هویری و رێکوپێکی هەڤتەریبی دایە نیاسین، دەمێ دبێژیت: "دشیاندایە تایبەتمەندیێن دیارێن هەڤتەرییێ ب ڤی رەنگی دیاربکەین: هەڤتەریبی پێکهاتەیەکا جۆت جەمسەرە، لایەکێ وێ ب لایێ دی دهێتە نیاسین، ئەڤ لایە یێ گرێدای لایێ دیترە ب پەیوەندیەکا نێزیکی و پەیوەندیا وەکهەڤیێ، ئانکو پەیوەندیەکا تەماما هەڤگونجای نینە، دیسان یا ژێکدویر و جودا ژی نینە، هوسا لایێ دیتر هندەك سیماییێن گشتی هەنە، ب رێکا تێگەهشتنێ ژ لایێ دی دهێتە جوداکرن، ژبەرکو -ل دویماهیێ- هەر ئێك ژ وان لایەکێ هەڤئێکییە و نە هەڤگونجایە ب شێوەیەکێ تەمام، لەورا ئەم

هەڤگونجانەکێ ب شێوەکی ژ شێوەیان د ناڤبەرا وان دا دروست دکەین" (لۆتمان، ١٩٩٩، ١٧٧-١٧٨).

وەکی دهێتە زانین کو رۆمان یاکوبسون ئێکە ژ نڤێسەر و رەخنەگرێن هەرە بەرچاڤ د بوارێ شرۆڤەکرنا تێگەهێ هەڤتەرییبێدا، چونکی ئەوی تیشك ئێخستە سەر ڤی بابەتی و گرنگییەکا تایبەت پێدا. لەورا رەخنەگر و نڤێسەرێن پشتی وی ژی زێدەتر گرنگی ب ئەڤی زاراڤی دا و جهێ خۆ باش د ناڤ ڤەکۆلینێن زمانی و ئەدەبیدا گرت، هەرچەندە یاکوبسون ب درێژی لدۆر ڤی تێگەهی ئاخڤتیە و گرنگی پێدایە، بەلێ دشیاندایە دیتنا وی د دوو خالێن سەرەکیدا دەستنشیان بکەین، ئەوژی لدویڤ ئەوێ (دیالۆگا) د ناڤبەرا وی و (ك. پ)ی دا لدۆر تێگەهێ هەڤتەرییبێ هاتیە ئەنجامدان.

أ- (یاکوبسون) دبینیت ئەگەر دشیاندابیت بەرسڤا هندەک پرسیارێن گرنگ بدەین، هینگێ دبیت د شعرێ بگەهین، پرسیارژی ئەڤەنە:

- پەیوەندیا دویڤئێکهاتنێ (التراتبیە) د ناڤبەرا یەکەیێن هەڤتەریبدا چییە؟ و ئەو کیژان یەکەیە ژ ڤان یەکەیان مەلکەچی یا دیتر دبیت؟ ب رامانەکا دی (هەلگر) و (هەلگرتی) لدویڤ زاراڤێن رەوانبێژیێ چەوا دهێنە دابەشکرن؟ و چەوا ئاماژە ب وێ پەیوەندیێ دهێتەدان؟ ئەرێ ئەڤ چەندە ب رێکا پشتبەستنێ لسەر ناڤەرۆکا ناڤدا یا دێران دروستدبیت، یانژی لسەر هندێ کو دێرەك ژ وان بەری یا دیتر دهێت؟ یانژی ل دویماهیێ پشتبەستنێ لسەر جهێ جۆتدێران د ناڤ رێرەویدا دکەت؟ (جاکبسون، ١٩٨٨، ١٠٦).

د ڤی بواریدا یاکوبسون دوو جۆرێن هەڤتەرییبێ دەستنیشان دکەت، یا ڤەشارتی (بەرزە) و یا دیار (هەیی)، ئانکو ئەوا ب رێکا دەنگ و پەیڤان دروست دبیت یا ئاشکرا و دیارە و ئەوا ب رێکا ئاماژە و رامانێ دروستدبیت یا ڤەشارتی و بەرزەیە.

ب- لدۆر پرسیارەکا دی یا گرێدای هەڤتەرییبێ د پەخشانێدا، یاکوبسون دبینیت کو هەڤتەریبی نە بتنێ گرێدای شعرێیە، بەلکو د هندەك شێوەیێن پەخشانا

ئەدەبی ژیدا هەنە، کو لدویڤ بنەمایێ هەڤگونجایێ هەڤتەرییێ دروستدبن. ب شێوەیەکێ گشتی "جوداهی د ناڤبەرا هەڤتەرییێ د شعرێ و پەخشانێدا ئەوە کو د شعرێدا (کێش) بنیاتێ هەڤتەرییێ دسەپینیت: بنیاتێ نەخشینێ دێرێ ب گشتی، یەکەیا ئاوازەیی و دووبارەکرنا دێرێ و پارچێن دێین کێشناسی، ئەڤە وەها ل رەگەزێن دەلالەتا رێزمانی و فەرهەنگی دکەن ب شێوەیەکێ هەڤتەریب بهێنە دابەشکرن و رێزکرن. بێ گومان ل ڤێرێ دەنگی رۆلێ مەزن هەیە و پێش دەلالەتێ دکەڤیت. د پەخشانێدا بەروڤاژی شعرێیە؛ یەکەیێن دەلالییێن خودان هێزێن جودا ب رۆلێ رێکخستا بنیاتێن هەڤتەریب رادبن، د ڤی حالەتیدا هەڤتەرییا یەکەیێن پێکڤەگرێدای لسەر بنەمایێ وەکهەڤی و ژێکجودایی و هەڤسۆییێ ب شێوەیەکێ کارا رۆلی د ئاڤاکرنا گرێیێدا دبینن" (جاکبسون، ١٩٨٨، ١٠٨).

ژ لایەکێ دیڤە، (جێفری لیچ) د پێناسەکرنا هەڤتەرییێدا جەختێ لسەر تێگەهێن دووبارەکرن و لاساییکرنێ دکەت، ئەوژی دەما دیاردکەت کو "هەڤتەرییا بێژەیی ب شێوەیێ دووبارەکرنا ئازاد، لاساییکرنەکا ئێکسەرا هندەک پارچەیێن تێکستی یێن پێشوەخت بکارهاتینە، ئەڤجا ئەڤ پارچەیە پەیڤ بن، یان فرێز یانژی رستە. سەرەرای دووبارەکرنا یەکەیێن رێزمانی، دووبارەکرنا یەکەیێن ریتمی یێن وەکو مۆرفیما ژی ب هەڤتەرییا بێژەیی دهێتە هژمارتن. ئانکو دشیاندایە بێژین کو دووبارەکرنا پێکهاتەیێ تێکستیە و گەلەک پێکهاتەیێن تێکستی ڤێ دووبارەکرنێ بخۆڤە دگرن. لێ جاران ژ لایێ زمانڤانیڤە کێماسی د ژێدەرێن دووبارەکرنێدا دروست دبن، و بتنێ وەکو پێلەکا سۆزان دهێتە تەماشاکرن" (Leech, 1969, 77).

د رەخنەیا عەرەبیدا جیاوازیەکا مەزن ل گەل دیتنا رۆژئاڤای بۆ هەڤتەرییێ نینە، بەلکو ب هەما شێوە دهێتە باسکرن، بۆ نموونە د پێناسەیەکێدا هاتیە کو (هەڤتەریبی ب واتایا هەڤتەرییا دوو تشتان دهێت، ئانکو ئینانا بەرئێکا دوو تشتانە، وەکئێکیا و دووبارەکرنەکا بنیاتگەریە د دێرەك یان کۆپلەیەکا شعریدا، دبیت ژی ب رامانا وەکهەڤی یان هەڤدژیا بنیاتان ژ لایێ رامانێ ڤە بهێت) (الهبیل، ٢٠١٤، ٥).

هەڤتەریبی د رەخنەیا کوردیدا ب سادەیی هاتیە باسکرن، بۆ نموونە (یاسرێ حەسەنی) دبێژیت: "هەڤتەریبی ئێکە ژ میکانیزمێن دروستکرنا شعرێ وەکو بنیات" (حەسەنی، ٢٠٠٧، ١٤٣). هەرچەندە پێناسەیەکا کورت و سادەیە، بەلێ تێگەهێ هەڤتەریبیی رۆنڤە دکەت، دیسان (نعمت الله حامد نهێلی) ژی لدۆر هەڤتەریبیێ دبێژیت: "هەڤتەریبی رەگەزەکێ بنیاتییە، لسەر دووبارەکرنا هندەك پارچەیێن یەکسان دهێتە ئاڤاکرن، د ئەنجامدا ئاوازەکا مۆزیکی لسەر هۆزانێدا بەرددەت" (نهێلی، ٢٠٠٧، ٢٣٧). ب دیتنا مە ئەڤ پێناسە بتنێ جۆرەکێ هەڤتەریبیێ ب خۆڤە دگریت، کو ئەوژی هەڤتەریبیا دەنگییە.

١-٤- جۆرێن هەڤتەریبیێ:

چەندین دابەشکرن بۆ جۆرێن هەڤتەریبیێ هەنە و د ڤان دابەشکرناندا، جەخت لسەر هندەک تێگەهان هاتیەکرن، کو پتریا جاران ئەڤ تێگەهە گرێدای زمانڤانیێنە، ئەڤجا چ گرێدای ئاست، ئاراستە، گرافۆلۆژی، لێکسیکۆلۆژی، تۆپۆگرافیا یان ریتما زمانی بن. لسەر ڤان بنەمایان، هندەک ڤەکۆلەر هەڤتەریبیێ دکەنە پێنج جۆر، ئەوژی: گرافۆلۆژی، فۆنۆلۆژی، لێکسیکی، سینتاکسی و سیمانتیکی (Abdelbasset, 18-20). لێ هندەک ڤەکۆلەر لسەر بنەمایێ ئاراستەی باس ل جۆرێن هەڤتەریبیێ دکەن و دکەنە دوو جۆر، ئەوژی ئاسۆیی و ستوونی، کو یا ئاسۆیی لسەر بنەمایێ رستەیەکێیە و یا ستوونی ژی گرێدا رستەیێن جودایێن هەڤتەریبە (داودی، ٢٠١٤، ٣١٣-٣١٤). د ڤەکۆلینێن کوردیدا، هەڤتەریبی و جۆرێن وێ گەلەک ب کێمی هاتینە باسکرن. ئێک ژ وان ڤەکۆلەرێن باس ل جۆرێن هەڤتەریبیێ کری (عبدالرحمن مزوری) یە، کو لدویڤ پراکتیزەکرنێ لسەر شعرێن (ئەحمەدێ خانی)، پێنج جۆرێن سەرەکی یێن هەڤتەریبیێ دیاردکەت، ئەوژی هەڤتەریبیا هەڤواتا، هەڤتەریبیا هەڤدژ، هەڤتەریبیا بنیاتکار، هەڤتەریبیا گوپیتکێ و هەڤتەریبیا پێکهاتەیی (مزوری، ١٩٨٨، ١٤٢-١٤٤).

ئێک ژ دابەشکرنێن سەرەکی و گرنگ یێن جۆرێن هەڤتەرییبێ، دابەشکرنا (جێفری لیچ)ی یە، کو ژبەر گرنگیا وێ، د ڤێ ڤەکۆلینێدا پشتبەستن دێ لسەر هێتە کرن. (لیچ) د وێ باوەریێ دایە کو هەڤتەریبی دبیتە هەشت جۆر، ئەوژی ب ڤی رەنگێ ل خوارێ:

أ- دووبارەبوونا دەستپێکێ (ئانافۆرا Anaphora):

لدویف بۆچوونا لیچی، مەبەست ژ ڤی جۆرێ هەڤتەرییبێ، دووبارەبوونا پەیڤەکێ یان چەند پەیڤەکانە ل دەستپێکا دەربرینێن زمانی یێن لدویف ئێك، ب ڤی رەنگی: (أ...)(أ...). لدۆر زاراڤێ ئانافورا Anaphora، (وێلز) دیاردکەت کو زاراڤەکێ گریکییە و مەبەست پێ ڤەگەراندنە، ب وێ واتایێ کو ل دەستپێکێن دەربرینێن زمانی پەیڤەك یان چەند پەیڤ دهێنە بکارئینان و پاشی د دەربرینێن لدویڤدا، ئەڤ پەیڤە دهێتە یان دهێنە دووبارەکرن. ئەڤ دووبارەکرنە ژی، ڤەگەریانە بۆ وان پەیڤێن ل دەستپێکێ هاتینە بکارئینان.

ب- دووبارەبوونا دویماهیێ (ئەپسترۆفی Epistrophe):

بەروڤاژی ئانافۆراییێیە، ئانکو پەیڤ ل دویماهییا پێکهاتەیا زمانی یان یەکەیا تێکستی دووبارەدبن. ئانکو ئەو پەیڤ یان دەستەیەکا پەیڤێن ل دویماهییا پێکهاتەیا دەستپێکی یا زمانی هاتینە بکارئینان، جارەکێ یان پتر د پێکهاتەیێن زمانی یێن ل دویڤدا دا دووبارە دبن. ب ڤی رەنگی: (...أ)(...أ).

ج- تێکەلبوون، بهەڤکەتن، (سیمپلۆس Symploce):

مەبەست پێ تێکەلبوون و بهەڤکەتنا هەردوو جۆرێن ئانافۆرا و ئەپسترۆفینە، ئانکو دووبارەبوونا پەیڤێن دەستپێك و دویماهییێیە د پێکهاتەیێن زمانی یێن لدویف ئێکدا، ب ڤی رەنگی: (أ...ب)(أ...ب). ئانکو دووبارەبوونا پەیڤەکێ یان دەستەیەکا پەیڤانە ل دەستپێکا پێکهاتەیێن زمانی و دووبارەبوونا پەیڤەکێ یان دەستەیەکا پەیڤێن دی لدویماهیێ.

د-پێچان (ئەنادیپلۆسس Anadiplosis):

لدویف بۆچوونا لیچی، مەبەست ژ ڤی زاراڤی، دووبارەبوونا دویماهی پەیڤ ژ پێکهاتەیەکا رستێ ل دەستپێکا پێکهاتەیا لدویڤدا دا، ب ڤی رەنگی: (...أ)(أ...).

ە- دووبارەبوونا دەستپێک و دویماهیێ (ئیپانالێپسس Epanalepsis):

مەبەست پێ دووبارەبوونا پەیڤەکێیە د رستەیەکێ یان فرێزەکێدا، ب تایبەت ل دەستپێك و دویماهیێ، ب ڤی رەنگی (أ...أ)(ب...ب). ئەڤ جۆرێ هەڤتەرِيبيێ وەکو دووبارەبوونا پەیڤایە، وەکو ئێك ژ ئالاڤێن دروستکرنا ریتما ناڤخۆیی.

و-بەروڤاژی، وەرگەریان، پێکگوهارتن (ئەنتیسترۆفی Antistrophe):

ئەڤ جۆرێ هەڤتەرِيبيێ، هەر ب رێکا دووبارەبوونا پەیڤان د ئێك رستە یان فرێزدا دروست دبیت، لێ پێکگوهارتن د رێزبەندییا پەیڤێن دووبارەبوویدا دروستدبیت، ب ڤی رەنگی: (أ...ب)(ب...أ).

ز-دووبارەکرنا پرِجار (پۆلیپتوتون Polyptoton):

لیچ د وێ باوەرێدایە کو ئەڤ جۆرێ هەڤتەرِيبيێ، دووبارەکرنا پەیڤەکێیە ب فۆرمێن جودا و ل جهێن جودا. ئاکو پەیڤەکا دەستنیشانکری ب فۆرم و دارشتن و تێنسێن جودا، ل جهێن جوداییێن پێکهاتەیێن زمانێ بکارهاتی پتر ژ جارەکێ دووبارەدبیت.

ح- لێکنێزیککرن، لێکئینان (هۆمۆیۆتێلۆتن Homoioteleuton):

مەبەست پێ دووبارەکرنا هندەك پەیڤ و فرێزانە، کو دویماهییا وان وەکو ئێکە، ئەوژی ب مەبەستا پێکڤەگرێدانا پێکهاتەیێن زمانێ بکارهاتی و پەیداکرنا گونجانێ د زمانیدا. دشیاندایە بهێتە گۆتن کو ئەڤ تەکنیکا هەڤتەرِيبيێ لێکئینانێ د زمانیدا پەیدادکەت. (Leech, 1969, 80-83).

٢- تەکنیکێن هەڤتەرِيبيا پێكهاتەيی د مەم و زینا ئەحمەدێ خانی دا:

ئەگەر دیارترین جۆرێ هەڤتەرِيبيا زمانی د شعرێدا بیت، دیارترین هەڤتەرِيبيا شعرێ ژی دێ د سەروایێدا بیت، چونکی (سەروا پوختەیا هەڤتەرِيبيا شعرێیە) (جاکبسون، ١٩٨٨، ٨٩). ب رامانەکا دی، هەڤتەرِيبی د زۆربەیا حالەتاندا ب ئەرکێ بەرامبەرکرنا یەکەیێن وەکهەڤ رادبیت و ئەڤە هەمان کریارە یاکو سەروا ئەنجامددەت. ئانکو "سەروا بتنێ حالەتەکێ تایبەتێ دابێشەکا بەرفرەهترە، ئەم دشێین

بێژین حالەتەکێ تایبەتێ دابێشەکا سەرەکیبا شعرێیە، ئەوژی هەڤتەریبییە″ (جاکبسون، ١٩٨٨، ٤٧). لدویڤ ڤێ بۆچوونێ هەڤتەریبی ژ سەروایێ بەرفرەهترە و سەروا دبیتە پارچەیەك ژ هەڤتەریبییێ.

ئەگەر وەکو قالبێن شعرێ بەرێ خۆ بدەینە هەڤتەریبییێ، دێ بینین کو دیارترین هەڤتەریبیا سەروایێ د هۆنەرێ مەسنەوییێدا دیاردبیت، چونکی مەسنەوی لدویڤ سەروایێن جۆت دهێتە دانان. ئانکو سرۆشتێ مەسنەوییێ ئەوە کو پەیڤێن هەڤسەروا دئینیتە بەرامبەری ئێك.

خویایە دەمێ باس دهێتە لسەر مەسنەوییا شعرا کلاسیکیا کوردی، ئێکسەر مەم و زینا ئەحمەدێ خانی دهێتە مەیدانێ. ئەڤ چەندە بۆ بوهایێ وێ یێ دیرۆکی و شاکاری و هۆنەری ڤە دگەریت. هەر خواندەڤانەکێ مەم و زینا ئەحمەدێ خانی دخوینیت، هەست ب هەبوونا رێژەیەکا مەزنا جۆرێن هەڤتەریبییان دکەت، چونکی هەڤتەریبی ب تەکنیکێن جودا د ناڤ هەمی لەشێ ئەڤی شاکاریدا هەیە. بۆ نموونە هژمارا جۆتپەیڤێن وەکو ئێك یان هەڤسەروا د مەم و زینێ دا ب ئەڤی رەنگێ ل خوارێیە:

ز	جۆر	هژمارە
١	پەیڤێن وەکی ئێك	٨٥٨
٢	پەیڤێن هەڤسەروا	٢٦٩٠
سەرجەم		٣٥٤٨

ئەڤ هژمارا مەزنا تەکنیکێن جۆرا و جۆر هاتینە بکارئینان، کو ئێکەم تەکنیك ژی بۆ قالبێ سەروایا مەسنەوی ڤەدگەریت، چونکی لدویڤ هژمارا دێرێن مەم و زینێ، کو (٢٢٥٨) دێرن، (٢٢٥٨) پەیڤێن هەڤسەروا یێن هەڤتەریب هاتینە بکارئینان.

دشیاندایە گرنگترین تەکنیکێن هەڤتەریبییێ د مەم و زینێدا ب ئەڤی رەنگێ ل خوارێ دیاربکەین:

٢-١- تەکنیکا هەڤتەرییبا ئێکسانیا هژمارا پەیڤان:

زۆربەیا نیڤەدێرێن مەم و زینێ ژ (سێ)، (چوار) یان (پێنج) پەیڤان پێکدهێن، ئانکو یەکسانیەکا بەرچاڤا هژمارا پەیڤان د ناڤبەرا نیڤەدێرێن وێدا هەیە و کێم دێر هەنە ئەڤ یەکسانیە د ناڤبەرا نیڤەدێرێن وێدا خویانەبیت. چەند هژمارا پەیڤان د نیڤەدێرێن وێدا کێمتر بیت، هەڤتەرییی خورتترە، چەند زێدەتر بیت، هەڤتەرییی کێمتر دبیت.

٢-١-١- یەکسانکرنا نیڤەدێران ب (سێ) پەیڤان:

هژمارەکا کێم یا دێرێن مەم و زینێ هوسا هاتینە ڤەهاندن کو هەر نیڤەدێرەك ژ (سێ) پەیڤان پێکبهێت و زۆربەیا جاران هەر سێ پەیڤ دگەل پەیڤێن نیڤەدێرا دویڤدا هەڤسەروانە و هەڤتەرییبیەکا گەلەك رێکوپێك دروستدکەن، وەکی نموونا ل خوارێ:

تەحقیق ب ئافتابێ روخسار

تەصدیق ب ماهتابێ دیدار (خانی، ٢٠٠٥، ٢٥٤)

٣	٢	١
روخسار	ب ئافتابێ	تەحقیق
دیدار	ب ماهتابێ	تەصدیق

وەکی دیار هەر سێ پەیڤ هەڤسەروانە و ب ئەرکێن جودا رابووینە، وەکی ئەرکێن ریتمی و سەروایی و هەڤتەرییبیێ.

٢-١-٢- یەکسانکرنا نیڤە دێران ب (چوار) پەیڤان:

زۆربەیا نیڤەدێرێن مەم و زینێ ژ (چوار) پەیڤان پێکدهێن، دبیت ئەڤ نیڤەدێرە هەڤسەروا بن، یانژی ئاسایی بن. د هژمارەکا مەزنا ئەواندا ب کێمی دوو پەیڤ، یانژی جاران ژی سێ یان هەر چوار پەیڤ هەڤسەروانە، وەکی نموونا ل خوارێ:

تەزکییەئێ نەفسێ بوو موکەممەل

تەصفییەئێ قەلبێ بوو موحەصصەل (خانی، ٢٠٠٥، ٢٥٥)

١	٢	٣	٤
تەزکییەئێ	نەفسێ	بوو	موکەممەل
تەصفییەئێ	قەلبێ	بوو	موحەصصەل

وەکی دیار پەیڤێن ئێکێ (تەزکییەئێ/ تەصفییەئێ) هەڤسەروانە، پەیڤێن دووێ نێزیکی ئێکن (نەفسێ/ قەلبێ)، بەلێ هەڤسەروایەکا تەمام نینە، پەیڤێن سییێ (بوو/ بوو) وەکی ئێکن و پەیڤێن چوارێ (موکەممەل/ موحەصصەل) هەڤسەروانە.

٢-١-٣- یەکسانکرنا نیڤەدێران ب (پێنج) پەیڤان:

قەهرا وەکوو دوژمنان دکەت دەفع

زەجرا وەکوو ظالمان دکەت رەفع (خانی، ٢٠٠٥، ٢٩٦)

١	٢	٣	٤	٥
قەهرا	وەکوو	دوژمنان	دکەت	دەفع
زەجرا	وەکوو	ظالمان	دکەت	رەفع

وەکی دیار پەیڤێن بەرامبەری ئێك یان هەڤسەروانە یان ژی ب تەمامی وەکی ئێکن.

٢-٢- تەکنیکا هەڤتەرییا ئامرازێن زمانی:

بکارئینانا کێشا (هەزەجا شەش تەفعیلا ئەخرەبا مەقبووزا مەحزووف/ مەقسوور)، ئەوا ئەحمەدێ خانی بۆ مەم و زینێ هەلبژارتی، یا پڕی بڕگەیێن کورتێن نێزیکی ئێکە، لەورا شاعری پەنابریە بەر ئامرازێن (د، ب، ژ، ل) بۆ پەیداکرنا هژمارەکا مەزنا بڕگەیێن کورت. ل گەلەك جهان ئەڤ چەندە بوویە ئەگەرێ بەرامبەرکرنا ئەڤان ئامرازان د نیڤەدێرێن شعریدا و هوسا جۆرەکێ هەڤتەرییا پێکهاتەی دروستبوویە.

بۆ دروستکرنا ئەڤێ تەکنیکێ، شاعری ئامراز ب چەند رەنگان بکارئینیانە، بۆ نموونە د هندەك دێران دا (د) ئینایە بەرامبەری (د)، (ب) بەرامبەری (ب)، (ژ) بەرامبەری (ژ) یانژی (ل) بەرامبەری (ل). د هژمارەکا دییا دێرێن شعریدا دبیت شاعری (ل) ئینابیتە بەرامبەری (ژ) یان (د) بەرامبەری (ب) و...هتد. ئانکو گۆرانکاری د بکارئینانێدا ئەنجامدایە.

٢-٢-١- تەکنیکا بەرامبەرکرنا (د) دگەل (د):

د مەم و زینێدا ئامرازێ (د) ژ هەمیان زێدەتر هاتیە بکارئینان، ئەڤە ژی دیاردەکا ئاسایییە، چونکی د ئاخڤتنا ئاسایی یا کرمانجیدا، ئەڤ ئامرازە گەلەکێ بەربەلاڤە. ئەڤێن ل خوارێ نموونەنە بۆ بەرامبەرکرنا ئامرازێ (د):

نابت کو ژ من ببت د غافل

(بالجملە) ب ئەمرێ من د عاجل (خانی، ٢٠٠٥، ٢٤٤)

گۆیەندە دبوون دگەل جەمادات

پۆیەندە دبوون دگەل نەباتات (خانی، ٢٠٠٥، ٢٤١)

وەکی د نموونا ئێکێدا دیار ئامرازێ (د) جارەکێ د دێرێدا هاتیە بەرامبەرکرن، بەلێ د نموونا دوویێدا دوو جاران هاتینە بەرامبەرکرن.

٢-٢-٢- بەرامبەرکرنا ئامرازێ (ب):

ئامرازێ (ب) ب رێژەیەکا زۆر د مەم و زینێدا هاتیە بەرامبەرکرن، ئەوژی وەکی ئامرازێ (د) ب دوو رەنگان هاتینە بەرامبەرکرن ب ئەڤی رەنگێ ل خوارێ:

ڤێکرا کو صەدا ژ وان ب دەرکەت

قەصرا فەلەکێ صەدا ب سەرکەت (خانی، ٢٠٠٥، ١٥٠)

نافە ب قطار و دەر ب قنطار

یاقووت ب بار و زەر ب خەروار (خانی، ٢٠٠٥، ١٧٣)

دیارە کو شاعری د نموونا ئێکێدا ئامرازێ (ب) د برِگەیا (٨) دا بەرامبەر ئێك کرینە، بەلێ د نموونا دوویێدا جارەکێ د برگەیا (٣)دا و جارەکێ ژی د برگەیا (٨) دا.

٢-٢-٣- بەرامبەرکرنا ئامرازێ (ژ):

د هژمارەکا دێرێن مەم و زینێدا، ئامرازێ (ژ) هاتیە بەرامبەرکرن و ژ بلی رۆلێ وی یێ ریتمی، ب رۆلێ هەڤتەریبیا پێکهاتەی ژی رابوویە. دیسان ئامرازێ (ژ) ب دوو رەنگان هاتیە بەرامبەرکرن، ب ئەڤی رەنگێ ل خوارێ:

تە دوور کرم ژ نك هەڤالان
مەهجوور کرم ژ مولك و مالان (خانی، ٢٠٠٥، ٢٥٨)

شاهی ژ تە ڕا و غەم ژ بۆ من
تاجدین ژ تە ڕا و مەم ژ بۆ من (خانی، ٢٠٠٥، ١٨٦)

د نموونا ئێکێدا ئامرازێ (ژ) د برگەیا (٦) هاتیە بەرامبەرکرن، د نموونا دوویێدا، د برگەیێن (٣) و (٨) دا هاتیە بەرامبەرکرن.

٢-٢-٤- بەرامبەرکرنا ئامرازێ (ل):

ئامرازێ (ل) ژ هەر سێ ئامرازێن دی کێمتر بۆ بەرامبەرکرنێ و دروستکرنا هەڤتەریبیێ هاتیە بکارئینان، دیسان بتنێ ب رەنگەکی هاتیە بکارئینان:

ئەووەل تە کوسان ل من عەیان کر
پاشی تە چرا ل من نهان کر (خانی، ٢٠٠٥، ٢٦٠)

وەکی دیار د برگەیا (٦)دا ئامرازێ (ل) هاتینە بەرامبەرکرن و ب رۆلێ هەڤتەریبیێ رابوویە.

ب شێوەیەکێ گشتی دشیاندایە هژمار و رێژەیا بکارئینانا ئامرازێن (د، ب، ژ، ل) د مەم و زینێدا لدویڤ خشتەیێ ل خوارێ دیاربکەین:

ز	ئامراز	هژمارە	رێژە
١	د	١٣٣	٣٨,٥٥٠ %
٢	ب	١١٠	٣١,٨٨٤ %
٣	ژ	٨٧	٢٥,٢١٧ %
٤	ل	١٥	٤,٣٤٧ %
سەرجەم		٣٤٥	١٠٠ %

جهێ ئاماژێیە کو د هژمارەکا مەزنا دێرێن مەم و زینێدا ئەو هەر چوار ئامراز ب شێوێن جۆدا هاتینە بەرامبەرکرن، بەلێ وەکی حالەتێن دیتر ب ئەوی ئەرکێ هەڤتەرییبێ رانەبووینە، بۆ نموونە دبیت (ل) ل گەل (د) بیت یان (ژ) ل گەل (ب) و...هتد، بۆ نموونە:

رابووڤە کو خان ژ بەر خەواصان

ساقی گەریان ب جەم و کاسان (خانی، ٢٠٠٥، ١٤٣)

وەکی خویا د برگەیا (٦)دا ئامرازێن (ژ) دگەل ئامرازێ (ب) هاتیە بەرامبەرکرن.

٢-٣- تەکنیکا بکارئینانا پەیڤێن هەڤدژ:

د دێرێن (مەم و زین)ێدا، هژمارەکا پەیڤێن هەڤدژ وەکو تەکنیکا هەڤتەرییبێ هاتینە بکارئینان، ئەوژی ب دوو شێوەیان، شێوەیێ ئاسۆیی و شێوەیێ ستوونی، ئانکو دبیت پەیڤێن هەڤدژ ب شێوەیەکێ ئاسۆیی هاتبنە بکارئینان، وەکی دێرێن ل خوارێ:

ئەڤ هەجر و ویصال و شاهی و غەم

ئەڤ مەوت و حەیات سوروور و مەئتەم (خانی، ٢٠٠٥، ١٦٨)

- هەجر X ویصال
- شاهی X غەم

- مەوت X حەیات
- سورروور X مەئتەم

(فی الجمله) ژ ئەووەل و چ ئاخر
(القصه) چ موئمن و چ کافر (خانی، ۲۰۰۵، ۳۰)

- ئەووەل X ئاخر
- موئمن X کافر

د هندەك دێرێن مەم و زینێدا پەیڤێن هەڤدژ ب شێوەیەکێ ستوونی هاتینە بکارئینان، وەکی نموونا ل خوارێ:

ظاهر تە ئەگەر نومایە صوغرا
باطن ئەوە نەقشێ خامە کوبرا (خانی، ۲۰۰۵، ۲۷)

ظاهر X باطن
صوغرا X کوبرا

ل دویماهییا ئەڤی باسی، دشیاندایە هژمارا پەیڤێن هەڤدژ یێن د ئێك دێردا هاتینە بکارئینان لدویڤ خشتەیێ ل خوارێ دیاربکەین:

ز	جۆرێ پەیڤا هەڤدژ	هژمارە
١	ئاسۆیی	١٦٤
٢	ستوونی	٧٤
سەرجەم		٢٣٨

٢-٤- تەکنیکا بکارئینانا پەیڤێن هەڤتەریب:

د مەم و زینێدا، هژمارەکا زۆرا جۆتپەیڤان ب دارشتنێن جودا، ب تایبەتی وەکو پەیڤێن سەروایێ، دگەل هەڤدوو هاتینە بکارئینان، بۆ نموونە جۆتپەیڤێن (جەفا) و (وەفا)، (بولبول) و (سورگول) و (مەم) و (غەم) و...هتد. لەورا ئەڤە ب خۆ دبیتە جۆرەکێ هەڤتەریبیێ ب رێکا پەیڤێن هەڤتەریب، وەکی نموونێن ل خوارێ:

شەرتە د شەریعەتێ وەفائێ
ئەم ژی ژ وی ڕا بخۆن جەفائێ (خانی، ٢٠٠٥، ١٣٩)

پەژموودەکرن ب ڕەنگێ سۆرگول
ئەفسوودەکرن ب دەنگێ بولبول
بولبول نەدشێ ببیتە هەڤدەنگ
سۆرگول نەدبوو ببیتە هەڤڕەنگ (خانی، ٢٠٠٥، ٢١٦)

شاهی ژ تە ڕا و غەم ژ بۆ من
تاجدین ژ تە ڕا و مەم ژ بۆ من
غەم چونکی کو ل صوورەتێ مەمێنە
لەو غەم ژ مە ڕا لسەر غەمێنە (خانی، ٢٠٠٥، ١٨٦)

یان شوبهەتی من د یێ مەمن هوون؟
لەورا وەکوو من د پوڕ غەمن هوون؟ (خانی، ٢٠٠٥، ٢١٦)

٢-٥- تەکنیکێن هەڤتەرێبیێ لدویڤ دابەشکرنا (لیچ)ی د مەم و زینا خانیدا:

لدویڤ بۆچوونا (لیچ)ی، هەشت جۆرێن سەرەکیێن هەڤتەرێبیا بێژەیی هەنە، ئەوژی ئەڤەنە: ئانافۆرا، ئەپستڕۆفی، سیمپلۆس، ئانادیپلۆسس، ئاپاناڵپیسس، ئانتیستڕۆف، پۆلیپتۆتۆن و هومۆئیوتیلۆتون. زۆربەیا ئەڤان جۆران ب ڕێژەیێن جودا د مەم و زینا خانیدا خویا دبن، دیسان هژمارەکا دییا تەکنیکێن هەڤتەرێبیێ د مەم و زینێدا هەنە، هەموویان ب نموونێن پێدڤی دێ دیار و شرۆڤەکەین:

٢-٥-١- هەڤتەرێبیا ستوونیا دەستپێکێ (Anaphora):

لدویڤ بۆچوونا لیچی، مەبەست ژ ڤی جۆرێ هەڤتەرێبیێ، دووبارەبوونا پەیڤەکێ یان چەند پەیڤەکانە ل دەستپێکا دەربڕینێن زمانی یێن لدویڤ ئێك، ب ڤی ڕەنگی: (أ...)(أ...). ئەڤ جۆرێ هەڤتەرێبیێ ب چەند ڕەنگان د مەم و زینێدا دیار دبیت:

أ- دووبارەبوونا پەيڤەكا تاك ل دەستپێكا مەسنەويان، وەكی نموونا ل خوارێ، كو تێدا پەيڤا (ئەڤ) ل دەستپێكا هەر نیڤەدێرەكێ دووبارەكريە:

ئەڤ رەنگە فەلەك هەمی موعەظظەم

ئەڤ چەندە مەلەک هەمی موكەررەم (خانی، ٢٠٠٥، ٢٧)

ب-دووبارەبوونا پتر ژ پەيڤەكێ ل دەستپێكا نیڤەدێران، بۆ نموونە د ئەڤێ دێرێدا خانی هەر سێ پەپڤێن (هەر مێرەكێ وان) ل دەستپێكا نیڤەدێران دووبارە دكەت:

هەر مێرەكێ وان ب بەذلێ حاتەم

هەر مێرەكێ وان ب رەزمێ رۆستەم (خانی، ٢٠٠٥، ٥٤)

ج- د هندەك دێراندا پەيڤەك يان پتر ل دەستپێكا دوو دێران يان پتر هاتينە بكارئينان، وەكی نموونا ل خوارێ كو پەيڤا (هندەك) ب شێوەيەكێ ستوونی د چوار نیڤەدێرێن دويڤئێكدا بكارئينايە:

هندەك ب پەيايی چوونە باغان

هندەك ب سواری چوونە راغان

هندەك ب تەبايی و ب كثرەت

هندەك ب هەڤالی و ب وەحدەت (خانی، ٢٠٠٥، ٨٩)

٢-٥-٢- هەڤتەرِيبيا ستوونيا دويماهيێ (Epistrophe):

بەروڤاژی هەڤتەرِيبيا ستوونيا دەستپێكێيە، ئانكو پەيڤ ل دويماهيا پێكهاتەيا زمانی يان يەكەيا تێكستی دووبارە دبن. ئانكو ئەو پەيڤ يان دەستەيەكا پەيڤێن ل دويماهيا پێكهاتەيا دەستپێكی يا زمانی هاتينە بكارئينان، جارەكێ يان پتر د پێكهاتەيێن زمانی يێن ل دويڤدا دا دووبارە دبن. ب ڤی رەنگی: (...أ)(...أ).

ئەڤ جۆرێ هەڤتەرِيبيێ وەكو (پاش سەروا) ژی دهێتە نياسين، د مەم و زينێدا ب سێ رەنگان ديار دبيت:

أ- دووبارەبوونا پەیڤەکا تاك ل دویماهییا دوو نیڤەدێرێن هەمان دێرێ، وەکی دووبارەبوونا پەیڤا (ئەز) د نموونا خوارێدا:

هەر چەندە قەوی موشەووەشم ئەز

ئەو چەند ب موشەووەش خوەشم ئەز (خانی، ٢٠٠٥، ٢٥٣)

ب-دووبارەبوونا پتر ژ پەیڤەکێ ل دویماهییا دوو نیڤەدێرێن هەمان دێرێ، وەکی دووبارەبوونا (ژ بۆ من) د نموونا خوارێدا:

دەورەك نە تەکر دەمەك ژ بۆ من

پڕ دی تە مەگەر مەمەك ژ بۆ من (خانی، ٢٠٠٥، ٢٦٠)

ج- بکارئینانا سەروایا رەوانبێژی، ئانکو هەمان پەیڤ ب ڕامانێن جودا دهێتە بکارئینان، وەکی نموونا ل خوارێ کو پەیڤا (لوقمان) ل دویماهییا هەردوو نیڤەدێران هاتیە بکارئینان، جارا ئێکێ ب رامانا (نۆژدار/ حەکیمێ لوقمان) و جارا دووێ ب ڕامانا (شرینی/ لوقمە):

من پوڕسیە بێ گومان ژ لوقمان

خاصییەتێ شەربەتان و لوقمان (خانی، ٢٠٠٥، ٢٠٢)

٢-٥-٣- هەڤتەرییا ستوونیا تێکەل: دەستپێك + دویماهیك (Symploce):

مەبەست پێ تێکەلبوون و بهەڤکەتنا هەردوو جۆرێن (ئانافۆرا و ئەپسترۆفییە)، ئانکو دووبارەبوونا پەیڤێن دەستپێك و دویماهیێ‌یە د پێکهاتەیێن زمانی یێن لدویڤ ئێکدا، ب ڤی رەنگی: (أ...ب)(أ...ب). ب رامانەکا دی، دووبارەبوونا پەیڤەکێ یان دەستەیەکا پەیڤانە ل دەستپێکا پێکهاتەیێن زمانی و دووبارەبوونا پەیڤەکێ یان دەستەیەکا پەیڤێن دی لدویماهیێ.

ئەڤ جۆرێ هەڤتەرییێ ب دوو شێوەیان د (مەم زین)ێدا دیاردبیت، ب ئەڤی رەنگێ ل خوارێ:

أ- دووبارەبوونا پەیڤەکا تاك ل دەستپێکێ و پەیڤەکا دی یا تاك ل دویماهییا هەمان دێرێ، بۆ نموونە پەیڤا (ئەو) ل دەستپێکا هەردوو نیڤەدێرێن ل خوارێ و پەیڤا

(عشقن) ل دویماهییا هەردوو نیڤەدێران بکارهاتینە:

ئەو شیفتەئێ بەلایێ عشقن

ئەو تەشنەئێ کەربەلائێ عشقن (خانی، ۲۰۰٥، ۱۲۰)

ب- دووبارەبوونا پەیڤەکا تاك ل دەستپێکێ یان ل دویماهییا نیڤەدێرێن هەمان دێرێ، دیسان دووبارەبوونا پەیڤەکا کۆم ل دەستپێکێ یان ل دویماهییا هەمان دێرێ، بۆ نموونە د دێرا خوارێدا پەیڤێن (تە دگۆ کو) ل دەستپێکا نیڤەدێران دووبارەبووینە و پەیڤا (ئەز) ل دویماهییا وان:

تە دگۆ کو د گەل تە یەك دلم ئەز

تە دگۆ د کو خودان تەحەممولم ئەز (خانی، ۲۰۰٥، ۱۹۹)

۲-٥-٤- هەڤتەرِیبیا پێچانێ (Anadiplosis):

لدویڤ بۆچوونا لیچی، مەبەست ژ ڤی زاراڤی، دووبارەبوونا دویماهی پەیڤ ژ پێکهاتەیەکا رستێ ل دەستپێکا پێکهاتەیا ل دویڤدا دا، ب ڤی رەنگی: (...أ)(أ...).

ئەڤ جۆرێ هەڤتەرِیبیێ د مەم و زینێدا ب سێ شێوەیان دیاردبیت، ب ئەڤی رەنگێ ل خوارێ:

أ- دووبارەبوونا هەمان پەیڤێ ل دویماهییا هەمان دێرێ، ئانکو نیڤەدێر ب پەیڤەکێ ب دویماهی دهێت و نیڤەدێرا لدویڤدا ب هەمان پەیڤ دەستپێدکەت، وەکی نموونا ل خوارێ یاکو نیڤەدێرا ئێکێ ب پەیڤا (مال) ب دویماهی هاتی و نیڤەدێرا دووێ ب هەمان پەیڤ دەستپێکری:

طفلێ خوە خەلاص کە دێ بچت مال

مال بۆ من و ها ژ بۆ تە مندال (خانی، ۲۰۰٥، ۲۳٤)

ب-دووبارەبوونا هەمان پەیڤ ل دویماهییا (عەجز)ێ دێرەکا دەستنیشانکری و دەستپێکا (صەدر)ێ دێرا لدویڤدا، بۆ نموونە پەیڤا (تاجدین) ل دویماهییا دێرا ئێکێ هاتیە بکارئینان و پاشان ل دەستپێکا دێرا لدویڤدا ژی هاتیە:

ئەڤ طەنطەنە و شعار و ئایین
چوون لەحظەیەکێ گهانە تاجدین
تاجدین ب خوە بوویە پادشاهەك
مەم ژی ل تەنشتێ شوبهی ماهەك (خانی، ٢٠٠٥، ١٥٠)

ج- د هندەك دێرێن مەم و زینێدا دبیت پەیڤەك د ناڤەراستا نیڤەدێرەکێدا دهێت، ئێکسەر هەمان پەیڤ لدویڤدا دهێتە دووبارەکرن، بۆ نموونە د دێرێن خوارێدا پەیڤا (هنەك) چەندین جاران ب دویڤئێکدا ل ناڤەراستا نیڤەدێران دووبارە بووینە:

پێخواس هنەك هنەك د سەرکۆل
کاشۆ ژ پیان و سەر وەکی هۆل
سەرمەست هنەك هنەك د سەرخوەش
دەم بەستە هنەك هنەك د دەم گەش
گۆیەندە هنەك هنەك د خامۆش
پۆیەندە هنەك هنەك د مەدهۆش (خانی، ٢٠٠٥، ٩٤)

٢-٥-٥- هەڤتەرییبیا دووبارەکرنا ئاسۆیی (Epanalepsis):

مەبەست پێ دووبارەبوونا پەیڤەکێیە د رستەکێ یان فرێزەکێدا، ب تایبەت ل دەستپێك و دویماهیێ، ب ڤی رەنگی (أ...أ)(ب...ب). ئەڤ جۆرێ هەڤتەرییبیێ وەکو دووبارەبوونا پەیڤایە، وەکو ئێك ژ ئالاڤێن دروستکرنا ریتما ناڤخۆیی.

د هندەك نیڤەدێرێن مەم و زینێدا پەیڤەك دوو جاران یان پتر د دێرەکێدا دووبارە دبیت، بۆ نموونە د نیڤەدێرا ئێکێ یا دێرا خوارێدا پەیڤا (ئەووەل) ل دەستپێك و دویماهیێ دووبارە بوویە:

ئەڤ ئەووەل و رووح و عەقلێ ئەووەل
هەرسێنە ب ئەووەلی موئەووەل (خانی، ٢٠٠٥، ٣٨)

٢-٥-٦- هەڤتەرییبا جۆت دووبارەیا ڤاژی (Antistrophe):

ئەڤ جۆرێ هەڤتەرییبیێ، هەر ب رێکا دووبارەبوونا پەیڤان د ئێك رستە یان فرێزدا دروستدبیت، لێ پێکگوهارتن د رێزبەندییا پەیڤێن دووبارەبوویدا دروستدبیت، ب ڤی رەنگی: (أ...ب)(ب...أ).

د مەم و زینێدا ئەڤ جۆرێ هەڤتەرییبیێ ب کێمی دهێتە دیتن، دیسان نە ب شێوەیەکێ تەمام، ئانکو مەرج نینە هەمان پەیڤ ب هەمان پیت ڤە دووبارە ببیت، بۆ نموونە د دێرا خوارێدا ل دەستپێکێ (ئەعلایێ) هەیە و ل دویماهییا دێرێ (ئەعلا)، دیسان ل دویماهییا نیڤەدێرا ئێکێ و دەستپێکا نیڤەدێرا دوویێ (ئەدنا) و (ئەدنایێ) هەنە:

ئەعلایێ دکەت ب قەهرێ ئەدنا

ئەدنایێ دکەت ب لوطفێ ئەعلا (خانی، ٢٠٠٥، ٦١)

د نموونەکێدا، پەیڤا دویماهییا نیڤەدێرا ئێکێ ئێکسەر ل دەستپێکا نیڤەدێرا دوویێ دووبارە نەبوویە، ئانکو ناڤبرەك هەیە، بۆ نموونە پەیڤا (هن) د نموونا خوارێدا بوویە ناڤبر د ناڤبەرا پەیڤێن (جان) و (جان)دا:

جانان طەلەبن هنەك ژ بۆ جان

هن جان طەلەبن ژ بۆیی جانان (خانی، ٢٠٠٥، ٨٠)

٢-٥-٧- هەڤتەرییبا دووبارەکرنا پرجار (Polyptoton):

لیچ د وێ باوەرێدایە کو ئەڤ جۆرێ هەڤتەرییبیێ، دووبارەکرنا پەیڤەکێیە ب فۆرمێن جودا و ل جهێن جودا. ئاکو پەیڤەکا دەستنیشانکری ب فۆرم و دارشتن و تێنسێن جودا، ل جهێن جودایێن پێکهاتەیێن زمانێ بکارهاتی پتر ژ جارەکێ دووبارە دبیت.

د هندەك دێرێن مەم و زینێدا هەمان پەیڤ ب دوو دارشتنێن زمانیێن جودا هاتینە بکارئینان، کو د زۆربەیا جاراندا جۆتجۆتە دهێنە دیتن، بۆ نموونە هەردوو پەیڤێن (سوهت) و (گوهت) ب دوو دارشتنێن زمانیێن جودا د دێرێن خوارێدا هاتینە بکارئینان:

هەر چەند ب سوهتنی وەکی من
ئەمما نە ب گوهتنی وەکی من
گەر شوبهەتی من تە ژی بگوهتا
دێ من ب خوە دل قەوی نە سوهتا (خانی، ٢٠٠٥، ١٨٦)

- سوهتنی / سوهتا.
- گوهتنی / گوهتا.

دبیت ژی لسەر ئاستێ هەمان دێرا شعری، پەیڤەك ب دارشتنێن جودا بهێتە دووبارەکرن، بۆ نموونە پەیڤێن (ئامر)، (ئەمر) و (مەئموور) کو هەمیان ئێك چاوك هەیە، د ئێك نیڤەدێردا هاتینە بکارئینان:

ئامر تویی ب ئەو ب ئەمری مەئموور
مەئموور دبن هەمیشە مەعذوور (خانی، ٢٠٠٥، ٣٦٠)

٢-٥-٨- هەڤتەرییا لێکنێزیکرنێ / هەڤسەروایی (Homoioteleuton):

مەبەست پێ دووبارەکرنا هندەك پەیڤ و فرێزانە، کو دویماهییا وان وەکو ئێکە، ئەوژی ب مەبەستا پێکڤەگرێدانا پێکهاتەیێن زمانێ بکارهاتی و پەیداکرنا گونجانێ د زمانیدا. دشیاندایە بهێتە گۆتن کو ئەڤ تەکنیکا هەڤتەرییێ لێکئینانێ د زمانیدا پەیدا دکەت.

د مەم و زینێدا ئەڤ جۆرێ هەڤتەرییێ ب رەنگەکێ گەلەك بەرفرەهـ و ب تەکنیکێن جودا هاتیە بکارئینان، ئەڤێن ل خوارێ تەکنیکێن بکارئینانا پەیڤێن هەڤسەروانە:

أ- بکارئینانا پەیڤێن هەڤسەروا پێش پەیڤا سەروایێ، کو د زانستێ کێشناسییێدا دبێژنێ (جۆتسەروا)، بۆ نموونە د دێرا خوارێدا پێش پەیڤێن سەروایێ هەردوو پەیڤێن هەڤسەروا (عەلیلێ) و (قەبیلێ) هاتینە بکارئینان:

خوەش وەقتە ژ بۆ عەلیلێ موشتاق
خاسما کو ژ بۆ قەبیلێ عوششاق (خانی، ٢٠٠٥، ١٣٥)

بکارئینانا پەیڤێن هەڤسەروا ل پێش پەیڤێن سەروایێ، دیسان بکارئینانا پەیڤێن هەڤسەروا ل دەستپێکا نیڤەدێران، بۆ نموونە د دێرا خوارێدا پێش پەیڤێن سەروایێ، هەردوو پەیڤێن (شەهادەت) و (سیادەت) یێن هەڤسەروا هەنە، دیسان ل دەستپێکا هەردوو نیڤەدێران، پەیڤێن (مەوجوودە) و (مەشهوودە) یێن هەڤسەروا هەنە:

مەوجوودە د وێ شەهادەت و غەیب

مەشهوودە د وێ سیادەت و عەیب (خانی، ٢٠٠٥، ٢٧)

ب- بکارئینانا سەرجەم پەیڤێن هەڤسەروا د ناڤبەرا دوو نیڤەدێرێن لدویڤئێکدا، بۆ نموونە د دێرا خوارێدا هەر چوار پەیڤێن نیڤەدێرا ئێکێ (ئێك ئێکە) هەڤسەروانە دگەل هەر چوار پەیڤێن نیڤەدێرا دووێ:

پەند و غەلەط و خلاف و یالان

بەند و سەقەط و غلاف و کالان (خانی، ٢٠٠٥، ٢٧٥)

- پەند/ بەند.
- غەلەط/ سەقەط.
- خلاف/ غلاف.
- یالان/ کالان.

ج- بکارئینانا پەیڤێن پێش سەروایێ دگەل پەیڤێن هەڤسەروا، ئەڤ تەکنیکە ب چەند شێوەیان د مەم و زینێدا هاتیە بکارئینان. بۆ نموونە، دبیت پێش سەروا بکەڤیتە د ناڤەرساتێدا د ناڤبەرا پەیڤێن دەستپێکێ یێن هەڤسەروا و پەیڤێن سەروایێ یێن دویماهیێ، وەکی نموونا ل خوارێ:

بێ عوسر ژ بۆ وی ڕا مویەسسەر

بێ خوسر ژ بۆ وی ڕا موقەددەر (خانی، ٢٠٠٥، ٧٣)

- بێ عوسر/ بێ خوسر (هەڤسەروا).
- ژ بۆ وی ڕا / ژ بۆ وی ڕا (پێش سەروا).
- مویەسسەر/ موقەددەر (هەڤسەروا).

نموونێن ل خوارێ ژی ب هەمان تەكنیك هاتینە دانان:

ظاهر كرن ئەڤ قەدر و صەنائع
پەیدا كرن ئەڤ قەدر و بەدائع (خانی، ٢٠٠٥، ٣٠)
مەشحوون ژ هەر یەكی خەزینەك
مەكنوون ژ هەر یەكی دەفینەك (خانی، ٢٠٠٥، ٧٢)
هن مودبرن ئەو هنەك مودەببەر
هن موقبلن ئەو هنەك موقەددەر (خانی، ٢٠٠٥، ٨٦)

ل دویماهیێ، دشیاندایە رێژە و هژمارا هەر هەشت جۆرێن لیچی دیاركرین د خشتەیێ خوارێدا پێشچاڤ بكەین:

ز	جۆرێ هەڤتەرێبیێ	هژمار	رێژا سەدی
١	دووبارەیا ستوونیا دەستپێكێ	١٣٥	11.93%
٢	دووبارەیا ستوونیا دویماهیێ	٢٩٣	25.9%
٣	دووبارەیا ستوونیا تێكەل	١٩	1.67%
٤	دووبارەیا پێچانێ	١٣	1.149%
٥	دووبارەیا ئاسۆیی	٦٨	6.01%
٦	جۆت دووبارەیا ڤاژی	٢	0.17%
٧	دووبارەیا پڕجار	١٦٨	14.85%
٨	هەڤسەروا	٤٣٣	38.29%
سەرجەم		١١٣١	100%

وەكی دیار ئەحمەدێ خانی د مەم و زینێدا هەشت تەكنیكێن سەرەكی بكارئینانینە، كو تەكنیكا (هەڤسەروا) ب پلا ئێكێ دهێت و تەكنیكا (جۆت دووبارەیا ڤاژی) ل پلا دوماهیێ دهێت، تەكنیكێن (دووبارەیا ستوونیا دوماهیێ) و (دووبارەیا ستوونیا دەسپێكێ) ب رێژەیەكا مەزن و بەرچاڤ بكارئینانینە. هەر چوار تەكنیكێن دی ب رێژەیا ناڤنجی هاتینە بكارئینان.

ئەنجام:

پشتی ئەڤ ڤەکۆلینە ب دویماهی هاتی ئەم گەهشتینە ئەنجامێن ل خوارێ:

١.هەڤتەریبی وەکو زاراڤ بۆ جارا ئێکێ ل ناڤەراستا سەدێ ١٨ێ ژ لایێ قەشە و پرۆفیسۆرێ بریتانی (رۆبەرت لاوت)ی ڤە هاتە بکارئینان. ناڤبری "زاراڤێ هەڤتەریبیا ئەندامان parallelismus membrorum بکارئینایە، کو ژ زمانێ لاتینی وەرگرتیە.

٢.هەڤتەریبی دوو لایەنان بخۆڤە دگریت، ئەوژی لایەنێ وەکهەڤیێ و لایەنێ هەڤدژییێ، لەورا ئەڤ تێگەهە ب گەلەك رەنگان هاتیە باسکرن و پێناسەیێن جودا بۆ هاتینە ئەنجامدان.

٣.مەم و زینا ئەحمەدێ خانی نموونەیا هەرە بەرچاڤا هۆزانا کلاسیکیا کوردیە یاکو تەکنیکێن هەڤتەریبیا پێکهاتەیی ب رەنگەکێ پێشچاڤ تێدا هاتیە بکارئینان.

٤.تەکنیکا یەکسانکرنا هژمار پەیڤێن نیڤەدێران، سەرەکیترین تەکنیکە ژ لایێ هۆزانڤانیڤە هاتیە بکارئینان و پرانیا یەکسانکرنان ژی چوار پەیڤن د هەر نیڤە دێرەکێدا. ب رێکا ئەڤێ تەکنیکێ پرانیا تەکنیکێن دی هاتینە دروستکرن.

٥.ئێك ژ تەکنیکێن بەرچاڤ د مەم و زینێدا تەکنیکا بەرامبەرکرنا ئامرازێن (ل، ژ، د، ب)ـە، ئەڤێ تەکنیکێ جۆرەکێ هەڤتەریبیێ دروستکریە و د هەمان دەمدا برگەیێن کورت ژی بەردەستکرینە، یێن کو ل گەل قالبەکێشا (هەزەجا شەش تەفعیلا ئەخرەبا مەقبووزا مەحزووف/ مەقسوور) دگونجن.

٦.بکارئینانا تەکنیکێن پەیڤێن هەڤدر و پەیڤێن هەڤتەریب، دوو تەکنیکن ب رەنگەکێ بەرچاڤ د مەم و زینێدا هاتینە بکارئینان.

٧.ل دویڤ دابەشکرنا (لیچی) یا تەکنیکێن هەڤتەریبیێ ئەحمەدێ خانی د مەم و زینێدا هەشت تەکنیك بکارئینانە، کو تەکنیکا پەیڤێن هەڤسەروا ب پلا ئێکێ دهێت و هەردوو تەکنیکێن دووبارەیا ستوونیا دوماهیێ و دووبارەیا ستوونیا دەسپێکێ ب پلێ سێ و چوار دویڤێکدا دهێن، تەکنیکا جۆت دووبارەیا ڤاژی ب رێژەیەکا کێم بکارئینایە.

لیستا ژێدەران:

١- جاكبسون، رومان (١٩٨٨)، قضايا الشعرية، ترجمة: محمد الولى ومبارك حنوز، ط١، دار توبقال للنشر، الدار البيضاء.

٢- حەسەنی، یاسرێ (٢٠٠٧)، بنیاتێ ریتمی د شعرا نوویا کوردیدا: دەڤەرا بەهدینان ١٩٧٠-١٩٩١، دەزگەهێ سپیرێز یێ چاپ و وەشانێ، دهوك.

٣- خانی، شاکارا ئەحمەد (٢٠٠٥)، بەرهەڤکرن: تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، چ١، دەزگەها سپیرێز یا چاپ و وەشانێ، دهوك.

٤- داودی، وهاب (٢٠١٤)، البنيات المتوازية في شعر مصطفى محمد الغماري (التوازي و التكرار)، مجلة المخبر، عدد العاشر، جامعة سبكرة، الجزائر.

٥- دۆسکی، محەمەد ئەمین (٢٠١٦)، فەرهەنگا سپیرێز (عەرەبی - کوردی)، ، ط٢، دەزگەهێ سپیرێز یێ چاپ و وەشانێ، دهوك.

٦- سەعدلا، سەلاح (١٩٩٨)، قاموس سەلاحەدین: ئنگلیزی - کوردی، سەلاح سەعدلا، چ١، دار الحرية للطباعة، بغداد.

٧-القاسمي، أ. د. محمد (٢٠١٠)، قضايا النقد الادبي المعاصر، ط١، دار يافا العلمية للنشر والتوزيع، عمان.

٨- القاسمي، د. محمد (٢٠١٠)، التكرارات الصوتية في لغة الشعر، عالم الكتب الحديث، اربد - الاردن.

٩- لوتمان، يوري (١٩٩٩)، تحليل النص الشعري: مهاد نقدي، يوري لوتمان، ترجمة: د. محمد أحمد فتوح، ط١، النادي الادبي الثقافي، جدة.

١٠- مزوري، عبدالرحمن (١٩٨٨)، ظاهرة التوازي في شعر خاني، گوڤارا كاروان، هژماره ٦٧، هەولێر.

١١- مفتاح، محمد (٢٠٠٥)، تحليل الخطاب الشعري: استراتيجية التناص، المركز الثقافي العربي، الدار البيضاء.

١٢- نهێلی، نعمت الله حامد (٢٠٠٧)، شێوازگەری: تیۆری و پراکتیك (ڤەکۆلینەکە د بیاڤێ هۆزانێ دا)، چ١، دەزگەها سپیرێز یا چاپ و وەشانێ، دهوك.

١٣- الهاشمي، السيد أحمد (٢٠٠٥)، جواهر البلاغة، السيد أحمد الهاشمي، ط١، مؤسسة المختار للنشر و التوزيع، القاهرة.

١٤.الهبيل، د. عبدالرحمن محمد (٢٠١٤)، ظاهرة التوازي في شعر الإمام الشافعي، مجلة جامعة القدس المفتوحة للابحاث و الدراسات، القدس.

15. Fox, James J. (2014). Explorations in semantic parallelism. Canberra ACT: ANU Press, http://nla.gov.au/nla.arc-147887

16. Frog, M., & Tarkka, L. (Eds.) (2017). Parallelism in Verbal Art and Performance. (Oral Tradition; Vol. 31, No. 2). Center for Studies in Oral Tradition. http://journal.oraltradition.org/files/articles/31ii/00_31.2complete.pdf
17. Mueller, M. (2015). Parallelism as Repetition: A Case Study of Betti Alver's Elu on alles uus and Jälle ja jälle,
https://ojs.utlib.ee/index.php/methis/article/view/12454/7642

الملخص

التوازي التركيبي في مَم و زين أحمد خاني

يعتبر التوازي أحد أساليب تكوين اللغة الشعرية، خاصةً في بناء الايقاع الداخلي للنص الادبي، في الادب الكوردي تم الاعتماد عليه الى حدٍ كبير. التوازي ليس اسلوباً مرتبطاً بالشعر فقط، لان اولى البحوث حوله كانت متعلقةً بالنصوص الدينية، بمعنى آخر، كان التوازي يستعمل في عدة انواع من الخطاب لخلق جمالية في التعبير اللغوي وجعلها أكثر تأثيراً على المتلقي. يعتبر (أحمد خاني) أحد الشعراء الكورد الذي أعتمد أعتماداً رئيسيا على التوازي خاصةً في ملحمته الشعرية الشهيرة (مَم و زين). يعتبر التوازي في تلك الملحمة أداة رئيسيا في بناء لغته الشعرية.

في هذا البحث الموسوم (التوازي التركيبي في مَم و زين أحمد خاني) تناول الباحثان مفهوم ومصطلح التوازي اضافة الى انواعه الرئيسية وتم تصنيف الابيات الشعرية حسب تلك الانواع: في الفصل الاول تناول الباحثان مصطلح التوازي من الناحية النظرية أبتداءاً من مختصر تاريخي لهذا المصطلح اضافةً الى مفهوم وأنواع هذا الفن. الفصل الثاني فصل تطبيقي، لذلك تم شرح الامثلة الشعرية حسب انواع التوازي التركيبي وتم احصاء كل نوع حسب الابيات الشعرية وعيّن كل نوع على النسب المؤية في جداول مختصرة.

- **الكلمات الدالة:** الايقاع، التوازي، التوازي التركيبي، التكرار، أحمد الخاني.

Abstract

The Structural parallelism in Ahmed-i Knani's Mem u Zin

Parallelism, as a poetic and rhythmic device in literary text, has been widely used in Kurdish literature. Despite its connection to poetry, the earliest research on this term was related to religious texts. Put it differently, parallelism exist in various discourses in order to add aesthetics to the language and has effects on the readers. Ahmed-i Khani is one of the Kurdish poets that mainly depended on this technique especially in his masterpiece (Men u Zin).

Parallelism played a fundamental role in the aforementioned work and it became an essential device to build its poetic language. This research entitled (The synthetic parallelism in Ahmed-i Knani's Mem u Zin) aims to specify and analyze the role and the types of synthetic parallelism in the (Mem u zin) of Ahmed-i Khani. The research Consists of two parts, the first part focuses on the theoretical framework, containing short history, terminology, definitions and the typology of parallelism. The second part is a statistic and analytic work on the different types of synthetic parallelism in the abovementioned literary work.

Keywords: Rhythm, parallelism, Structural parallelism, Repeations, Ahmed-i Khani.